

ISSN 2663-9718

ВСП «Львівський навчально-науковий центр професійної освіти»  
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова  
Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького  
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»  
Гомельські дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны

Subdivision “Lviv Educational and Scientific Center of Professional Education”  
of M.P. Drahomanov National Pedagogical University  
Danylo Halytsky Lviv National Medical University  
Subdivision of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine  
“Berezhany Agrotechnical Institute”  
Francisk Skorina Gomel State University

**СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ Й НАУКИ:  
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**  
*ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ*  
*Випуск 6*

**MODERN TRENDS IN DEVELOPMENT OF EDUCATION AND  
SCIENCE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES**  
*COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS*  
*Issue 6*

**Київ – Львів – Бережани – Гомель**  
2020

**Kyiv– Lviv – Berezhany – Gomel**  
2020

**УДК: 37. 01 : 001**

**ISSN 2663-9718**

**Сучасні тенденції розвитку освіти й науки : проблеми та перспективи:**  
зб. наук. праць / [гол.ред. Ю.І. Колісник-Гуменюк]. Київ–Львів–Бережани–  
Гомель, 2020. Вип. 6. 469 с.

**Головний редактор:**

**Колісник-Гуменюк Ю.І.**, кандидат педагогічних наук (м. Львів, Україна)

**Редакційна колегія:**

**Шевченко В.В.**, кандидат педагогічних наук, професор (м.Київ, Україна)

**Кільдеров Д.Е.**, кандидат педагогічних наук, професор (м.Київ, Україна)

**Литвин А.В.**, доктор педагогічних наук, професор (м. Львів, Україна)

**Руденко Л.А.**, доктор педагогічних наук, ст.н.с. (м. Львів, Україна)

**Жибак М.М.**, доктор економічних наук, професор (м. Бережани, Україна)

**Олійник П.В.**, доктор фармацевтичних наук, професор (м. Львів, Україна)

**Чаплик В.В.**, кандидат медичних наук, доцент (м. Львів, Україна)

**Копельчак М.П.**, кандидат педагогічних наук, доцент (м. Львів, Україна)

**Гуменюк О.М.**, кандидат педагогічних наук, доцент (м. Львів, Україна)

**Гуменюк В.В.**, кандидат педагогічних наук (м. Львів, Україна)

**Бейзеров В.А.**, кандидат педагогічних наук, доцент (м. Гомель, Республіка Білорусь)

**Дворак В.Н.**, кандидат педагогічних наук, доцент (м. Гомель, Республіка Білорусь)

**Гурська І.С.**, кандидат економічних наук, доцент (м. Бережани, Україна)

**Технічна верстка:**

**Гуменюк В.В.**, кандидат педагогічних наук (м. Львів, Україна)

**Переклад англійською мовою:**

**Гуменюк В.В., Дубовик О.В.** (м. Львів, Україна)

У збірнику наукових праць відомі дослідники, педагоги-практики середніх загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних навчальних закладів, працівники вищих навчальних закладів I-II і III-IV рівнів акредитації висвітлюють теоретичні й прикладні аспекти впровадження сучасних інформаційних технологій та інноваційних методів навчання у підготовці кваліфікованих робітників, молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів і магістрів.

Статті збірника подано в авторській редакції. Повну відповідальність за достовірну інформацію несуть учасники, їх наукові керівники та рецензенти.

Видання розраховане на науковців і педагогів-практиків загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних та вищих навчальних закладів, працівників інститутів післядипломної педагогічної освіти.

© ВСП «Львівський навчально-науковий центр професійної освіти»

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2020

© Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, 2020

© ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут», 2020

© Гомельські дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны, 2020

© Автори статей, 2020

## ЗМІСТ \*\*\* CONTENTS

<b>ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ</b>		
<p><i>Васянович Григорій</i> <i>Шевкун Галина</i> <i>Vasianovych Hryhoriy</i> <i>Shevkun Halyna</i></p>	<p><b>ЕСТЕТИЧНА І ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА</b> AESTHETIC AND ARTISTIC CULTURE OF THE PERSONALITY OF THE TEACHER</p>	<p>13</p>
<p><i>Вановська Інна</i> <i>Vanovska Inna</i></p>	<p><b>ІСТОРИЧНІ УМОВИ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ ІДЕЇ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ЗАСАДАХ СОБОРНОСТІ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ</b> HISTORICAL CONDITIONS OF CREATING A NATIONAL-PATRIOTIC IDEA OF CONSTRUCTION OF THE UKRAINIAN SOCIETY ON THE BASIS OF COMMUNITY AND INDEPENDENCE</p>	<p>21</p>
<p><i>Volodko Svetlana</i> <i>Zhmakina Tatiana</i> <i>Володько Светлана</i> <i>Жмакина Татьяна</i></p>	<p><b>IMPLEMENTING THE CASE STUDY METHOD AS AN INTERDISCIPLINARY APPROACH IN FOREIGN LANGUAGE AND PROFESSIONAL EDUCATION</b> ПРИМЕНЕНИЕ КЕЙС МЕТОДА КАК МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА В ИНОЯЗЫЧНОМ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОРАЗОВАНИИ</p>	<p>26</p>
<p><i>Воронежцева Алла</i> <i>Есаулова Анна</i> <i>Чорна Ольга</i> <i>Voronezhitseva Alla</i> <i>Esaulova Anna</i> <i>Chorna Olha</i></p>	<p><b>СОЦИАЛЬНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО КОНТЕКСТА СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ- ИНОСТРАНЦЕВ</b> SOCIAL AND CULTURAL FACTORS OF SOCIOCULTURAL CONTEXT OF FOREIGN STUDENTS' SOCIAL ADAPTATION</p>	<p>31</p>
<p><i>Гарник Людмила</i> <i>Снігурова Ірина</i> <i>Столярова Наталія</i> <i>Романьок Людмила</i> <i>Garnyk Liudmyla</i> <i>Snihurova Iryna</i> <i>Stolyarova Nataliya</i> <i>Romanuyok Liudmyla</i></p>	<p><b>ПОДОЛАННЯ МЕНТАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ БАР'ЄРІВ У ПРОЦЕСІ ОПАНУВАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ</b> COPING OF MENTAL-CULTURAL BARRIERS IN PROCESS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGE ON FUTURE PROFESSION</p>	<p>36</p>
<p><i>Дацько Юлія</i> <i>Datsko Yuliya</i></p>	<p><b>ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ ДОРОСЛИХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ</b> SOME PECULIARITIES OF TEACHING ENGLISH TO ADULTS</p>	<p>43</p>
<p><i>Колісник-Гуменюк Юлія</i> <i>Kolisnyk-Humeniuk Yuliya</i></p>	<p><b>УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ХУДОЖНЬОГО ПРОФІЛЮ</b> IMPROVEMENT OF THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PROFESSIONALS OF ARTISTIC PROFILE</p>	<p>47</p>
<p><i>Макогін Оксана</i> <i>Якимович Ольга</i> <i>Makohin Oksana</i> <i>Yakymovych Olha</i></p>	<p><b>СОЦІОПСИХОЛОГІЧНІ ФАЗИ ВИРОБНИЧОЇ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ</b> SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHASES OF THE STUDENTS' MANUFACTURING PRACTICE</p>	<p>51</p>

<i>Паламарчук Ліна Олендр Тетяна Palamarchuk Lina Olendr Tetiana</i>	<b>ДІЛОВА ГРА В СИСТЕМІ ІНТЕГРОВАНИХ ЗАНЯТЬ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ</b> BUSINESS GAME IN THE SYSTEM OF INTEGRATED CLASSES DURING THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHER	56
<i>Поляк Наталія Гуркоу Кірыл Poliak Nataliya Hurkou Kiryl</i>	<b>САЦЫЯЛЬНА-ГУМАНІТАРНЫЯ ДЫСЦЫПЛІНЫ Ў АДУКАЦЫІ СТУДЭНТАЎ-МЕДЫКАЎ.</b> SOCIAL AND HUMANITARIAN DISCIPLINES IN EDUCATION OF MEDICAL STUDENTS	60
<i>Якимович Тетяна Копельчак Михайло Yakymovych Tetiana Kopelchak Mykhaylo</i>	<b>МЕТОДИКА ТА РЕЗУЛЬТАТИ ВНУТРІШНЬОГО МОНІТОРИНГУ ОСВІТНЬОГО ПРОЕКТУ СТВОРЕННЯ ЦЕНТРУ ВІТРАЖНОГО МИСТЕЦТВА</b> METHODS AND RESULTS OF INTERNAL MONITORING OF THE EDUCATION PROJECT OF CREATING A STAINED GLASS ARTWORK CENTRE	64
<i>Гузинець Олеся Huzynets Olesya</i>	<b>РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ВИХОВАНOSTІ МОЛОДІ</b> RESULTS OF THE EXPERIMENTAL RESEARCH ON THE SPIRITUAL-RELIGIOUS EDUCATION OF YOUTH	72
<i>Глагола Вікторія Hlahola Viktoriya</i>	<b>ВПЛИВ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА КОЛЕДЖУ НА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ</b> THE INFLUENCE OF THE COLLEGE'S EDUCATIONAL AND CULTURAL ENVIRONMENT ON THE FORMATION OF PROFESSIONAL CULTURE OF FUTURE PROFESSIONALS IN THE TOURISM INDUSTRY	81
<i>Зданович Елена Zdanovich Alena</i>	<b>ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ОБУЧАЮЩИХСЯ КАК ОБЪЕКТ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ</b> COGNITIVE INDEPENDENCE OF STUDENTS AS AN OBJECT OF PEDAGOGICAL THOUGHT	88
<i>Корж Тетяна Korz h Tetiana</i>	<b>ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСТУПНОСТІ ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ</b> PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE EDUCATORS FOR PROVIDING CONTINUITY OF PRESCHOOL AND PRIMARY EDUCATION	93
<i>Костинюк Іванна Kostyniuk Ivanna</i>	<b>УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЮ РОБОТОЮ ЯК СКЛАДОВА ПЕДАГОГІЧНИХ ІННОВАЦІЙ У КОЛЕДЖІ</b> MANAGEMENT OF EDUCATIONAL WORK AS A COMPONENT OF PEDAGOGICAL INNOVATION IN THE COLLEGE	97

<i>Латишевська Катерина</i> <i>Latyshevskaya Kateryna</i>	<b>ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ВЧИТЕЛЯ»</b> PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT “TEACHER’S MORAL CULTURE”	102
<i>Людвикевич Анастасія</i> <i>Lyudvikevich Anastasiya</i>	<b>ВОЗМОЖНОСТІ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИЕМОВ АРТ-ТЕРАПИИ В КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА</b> OPPORTUNITIES FOR USING ART-THERAPY METHODS FOR CORRECTIVE WORK WITH CHILDREN OF YOUNGER SCHOOL AGAINST DISORDERS OF AUTISM SPECTRUM	110
<i>Орейда Віра</i> <i>Oreida Vira</i>	<b>МИСТЕЦТВО СТОРИТЕЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ</b> THE ART OF STORYTELLING IN EDUCATIONAL PROCESS	113
<i>Писаревська Олена</i> <i>Pysarevska Olena</i>	<b>ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ- МІЖНАРОДНИКІВ НА ПЕРШОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЦИКЛІ В УНІВЕРСИТЕТАХ ФРАНЦІЇ</b> ORGANIZATIONAL AND PROCEDURAL FEATURE OF FORMATION OF STRATEGIC COMPETENCE OF FUTURE INTERNATIONAL LAWYERS IN THE FIRST EDUCATIONAL CYCLE OF FRENCH UNIVERSITIES	117
<i>Rogozhinskaya Tatyana</i> <i>Рогожинская Татьяна</i>	<b>PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN THE PROCESS OF TRAINING A FOREIGN LANGUAGE TEACHER</b> ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА	122
<i>Черниш Любов</i> <i>Chernysh Liubov</i>	<b>СУТНІСТЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ІНТЕГРАТИВНО- ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ</b> THE ESSENCE AND ORGANIZATION OF THE INTEGRATIVE-COGNITIVE ACTIVITIES OF YOUNGER PUPILS	126
<i>Сидоренко Ольга</i> <i>Sidorenko Olga</i>	<b>ИНКЛЮЗИВНАЯ ПЛОЩАДКА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ПРОСТРАНСТВА ДЛЯ СУБЪЕКТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В РАЗНЫХ ВИДАХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ</b> INCLUSIVE PLATFORM AS A MEANS OF CREATING AN INCLUSIVE SPACE FOR THE SUBJECTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN DIFFERENT TYPES OF ACTIVITIES	132

<i>Цалко Татяна</i> <i>Tsalko Tatiana</i>	<b>СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В УЧРЕЖДЕНИИ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ</b> MODERN FORMS OF ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN A PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTION	136
<i>Жук-Гординський Юрій</i> <i>Zhuk-Hordynskiy Yurii</i>	<b>МОРАЛЬНО-ОСВІТНЯ СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ, ЯКА ПОКИНУЛА ТОТАЛІТАРНІ СЕКТИ</b> MORAL-EDUCATIONAL SOCIALIZATION OF YOUTH, WHICH LEFT TOTALITARIAN SECTS	140
<i>Захарчишин Зоряна</i> <i>Zakharchyshyn Zoriana</i>	<b>ПРИНЦИПИ ЗАПОБІЖНОЇ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ СВ. ІВАНА БОСКО</b> PRINCIPLES OF THE ST. IVAN BOSKO'S PREVENTIVE SYSTEM OF EDUCATION	145
<i>Пихальська Наталія</i> <i>Pukhalska Nataliya</i>	<b>ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ В ОСІБ З РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ</b> THE FORMATION OF SPIRITUAL VALUES IN PERSONS WITH MENTAL RETARDATION	148
<b>ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ</b>		
<i>Шиделко Анна</i> <i>Калька Наталія</i> <i>Shydelko Anna</i> <i>Kalka Nataliya</i>	<b>ФЕНОМЕН БРЕХНІ ТА БРЕХЛИВОСТІ: ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ</b> PHENOMENON OF LIE AND FALSEHOOD: AGE FEATURES	153
<i>Сильченко Ирина</i> <i>Silchenko Irina</i>	<b>АТРИБУТИВНИЙ СТИЛЬ И СТАТУС СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ</b> ATTRIBUTIVE STYLE AND STATUS OF STUDENTS IN THE SYSTEM OF INTERPERSONAL RELATIONS	157
<i>Калька Наталія</i> <i>Шастіна Соломія</i> <i>Kalka Nataliya</i> <i>Shastina Solomiia</i>	<b>ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНИХ МЕЖ У ПОДРУЖЖІ</b> PECULIARITIES OF FORMATION OF PERSONAL BORDERS IN MARRIAGE	162
<b>ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ</b>		
<i>Луговий Богдан</i> <i>Luhovyi Bohdan</i>	<b>ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ПОГЛЯДАХ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ: РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ</b> THE PROBLEM OF HUMAN IN THE VIEWS OF HRYHORIY SKOVORODA: RELIGIOUS ASPECT	168
<b>ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ</b>		
<i>Мішчанчук Ірина</i> <i>Mishchanchuk Iryna</i>	<b>ПАЭЗІЯ АНАТОЛЯ ВЯРЦІНСКАГА І ЯЎГЕНА ВІНАКУРАВА: ЖАНРАВА-ТЭМАТЫЧНЫЯ ПАРАЛЕЛІ</b> ANATOLY VERTINSKY AND YEVGENY VINOKUROV POETRY: GENRE-THEMED PARALLELS	172
<i>Цисык Андрей</i> <i>Круглик Наталія</i> <i>Tsisyk Andrey</i> <i>Kruglik Natalia</i>	<b>ОБ ЭТИМОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНОВ, СОЗДАНЫХ НА ОСНОВЕ АНТИЧНОЙ ЛЕКСИКИ</b> ABOUT THE ETHYMOLOGY OF SOME TERMS CREATED ON THE BASIS OF ANTIQUE VOCABULARY	177

<i>Веремеенко Анна</i> <i>Качан Инна</i> <i>Verameyenka Hanna</i> <i>Kachan Inna</i>	<b>ДИСТАНЦИОННЫЕ И СЕТЕВЫЕ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ.</b> REMOTE AND ONLINE FORMS OF FOREIGN LANGUAGE LEARNING AT A NON-LINGUISTIC UNIVERSITY	186
<i>Полищук Ольга</i> <i>Polishchuk Olha</i>	<b>ВЛИЯНИЕ ФИЛОСОФСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ДЛИТЕЛЬНОСТИ АНРИ БЕРГСОНА НА ТВОРЧЕСТВО УИЛЬЯМА ФОЛКНЕРА</b> INFLUENCE OF HENRI BERGSON'S PHILOSOPHICAL CONCEPT OF DURATION ON WILLIAM FAULKNER'S WORKS	189
<i>Рак Марья</i> <i>Rak Maryia</i>	<b>ПРОЗА ЛЮДМИЛЫ РУБЛЕВСКОЙ І КЛАСИЧНАЯ АНГЛІЙСКАЯ ЛІТАРАТУРА</b> LYUDMILA RUBLEVSKAYA'S PROSE AND CLASSIC ENGLISH LITERATURE	195
<i>Савко Анна</i> <i>Манкевич Жанна</i> <i>Sauko Hanna</i> <i>Mankevich Zhanna</i>	<b>ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ КРИТИКИ В АМЕРИКАНСКОМ ОБЩЕНИИ</b> LEXICAL MEANS OF CRITICISM EXPRESSION IN AMERICAN COMMUNICATION	198
<b>МИСТЕЦТВО</b>		
<i>Колісник-Гуменюк Юлія</i> <i>Kolisnyk-Humeniuk Yuliya</i>	<b>ПЕТРО СТАРУХ – ХУДОЖНИК, СКУЛЬПТОР, МУЗИКАНТ, ПИСЬМЕННИК</b> PETRO STARUKH – THE ARTIST, SCULPTOR, MUSICIAN, WRITER	203
<i>Станкевич Денис</i> <i>Stankevich Denis</i>	<b>КИНОФИЛЬМ КАК ТРАНСЛЯТОР ПОВСЕДНЕВНОСТИ БЕЛОРУССКИХ СЕЛЬСКИХ ЖИТЕЛЕЙ В УСЛОВИЯХ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ</b> FILM AS AN EMBODIMENT OF THE EVERYDAYNESS OF BELARUSIAN VILLAGERS UNDER THE GERMAN OCCUPATION	207
<i>Говядкова Полина</i> <i>Войтишенюк Елена</i> <i>Govyadkova Polina</i> <i>Vaitsishaniuk Alena</i>	<b>АРХИТЕКТУРА ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ</b> RENAISSANCE ARCHITECTURE	211
<b>ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ</b>		
<i>Ыдырыс Серикбай</i> <i>Ергобек Димаши</i> <i>Ydyrys Serikbay</i> <i>Yergobek Dimash</i>	<b>НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ</b> SOME ASPECTS OF THE CLASSIFICATION OF LOGISTICS CENTERS	216
<i>Гарник Людмила</i> <i>Шапран Євген</i> <i>Шерстюк Валерій</i> <i>Литвин Олександр</i> <i>Garnyk Liudmyla</i> <i>Shapran Yevhen</i> <i>Sherstiuk Valeriy</i> <i>Lytvyn Oleksandr</i>	<b>ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМ МЕНЕДЖМЕНТУ ЯКОСТІ ЗГІДНО ВИМОГ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ПЕРЕРОБНО-ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ</b> IMPLEMENTATION OF QUALITY MANAGEMENT SYSTEMS ACCORDING TO REQUIREMENTS OF INTERNATIONAL STANDARDS IN ENTERPRISES OF FOOD PROCESSING INDUSTRY IN UKRAINE	219

<i>Габор Володимир</i> <i>Habor Volodymyr</i>	<b>ГОСПОДАРСЬКИЙ МЕХАНІЗМ ЯК СКЛАДОВА ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ</b> THE ECONOMIC MECHANISM AS A COMPONENT OF THE ECONOMIC SYSTEM	226
<i>Герасимів Зоряна</i> <i>Herasymiv Zoriana</i>	<b>ОСОБЛИВОСТІ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ</b> THE FEATURES OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE TOURIST SPHERE	230
<i>Гурська Ірина</i> <i>Hurska Iryna</i>	<b>ОСНОВНІ УМОВИ РОЗВИТКУ РИНКУ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ</b> BASIC CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF THE TOURIST SERVICES MARKET	234
<i>Замора Оксана</i> <i>Zamora Oksana</i>	<b>АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ</b> ASPECTS OF THE RURAL GREEN TOURISM DEVELOPMENT	237
<i>Лизакова Роза</i> <i>Lizakova Roza</i>	<b>ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИКИ ПРОДАЖ НА РЫНКЕ ТРИКОТАЖНЫХ ИЗДЕЛИЙ</b> FORMATION OF SALES POLICY IN THE MARKET OF KNITTED PRODUCTS	241
<i>Сидоренко Юлія</i> <i>Sidorenko Yuliya</i>	<b>ОПРЕДЕЛЕНИЕ ХЕДЖИРОВАНИЯ, ОТРАЖАЮЩЕЕ МЕХАНИЗМ ЕГО ДЕЙСТВИЯ</b> DEFINITION OF THE HEDGING, WHICH REFLECTS MECHANISM OF ITS ACTION	245
<i>Федуняк Ігор</i> <i>Feduniak Ihor</i>	<b>ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗМУ</b> FOOD SECURITY IN THE CONDITIONS OF GLOBALISM	250
<i>Ярема Любов</i> <i>Yarema Liubov</i>	<b>СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ ОБ'ЄДНАНИХ ГРОМАД</b> STRATEGIC PLANNING OF DEVELOPMENT OF UNITED COMMUNITIES	254
<i>Капорцева Оксана</i> <i>Kaportseva Oksana</i>	<b>ПРОГНОЗИРОВАНИЕ И ПЛАНИРОВАНИЕ ИННОВАЦИЙ В СИСТЕМЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ</b> FORECASTING AND PLANNING OF INNOVATIONS IN THE SYSTEM OF REGULATION OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF BELARUS	258
<i>Губская Елена</i> <i>Gubskaya Elena</i>	<b>ДИСКРИМИНАЦИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ В ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С БАНКАМИ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ</b> DISCRIMINATION OF INDIVIDUALS IN THEIR RELATIONS WITH BANKS: CURRENT PROBLEMS AND SOLUTIONS	261
<i>Турчинская Анна</i> <i>Turchinskaya Anna</i>	<b>ІТ-КОМПАНИИ В БЕЛАРУСИ: К ОЦЕНКЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ</b> BELARUSIAN IT-COMPANIES: ASSESSING CORPORATE CULTURE	265



<b>ПОЛІТИЧНІ НАУКИ</b>		
<i>Zhtmakina Tatiana</i> <i>Жмакина Татьяна</i>	<b>THE ROLE OF ARGUMENTATION IN THE CONTEXT OF POLITICAL DELIBERATION</b> РОЛЬ АРГУМЕНТАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЛИБЕРАЦИИ	269
<i>Дуйсенбаева Мадина Сансызбайкызы</i> <i>Duisenbaeva Madina Sansyzbaykuzu</i>	<b>АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА</b> RELEVANCE OF RESEARCH OF THE RELIGIOUS IDENTITY OF YOUTH OF KAZAKHSTAN	274
<b>СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ</b>		
<i>Дубницька Олександра</i> <i>Dubnytska Oleksandra</i>	<b>СУЧАСНІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ</b> MODERN FORMS OF SOCIAL PROTECTION OF POPULATION	278
<i>Iskakov Yerbekulan</i> <i>Искаков Ербекулан</i>	<b>INFLUENCE OF DIPLOMATIC RELATIONS WITH ARAB COUNTRIES ON KAZAKHSTAN'S RELIGIOUS SITUATION</b> ВЛИЯНИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ С АРАБСКИМИ СТРАНАМИ НА РЕЛИГИОЗНУЮ СИТУАЦИЮ КАЗАХСТАНА	283
<i>Madiyeva Botagoz</i> <i>Мадиева Ботагоз</i>	<b>FEATURES OF CHILD EDUCATION IN MUSLIM FAMILY</b> ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ РЕБЕНКА В МУСУЛЬМАНСКОЙ СЕМЬЕ	289
<b>ЮРИДИЧНІ НАУКИ</b>		
<i>Заблоцкая Виктория</i> <i>Zablotskaya Viktoriya</i>	<b>ПОРЯДОК ПРИНЯТИЯ ОБЯЗАТЕЛЬСТ ПОСЛЕ СМЕРТИ НАСЛЕДОДАТЕЛЯ УЧАСТНИКАМИ ДОЛЕВОЙ СОБСТВЕННОСТИ</b> PROCEDURE OF ACCEPTING OBLIGATIONS AFTER THE DEATH OF THE TESTATOR BY PARTICIPANTS OF SHARED OWNERSHIP	294
<i>Мегес Роксолана</i> <i>Mehes Roksolana</i>	<b>ПРАВО НА ТАЄМНИЦЮ ОСОБИСТОГО ЖИТТЯ: ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ</b> THE RIGHT ON THE PRIVACY OF A PERSONAL LIFE: PROBLEMS OF IMPLEMENTATION	297
<i>Belousova Snezhana</i> <i>Белюсова Снежана</i>	<b>LEGAL STATUS PROBLEMS OF REFUGEE CHILDREN</b> ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ ДЕТЕЙ-БЕЖЕНЦЕВ	300
<i>Осташук Влада</i> <i>Ostapuk Vlada</i>	<b>УСЛОВИЯ ЭМАНСИПАЦИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ЛИЦ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ</b> CONDITIONS FOR EMANCIPATION OF MINORS UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF BELARUS	304
<i>Пейза Ксения</i> <i>Peiza Kseniya</i>	<b>ОСОБЕННОСТИ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСА ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН И ЛИЦ БЕЗ ГРАЖДАНСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ</b> FEATURES OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF FOREIGN CITIZENS AND STATELESS PERSONS IN THE REPUBLIC OF BELARUS	309

<i>Ревзина-Титова Александра</i> <i>Reuzina-Tsitova Aliaksandra</i>	<b>СОЦИАЛЬНОЕ СИРОТСТВО В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ КАК ФАКТОР ВЛИЯЮЩИЙ НА СОВЕРШЕНИЕ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ</b> SOCIAL ORFUNCTION IN THE REPUBLIC OF BELARUS AS A FACTOR INFLUENCING THE PERFORMANCE OF CRIMES OF MINORS	314
<i>Шелягина Анастасия</i> <i>Shelyagina Anastasia</i>	<b>УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ПРИОБРЕТЕНИЕ ЛИБО СБЫТ МАТЕРИАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ, ЗАВЕДОМО ДОБЫТЫХ ПРЕСТУПНЫМ ПУТЕМ</b> CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR PURCHASING ANY SALES OF MATERIAL VALUES KNOWINGLY OBTAINED BY THE CRIMINAL WAY	318
<b>БІОЛОГІЧНІ НАУКИ</b>		
<i>Кветко Елена</i> <i>Кузмицкая Полина</i> <i>Межнина Ольга</i> <i>Урбанович Оксана</i> <i>Kvetko Elena</i> <i>Kuzmitskaya Polina</i> <i>Mezhnina Olga</i> <i>Urbanovich Oksana</i>	<b>РАЗРАБОТКА НАБОРА SSR-МАРКЕРОВ ДЛЯ ДНК-ИДЕНТИФИКАЦИИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РОДА <i>MALUS</i></b> DEVELOPMENT OF THE SSR-MARKERS SET FOR DNA-IDENTIFICATION OF THE GENUS <i>MALUS</i> REPRESENTATIVES	323
<i>Кузмицкая Полина</i> <i>Дмитриева Татьяна</i> <i>Королева Екатерина</i> <i>Урбанович Оксана</i> <i>Kuzmitskaya Polina</i> <i>Dzmitrieva Tatyana</i> <i>Koroleva Ekaterina</i> <i>Urbanovich Oksana</i>	<b>ГЕНЕТИЧЕСКОЕ РАЗНООБРАЗИЕ Y-ВИРУСА КАРТОФЕЛЯ В БЕЛАРУСИ</b> GENETIC POTATO Y VIRUS GENETIC DIVERSITY IN BELARUS	328
<i>Лебедева Елена</i> <i>Lebedeva Elena</i>	<b>ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ГЕНЫ-МИШЕНИ ЛЕЧЕНИЯ ФИБРОЗА ПЕЧЕНИ</b> PERSPECTIVE GENES-TARGETS FOR LIVER FIBROSIS TREATMENT	334
<i>Маврищев Виктор</i> <i>Mavrishchev Viktor</i>	<b>ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ</b> FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE AT STUDENTS OF PEDAGOGICAL UNIVERSITIES	337
<i>Мороз Диана</i> <i>Шпак Маргарита</i> <i>Moroz Diana</i> <i>Shpak Margaryta</i>	<b>ВЛИЯНИЕ ПОСЛЕДЕЙСТВИЯ СВЕТОДИОДНОГО ОСВЕЩЕНИЯ НА РОСТ И РАЗВИТИЕ РАСТЕНИЙ-РЕГЕНЕРАНТОВ ЗЕМЛЯНИКИ САДОВОЙ <i>FRAGARIA</i> × <i>ANANASSA DUCH.</i> В УСЛОВИЯХ ОТКРЫТОГО ГРУНТА</b> USE OF LED LIGHTING AND ITS AFTEREFFECTS ON THE STRAWBERRY <i>FRAGARIA</i> × <i>ANANASSA DUCH</i> REGENERATE PLANT ADAPTATION	342

<p><b>Дробот Надежда</b>  <b>Островская Анастасия</b>  <b>Останчик Виктория</b>  <b>Мозгова Галина</b>  <i>Drobat Nadezhda</i>  <i>Astrouskaya Anastasiya</i>  <i>Astapchyk Viktoriya</i>  <i>Mozgova Galina</i></p>	<p><b>ЦИФРОВАЯ КАПЕЛЬНАЯ ПЦР –  ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧНЫЙ ПОДХОД ДЛЯ  ИДЕНТИФИКАЦИИ И ОПРЕДЕЛЕНИЯ  АБСОЛЮТНОГО КОЛИЧЕСТВА ДНК-МИШЕНЕЙ</b>  <b>DROPIET DIGITAL PCR – A HIGH-TECH APPROACH  FOR IDENTIFICATION AND DETERMINATION OF  THE ABSOLUTE QUANTITY OF DNA-TARGETS</b></p>	<p>347</p>
<p><b>Фомина Елена</b>  <b>Куликович Сергей</b>  <b>Аношенко Борис</b>  <b>Урбанович Оксана</b>  <i>Fomina Elena</i>  <i>Kulinkovich Sergey</i>  <i>Anoshenko Boris</i>  <i>Urbanovich Oksana</i></p>	<p><b>ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ АЛЛЕЛЬНОГО СОСТАВА  ГЕНОВ <i>TACWI-A1</i>, <i>TAGW2</i>, <i>TASUS2-2B</i>, <i>RHT-B1</i>,  <i>RHT-D1</i>, <i>RHT8</i> И <i>TASAP-A1</i> НА ПОКАЗАТЕЛИ  ПРОДУКТИВНОСТИ В КОЛЛЕКЦИИ СОРТОВ  МЯГКОЙ ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ (<i>TRITICUM  AESTIVUM L.</i>) В УСЛОВИЯХ РЕСПУБЛИКИ  БЕЛАРУСЬ</b>  <b>ESTIMATION OF THE INFLUENCE OF THE ALLELIC  COMPOSITION OF THE <i>TACWI-A1</i>, <i>TAGW2</i>, <i>TASUS2-  2B</i>, <i>RHT-B1</i>, <i>RHT-D1</i>, <i>RHT8</i>, AND <i>TASAP-A1</i> GENES ON  THE PRODUCTIVITY INDICATORS IN THE  COLLECTION OF SOFT WINTER WHEAT (<i>TRITICUM  AESTIVUM L.</i>) VARIETIES IN THE CONDITIONS OF  THE REPUBLIC OF BELARUS</b></p>	<p>353</p>
<p><b>Шишлова-Соколовская</b>  <b>Анастасия</b>  <b>Кветко Елена</b>  <b>Урбанович Оксана</b>  <i>Shishlova-Sokolovskaya</i>  <i>Anastasiya</i>  <i>Kvetko Alena</i>  <i>Urbanovich Oksana</i></p>	<p><b>СОЗДАНИЕ ВЕКТОРНЫХ КОНСТРУКЦИЙ ДЛЯ  ГЕНОМНОГО РЕДАКТИРОВАНИЯ <i>NICOTIANA  TABACUM</i> С ПОМОЩЬЮ CRISPR-CAS9  СИСТЕМЫ</b>  <b>CREATION OF THE VECTOR CONSTRUCTIONS FOR  <i>NICOTIANA TABACUM</i> GENOMIC EDITING USING  THE CRISPR-CAS9 SYSTEM</b></p>	<p>358</p>
<p><b>Гавриленко Арина</b>  <i>Haurylenka Aryna</i></p>	<p><b>ЛИХЕНОИНДИКАЦИЯ ВОЗДУШНОЙ СРЕДЫ  РЕСПУБЛИКАНСКОГО ЛАНДШАФТНОГО  ЗАКАЗНИКА «ПРИЛЕПСКИЙ» И АГРОГОРОДКА  «ЛЕСНОЙ»</b>  <b>LICHEN INDICATION OF THE AIR ENVIRONMENT  OF THE REPUBLICAN LANDSCAPE RESERVATION  “PRILEPSKY” AND AGRICULTURE TOWN “LESNOY”</b></p>	<p>362</p>
<p><b>Сергель Лидия</b>  <b>Токарчик Елена</b>  <b>Мазец Жанна</b>  <i>Serhel Lidiya</i>  <i>Takarchyk Elena</i>  <i>Mazets Zhanna</i></p>	<p><b>ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ  БРАССИНОСТЕРОИДОВ НА НАКОПЛЕНИЕ  ВТОРИЧНЫХ МЕТАБОЛИТОВ В СОЦВЕТИЯХ  <i>CALENDULA OFFICINALIS L.</i></b>  <b>THE FEATURES OF BRASSINOSTEROID’S  INFLUENCE ON THE SECOND METABOLITES  ACCUMULATION IN THE <i>CALENDULA OFFICINALIS  L.</i> COLORNESS</b></p>	<p>368</p>
<b>МЕДИЦИНА І ФАРМАЦІЯ</b>		
<p><b>Журавель Володимир</b>  <b>Іванович</b>  <b>Журавель Володимир</b>  <b>Володимирович</b>  <i>Zhuravel Volodymyr I.</i>  <i>Zhuravel Volodymyr V.</i></p>	<p><b>ХОЛАКРАТИЧНА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ –  ЗАПОРУКА ТРАНСФОРМАЦІЙНИМ ЗМІНАМ У  МЕДИЧНІЙ ГАЛУЗІ</b>  <b>CHOLACRATIC MANAGEMENT SYSTEM – A  GUARANTEE OF TRANSFORMATIONAL CHANGES  IN THE MEDICAL FIELD</b></p>	<p>373</p>

<p><b>Федоренко Віра</b>  <b>Кіцула Любов,</b>  <b>Козак Лілія</b>  <b>Рица Лілія</b>  <i>Fedorenko Vira</i>  <i>Kitsula Liubov</i>  <i>Kozak Liliya</i>  <i>Ryza Liliya</i></p>	<p><b>«ВІЙСЬКОВА ГІГІЕНА» – НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДРУГОГО (МАГІСТЕРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 222 «МЕДИЦИНА»</b>  <b>“MILITARY HYGIENE” – THE STUDYING DISCIPLINE FOR TRAINING OF SECOND (MASTER’S) LEVEL OF HIGHER EDUCATION ON SPECIALTY 222 “MEDICINE”</b></p>	383
<p><b>Гуменюк Василь</b>  <i>Humeniuk Vasyly</i></p>	<p><b>ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ В МЕДИЧНИХ ЗВО</b>  <b>DISTANCE EDUCATION IN MEDICAL UNIVERSITIES</b></p>	388
<p><b>Егорова Татьяна</b>  <b>Зейналова Екатерина,</b>  <b>Банах Анна,</b>  <b>Новицкая Татьяна</b>  <i>Egorova Tatyana</i>  <i>Zeynalova Ekaterina,</i>  <i>Banah Anna,</i>  <i>Novitskaya Tatyana</i></p>	<p><b>ОСОБЕННОСТИ РАННЕГО НЕОНАТАЛЬНОГО ПЕРИОДА И КАТАМНЕЗ ДЕТЕЙ У ЖЕНЩИН С МАЛЫМИ АНОМАЛИЯМИ РАЗВИТИЯ СЕРДЦА, ОБУСЛОВЛЕННЫМИ НЕДИФФЕРЕНЦИРОВАННОЙ ДИСПЛАЗИЕЙ СОЕДИНИТЕЛЬНОЙ ТКАНИ</b>  <b>FEATURES OF THE EARLY NEONATAL PERIOD AND CATAMNESIS OF CHILDREN IN WOMEN WITH SMALL HEART ABNORMALITIES CAUSED BY UNDIFFERENTIATED CONNECTIVE TISSUE DYSPLASIA</b></p>	397
<p><b>Жданович Виталий</b>  <b>Коваленко Владимир</b>  <b>Шестерина Елена</b>  <b>Семеняго Станислав</b>  <i>Zhdanovich Vitaliy</i>  <i>Kovalenko Vladimir</i>  <i>Shesterina Elena</i>  <i>Semenyago Stanislav</i></p>	<p><b>СОВРЕМЕННЫЕ ОБУЧАЮЩИЕ ТЕХНОЛОГИИ НА КАФЕДРЕ АНАТОМИИ ЧЕЛОВЕКА С КУРСОМ ОПЕРАТИВНОЙ ХИРУРГИИ И ТОПОГРАФИЧЕСКОЙ АНАТОМИИ ГОМЕЛЬСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА</b>  <b>MODERN TEACHING TECHNIQUES AT THE DEPARTMENT OF HUMAN ANATOMY WITH THE COURSE OF OPERATIVE SURGERY AND TOPOGRAPHIC ANATOMY OF THE GOMEL STATE MEDICAL UNIVERSITY</b></p>	401
<p><b>Коваленко Владимир</b>  <b>Шестерина Елена</b>  <b>Жданович Виталий</b>  <b>Балако Анна</b>  <i>Kovalenko Vladimir</i>  <i>Shesterina Elena</i>  <i>Zhdanovich Vitaliy</i>  <i>Balako Anna</i></p>	<p><b>КОМПЬЮТЕРНОЕ АНИМАЦИОННОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ В МЕДИЦИНЕ</b>  <b>COMPUTER ANIMATION MODELING IN MEDICINE</b></p>	404
<p><b>Шевела Татьяна</b>  <b>Походенько-Чудакова Ирина</b>  <i>Shevela Tatiana</i>  <i>Pohodenko-Chudakova Irina</i></p>	<p><b>СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДОВ ЭЛЕКТРОНЕЙРОСТИМУЛЯЦИИ ПРИ ЛЕЧЕНИИ ПЕРИИМПЛАНТИТА В ЭКСПЕРИМЕНТЕ</b>  <b>COMPARATIVE EVALUATION OF THE USE OF ELECTRIC NEUROSTIMULATION METHODS IN THE TREATMENT OF PERIIMPLANTITIS IN THE EXPERIMENT</b></p>	410
<p><b>Януль Александр</b>  <b>Силивончик Наталья</b>  <i>Yanul Aleksandr</i>  <i>Silivontchik Natalia</i></p>	<p><b>ИНФЕКЦИЯ HELICOBACTER PYLORI У ПАЦИЕНТОВ С СИМПТОМАМИ ДИСПЕПСИИ</b>  <b>HELICOBACTER PYLORI INFECTION IN PATIENTS WITH SYMPTOMS OF DYSPEPSY</b></p>	416

<i>Федоренко Юрій</i> <i>Fedorenko Yuriy</i>	<b>ВПЛИВ КАДМІЮ НА ДИНАМІКУ КОНЦЕНТРАЦІЇ КАЛЬЦІЮ Й АКТИВНОСТІ ЛУЖНОЇ ФОСФАТАЗИ У СИРОВАТЦІ КРОВІ БІЛИХ ЩУРІВ З АКТИВНИМ І ПАСИВНИМ ТИПОМ ПОВЕДІНКИ</b> THE INFLUENCE OF CADMIUM ON THE DYNAMICS OF CALCIUM CONCENTRATION AND ACTIVITY OF ALKALINE PHOSPHATASE IN THE BLOOD SERUM OF WHITE RATS WITH ACTIVE AND PASSIVE BEHAVIOR TYPES	422
<i>Луцький Андрій</i> <i>Lutskyu Andriy</i>	<b>ПРОГНОЗУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕКСТРАКОРПОРАЛЬНОГО ЗАПЛІДНЕННЯ З РІЗНИМИ МОДИФІКАЦІЯМИ ПІДТРИМКИ ЛЮТЕЇНОВОЇ ФАЗИ НА ОСНОВІ ДИСКРИМІНАНТНОГО АНАЛІЗУ</b> PREDICTION OF EXTRACORPORAL FERTILIZATION RESULTS WITH DIFFERENT MODIFICATIONS OF LUTEIN PHASE SUPPORT BASED ON DISCRYMINANT ANALYSIS	427
<i>Дежиц Артем</i> <i>Dezhits Artem</i>	<b>АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ДЕТСКОЙ СМЕРТНОСТИ В БЕЛОРУССИИ</b> ANALYSIS OF HISTORICAL ASPECTS OF CHILDREN'S MORTALITY IN BELARUS	433
<b>ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ І ТЕХНОЛОГІЇ</b>		
<i>Гула Інна</i> <i>Hula Inna</i>	<b>ІШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ. ЯКЕ МІСЦЕ ЛЮДИНИ В НОВИХ РЕАЛІЯХ СВІТУ?</b> ARTIFICIAL INTTILEGENCE. WHAT IS THE PLACE OF MAN IN THE NEW REALITIES OF THE WORLD?	439
<i>Бирг Владимир</i> <i>Бирг Светлана</i> <i>Birg Vladimir</i> <i>Birg Svetlana</i>	<b>ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЗООЛОГИИ</b> THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES AT THE STUDYING ZOOLOGY	443
<b>ТЕХНІЧНІ НАУКИ</b>		
<i>Локтева Клавдия</i> <i>Lokteva Clavdiya</i>	<b>ОСОБЕННОСТИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ПО ТОВАРОВЕДЕНИЮ</b> FEATURES OF REMOTE TRAINING IN COMMODITY	448
<i>Майструк Володимир</i> <i>Гаврилів Роман</i> <i>Фігель Юрій</i> <i>Mastruk Volodymyr</i> <i>Havryliv Roman</i> <i>Fihel Yuriy</i>	<b>ПРОГНОЗУВАННЯ ОСНОВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПРЯМОТЕЧІЙНОГО ЦИКЛОНУ З КОАКСІАЛЬНОЮ ВСТАВКОЮ ЗА ДОПОМОГОЮ CFD-ПРОГРАМ</b> PROGNOSTICATION OF BASIC CHARACTERISTICS OF REVERSE-FLOW CYCLONE WITH COAXIAL INSERT WITH CFD-PROGRAM	451
<b>ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ</b>		
<i>Бровка Наталья</i> <i>Ляцкая Анастасия</i> <i>Brovka Natalia</i> <i>Anastasiya Liatskaya</i>	<b>ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ ДИАГНОСТИЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ ПО МАТЕМАТИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ</b> FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF DIAGNOSTIC TASKS ON MATHEMATICAL ANALYSIS	456

**ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ**

<i>Блотницька Дарія</i> <i>Blotnytska Dariia</i>	<b>ТЕНДЕНЦІЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕД СУЧАСНОЇ МОЛОДІ</b> TENDENCIES OF PHYSICAL CULTURE AMONG MODERN YOUTH	461
<i>Телегоненко Христина</i> <i>Telehonenko Khrystyna</i>	<b>ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДО ЗАНЯТЬ З ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ</b> FORMING OF THE MOTIVATION FOR PHYSICAL CULTURE CLASSES AMONG STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS	465



## ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК 111.852:37.011.3-051

**Васянович Григорій,**  
доктор педагогічних наук, професор,  
професор кафедри гуманітарних дисциплін і соціальної роботи  
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності,  
**Шевкун Галина,**  
кандидат мистецтвознавства, доцент,  
доцент кафедри морально-психологічної діяльності у військах  
Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного  
Львів, Україна

### ЕСТЕТИЧНА І ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА

*У статті, на основі родового поняття «культура», аналізуються сутність і зміст естетичної та художньої культури педагога. Обґрунтовується взаємозв'язок функціональних елементів естетичної та художньої культури, зокрема з погляду їх світоглядного призначення, та виокремлюються певні відмінності між ними. Доводиться, що педагог, який належним чином володіє естетичною і художньою культурою, допомагає своїм вихованцям пізнавати й освоювати навколишній та свій внутрішній світ на засадах краси і гармонії, а також розпізнавати нище, потворне і здійснювати йому протидію.*

**Ключові слова:** культура, естетична культура, художня культура, особистість, педагог

**Vasianovych Hryhoriy,**  
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,  
Professor of the Department of Humanities and Social Work  
Lviv State University of Life Safety,  
**Shevkun Halyna,**  
PhD (art criticism), associate professor,  
Associate Professor of the Department of Moral and Psychological Activity in the Troops  
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy  
Lviv, Ukraine

### AESTHETIC AND ARTISTIC CULTURE OF THE PERSONALITY OF THE TEACHER

*In the article, based on the generic concept of "culture", the essence and content of the aesthetic and artistic culture of the teacher are analyzed. The interrelation of functional elements of aesthetic and artistic culture, in particular from the point of view of their ideological purpose, is justified, and certain differences between them are distinguished. It is proved that the teacher, who has a proper aesthetic and artistic culture, helps his students to know and master the environment and their inner world on the basis of beauty and harmony, as well as to recognize the sinister, ugly and to oopsit with it.*

**Keywords:** culture, aesthetic culture, artistic culture, personality, teacher

Родове поняття «культура» є багатовимірним. Воно виникло лише у XVIII столітті і саме з цього часу світ культури став визначатися як світ людини. У такому контексті людина не протистоїть світові, а є його центром, гармонізує з

ним, наповнює навколишнє середовище красою і смыслом. Втім сьогодні це твердження може піддаватися справедливій критиці, оскільки все більш очевидним є те, що людина дегуманізує цей світ, свідомо чи несвідомо руйнує світ добра і краси. Така руйнація вже негативно відбивається на існуванні людини, і ще більше може відбитися на прийдешніх поколіннях. Особлива роль педагога у цій царині полягає в тому, що саме він покликаний гуманізувати цей світ, формувати почуття прекрасного й піднесеного в учнів/студентів, утверджувати своєю діяльністю Добро, Істину, Красу.

Зауважимо, що своєрідність української культури базується на розмаїтті її конкретних виявів (в мові, піснях, танцях, віруваннях, дизайні тощо). Про це переконливо писав видатний релігійний діяч Іван Огієнко: «І який би бік життя ми не взяли, ми скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою» [4, с. 21]. Водночас вчений доводив, що українська культура не лише розвивалася у тісному взаємозв'язку із загальнолюдською, особливо західноєвропейською культурою, а й здійснювала значний внесок і вплив на культуру інших народів. Становлення і розвиток української культури, зазначав мислитель, відбувалися у вкрай тяжких умовах: «Шлях той не вів тихим гаєм, не йшов квітчастими луками, – шлях нашого народу завше був тернистим шляхом, важкою хресною путтю, тим шляхом, що вів окривджений народ наш на Голгофу» [4, с. 4].

Одним із найбільш поширених й усталених визначень поняття «культура» є наведене в «Енциклопедії освіти»: «Культура це система програм людської діяльності, поведінки і спілкування людини для зміни та удосконалення суспільного життя в усіх його основних виявах» [2, с. 439].

Сьогодні категорія «культура», (згідно із своїми основними смислами і розумінням), розглядається як: форма одночасного буття і спілкування різноманітних культур; вияв детермінації і самоіндетермінації індивіда; знаходження «світу вперше»; джерело і розвиток духовності; об'єктивація особистісного начала в людині. Оскільки детальний аналіз цього поняття вже здійснено багатьма філософами, науковцями (О. Белік, В. Бенін, Г. Васянович, Х.-Г. Гадамер, Г. Гегель, І. Зязюн, Е. Ільєнков, М. Каган, В. Келле, В. Межуєв, І. Огієнко, Г. Філіпчук, К. Ясперс), то перейдемо безпосередньо до сутності і змісту дефініції «естетична культура особистості педагога».

Зазначимо, що категорії «сутність» і «зміст» не є тотожними. Сутність визначає головне, закономірне, необхідне, воно становить глибинну основу явища, у нашому випадку – естетичної культури педагога. У цьому розумінні естетична культура особистості педагога є одним із найважливіших показників духовності, інтелігентності, моральності. Вона виступає не лише засобом і результатом розвитку сприйняття, оцінок, почуттів, поглядів, отже, свідомості особистості в цілому й естетичної свідомості зокрема, а й як чинник активізації



її творчого потенціалу. На відміну від сутності зміст охоплює не лише головне, а й другорядне, окремі риси, деталі, певні особливості явища. У цьому смислі зміст є ширшим, багатшим сутності, хоча сутність є глибшою. Різноманітні елементи, що становлять зміст естетичної культури особистості педагога, умовно можна поділити на субстанційні й функціональні.

Субстанційні елементи естетичної культури утворюють її основу. До них відносяться її цінності, норми й принципи, а також певні установи, громадські, релігійні організації, які забезпечують не лише виробництво цінностей естетичної культури, а й забезпечують їх збереження, трансляцію, засвоєння. Безумовно, що в цьому ряду закладам освіти, педагогам закономірно належить провідне місце, оскільки саме вони є найбільш активними носіями естетичної культури не лише серед учнів, студентів, а й у більш широкому форматі – загальносуспільному.

Функціональні елементи естетичної культури особистості педагога стосуються передусім формування у вихованців світоглядних аспектів (естетичних почуттів, поглядів, смаків, установок, ідеалів тощо). Тому закономірно, що естетична культура особистості педагога виконує такі головні функції: інформаційно-пізнавальну, яка пов'язана з реалізацією її знань у навчально-виховному процесі; ціннісно-орієнтаційну, пов'язану з реалізацією естетичних переконань; діяльнісно-вольову, що визначає соціально-творчу спрямованість естетичної культури; комунікативно-регулятивну, яка виступає в якості моделі емоційної і нормативної саморегуляції поведінки і діяльності особистості. Організаційно-дидактична й виховна функції передусім передбачають створення естетичного культурно-освітнього середовища, особливо – мікросередовища, у якому найбільше перебуває вихованець.

Як доводять науковці (І. Зязюн, В. Кудін, С. Мельничук та ін.) В.О. Сухомлинський розглядав естетичну культуру педагога як духовну основу його життя і як невід'ємний компонент його педагогічної майстерності. В структурі естетичної культури учителя він виокремлював три основні компоненти: духовно-споглядальний, науково-самоосвітній і практично-конструктивний [3, с. 8].

Духовно-споглядальний компонент включав у себе естетичне сприйняття, естетичну оцінку педагогічних явищ і процесів, естетичні уявлення, поняття, судження. Вчений і геніальний освітній практик вважав цей компонент першим кроком сприйняття і розуміння краси, основою естетичного виховання, серцевиною естетичної культури вчителя.

До науково-самоосвітнього компонента він відносив естетичні судження, смаки, ідеали, що сформовані у процесі навчання і самоосвіти. Тут В. Сухомлинський робив акцент на необхідність теоретичної підготовки вчителя

в галузі естетики й мистецтвознавства, необхідності постійного розширення і вдосконалення знань шляхом самоосвіти.

Практично-конструктивний компонент В. Сухомлинський вбачав у створенні вчителем культурно-освітнього, естетичного середовища для навчання і виховання учнів, отже, використання і створення нових естетичних можливостей природного, соціального і духовного середовища, навчальної і виробничої діяльності, побуту, спілкування в художньо-виховному процесі. Усі ці три структурні компоненти естетичної культури педагога мають бути тісно взаємопов'язаними у його діяльності і суб'єкт-суб'єктних відносинах. «... Досліджуючи проблему естетичного розвитку, – писав В. Сухомлинський, – ми не могли відступити ні на крок від такого дуже важливого завдання, як формування дійового ставлення особи до навколишнього і суспільного середовища. А це ставлення є сферою морального виховання. Проблема естетичних інтересів, запитів, потреб розкрилась перед дослідником в її тісному взаємозв'язку з моральним стрижнем особистості. Відкрилась нова грань проблеми естетичного і разом з тим проблеми морального виховання – морально-естетична культура бажань, прагнень, а звідси – і потреб» [6, с. 57].

Естетична культура особистості педагога характеризує його прилучення до естетичних і художніх цінностей, надбань вітчизняної і світової культур. Це реалізується ним не лише у процесі професійної діяльності, а й у значно ширшому форматі: активній діяльності в громадських, культурно-просвітницьких товариствах, організаціях тощо. Педагог має бути належним чином підготовленим до того, щоби вміти правильно сприймати естетичне, давати йому правильну оцінку і творчо переносити власні враження іншим, при цьому робити це у делікатній, ненав'язливій формі, враховуючи почуттєвий стан і розвиток іншого, його смаки й художньо-естетичні уподобання. Естетична культура особистості педагога виявляється у всіх видах і формах його діяльності, віддзеркалюючи як загальний рівень духовної культури людини, так і конкретні відбиття індивідуальних естетичних уявлень про відносини, поведінку, мислення, мову, міжособистісне спілкування тощо.

Безумовно, внутрішнім виявом естетичної культури особистості педагога, що визначає її поступальну динаміку, є функціонування естетичної свідомості, діалектика зв'язку естетичних потреб і здатностей. «Здатність особистості, – наголошує професор М. Савчин, – це її спроможність забезпечувати функціонування, становлення та розвиток власного внутрішнього світу та власного життя і життя інших людей у зовнішньому світі. Основними характеристиками здатностей є: змістова спрямованість; автентичність як відповідність чи невідповідність природі внутрішнього світу людини; оптимізованість (взаємопов'язаність, структурованість, ієрархованість) системи здатностей; рівень розвитку як показник ефективності функціонування

здатностей. Алгоритм розгляду здатності передбачає з'ясування її предмета, мотивів, дій, результату та досвіду реалізації» [5, с. 249].

Зазначимо, що змістова спрямованість здатності виявляється в системі естетичних відносин, де відбувається відбір найкращих (або ж таких, що індивід не в стані сприйняти позитивно) явищ, суджень, позицій, дій і вчинків. Зовнішні межі естетичної культури особистості педагога визначаються контурами соціальної, духовно-моральної, професійної діяльності, а також можливостями творчої самореалізації, естетичним спілкуванням у сфері мистецтва, визначенням ціннісних орієнтацій та ін.

Естетична культура особистості педагога забарвлює його емоції, волю і розум вмінням бачити, відчувати та створювати красу освітнього середовища, міжособистісних відносин, внутрішнього світу своїх вихованців. Втім не лише це є важливим: суть полягає ще й в тому, що високий рівень естетичної культури спонукає педагога зовсім по-іншому ставитися до самого себе (рівень саморефлексії). З іншого боку, естетична культура педагога змінює його ставлення до природи. Ця зміна пов'язана з подоланням відчужено-утилітарного підходу до неї, що в умовах екологічної кризи стає надзвичайно вартісним аспектом. В естетичному переживанні природа «олюднюється», сягає людсько-образного змісту. Естетична культура формує новий стиль мислення – ноосферний (В. Вернадський), який базується на науковому світогляді. «Ноосфера, – писав В. Вернадський, – є новим геологічним утворенням на нашій планеті. У ній людина вперше стає найбільшою геологічною силою. Вона може і повинна перебудовувати своєю працею і думкою сферу свого життя, перебудовувати кардинальним чином порівняно з тим, що було раніше. Перед нею відкриваються все більш і більш широкі творчі можливості» [1, с. 241]. З цього погляду стає очевидним, що високий рівень естетичної культури особистості формує її здатність мислити не за однією чи декількома обмеженими мірками, а за міркою будь-якого виду, здатність розмовляти мовою предмета, виражати своєрідність його сутності. Подібне вміння називають почуттям форми. Воно дозволяє надати предмету творчості структурну гармонійність, досягти функціональної та конструктивної досконалості. Естетична культура сприяє розвитку в особистості образного мислення, яке здійснюється за аналогією та асоціацією, цілісності сприйняття конкретних образів, розвитку фантазії, зорового уявлення та інтуїції. Естетична культура посилює не лише професійну творчість, вона також сприяє вияву морально-духовних якостей особистості, її соціалізації.

Особливо важливими є ці якості, коли невідомий увесь набір засобів та правил розв'язання задачі. Саме тоді здатність уявити проблему в образній формі полегшує пошук результату, що досліджується. Можливість миттєвого

схоплювання у думці речей в цілому відкривається у предметно-образному мисленні, а це підвищує вірогідність появи несподіваної, але корисної асоціації.

Процес пошуку потрібних аналогій та асоціацій багато у чому здійснюється інтуїтивно. З погляду А. Бергсона, Е. Гартмана, Р. Декарта, Б. Спінози та ін., інтуїтивне є високоінтелектуальним процесом пізнання, який пов'язаний не лише з психологічними чинниками, а й з такими, як особливості духовного освоєння дійсності людиною, простежується залежність інтуїтивної діяльності від певного запасу знань, культури мислення, бачення світу, що сформувався, стилю професійної діяльності, майстерності, досвіду, що склалися у педагога. Інтуїтивне рішення характеризується граничною інтеріоризацією предметності, що залучена до творчого процесу, особливим напруженням та насиченням емоцій, тому має почуттєвий та образний характер.

Отже, можна говорити про те, що естетична культура особистості педагога виявляється в наступному:

–у розвиненості почуттєво-оцінної свідомості і її форм, які віддзеркалюють якості прекрасного і потворного, комічного і трагічного, піднесеного і нищого (через механізми сприймання, переживання, оцінки, смаки, ідеали, погляди);

–в індивідуальній розвиненій системі естетичних відносин, які дозволяють орієнтуватися в багатоманітності естетичних і художніх цінностей, тих, що надають перевагу установкам, орієнтаціям особистості;

–навичках інтуїтивного або свідомого формозмістовного аналізу художнього або естетичного явища і готовності об'єктивно і суб'єктивно мотивувати свою естетичну позицію, власну оцінку;

–в розвиненості образного мислення як творчого процесу на основі комбінованих поєднань і взаємних переносів естетичних і художніх образів, які виступають в якості творчого аналогів реальності у всіх видах діяльності педагога;

–в естетичній активності, яка виявляється у віддзеркаленні, виборі, оцінці і творчій переробці естетичних вражень, в духовно-змістовному естетичному спілкуванні з оточуючими людьми і, головне, реалізації у різноманітних формах соціальної творчості.

Наявність всіх цих навичок, здібностей і здатностей, потреб, міра їх вияву в діяльності, відносинах, поведінці характеризують рівень естетичної культури особистості. На досягнення високого рівня естетичної культури майбутнього педагога має бути спрямований навчально-виховний процес в закладах освіти.

У духовній культурі особистості педагога важливе місце посідає не лише естетична, а й художня культура. Зазначимо, що деякі вчені ототожнюють дві останні поняття культури (М. Лейзеров, І. Молкін, В. Скатерщиков). Натомість, на нашу думку, близькість цих понять за своїм смислом, ще не дає права їх ототожнювати. Безумовно, що межа між естетичною діяльністю і художньою не

є абсолютною, вона є рухомою, динамічною. Тобто очевидними є їх взаємоперетин, взаємодія. Водночас сьогодні відомо, що не будь-яка людська естетична діяльність взаємопов'язана з мистецтвом, тоді як художня діяльність так би мовити «вплетена» в твори мистецтва, вона є його живильним джерелом. Художня діяльність починається там і тоді, де і коли зливаються воєдино чуттєво сприйняте ціле краси, пізнання, перетворення й оцінка явищ життя, де і коли ми маємо справу з «мисленням в образах», отже з мистецтвом. На цій основі можна розглядати художню культуру як сукупність створених суспільством художніх цінностей, а також сам процес їх створення, трансляцію і сприйняття, засвоєння особистістю і суспільством. Художня культура охоплює як процес художньої діяльності суспільства, так і його результати, а також багатоманітні відносини людей, пов'язані із художньою діяльністю соціуму. Вона характеризує ступінь і спосіб розвитку здібностей і здатностей, обдарованості, потреб соціального суб'єкта у всіх формах художньої діяльності, його участь у створенні цінностей мистецтва, в організації художньої діяльності.

Художня культура виконує функції близькі до культури естетичної:

- гуманістичну – використання художньої культури з метою формування особистості, яка сповідує ідеали добра, любові, совісті і справедливості, обов'язку і відповідальності, честі і гідності;

- нормативну – використання художньої культури як певної системи норм художнього розвитку і художньої діяльності відповідно до прогресивних художніх методів;

- аксіологічну – використання художньої культури як основи оцінки творів мистецтва, основи художніх смаків й уподобань особистості;

- семіотичну – використання художньої культури як певної знакової системи, завдяки якій можуть передаватися із покоління до покоління художні цінності;

- соціологічну – означає використання художньої культури для пізнання соціальних закономірностей формування і розвитку художньої діяльності.

Виокремлення цих функцій носить дещо умовний характер, оскільки вони постійно взаємодіють, знаходяться у динамічному розвитку.

Художній культурі притаманні специфічні риси. До них належать:

А) Всезагальність. З появою людського суспільства і до сьогодні мистецтво було і залишається скарбом для кожного, хто живе на планеті Земля і намагається пізнавати та розуміти його. Сьогодні мистецтво все більше і більше виступає як форма людської комунікації глобалізованого світу. Мистецтво саме по собі сприяє глибинному пізнанню людини. Ворота мистецтва є священними. Хто йде до мистецтва широкою дорогою науки, той приходять до нього всередину через історію мистецтва, філософію мистецтва або естетику. Дилетант же йде більш

скромними доріжками. Він знаходить вхід за дверима любові до мистецтва. Але і для цього потрібні чималі зусилля і неспокій душі.

Б) Єдність емоційних і раціональних моментів. Будь-який із елементів художньої культури становить нерозривну єдність раціонального й емоційного. Хоча художню культуру часто-густо називають «культурою почуттів». Зазначимо, що такий підхід є однобічним, адже художні твори через почуття впливають на розум і волю, а художні погляди, оцінки і т. ін., навпаки, через розум і волю – на почуття особистості, виховуючи й удосконалюючи її. Особливо важливим, на нашу думку, є те, що сьогодні врахування педагогом процесу взаємодії емоційного і раціонального у своїй діяльності допомагає йому здійснювати корекцію у поведінці вихованців, встановлювати емоційний контакт з дітьми, що мають особливі потреби.

В) Своєрідним є і характер зміни типів художньої культури. В науці, культурі, мистецтві, згідно із діалектичним законом заперечення заперечення, новий тип культури «знімає» старий, зберігаючи позитивні його елементи в нових культурних цінностях. При цьому цінності, притаманні старому типу культури, набувають лише історичного значення, перетворюючись в здобуток відносно вузького кола спеціалістів. Що ж стосується видатних творів мистецтва минулих епох, то вони залишаються жити в новій культурі, даруючи насолоду і радість людям.

Г) Зв'язок з висококваліфікованою інтелектуальною і фізичною працею. Як і вся духовна культура, художня – є результатом складної висококваліфікованої розумової праці. Втім, її матеріалізація вимагає значних матеріальних, фізичних зусиль. Головне, щоб у процесі взаємодії інтелектуального й фізичного не було «перекосів», а витримувалася належна міра.

До особливостей художньої культури доречно віднести її: унікальність; довготривалість; здатність викликати соціальну активність; комунікативність. В силу унікальності творів мистецтва, а також в результаті того, що багато із них існують «лише в акті діяльності художника», проблема тиражування і репродукування художніх творів набуває особливого значення». Сьогодні завдяки мас-медіа вдається не лише поширити, а й зберегти для прийдешніх поколінь унікальні твори мистецтва.

У цьому сенсі варто зазначити, що рівень художньої культури визначається не стільки кількістю прочитаних книг чи частотою відвідування театрів, музеїв, скільки якісною стороною: глибиною розуміння тієї інформації, яка міститься в творі мистецтва. Отже, у процесі аналізу художньої культури важливо враховувати: кількісний аспект спілкування особистості педагога з мистецтвом; аналіз творів мистецтва, які стали предметом зацікавлення особистості; вивчення продуктивності впливу мистецтва на духовний світ особистості тощо.

З огляду на викладене можна зробити висновок про те, що естетична культура особистості педагога є системою засобів і продуктів, за допомогою яких він не лише естетично освоює світ, а й транслює свої естетичні знання, естетичний досвід своїм вихованцям. Він допомагає учням/студентам пізнати духовну впорядкованість світу, його гармонію і красу. Естетична культура педагога розглядається нами і як особлива, самостійна сфера культури, і як своєрідний «зріз» інших сфер. У цій «дуалістичності» естетичної культури і полягає, вірогідно, причина її багатоманітності, її особливе місце в культурі суспільства. Естетична культура особистості не є природженою, суто генетичною, а виховується й самовиховується протягом усього життя. Естетична культура – це те свічадо, у якому віддзеркалюється духовне багатство особистості педагога. Естетична культура тісно взаємопов'язана із художньою. Художня культура, як і естетична, знаходиться в постійному розвитку, пов'язаному зі змінами суспільства і особистості.

На основі викладеного можна зробити висновок про те, що сформовані в особистості педагога естетична та художня культура, є потужним кроком на шляху не лише до його власної свободи, а й свободи вихованців, духовного розвитку усього суспільства.

#### **Список використаних джерел:**

1. Вернадский В. И. *Научная мысль как планетарное явление*. М.: Наука, 1991. 271 с.
2. Зязюн І. А. *Культура*. // *Енциклопедія освіти [АПН України: гол. ред. В. Г. Кремень]*. К.: Юрінком Інтер, 2008. С. 439-441.
3. Мельничук С. Г. *Формування естетичної культури майбутніх учителів (історико-педагогічний аспект) (1860-1970)*. К.: «Кіровоградське державне видавництво», 1995. 198 с.
4. Огієнко І. *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*. К.: Видавництво книгарні Є. Череповського, 1918. 272 с.
5. Савчин М. В. *Здатності особистості: монографія*. К.: ВЦ «Академія», 2016. 288 с.
6. Сухомлинський В. О. *Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Вибрані твори: (в 5-ти т.)*. К.: Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 55–207.

УДК 377.1:372.322

**Вановська Інна**

*кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник лінгвістичного науково-дослідного управління Військового інституту Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

## **ІСТОРИЧНІ УМОВИ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ ІДЕЇ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ЗАСАДАХ СОБОРНОСТІ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

*Анотація.* У статті досліджуються умови створення національно-патріотичного виховання української молоді. Розкрито сутність осмислення нової концепції та його основні

вимоги, визначено та схарактеризовано складники системи національно-патріотичного виховання виходячи з реалій сьогодення.

**Ключові слова:** патріотизм, концепція, осмислення, національно-патріотичне виховання, духовна цінність.

**Vanovska Inna**

*PhD (Historical Sciences), Associate Professor  
Leading researcher of Linguistic Research Board  
of the Military Institute of Kyiv Taras Shevchenko National University  
(Kyiv, Ukraine)*

## **HISTORICAL CONDITIONS OF CREATING A NATIONAL-PATRIOTIC IDEA OF CONSTRUCTION OF THE UKRAINIAN SOCIETY ON THE BASIS OF COMMUNITY AND INDEPENDENCE**

**Annotation.** *The study explores the problem of national-patriotic creation of Ukrainian youth. Significant understanding of the new action and its basic requirements, which are used and similar to the characteristics of the constituents of the system of national patriotic growth, which are in real life, are revealed.*

**Keywords:** *patriotism, conception, comprehension, national-patriotic education, spiritual value*

Патріотизм – це вище почуття, яке відбиває органічний зв'язок людини зі своїм народом, його історією, традиціями та перспективами і характеризує ставлення людини до них. Почуття патріотизму історично і соціально детерміноване, зазнає певних змін відповідно до ідеалів, цінностей суспільства. Рівень розвитку в особистості почуття патріотизму визначається тим, як співвідносяться власні потреби, мотиви діяльності з мотивами і потребами суспільства. Патріотизм поряд з іншим характеризує рівень розвитку свідомості конкретної особистості, є найвищою духовною цінністю суспільства.

В історичному аспекті патріотизм – одне з найбільш глибоких у світовій історії почуттів. Воно виникло та формувалося водночас з такими поняттями як рідна земля, країна, держава, Батьківщина, Вітчизна.

Останнім часом Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, які мають надзвичайно велике значення для майбутнього. В сучасних важких і болісних ситуаціях викликів та загроз і водночас великих перспектив розвитку, кардинальних змін у політиці, економіці, соціальній сфері пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд з забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування в європейське співтовариство, є визначення нової стратегії національно-патріотичного виховання молоді. Оскільки саме молодь є активним учасником державотворчих процесів. Серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними виступають патріотичне, громадянське виховання як основоположні напрями, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і



майбутніх поколінь [5].

На сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денационалізації, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання молоді – формування нової особистості, що діє на основі національних та європейських цінностей. Відтак, враховуючи всі обставини, виникає гостра потреба у осмисленні новоприйнятої концепції, доповненні та подальшому розвитку нової стратегії цілеспрямованого і ефективного процесу виховання суб'єкта громадянського суспільства, громадянина-патріота України.

На особистісному рівні патріотизм є пріоритетною стійкою характеристикою людини, яка проявляється в її свідомості, моральних ідеалах та цінностях, в реальній поведінці та вчинках. Це звичайний моральний стан життя людини. Він виявляється не лише в незвичайних ситуаціях, а в повсякденному виконанні особистістю своєї роботи, яка приносить користь і людині, і суспільству. Отже, суб'єктом – носієм патріотизму є сама людина. Завдяки її творчій праці, любові, відданості і розвивається почуття патріотизму [3, с. 7].

У патріотичному вихованні можна виділити такі компоненти, як культурно-історичний, духовно-моральний, соціально-політичний, воєнно-історичний, правовий, військово-технічний, психолого-педагогічний, фізичний і деякі інші. Культурно-історичний компонент змісту патріотичного виховання включає: ознайомлення з найбільш важливими сторінками історії нашої Батьківщини: виховання почуття любові до України, гордості за український народ, що виявив героїзм у роки суворих випробувань, виховання поваги до наших предків, до творчої праці українського народу, зусиль суспільства щодо забезпечення обороноздатності держави; використання мемуарів, здобутків українських живопису, графіки, музики тощо [6].

Ще з прадавніх часів патріотизм, почуття національної гідності були притаманні нашому українському народові. Багатовікова історія нашого народу, його славні бойові традиції, народжені в жорстоких боях із численними іноземними загарбниками є невичерпним джерелом формування патріотичних почуттів, патріотичних ідей і патріотичних дій для багатьох поколінь українців. Патріотизм сягає глибоким корінням у сиву давнину. Він зароджувався в процесі становлення Давньоруської державності, Козацької держави, Української Народної Республіки і продовжується в Незалежній Україні сьогодення. “Прославимо життя своє світу на подив, щоб старі розповідали, а молоді пам'ятали! Не пощадимо життя своєї за землю рідну!” – говорив князь Ігор, звертаючись до своєї дружини, що виступала в похід [2, с. 95].

Патріотична свідомість юнаків з давніх часів виховувалась в українській сім'ї або опосередковано через сім'ю громадою. Це здійснювалось через ознайомлення дітей з героїчними традиціями роду, прикладами героїзму,

хоробрості, гідності. Поступово традиції, звичаї оформлювались письмово і набували певних моральних правил. Ці моральні правила розповсюджувались через систему освіти ( спочатку у школах при монастирях, а з появою в Україні періоду козаччини - у січових школах, які були осередками військової, фізичної й духовної підготовки молоді). Поступово у свідомості молоді починає формуватися образ нового захисника – козака: славного лицаря, патріота свого народу, людини вільної, рішучої, чесною, хороброю. Виховання патріотизму в родині здійснювалось перш за все на вчинках батьків, які сприймалися дітьми як святі. У сім'ї хлопчики отримували побутові й військові знання та навички. Від батька отримували вони у спадщину вольові якості, витривалість, незламність духу, мужній лицарський характер.

Високі зразки патріотичного служіння явили світові гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик та багато інших представників козаччини. Ліквідація української автономії російським самодержавством не перервала розвитку української суспільно-політичної думки. На історичній арені з'явилась постать Тараса Шевченка, а його духовними спадкоємцями стали М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Крип'якевич та інші. Вони розвинули народницьку течію української суспільно-політичної думки, аж поки ХХ століття не принесло нових великих перемін. [1, с. 12].

Новий підйом націонал-патріотичного виховання української молоді був пов'язаний з активізацією національно-визвольного руху. Його центром стала Західна Галицька Україна, де почали створюватися молодіжні стрілецькі організації. Молодіжні стрілецькі організації мали загальну назву “Січ”, запозичену в січового козацтва. Вони поповнювались за рахунок пластунів – членів молодіжних гуртків “Пласт”, до яких входили вихованці шкіл і гімназій. Головною метою цих організацій була підготовка молоді (студентів, робітників, селян) до звільнення шляхом збройної боротьби всієї України, виховання їх на патріотичних традиціях. Підняття патріотичної свідомості молоді сприяло шкільне оточення, вплив сім'ї. На зміну слов'янофільству, панславізму, народництву прийшла українська державницька ідея, її творцями були П. Скоропадський, В. Липинський, С. Петлюра, Д. Донцов, М. Міхновський та інші. Патріотично налаштовані молоді українці ввійшли до першого військового формування Української Центральної Ради – Першого Січового Козачого імені Богдана Хмельницького полку. У його складі було створено перший курінь Січових Стрільців. Січові стрільці неодноразово демонстрували приклади глибокої відданості Батьківщині. Посилення націонал-патріотичної роботи молоді тривало й з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 року. Гетьман дбав про підготовку національних військових кадрів у військових училищах та кадетських корпусах. Було відкрито спеціальну Чорноморську

школу старшин, де основними навчальними дисциплінами були предмети з українознавства [2, с. 56].

Радянський патріотизм, що сформувався в нових умовах, показав свою життєвість і силу в роки Другої Світової війни та у період відновлення зруйнованого народного господарства. У важкий час випробувань, коли вирішувалося питання про долю нашої Батьківщини, українці виявили щирий, небувалий за силою патріотизм, який став основою духовно-моральної переваги над непереможним досі ворогом.

Перебуваючи в різних умовах, дотримуючись різних ідейних постулатів, по-різному розуміючи історичну перспективу України і патріотизм, українці показали небачені в історії приклади мужності та героїзму. Цей історичний факт свідчить про те, що форма влади, суспільна система опираються на вищі духовні цінності народу в роки суворих національних випробувань. При певних історичних умовах відбувається їхнє очищення, відновлення та прояв в інтересах народу. Воно проходить менш організовано, спонтанно, лише під враженням минулих подій. Праці радянських теоретиків, присвячені дослідженню патріотизму, які були характерним відбиттям епохи будівництва соціалізму, також заслуговують на увагу й більш об'єктивну оцінку [4].

Із розпадом у 1991 р. Радянського Союзу й утворенням суверенної, незалежної України з'явилися умови для справжнього розвитку національної патріотичної ідеї розбудови нашого суспільства на засадах соборності та незалежності. Таким чином, аналізуючи особливості історичного розвитку системи націонал-патріотичного виховання в Україні, можна зробити певні висновки: Рівень націонал-патріотичного виховання на теренах нашої держави обумовлювався конкретними суспільно-історичними умовами розвитку, в яких знаходилась Україна, ступенем розвитку національної свідомості народу. Найбільш високий він був у періоди X-XI, XVI-XVIII ст., 1941-1945 роки, коли держава, сім'я, громадськість тісно взаємодіяли в цій сфері. Історичний досвід переконливо свідчить, що справжніми патріотичними ідеями, здатними стати духовним підґрунтям особистості та суспільства, є, перш за все українська національна ідея, культурні та інші здобутки нашого народу, його кращі традиції.

Події останніх років дають підстави стверджувати, що переважна більшість громадян України виявили високу патріотичну свідомість та міцну громадянську позицію. Це є свідченням системної виховної роботи педагогічних колективів навчальних закладів. Тому одним із найважливіших завдань педагогів є продовження роботи з формування у дітей та молоді громадянських якостей, розуміння приналежності до Українського народу. Патріотичне виховання має наскрізно пронизувати весь навчально-виховний процес, органічно поєднувати національне, громадянське, військово-патріотичне, моральне, родинно-сімейне, естетичне, правове, екологічне, фізичне, трудове виховання, базуватися на

національній історії, знанні та відстоюванні своїх прав, виконанні конституційних і громадянських обов'язків, відповідальності за власне майбутнє, добробут та долю країни [6].

Важливо, щоб молоді люди, незалежно від їх національності та регіону проживання, ідентифікували себе з Україною, прагнули жити в Україні; розуміли необхідність дотримання конституційних та правових норм, володіння державною мовою; сприймали регіональну історію як частину загальної історії України, відчували власну причетність до майбутньої долі рідного краю як невід'ємної складової єдиної країни.

### **Список використаних джерел:**

1. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ, 2014. 29 с.
2. Зонь В.В., Кубіцький С.О., Слоніський В.Г., Великожон М.В. Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення особового складу Збройних Сил України: Начальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007. 225 с.
3. Кремінь В.Г. Національна освіта як соціокультурне явище // Учитель. 1998. №2. С. 10–16
4. Концепція націонал-патріотичного виховання дітей та молоді. Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015р. №641. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2015>. Назва з екрану
5. Закон України «Про освіту» від 23.05.1993р; URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/41-2009-n>.
6. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

УДК 378.018(476)

**Volodko Svetlana**

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor  
Department of Business English, Belarusian State Economic University*

**Zhmakina Tatiana**

*Master of Arts (Philology), Assistant Professor  
Department of Social Policy and Ideology  
Academy of Public Administration under the aegis of the President of the Republic of Belarus  
Minsk, Republic of Belarus*

## **IMPLEMENTING THE CASE STUDY METHOD AS AN INTERDISCIPLINARY APPROACH IN FOREIGN LANGUAGE AND PROFESSIONAL EDUCATION**

**Abstract:** *The case method in foreign language and professional education is the most effective and popular approach outside the traditional lecture–tutorial format. The purpose of this article is to introduce the authors' case method technology developed to get students involved with real-world challenges from an action perspective.*

**Keywords:** *professional and foreign-language education; case study method; real-life scenario; decision-making model.*

**Володько Светлана**

*кандидат педагогических наук, доцент  
кафедра делового английского языка БГЭУ*

**Жмакина Татьяна**

*магистр филологических наук, старший преподаватель  
кафедра социальной политики и идеологии АУнПРБ  
Минск, Беларусь*

## **ПРИМЕНЕНИЕ КЕЙС МЕТОДА КАК МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА В ИНОЯЗЫЧНОМ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОРАЗОВАНИИ**

**Аннотация:** *Метод кейсов является наиболее эффективным и популярным подходом в профессиональном и иноязычном образовании наряду с традиционным форматом «лекция–практические занятия». Цель статьи – представить авторскую технологию кейс-метода, которая позволяет вовлечь студентов в ситуацию реального взаимодействия.*

**Ключевые слова:** *профессиональное и иноязычное образование; метод кейсов; реальная ситуация; модель принятия решения.*

Traditionally education consists primarily of lectures and tutorials. They are widely used all over the world. And there are good reasons for their popularity. They are an efficient way for an expert to deliver content to many individuals at once. In combination with textbooks, which are lectures in print, this learning model can deliver a large amount of content to many students in a short time. In addition, student learning can usually be tested efficiently with multiple choice or short-answer questions or problem sets. The lecture model is good for transferring information. In that sense, it is efficient. However, like any learning model, it has limitations. Most important, lectures can teach what to think but not how to think. Lecture content provides theory, frameworks, concepts, facts, formulas, and expert opinion about a subject. It is the “what” of thinking. However, for the real world the “what” is not sufficient. Specialists must know “how” to apply the knowledge in the real world. For that, students need to practice in situations that are similar to those they will actually encounter in their professional life.

Global economic trends, increasing migration and mobility worldwide have led to a pressing need for graduate students to be capable of successfully communicating in business and professional environment. Since the integration of foreign language communicative competences has become a must in the list of contemporary labour market requirements, ESP lecturers have become greatly interested in innovative teaching and learning technologies promoting an interdisciplinary approach to language teaching and learning. This joint venture, as Basta calls the cooperation of ESP lecturers and subject professors, will encourage the participants of the educational process (professor and students) to relate ESP to specific academic disciplines. And the method which can provide a good opportunity for students to learn both a foreign language and professional disciplines is the *case-study* method.

The aim of this paper is to provide an overview of the theoretical background of the case-study method and its use in teaching ESP and, in particular, share the authors' case method technology developed to fit both the requirements of subject and language aspects with due consideration of cultural and national specifications.

In general a case is a description of an actual or hypothetical realistic (real) world situation in which a person or persons face a problem or a challenge, though specific definitions may vary.

Shulman [7, p. 92] gives the following definition of a case: "Cases are usually accounts of practical or strategic dilemmas that confront a teacher. To be valuable to use as a case, however, the narrative should be representative of a class or type of dilemma, problem, or quandary that arises with some frequency in teaching situation."

The case study method is a motivating, student-centered approach promoting active involvement, participation, and critical thinking among participants, making them explore how what they have learned applies to real world situations. Cases "...require students to answer an open-ended question or develop a solution to an open-ended problem with multiple potential solutions [1, p. 556]. In the case study method, students learn by doing, engaging in "teacher theorising" [6, p. 231], in "robust reasoning" [5, p. 23], in "providing an interactive response to an open-ended problem" [3, p. 523].

The authors (Shulman, Prabhu, Heitzmann) through their own use of the case approach have singled out the skills which are most successfully developed when the method is used: oral communication (speaking and listening) skills, writing skills, interpersonal skills, critical thinking, decision-making, problem posing and problem solving, resolving disagreement and consensus building, formulating and implementing a plan of action, ability to understand the perspective of others, etc.

As the authors of "The ABCs of Case Teaching" consider, a case is a story recounting "real or realistic events or problems so that students experience the competences, ambiguities, and uncertainties" being compelled to "distinguish pertinent from peripheral information; identify the problem(s) at hand and define its context and parameters; identify a set of possible solutions; formulate strategies and recommendations for actions; make decisions and confront obstacles to implementation" [2, p. 3]. Also, in their research the authors determine the role of a case teacher resembling an orchestra conductor. "Much as a conductor creates music by coordinating individual performances, providing key signals, and knowing what the outcome should sound like, a case teacher generates learning by eliciting individual observations and analyses, asking key questions, and knowing what learning outcomes s/he wants students to achieve. And just as a conductor cannot make orchestral music alone, the case teacher does not generate learning alone, each depends on individual as well as collective performances to achieve stated goals" [2, p. 5].

A case as a specific situation taken from professional or everyday life and displayed through specific facts, attitudes and opinions, on the basis of which a decision has to be taken, provides students with information about the problem they need to solve, as well as with additional information and data in the form of diagrams, charts, tables, or graphs, quantitative and qualitative pieces of information.

In fact, as Jendrych, a well-known researcher of the case study method in Business English teaching, points out students are involved in six stages of solving the problem: (1) Reading the case; (2) Identifying the problem; (3) Defining priorities and limitations; (4) Looking for alternative solutions; (5) Choosing the best alternative as well as the best linguistic way to present it; (6) Preparing an action plan [4].

As the stages show, the case study method represents a significant contribution to the development of interdisciplinarity. But it is “not simply a matter of coupling two disciplines together, with each retaining its own identity and integrity, but of one discipline assuming a dominant role and drawing from the other” [8, p 18]. Apart from being an illustration of an interdisciplinary approach to teaching ESP, case studies is a means of exploiting authenticity in ESP classes: text authenticity, task authenticity, learner authenticity and classroom authenticity. The use of authentic texts and authentic tasks bridges the gap between classroom knowledge and students’ capacity in real world events. As for classroom and learner authenticity, it is true to life environment created by the case which engages the learners’ interest and impresses them as being relevant to their concerns, both professional and communicative.

The case method constantly adapts and changes to meet new challenges and expectations. Today professors are provided with a number of options to supplement or even replace the written word. They use multimedia in a variety of ways to enhance their students’ classroom experience and ensure today’s tech-savvy learners stay engaged.

A successful case teaching session often involves a range of different activities, helping to maintain interest and appeal to different learning styles. These can include role play, group discussion, breakout sessions, and student presentations while in character as the case protagonist.

The traditional written case, that combines the power of storytelling with critical discussion, shared experiences, academic practice and theory, remains hugely in demand. But success depends greatly on a format.

We have worked out the case study model consisting of eight parts that make a case teaching session logically reasonable and effective. Thus, a case solving session passes through the following stages:

1. *Problem Description / Presentation* – This stage gives the main description of the situation that is to outline the problem (video, presentation, etc.).

2. *Additional Materials* – This stage provides supplementary data and related information that contribute to a more detailed study of a problem and further a case immersion.

3. *Supplement* – This stage provides statistics concerning the problem situation, tables, pictures, diagrams.

4. *Task* – This stage defines the format of case solving – modelling contextual situation designed to reach a solution: table discussion, forum, meeting.

5. *Case Guidelines* – This stage reveals the main conceptual basis of the case, shapes its problem and tasks, defines the relevance and contextuality.

6. *Keywords* – This stage reflects the content of the case and gives a general description of a problematic situation.

7. *Suggested Questions* – This stage includes a list of questions to be discussed while solving a problem.

8. *Possible Answers* – This stage provides probable answers to the given questions, hammer out details, give arguments “for” and “against”.

In the classroom, case instructors facilitate discussion, asking lots of questions, writing comments on the board, and making occasional remarks. Students respond to questions, build on each other’s comments, disagree with one another, ask questions, and try out different points of view about the case situation. A case classroom is dynamic and unpredictable; discussion can lurch into a blind alley, reverse course, and then head in a more productive direction. Students express conflicting views about the main issue in the case, and the professor, the expert in the room, does not step in and resolve the conflict by announcing the “right” answer.

With case-based teaching, students develop skills in analytical thinking and reflective judgement by reading and discussing complex, real-life scenarios. As examples of real-life scenarios the following situations can be briefly illustrated.

*Problem 1:* You are an international company producing electrical goods. The number of phone calls in your customer departments has significantly increased during this month. What is the cause and what is the solution?

*Problem 2:* You are a retail store network. Your revenues have been recently reduced by half. How to attract customers and increase your revenues?

*Problem 3:* Your company is engaged in developing high-hume technologies. You are experiencing a high personnel turnover. The movement of people and change of jobs is natural but to be profitable you company requires stability, consistency and development, which is impossible to achieve in the event of high labour turnover rates.

*Problem 4:* Your town has a poor water quality. The town council is facing an increasing number of letters of complaint. Moreover, this month the waterborne outbreak has been confirmed in your town.

Academic disciplines that teach knowledge meant to be applied in the real world should put emphasis on the translation of knowledge into action. This knowledge



requires practice opportunities. The lecture method generally does not give students the chance to practice. In the case method, students use the knowledge they have learned to come up with their own answers guided by an expert. The method allows for answers that are objectively wrong or dubious because they are part of learning. The case method allows making mistakes and learning from them. This fundamental shift in the learning model gives students the opportunity to practice using what they have been taught.

The method of case study challenges students to learn to think differently and more effectively; arms them with new ideas and concepts that help to develop the philosophical, theoretical and practical bedrock for their subsequent management careers.

### **List of references:**

1. *Basta, J. Role of Case Studies in Teaching English for Business and Economics. The Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes. 2017. Vol. 5, No 3. P. 553–566.*
2. *Golich, V. L., Boyer M., Franko P. The ABCs of Case Teaching. Pew Case Studies in International Affairs / Institute for the Study of Diplomacy, 2000. 84 p.*
3. *Heitzmann, R. Case study instruction in teacher education: Opportunity to develop students' critical thinking, school smarts and decision making. Education. 2008. Vol. 128, No 4. P. 523–542.*
4. *Jendrych, E. Case Studies in Business English Teaching. International conference. The Future of Education. URL: [https://conference.pixel-online.net/conferences/edu\\_future/common/download/Paper\\_pdf/ITL33-Jendrych.pdf](https://conference.pixel-online.net/conferences/edu_future/common/download/Paper_pdf/ITL33-Jendrych.pdf). Date of excess: 20.01.2020.*
5. *Johnson, K. E. Understanding Language Teaching: Reasoning in Action. Boston : Heinle ELT, 1999. 149 p.*
6. *Prabhu, N. S. The dynamics of the language lesson. TESOL Quarterly. 1992. Vol. 26, iss. 2. P. 225–241.*
7. *Shulman, J. H. Case Method in Teacher Education New / Judith H. Shulman. New York : Teachers College Press, 1992. 272 p.*
8. *Stern, H. H. Fundamental Concepts of Language Teaching. Canadian Modern Language Review. 1983. Vol. 40, No 3. P. 462–463.*

УДК 378

*Воронежцева Алла, старший викладач кафедри довузівської підготовки  
Одеський державний екологічний університет, Одеса, Україна*  
*Есаулова Анна, доцент кафедри зарубіжної філології та прикладної лінгвістики  
Тамбовський державний університет ім.Г.Р.Державіна, Тамбов, Росія*  
*Чорна Ольга, старший викладач кафедри довузівської підготовки  
Одеський державний екологічний університет, Одеса, Україна*

## **СОЦИАЛЬНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО КОНТЕКСТА СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ**

*Аннотация. В данной статье рассмотрены социальные и культурные факторы, оказывающие влияние на успешность деятельности студентов-иностранцев как субъектов взаимодействия культур, рассмотрены характеристики учебной и внеучебной деятельности студентов-иностранцев как составляющих социокультурного контекста. Дано определение социокультурного контекста применительно к социальной адаптации студентов-*

*иностранцев как многомерного явления, в содержании которого существует взаимодействие языка, культуры и личности студента-иностранца.*

*Ключевые слова: студент-иностранец, социокультурный контекст, социальные и культурные факторы, социальная адаптация.*

*Voronezhseva Alla, Senior Lecturer in Pre-university Training Department  
Odesa State Environmental University, Odesa, Ukraine*

*Esaulova Anna, PhD (Philology), Associate Professor  
of Foreign Philology and Applied Linguistics*

*Tambov State University named after G. R. Derzhavin, Tambov, Russia*

*Chorna Olha, PhD (Pedagogy), Senior Lecturer in Pre-university Training Department  
Odesa State Environmental University, Odesa, Ukraine*

## **SOCIAL AND CULTURAL FACTORS OF SOCIOCULTURAL CONTEXT OF FOREIGN STUDENTS' SOCIAL ADAPTATION**

***Abstract.** The article examines the social and cultural factors influencing the success of foreign students' activity as subjects of culture interaction, the characteristics of educational and extracurricular activities of foreign students are examined; the definition of the sociocultural context in relation to the social adaptation of foreign students as a multidimensional phenomenon in the content of which there is an interaction of the student's language, culture and personality is given.*

***Key words:** foreign student, sociocultural context; the social and cultural factors; social adaptation.*

Для создания благоприятных условий успешности деятельности студентов-иностранцев, которые приезжают для получения профессионального образования в нашу страну, необходимо рассмотреть и изучить социокультурные факторы социокультурной адаптации иностранных студентов в высших учебных заведениях. Также для этого важно рассмотреть характеристики учебной и внеаудиторной деятельности студентов как важных составляющих социокультурного контекста.

Для понимания характеристик социокультурного контекста, которые влияют на социальную адаптацию студентов-иностранцев, необходимо прояснить сущность составляющих понятий рассматриваемой нами категории – «социокультурный» и «контекст».

Под контекстом нами понимается набор характеристик, которые объясняют существование изучаемого явления, и условий, в рамках которых происходит процесс социальной адаптации студентов-иностранцев.

Под термином «социокультурный» как определением данного контекста нами понимается список явлений и фактов, которые характеризуют культурные и социальные составляющие страны: традиции, обычаи, национальный менталитет, социальные нормы поведения, этикет, социальные условия проживания и т.д.

Таким образом, социокультурный контекст, применительно к социальной адаптации студентов-иностранцев, предстает как многомерное явление, в котором содержится взаимодействие языка, культуры и личности студента-иностранца.

Начиная говорить о социальных и культурных факторах, которые являются главными в социокультурном контексте социальной адаптации иностранцев, нужно начать их изучение с наиболее важных с точки зрения самих иностранных студентов. В начальный период адаптации важность этих факторов определяется большим количеством трудностей и часто носит негативный характер. Чаще всего наличие таких трудностей определяется различиями, как в социальном, так и в культурном плане.

Если обратиться к статистике в области исследования процесса социальной адаптации студентов, то существуют такие нижеперечисленные трудности, с которыми приходится столкнуться иностранным учащимся:

- новая социальная среда;
- необходимость общения на другом, неродном языке;
- проживание в новых жилищных условиях (в общежитии);
- отсутствие личного контакта с родными и близкими людьми;
- другой климат;
- непривычное питание и вода;
- преодоление трудностей в отношениях с окружающими.

Добавим собственный перечень основных социальных и культурных факторов, которые являются важными для социальной адаптации иностранцев в чужом социокультурном плане;

- жилищный фактор;
- фактор межкультурного социального взаимодействия.

Остановимся на жилищном факторе как важном факторе при адаптации к новой социальной среде. Студентам-иностранцам, как правило, предоставляется общежитие от учебного заведения. Возможны варианты проживания на съемных квартирах. Данный вариант выбирает меньший процент иностранных студентов, так как это связано с более высокой оплатой и удаленностью от территории учебного заведения. По статистическим данным, от 60% до 80% иностранцев проживает в студенческих общежитиях. Это связано с тем, что безопасность проживания, безусловно, выше на территории учебного заведения, а также в общежитиях обеспечивается проживание совместно с земляками.

Следует отметить, что на данный момент не практикуется метод расселения иностранцев в комнаты со студентами – представителями страны обучения, который использовался, например, в СССР, а также используется в учебных заведениях некоторых стран, например, в Великобритании. Многие исследователи проблем, которые связаны с социальной адаптацией иностранных студентов, приходят к единому мнению о преимуществах данного типа расселения, так как оно способствует ускоренному приобщению студентов к новым условиям жизни в иной культуре.

Конкретные данные об отношении иностранных студентов к проживанию в общежитии носят частный характер и зависят как от запросов самих студентов, так и от жилищных характеристик самих общежитий. Например, для иностранных студентов, которые относятся к более обеспеченным слоям населения у себя на родине, (так как могут позволить себе обучение за границей), некоторые особенности общежитий могут быть источником возникновения бытовых трудностей. Однако заслуживающим внимания

является и то обстоятельство, что иностранные студенты, наряду с выделением проблем, с которыми им приходится сталкиваться, подчеркивают также и позитивную роль появившейся у них в быту самостоятельности.

Таким образом, жилищные условия как фактор социокультурного контекста социальной адаптации оказывают прямое влияние на деятельность студентов - иностранцев в стране обучения посредством обеспечения условий существования во внеаудиторное время.

Важно также рассмотреть особенности социальных взаимодействий студентов-иностранцев как фактора социокультурного контекста их социальной адаптации. Для этого необходимо рассмотреть такие аспекты данного фактора, как взаимоотношения с различными категориями местного населения и ситуации возможного конфликтного взаимодействия.

Изучая этот фактор, разделим население на две категории – молодежь и средний возраст, так как они имеют различные характеристики в процессе общения. По статистике, больше половины студентов-иностранцев определяет свои отношения с молодежью как хорошие, что в целом связано с созданием дружеских отношений в учебное время на занятиях и в общежитии во внеучебное время.

Говоря о взаимодействии с людьми среднего возраста, следует подчеркнуть, что в большинстве случаев, студенты-иностранцы общаются с преподавательским составом и кураторами, которые осуществляют поддержку их пребывания в другой стране. Важность и необходимость развития работы преподавателей-кураторов, а также перечень ситуаций, которые могут возникнуть у студентов-иностранцев, рассматривалась нами в различных работах. [1, 2, 3] Отношения, которые возникают с представителями среднего возраста, как правило, носят формальный характер, что практически исключает возникновение конфликтов на межличностном уровне.

Процент возникновения конфликтных ситуаций при взаимодействии студентов-иностранцев с молодежью выше, и часто возникает на неформальном уровне (например, связано с алкогольным опьянением). Студенты-иностранцы часто выступают объектами грабежа (деньги, сотовые телефоны). Процент вероятности таких случаев возрастает в темное время суток и в таких местах, как дискотека, кафе, клуб и т.п. Нами неоднократно подчеркивалась важность формирования социопрагматической компетентности у студентов-иностранцев, которая позволила бы им более успешно адаптироваться в новой социокультурной среде.[1, 2, 6].

Возникновение конфликтных ситуаций выводит на первый план такую важную составляющую сферы обучения как обеспечение собственной безопасности. Здесь ответственность делится между учебным заведением и местной властью. В обязанность местной власти входит обеспечение в городе реальной доброжелательной атмосферы. В сферу действий учебного заведения можно отнести обеспечение безопасности в учебных корпусах и общежитиях.

В качестве дополнительного фактора социокультурного контекста социальной адаптации студентов-иностранцев представляется необходимым упомянуть фактор религии. Например, в странах, государственной религией которых является ислам, он регламентирует все стороны жизни, в том числе и

студенческой молодежи. Но, в то же время, несмотря на значимость религии для большого числа студентов-иностранцев, они не испытывают значительных трудностей, связанных с удовлетворением религиозных потребностей. Как показывают опросы и анкетирование иностранных студентов, они понимают, что получают светское образование в другой стране (В.Н. Петров, А.В. Ващенко и др.)

Значительные трудности, которые негативно влияют на процесс социальной адаптации иностранных студентов в другой стране, связаны с необходимостью академической адаптации, то есть с адаптацией к педагогической системе страны обучения. Такая адаптация способствует переходу от более низкой (школа) к более высокой (например, университет) ступени образования, от родной образовательной среды к образовательной среде с другими национально-культурными традициями, по мнению А. И. Сурыгина [4, с. 301]. То есть здесь происходит процесс адаптации иностранных студентов в учебную среду иностранного учебного заведения.

Во время учебного процесса на начальном уровне на первый план выходят следующие задачи:

- минимизация учебно-познавательных трудностей, связанных, прежде всего, с языковым барьером;
- преодоление различий в системах образования;
- приспособление к новым требованиям и непривычной системе контроля знаний;
- организация учебного процесса;
- развитие навыков самостоятельной работы.[6, с. 44]

Необходимо выделить наиболее важные характеристики учебной деятельности как составляющей социокультурного контекста социальной адаптации иностранных студентов в вузе: 1) интегрированное обучение неродному языку; 2) организация учебного процесса; 3) социально-педагогическое сопровождение профессиональной подготовки.

Рассмотрим некоторые характеристики учебной деятельности студентов-иностранцев в неродном социокультурном контексте подробнее. В частности, остановимся на роли интегрированного обучения неродному языку. Вопросы, которые связаны с неродным для студентов-иностранцев, являются предметом изучения методики обучения иностранному языку. В настоящее время наибольшее распространение получило интегрированное обучение неродному языку, которое основывается на следующих принципах:

- *культурологический принцип* проходит через все содержание обучения неродному языку;
- *тематический принцип* показывает социокультурное своеобразие другого народа в рамках отдельных тем, дидактически и методически целесообразных, логически включенных в тот или иной раздел курса;
- *культуросообразный принцип* воссоздает национальную культуру в рамках отдельного учебного курса;
- *деятельностный принцип* – тематические вечера, праздники, фестивали [5, с. 151].

Проведение различных мероприятий во внеаудиторной деятельности способствует разнообразию учебного процесса, созданию непринужденной атмосферы и положительных эмоций посредством приобщения к чужой культуре и погружения студентов-иностранцев в реальные ситуации общения с целью приобретения новых ценностей, установок и паттернов поведения, важных для достижения успеха в иной социокультурной действительности.

### Список литературы

1. Воронежцева А.А., Черная О.В. Содержание предметно-практического компонента социопрагматической компетентности студентов-иностранцев. // Сучасні тенденції розвитку освіти й науки: проблеми та перспективи: зб.наук.праць / [Упоряд. Ю.І.Колісник-Гуменюк]. Львів: СПОЛОМ, 2019. Вип.5. С. 93–97.
2. Воронежцева А.А., Черная О.В. Когнитивный компонент как один из структурных компонентов социопрагматической компетентности студентов-иностранцев // Сучасні тенденції розвитку освіти й науки: проблеми та перспективи: зб.наук.праць / [Упоряд. Ю.І.Колісник-Гуменюк]. Львів: СПОЛОМ, 2017. Вип.1. С. 252–256.
3. Воронежцева А. А., Черная О.В. Некоторые особенности социальной адаптации студентов-иностранцев к социокультурной среде вуза // Актуальні проблеми навчання іноземних студентів на сучасному етапі: матеріали між нар. наук.-практ. семінару, м. Суми, 28–29 лютого 2012 р. Суми: Сумський державний університет, 2012. С. 103–105.
4. Сурьгин А. И. Дидактический аспект обучения иностранных учащихся (основы теории обучения на неродном для учащихся языке). СПб: Изд-во «Нестор», 1999, 391 с.
5. Черная О.В. Особенности введения в новую социокультурную среду студентов – иностранцев // Социальное здоровье: теоретические подходы, модели, технологии развития: Матер. международной научно-практической конференции 18 ноября 2008года / ТГУ имени Г.Р.Державина. Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р.Державина, 2008. С. 150–152.
6. Черная О.В. Формирование социопрагматической компетентности студентов-иностранцев в вузе: дисс... канд. пед. наук: 01.03.12 / Тамбовский гос. ун-т. Тамбов, 2012. 231 с.

УДК 372.881.1:[378.147.31+378.147.88+378.14.015.62]

**Гарник Людмила**, кандидат політичних наук, доцент кафедри підприємництва, торгівлі та експертизи товарів, НТУ «ХП»

**Снігурова Ірина**, старший викладач кафедри української, російської мов та прикладної лінгвістики, НТУ «ХП»

**Столярова Наталія**, старший викладач кафедри соціально-економічних дисциплін Навчально-наукового інституту міжнародної освіти ХНУ імені В.Н. Каразіна

**Романьок Людмила**, старший викладач кафедри гуманітарних наук, НТУ «ХП»  
Харків, Україна

## ПОДОЛАННЯ МЕНТАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ БАР'ЄРІВ У ПРОЦЕСІ ОПАНУВАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ

**Анотація.** Сучасна вища освіта спрямована на всебічний розвиток особистості її здобувача, професіоналізм та потенціал якого визначають професійні здібності, набуті ним знання, а також загальна культура, яка включає високі моральні якості, відповідальність, комунікабельність, толерантність, володіння іноземними мовами, соціальну мобільність, конкурентоспроможність і затребуваність як фахівця на ринку праці. Втім мовна підготовка –

опанування іноземної мови за професійним спрямуванням є доволі складним педагогічним завданням, яке постає як перед фахівцями з мовної підготовки іноземних студентів, так і перед педагогами-предметниками, які викладають фахові дисципліни іноземними мовами. У статті подано авторське бачення проблеми подолання ментально-культурних бар'єрів, які постають перед викладачами та здобувачами вищої освіти під час опанування ними іноземної мови за професійним спрямуванням.

**Ключові слова:** мовна підготовка за професійним спрямуванням, психологічні аспекти опанування іноземної мови, психолінгвістика, процесний підхід.

**Garnyk Liudmyla**, PhD (Political Science), Associated Professor of Entrepreneurship, Trade and Goods Expertise Department, NTU "KhPI"  
**Snihurova Iryna**, Senior Lecturer of Ukrainian, Russian Languages and Applied Linguistics Department, NTU "KhPI"

**Stolyarova Nataliya**, Senior Lecturer of Socio-Economic Disciplines Department, Educational-Scientific Institute of International Education, V.N. Karazin Kharkiv National University

**Romanyok Liudmyla**, Senior Lecturer of Humanity Science Department, NTU "KhPI"  
Kharkiv, Ukraine

## **COPING OF MENTAL-CULTURAL BARRIERS IN PROCESS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGE ON FUTURE PROFESSION**

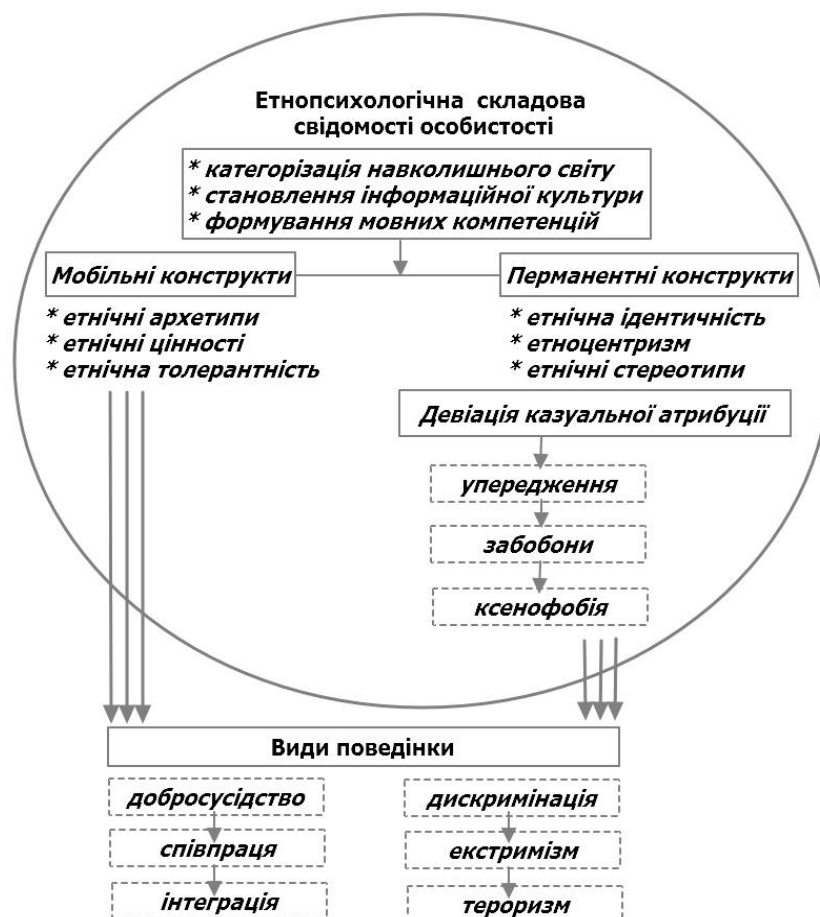
**Abstract.** Contemporary higher education focuses on universal development of its competitor's personality, whose proficiency and potential are identified by professional competences, obtained knowledge, and also general culture, that includes: high moral values, responsibility, communicative skills, tolerance, foreign languages mastery, social mobility, competitiveness and needed specialist on labor market. Anyhow language training – learning foreign language on future profession is very sophisticated pedagogical task, with which are faced teachers specialized in foreign language preparation of foreign students and also teachers of professional disciplines taught in foreign languages. Article represents authors' vision of coping of mental-cultural barriers problem with which are faced teachers and higher education competitors in process of learning foreign language on future profession.

**Key words:** language preparation on future profession, psychological aspects in learning foreign language, psycholinguistics, process approach.

У добу інформаційного суспільства вільне володіння не лише рідною мовою за професійним спрямуванням є не тільки вимогою сьогодення, а також й невід'ємною частиною підготовки як іноземних, так й вітчизняних здобувачів вищої освіти. Отже, проблема подолання ментально-культурних бар'єрів у процесі опанування іноземної мови не втрачає своєї актуальності. Незаперечним також є факт того, що глобальні виклики та загальнолюдські проблеми сучасності тісно пов'язані з питаннями формування світогляду й пошуку сенсу життя - зони комфорту в соціокультурній реальності сьогодення. Формування світогляду людини припадає на період навчання у виші або коледжі, коли у свідомості людини формується система уявлень про світ та її місце у ньому, життєві позиції та пріоритети, ідеали, принципи пізнання та діяльності, ціннісні орієнтації. Якщо світогляд часто інтерпретується як рефлексія особистості на результати та наслідки її взаємодій з багатовимірною моделлю сучасного світу, то опанування іноземних мов, у тому числі за професійним спрямуванням, є формуванням конструктів філософії міжкультурного спілкування,

зокрема механізмів подолання ментально-культурних бар'єрів (стереотипів), розвиток комунікативних компетенцій та інформаційної культури особистості.

Серед численних праць вітчизняних і зарубіжних дослідників, що розширюють дискурс обраної нами теми, можна виділити наступні напрями, які є найбільш близькими до її предмету: (1) дослідження природи соціальних стереотипів та уявлень, які виникають у процесі становлення світогляду людини (К. Юнг, С. Московічі, Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль); (2) лінгвістика та лінгвокультурологія (О. Шепель, Т. Баранова, В. Франкл та інші); (3) педагогіка вищої школи та філософія спілкування (О. Заветний, О. Дусавітський, Л. Яворовська, О. Пономарьов та інші); (4) питання дидактики й методології викладання іноземних мов та (5) мовна підготовка іноземних здобувачів вищої освіти. Зважаючи на міждисциплінарний характер, а також доволі великі масиви релевантної інформації, метою нашого дослідження визначимо характеристику основних психологічних аспектів ментально-культурних бар'єрів та шляхів їх подолання здобувачами вищої освіти в процесі опанування ними іноземної мови за професійним спрямуванням (рис. 1).



*Рис.1. Психологічні аспекти формування ментально-культурних бар'єрів*

Зазвичай підґрунтям для формування ментально-культурних бар'єрів є девіація казуальної атрибуції, тобто складні ситуації, коли людина постає перед дилемою правильного вибору життєвого рішення в умовах невизначеності та



браку інформації. У такому випадку людині притаманно ототожнювання відомих їй фактів з причинами та наслідками, які лежать поза зоною її розуміння. Найчастіше спілкування іноземною мовою за професійним спрямуванням для багатьох здобувачів вищої освіти створює казуальний дефіцит – брак інформації (брак словникового запасу, навичок міжкультурного спілкування, знань тощо) для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами, логічне пізнання яких ускладнюють численні фактори різної природи. Так, А.Б. Чистякова, акцентує увагу на аспекті діяльності та взаємодії викладача та здобувача вищої освіти (таблиця 1) [6, с. 290], проте така модель не враховує психофізіологічних, культурно-ментальних і когнітивних особливостей опанування іноземної мови за професійним спрямуванням. Це може негативно вплинути на якість і результати навчання.

*Таблиця 1.*

**Мовна підготовка здобувачів вищої освіти за професійним спрямуванням**

<i>№ з/п</i>	<i>Категорія</i>	<i>Діяльність викладача</i>	<i>Діяльність здобувача вищої освіти</i>
1	Мета	Навчання іноземної мови як засобу оволодіння спеціальністю.	Опанування іноземної мови за професійним спрямуванням.
2	Зміст	Окреслити коло профільних предметів. Скласти словник ключових термінів за професійним спрямуванням, на їх основі створити посібники, навчальні та методичні матеріали, презентації.	Засвоїти лексику, необхідну для опанування знань з фаху.
3	Результати	Розвинути навички використовувати міжпредметні зв'язки у викладанні іноземних мов.	Вміння використовувати лексико-граматичний матеріал у навчанні.
4	Контроль	Оцінювати адекватність педагогічної діяльності обраній меті.	Оцінка рівня мовної підготовки за фахом.

Розв'язати цю проблему можливо лише за умови застосування процесного підходу до викладання іноземної мови за професійним спрямуванням, тобто координації взаємодій викладача з групою здобувачів вищої освіти (рис. 2). Незаперечним є факт, що методики викладання іноземних мов спираються на особливості кодування та сприйняття інформації. Зазвичай людина спілкується із зовнішнім світом через п'ять видів комунікації: (1) зір – важливий канал сприйняття інформації; (2) кінестетика – предметно-статичне кодування інформації (альтернатива зору); (3) слух; (4) сенсорно-емоційний та (5) мовно-мовленнєвий типи сприйняття інформації. Засвоєння навчального матеріалу залежить від того, чи здатні викладач і здобувачі вищої освіти знайти спільну мову, враховуючи індивідуальні особливості сприйняття інформації під час спілкування. У цьому викладачеві стануть у нагоді методики діагностики особливостей сприйняття інформації студентами, а також методики діагностики психологічних характеристик студентської групи [5, с. 21-55]. На методи

кодування інформації та особливості сприйняття інформації накладає відбиток рід занять й обрана спеціальність, властивості когнітивної системи.



Рис. 2. Опанування іноземної мови за професійним спрямуванням

Таблиця 2.

### Характеристика систем навчання

№ з/п	Категорія	Характеристика
1	Студентоцентричне навчання	Навчання спрямовано на самовдосконалення особистості як здобувача вищої освіти, так і викладача [1, с. 41].
2	Беззмістовне навчання	Типова для багатьох вишів модель: запам'ятовування та переписування матеріалів лекцій, де концентрація зусиль сфокусована на контролі якості не процесу навчання, а його результатів (залишкових знань).
3	Усвідомлене навчання	Партнерство викладача та студента в навчальному процесі: вони самостійно оцінюють свої знання (оцінка студента, групи, викладача). Студенти мають право самостійно обирати мову викладання основних курсів, а також додаткових гуманітарних дисциплін, які сприяють опануванню іноземної мови за фаховим спрямуванням і навичок міжкультурної комунікації [4, с. 2-4].

Так, у гуманітаріїв найбільш розвиненими є образне мислення та мовнологічна форма подання інформації, а завдання викладача полягає у формуванні переходу від образного сприйняття інформації до логічно-мовного. Але навіть конфлікт стилів викладу та сприйняття навчального матеріалу може мати позитивні наслідки: розвиток нових навичок та набуття додаткових компетенцій з медіації. Психологічні та маніпулятивні аспекти взаємодії між викладачем та студентською групою беруть свої витoki у гуманістичній психології, тому сьогодні якість мовної підготовки здобувачів вищої освіти безпосередньо залежить від запровадженої системи навчання (таблиця 2).

*Таблиця 3.*

### **Особливості роботи зі студентськими групами**

<b>№ з/п</b>	<b>Стадія розвитку студентської групи</b>	<b>Характеристика</b>
1	<b>Група-адаптація</b> (підготовчий факультет, перший курс або перший рік перебування в Україні)	Організаційний етап. Група створена з людей, у яких різні життєвий досвід і світогляд. У здобувачів вищої освіти активно проходить пристосування до навчального процесу, засвоєння загальних вимог, норм і традицій нового соціокультурного середовища. У групі переважає формальна структура, а колективна робота є слабо вираженою, продуктивним є лише спілкування в парах або мікрогрупах (земляки, сусіди по гуртожитку, єдиновірці тощо). На цьому етапі викладачеві важливо чітко та логічно побудувати навчальну роботу, визначити основні правила поведінки й критерії оцінювання досягнень студентів в опануванні іноземної мови за фахом.
2	<b>Група-комунікація</b> (другий курс або другий рік перебування в Україні)	Група активно обмінюється інформацією, формує спільну думку, співпрацює з питань оволодіння новими знаннями за фахом. Шляхом комунікації формуються ціннісні орієнтації та настанови, симпатії-антипатії, а також угруповання за інтересами та боротьба за лідерство. На даному етапі викладач може залучити групу до роботи над спільними науковими проектами, проводити семінарські заняття у формі дебатного клубу тощо.
3	<b>Група-ідентифікація</b> (третій – четвертий курси або третій і четвертий роки перебування в Україні)	У кожного з групи формується почуття незалежності в процесі міжособистісного спілкування, який проходить на рівнях: емоційному (здатність до емпатії), ціннісно-світоглядному (прийняття норм, цінностей, традицій групи) та поведінковому (відтворення зразків поведінки). Цей етап є найбільш плідним у саморозвитку кожного учасника групи, участі у науково-дослідницькій роботі та набутті мовних компетенцій за фаховим спрямуванням.
4	<b>Група-колектив</b> (четвертий – п'ятий курси або четвертий і п'ятий роки перебування в Україні)	На цьому етапі завершується успішна інтеграція учасників студентської групи в згуртований колектив – саморегульований соціальний організм, добре пристосований до спільно-індивідуальної діяльності. Організованість, співпраця, психологічна сумісність групи сприяють викладачу й студентам обрати оптимальні форми навчальної та науково-дослідницької діяльності, що сприяє успішному виконанню завдань і більш повному розкриттю індивідуального творчого потенціалу кожної особистості, а також успішному подоланню ментально-культурних бар'єрів у процесі опанування іноземної мови за фаховим спрямуванням.

*Джерело:* [3, 5].

Але успішне подолання ментально-культурних бар'єрів під час опанування іноземної мови за фахом має зв'язок з категорією колективних уявлень (стереотипів) про будову світу, соціальні знання й норми, які передаються між поколіннями, породжують відповідні соціальні почуття та моделюють соціальну поведінку [2, с. 213]. Часто зародження стереотипів провокує труднощі з встановленням причинно-наслідкових зв'язків між соціальними явищами й подіями: якщо бракує інформації та простежується низький інтелектуальний рівень, то за інших рівних умов часто людина хибно трактує причини й наслідки тих чи інших явищ. Так формуються ментально-культурні бар'єри, запорукою успішного подолання яких є організація викладачами роботи зі студентськими групами. Знання психологічних особливостей розвитку студентської академічної групи як колективу в процесі професійної підготовки у виші допомагає викладачеві обрати ефективні методики, засоби та форми організації навчання (таблиця 3).

Підсумовуючи викладені вище аспекти психологічного, методичного та міжкультурно-комунікаційного характеру, які безпосередньо впливають на процес опанування іноземною мовою за фахом, зазначимо:

(1) під час організації навчального процесу викладач має врахувати етап розвитку студентської групи й індивідуальні особливості сприйняття інформації студентами, щоб підібрати оптимальну методику та формат проведення занять;

(2) лекційні й практичні заняття повинні сприяти створенню в колективі доброзичливої атмосфери, стимуляції спілкування, скороченню психологічної дистанції між учасниками студентської групи, формуванню чітких критеріїв оцінки успішності навчання;

(3) для досягнення високих результатів у мовній підготовці (опануванні іноземної мови) за фаховим спрямуванням викладачам спільно з керівництвом вишів потрібно розв'язати лише дві проблеми – створити сприятливі умови для отримання здобувачами вищої освіти глибоких фундаментальних знань і змінити існуючі нині підходи до організації науково-педагогічної роботи, які зосереджено на оцінюванні якості лише результатів, а не самого процесу навчання;

(4) при корегуванні освітніх програм треба враховувати не лише специфіку соціально-психологічного розвитку, але й індивідуальні та вікові особливості здобувачів вищої освіти, на основі чого планомірно стимулювати процес їх інтелектуального розвитку й набуття мовно-комунікативних та інших компетенцій за фахом.

### Список використаної літератури:

1. Лінгвістика. Лінгвокультурологія: Міжкультурна й міжмовна комунікація і проблеми, питання, вирішення. Колективна монографія. / За загальною редакцією проф. О. Шепеля. Том 2, частина 2. Дніпро: Акцент ПП, 2018. 342 с.
2. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика. Монографія / За ред. С. Максименка, В. Зливкова, С. Кузікової. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2015. 430 с.
3. Подолання мовних та комунікативних бар'єрів: освіта, наука, культура. Збірник наукових праць. / За заг. ред. А. Гудманяна, О. Ковтун. Київ: НАУ, 2017. 480 с.
4. Програма навчальної дисципліни «Міжкультурна комунікація в міжнародному бізнесі» для студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання / Укладачі: Т. Колбіна, О. Олексенко. ХНЕУ імені С. Кузнеця, 2016. 22 с.
5. Психологія студентської групи: на допомогу кураторам. Вип. 2. / Укладачі: Л. Яворовська, Т. Чугуй, М. Філон та інші. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. 84 с.
6. Чистякова А.Б. Комунікативні потреби та навчання мові іноземних студентів у виші. Методологія та практика лінгвістичної підготовки іноземних студентів: матеріали науково-практичної конференції. Випуск 5, 2011. С. 280-291.

УДК 378.4.016.02:811.111

*Дацько Юлія*, канд.філол.наук, доцент  
Львівський національний університет імені І. Франка  
м.Львів, Україна

## ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ ДОРΟΣЛИХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

**Анотація.** У статті розглядаються психологічні особливості дорослих, їх відношення до процесу вивчення англійської мови як іноземної у зрілому віці та ймовірні шляхи мотивації для досягнення мети – спілкування англійською.

**Ключові слова:** психологічні особливості дорослих, навчання англійської мови, мотивація.

*Datsko Yuliya*, PhD (Philology), Associate Professor  
I. Franko Lviv National University  
Lviv, Ukraine

## SOME PECULIARITIES OF TEACHING ENGLISH TO ADULTS

**Abstract.** The article dwells upon the psychological peculiarities of adults, their attitude towards the process of learning English as a foreign language as well as possible ways of motivating adult students to reach the goal – communication in English.

**Key words:** psychological peculiarities of adults, English language teaching, motivation.

Many people seek for the help of English teachers to be able to speak and understand English as the universal language. The majority of these non-native English speakers are adults. EFL teachers for adults must be aware of the fact that the learning patterns of an adult slightly differ from that of a child.

Although every child, regardless of an intellectual level, is equally gifted at acquiring the language, it does not seem to be the case with adults. Some adults can learn a foreign language with something close to native fluency; others will retain a

“distinct foreign accent even after decades of practice” [2, p.69]. Some adults possess a special aptitude for learning languages after the critical age: although any adult can learn a foreign language, not all will do so with equal results (unlike the case with a child language acquisition).

Differences in adult ability to master the grammar and vocabulary of a foreign language seem only in part to be connected with individual differences in general intelligence; the ability to learn languages in adulthood seems to be a talent apart from what we usually label as general intelligence. In fact, some adults who are seriously learning English have almost childlike abilities to master languages. Adult language learning aptitude seems to be a separate ability, like musical or artistic talent.

Differences in adult abilities to learn languages are even more apparent at the phonetic level: some adults have a natural talent for imitating the voices of other people; other adults do not have this talent at all. This talent for phonetic mimicry in adults definitely does not depend on general intelligence. People of very limited intellectual abilities sometimes have amazing abilities to imitate people's voices.

Another individual factor is exceptional memory, which in some adults seems to be another factor that assists greatly in foreign language learning. Memory is also to some extent an inborn talent separate from general intelligence. Most people who learn several languages during the course of their lifetime forget all but the ones they use. Old languages become dormant as new ones are learned. Only a few individuals are able to acquire and retain fluency in many languages. However, adults may worry that their intellectual powers may be diminishing with age. M. Williams and R. Burden state that “they are concerned to keep their creative powers alive to maintain a sense of generativity” [4, p. 32].

Although there seems to be differences in the ability of individual adults to learn a foreign language, any adult of reasonable abilities, if given enough time, enough opportunity, and most importantly having enough desire, can learn to communicate in any language. Nevertheless, the degree of eventual fluency achieved will differ considerably from individual to individual, unlike the situation with a child language acquisition (where every child achieves perfect fluency given enough exposure). Successful adult language learners usually learn language through conscious effort, deliberate learning, rather than acquire it passively without a significant amount of deliberate intellectual effort as do children.

Adult students are mature, their intelligence has already developed. They have gone through a whole educational system and they dispose of rich personal experience. They have also developed specific habits and have specific expectations. Adults are in many cases not really interested in the language, but in what they do with it. That is to say, adult students view the language as an instrument for doing other things. It is not always easy for them to make a decision of enrolling to a language course. They know they need to learn English for some reason - they dispose of a high degree of extrinsic

motivation. However, they also know that they will be in the same class with other students. This fact can be quite stressful for some of them. They are sure that “others” level of English will be different from theirs, that they might not be good enough and the “others” might see it. It is not a pleasant idea and can play a key role in their final decision to “go for it” or not.

Adult language learners are goal oriented and direct their learning to fulfill particular needs or demands: to advance their studies, to progress up the career ladder, to follow business opportunities, to pass a driving test, to assist their children with homework, to travel or simply to be successful users of the language. They usually require immediate value and relevance from their studies, and they often learn best when they are engaged in developing their own learning objectives.

Taking everything mentioned into account, adults are characterized by maturity, self-confidence, autonomy, solid decision-making and are generally more practical, multi-tasking, purposeful, self-directed, experienced, and less open-minded and receptive to change. All these traits affect their motivation, as well as their ability to learn. Motivation is an important factor in language learning, and societies that praise or emphasize the value of multilingualism will increase the motivation level of learners and thus increase the success of a foreign language learning in general [1]. Despite the outward interest, keeping adult students motivated to learn throughout the whole course sometimes might appear extremely difficult. Some of them lose their willingness to learn very quickly and all they expect from the teacher is help at the finals tests. Some adults decide to resign from the course (the reasons they give are being tired after the course, or lack of time, and too many work and household duties).

An average adult is expected to be self-directed and must have a set of goals ready for learning a particular subject. These two factors alone imply that the adult EFL teaching methods are slightly different from those methods that are intended for young learners. In addition, the learning environment and the lessons should be formal and systematized. Compared to younger group of students, adults do not need that much demonstration but ask for more explanation and formulation of principles.

Adult learning is a process in which adults engage in systematic and sustained learning activities in order to gain new forms of knowledge, skills, attitudes, or values. They can draw on this wealth of previous life and educational experience for their learning, but they may learn in very different ways. A. Richard writes that some prefer a more process-oriented approach with active experimental problem-solving tasks over memorization, whereas others may prefer learning styles developed during their school years [3, p. 27].

A very important thing on the part of a teacher is creating a good atmosphere in the classroom. It should be relaxing and free from criticism. If there are any problems or inconsistencies, I introduce it by a smile and sense of humour. However, I stick to the point that a teacher should never treat adult student like children. Being treated like

a child is something that even a lot of kids do not like. A teacher should be their partner. In order to keep students interested in the lesson I constantly ensure them that they are making progress.

A good way to show the progress of students, and motivate them to learn at the same time are regular revisions. Students should know when they can expect a revision and what tasks and parts of material will be revised. To make revising a more exciting experience, I treat it as a class competition: divide them and make them do the revision tasks within limited time (e.g. 15 minutes), and then check everything together giving points for good answers. It may sound like an exercise for teenagers, but I have seen a group of ladies aged over fifty competing really hard for the best score—the vocabulary they practiced stayed in their minds for a long time.

They need to be encouraged from time to time to increase their motivation but generally, they are easier to deal with than adolescents. None the less experience of success is very important for them as well as it is for everyone else, including children and adolescents. Praising is a proof of success and success is always highly motivating. Therefore it is a good idea to increase students' interest and motivation by a sensible use of praise.

Since they usually choose themselves to be present in English lessons they are also usually highly motivated intrinsically. Their values have already been determined, they are well aware of their aims and they want to fulfill them. They are mature and responsible enough to realize that if they want to reach their aim(s) they must sacrifice something to that.

To conclude, adult learners have characteristics that set them apart from “traditional” school or college learners. All adult learners come to learning with a variety and range of experience, both in terms of their working life and educational backgrounds. They have an impact on how and why they participate in learning. That is why teachers should apply useful and relevant learning experiences based on the age and interests of adult learners, stimulate them and cultivate their curiosity.

### **Список використаних джерел**

1. *Language Learning by Adults* URL: <http://pandora.cii.wvu.edu/vajda/ling201/test4materials/secondlangacquisition.htm>.
2. *Lightbown P.M. and Spada N. How Languages are Learned /P.M.Lightbown and N.Spada. Oxford University Press, 2011. 233 p.*
3. *Richard A. The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development. Burlington, 2005. 187 p.*
4. *Williams M. and Burden R. Psychology for Language Teachers /M.Williams and R.Burden. Cambridge University Press, 1997. 216 p.*
5. *Alderfer's Theory: Understanding the Priorities in People's Needs* URL: [http://www.mindtools.com/pages/article/newTMM\\_78.htm](http://www.mindtools.com/pages/article/newTMM_78.htm).



УДК 378.126:371.

**Колісник-Гуменюк Юлія,**

*канд. пед. наук, старший викладач Відокремленого структурного підрозділу  
«Львівський навчально-науковий центр професійної освіти»  
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова  
Львів, Україна*

## **УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ХУДОЖНЬОГО ПРОФІЛЮ**

**Анотація.** Вища школа на сучасному етапі розвитку Української держави є одним із визначальних чинників відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, розвитку духовної культури народу, запорукою майбутніх успіхів у зміцненні й утвердженні авторитету нашої демократичної країни.

У статті проаналізовано напрями розвитку однієї з важливих складових освітньої системи – вищої педагогічної освіти та інноваційні зміни, викликані глибокою кризою і поступовим оновленням освітньої формиції,

**Ключові слова:** професійна освіта, художній профіль, звичаї, традиції, професіонал, підготовка.

**Kolisnyk-Humeniuk Yuliya,**

*PhD, Senior Lecturer of the Department of a Separate Structural Unit  
«Lviv Educational and Scientific Center of Vocational Education»  
of the M.P. Drahomanov National Pedagogical University*

## **IMPROVEMENT OF THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PROFESSIONALS OF ARTISTIC PROFILE**

**Abstract.** High school at the present stage of development of the Ukrainian state is one of the determining factors of the reproduction of intellectual and productive forces of society, the development of the spiritual culture of the people, the key to future success in strengthening and consolidating the authority of our democratic country.

The article analyzes the directions of development of one of the important components of the educational system – higher pedagogical education and innovative changes caused by deep crisis and gradual updating of the educational formation,

**Keywords:** professional education, artistic profile, customs, traditions, professional, training.

Професійно-практична підготовка фахівця професійно-художніх дисциплін має забезпечити: розуміння суті закономірностей процесу відображення оточуючого середовища через призму власного світогляду та творчих проектних концепцій; розуміння значення усіх етапів і складових творчого процесу художньої діяльності з різноспрямованими об'єктами проектування; фахові знання щодо сучасного стану й тенденцій розвитку матеріальної та художньої культури; розуміння вимог нормативних документів художньої галузі; розуміння значення сучасних художніх прийомів; поглиблені фахові знання щодо формулювання, візуалізації, аргументації та реалізації авторських ідей при створенні проектів різного рівня складності; поглиблені фахові знання щодо умов класифікації об'єктів предметно-просторового середовища; фахові знання щодо методології формування сучасних проектних художніх-концепцій.

Інтеграція університетської освіти і наукових досліджень є одним із найважливіших чинників підвищення ефективності та якості вищої освіти, а відтак – її конкурентоспроможності на європейському та міжнародному ринку освітніх послуг. Поза межами науки університетська освіта може розвиватися лише віртуально. Вона без науки не має майбутнього, а наука без неї не має фундаменту. Конкурентоздатним фахівець може бути лише за умови, якщо його навчання здійснюється на основі фундаментальних досягнень науки, освоєних власними дослідницькими зусиллями, й поєднуватиметься з практичною участю в системі сучасного виробництва. Сьогодні з цим погоджується кожен, хто має справу з вищою освітою.

Динаміка технологічного прогресу є настільки стрімкою, що студенти, які розпочинають навчатися за найбільш передовими, інноваційними, але вузькоспеціалізованими напрямками, ризикують на момент закінчення ЗВО зустрітися із втратою потреби в них як фахівців. Багато хто з відомих учених справедливо вважає, що, незважаючи на вимоги «технонаукового суспільства», орієнтуватися потрібно в навчанні не лише на «злобу дня». Вчити варто тому, що є основою, фундаментом і, насамперед, вмінню вчитися, вчитися протягом всього життя. А забезпечити це можуть не вузькоспеціалізовані дисципліни, а саме фундаментальні й соціально-гуманітарні науки. Їх принципова незавершеність, безмежність процесу пізнання і, водночас, їх іманентна пізнавальність і «людиновимірність» не лише навчають вчитися все життя, але й роблять це звичкою, другою натурою людини.

Тому, інтеграція в європейський освітній простір потребує певних системних змін в організації та регулюванні художньо-педагогічної освіти, створенні умов для роботи викладачів мистецьких дисциплін, які б відповідали європейським стандартам, але не порушували культурні традиції українського народу.

Для формування особистості митця важливе значення має рівень загального культурного розвитку, знайомство з літературою, мистецтвом, уміння організувати своє самовиховання. Особистість виходить на систему поглядів, переконань у процесі здійснення й оцінки трудової діяльності у відповідному культурному просторі. У період навчання такий естетично-культурний простір забезпечує, професійна підготовка [1]. Освіта виступає ланкою поєднання людини і культури, допомагає набути знання, уміння, навички, формує світогляд, допомагає самовизначитись та самореалізуватися. Поєднання історично культурних цінностей з професійними є домінантним та сприяє формуванню в особистості відповідного реагування на професійно значущі ситуації, активізує її творчий потенціал, спонукає до виконання своїх професійних обов'язків з отриманням задоволення від роботи.

Складність життєвого спрямування молодого людини залежить від багатьох

обставин, а духовність є важливим чинником, оскільки безпосередньо пов'язана із світоглядом, прагненнями, ідеалами. У період навчання в професійно-технічних навчальних закладах художнього спрямування відбувається формування відповідальності в учнів, зокрема персональної відповідальності за свій особистий внесок у розвиток суспільства.

Із зростанням значущості середовища для індивіда, його причетності, включеності в це середовище, збільшуються потужність, різноманітність і витонченість особистісно-формувальних впливів оточення на особистість. Таким чином, від соціального середовища залежить рівень свідомості кожної людини та потенціал її духовності, а отже, й рівень її професійної культури. Натомість, інтереси, духовні та людські цінності, потреби і вчинки особистості відображають рівень культури суспільства. Отже, розвиток професійної культури внутрішньо збагачує людину і сприяє її професійному становленню та особистісному самовдосконаленню.

Сучасна реформа освіти та інтеграція України у європейське співтовариство потребують удосконалення системи професійно-технічної освіти з метою підготовки фахівців, які відповідали б світовим стандартам. Підвищення якості підготовки та виховання фахівців художнього профілю потребує перегляду психолого-педагогічних засад діяльності навчальних закладів, упровадження сучасних концепцій і підходів, посилення акценту на формування професійної індивідуальності майбутніх фахівців [2].

Одним із засадничих принципів організації сучасної професійно-технічної освіти є організація освітнього процесу на основі гуманістичної парадигми освіти, оскільки вона забезпечує не тільки особистісну орієнтацію на дитину, як суб'єкта навчання, але й усвідомлення педагогом своєї ролі у формуванні неповторної особистості дитини, реалізації її творчого потенціалу, формування у неї прагнення до творчої та професійної самореалізації [4].

Національна доктрина розвитку освіти України визначає стратегію й основні напрями її розвитку у XXI столітті, вона передбачає перехід до нової гуманістично-інноваційної філософії освіти, що виходить із її пріоритетності для розвитку України. Це забезпечить відчутне зростання інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу суспільства та особистості, нації і народу, у результаті чого відбудуться потужні позитивні зміни в системі матеріального і духовного виробництва, структурі політичних відносин, побуті і культурі [5].

Професійна підготовка фахівців художнього профілю ставить за мету не лише формування системи знань, умінь, навичок, розвиток особистісних якостей, що відповідають вимогам майбутньої професійної діяльності, а й розвиток самої особистості, що передбачає залучення її до системи гуманістичних, загальнолюдських цінностей. Загальнолюдські цінності

об'єднують цінності культури, духовної діяльності, оцінок, моральної свідомості. Духовна потреба кожної людини в самоцінності пов'язана з механізмом саморегуляції та виникає в процесі духовно-практичної і креативно-перетворювальної діяльності.

Діяльність художніх професійно-технічних навчальних закладів спрямована на збереження народних традицій як важливої частини духовної культури українського народу. Кожне нове покоління учнів вивчає досвід, нагромаджений попередниками, і одночасно вносить щось своє, нове, те, що актуальне саме для їхнього часу і викликає інтерес у сучасників [3].

Художнє мистецтво є своєрідною «візитною карткою» народу, відображають вплив регіональних і природних умов, особливості побуту та історичні чинники, містять в собі частинку душі рідного етносу. Тому нині потрібно відродити традиційне народне мистецтво та виробництво побутового мистецтва в Україні: створювати сприятливі умови для творчості народних майстрів, здійснювати заходи щодо відродження національних мистецьких осередків і центрів народного мистецтва, забезпечити розвиток традиційного народного мистецтва, реалізацію комплексу завдань щодо вдосконалення підготовки фахівців художнього мистецтва, залучати учнів до створення творчих колективів, мистецьких гуртків, створювати виставки творчих робіт, виробів декоративно-прикладного спрямування, проводити конкурси, фестивалі тощо.

### **Список використаних джерел:**

1. Колісник-Гуменюк Ю.І. *Формування та розвиток творчості у майбутніх фахівців ПТНЗ художнього профілю* // *Молодь і ринок*. 2015. № 8 (127). С. 70–73.
2. Колісник-Гуменюк Ю.І. *Сучасні тенденції розвитку професійно-технічної освіти: проблеми та перспективи* // *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. Пр. Вип. 44. Київ–Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2016. С. 215–218.
3. Колісник-Гуменюк Ю.І. *Професійна підготовка майбутніх фахівців художнього профілю як педагогічна проблема* // *Вікова спадщина українського народу: регіональний аспект* : зб. наук. праць / [упорядник Л.В. Сліпчишин]; ЛННЦ ПО НПУ ім. М.П. Драгоманова, НМЦ ПТО у Льв. обл., ДНЗ «ХПТУ ім. Й.П. Станька». Львів : СПОЛОМ, 2017. С. 107–118.
4. Колісник-Гуменюк Ю.І. *Шляхи модернізації професійно-педагогічної освіти на Україні та сучасна парадигма освіти* // *Молодь в умовах нової соціальної перспективи: Збірка наукових праць*. Випуск 16. Київ, 18 травня 2017 року. К., 2017. С. 427–435.
5. *Про Національну доктрину розвитку освіти* : Указ Президента України № 347 / 2002 від 17 квітня 2002 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>

УДК 377.36.091

*Макогін Оксана*, кандидат педагогічних наук,  
методист Львівського коледжу будівництва архітектури та дизайну  
*Якимович Ольга*, кандидат педагогічних наук,  
доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін філії ДВНЗ «УжНУ» у м. Львів  
м. Львів, Україна

## **СОЦІОПСИХОЛОГІЧНІ ФАЗИ ВИРОБНИЧОЇ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ**

*Виокремлено соціопсихологічні фази виробничої практики: адаптації, ідентифікації, самореалізації, самовизначення, компетентності, професійної готовності. Виробничу практику майбутніх фахівців визначено як системну взаємодію між усіма компонентами професійної підготовки (теоретичною та практичною підготовкою, закладами освіти та базами практики, керівниками практики та практикантами) під час освоєння майбутніми фахівцями досвіду виробничої діяльності. Якість виробничої практики визначається за рівнем професійно-практичної готовності майбутніх фахівців до здійснення основних завдань професійної діяльності.*

**Ключові слова:** *майбутні фахівці, організація виробничої практики, професійне самовизначення, професійна готовність, теоретична підготовка, практична підготовка.*

*Makohin Oksana, PhD (pedagogical sciences),  
Methodist of Lviv College of architecture and design construction  
Yakymovych Olha, PhD (pedagogical sciences),  
associate professor of the department of social and humanitarian disciplines  
Unit of the State Educational Institution "UzhNU" in Lviv  
Lviv, Ukraine*

## **SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHASES OF THE STUDENTS' MANUFACTURING PRACTICE**

*The sociopsychological phases of industrial practice are distinguished: adaptation, identification, self-realization, self-determination, competence, professional readiness. The industrial practice of future specialists is defined as the systematic interaction between all components of vocational training (theoretical and practical training, educational institutions and practice institutions, development of future experience of production activity by future specialists. The quality of industrial practice is determined by the level of professional and practical readiness of future specialists to perform the main tasks of professional activity.*

**Keywords:** *future specialists, organization of industrial practice, professional self-professional readiness, theoretical training, practical training.*

**Постановка проблеми.** Професійне самовизначення є одним з основних завдань виробничої практики студентів. Ефективна виробнича практика – це соціально-економічна, медико-фізіологічна та психолого-педагогічна проблема, а за сферою впливу – соціальна, результати якої є важливими як для майбутнього фахівця, так і суспільства в цілому. Якщо раніше процес професійного самовизначення завершувався досягненням стабільного становища (кар'єри), то в умовах сьогодення (високої конкуренції) відносно стабільне становище може підтримувати лише соціально компетентна креативна особистість. Основними тенденціями на ринку праці стали: динамічність змін “трудова ніш”;

глобалізація; розмивання кордонів галузей; домінування впливу людського ресурсу; всезростаюча роль ефективного менеджменту на будь-якій стадії роботи.

Проте, значна кількість випускників ще не досягають належного рівня конкурентоспроможності на європейському ринку праці. Причинами цього є: невміння особистості постійно адаптуватися в мінливих економічних умовах, пристосуватися до потреб ринку праці; низький рівень соціальної та громадської активності особистості; низький рівень процесів самопізнання, самооцінки, саморозвитку та самовдосконалення; несформованність уміння приймати обґрунтоване рішення про майбутню професійну діяльність (кар'єру) та коригувати його відповідно до соціальних та економічних обставин.

Це означає, що на ринку праці переваги постійно змінюються і виграє той, хто психологічно готовий до цього, здатний до альтернативного використання своїх знань, функціонально спроможний одну і ту ж потребу задовольняти різними способами.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Питання організації практик різного типу досліджували В. Вихрущ, О. Стечкевич, Л. Сушенцева, Л. Тархан, О. Щербак, Т. Якимович та ін.. На основі аналізу нормативно-довідкових джерел та наукових досліджень було виявлено, що виробнича практика трактується як освоєння професійного досвіду, виробнича діяльність, вид професійної підготовки, складник освітньої програми, етап професійної підготовки, частина навчального процесу, компонент навчання, форма навчання, характеристика навчання (В. Багрій, В. Горленко, Н. Загряжкіної, Ю. Земліної, Н. Котенко, А. Пантелеймонова, Л. Тархан, Н. Хмілярчук та ін.).

**Мета статті:** виокремлення й обґрунтування соціопсихологічних фаз виробничої практики та їх особливостей.

**Виклад основного матеріалу.** Виробнича практика майбутніх фахівців є системною взаємодією між усіма компонентами професійної підготовки (теоретичною та практичною підготовкою, закладами освіти та базами практики, керівниками практики та практикантами) під час освоєння майбутніми фахівцями досвіду виробничої діяльності [2, с. 188].

Практика є однією зі сходинок пізнання, але практика як така, сама по собі в знання і пізнання не входить і не може ввійти. Вона в кращому випадку повинна набути форми своєї інтелектуальної репрезентації. І такими формами можуть виступати саме сенсоутворюючі початки знання. За змістом вони представляють собою: а) загальні уявлення про реальність як таку; б) принципи та еталони узгодження будь якого часткового знання з усім досвідом пізнання; в) принципи та еталони узгодження усієї будови знання. Отже пізнання розкривається через три ієрархічні сходинок: чуттєвість постачає матеріал і живить пізнання; рефлексія впорядковує чуттєвість оформляє її та структурує; вторинна рефлексія

утворює еталони, принципи, системи відліку і засади інтелектуальних дій, узагальнюючи думку на ній самій. Водночас вторинна рефлексія охоплює усю цілісну будову пізнання і тому постає як сенсоутворюючий початок до знання та пізнання. Ці сходинки пізнання формують компоненти знання, які можна позначити так : чуттєва данність, раціонально-конструктивний компонент (конструктивність), сенсоутворюючий компонент [4, с. 85-98 ].

Виробнича практика студентів покликана сформуванати у майбутніх фахівців професійне мислення, уміння і навички розв'язувати практичні завдання, забезпечити оволодіння формами і методами майбутньої професійної діяльності.

Соціопсихологічні фази виробничої практики містять фази професійної адаптації, ідентифікації, самовизначення, самореалізації, компетентності, готовності тощо. Розглянемо деякі фази докладніше.

У фазі професійної адаптації під час виробничої практики у студентів перевіряється професійна придатність – сукупність психолого-педагогічних і психофізіологічних особливостей людини, необхідних для досягнення задовільних з точки зору суспільства успіхів у праці при наявності спеціальних знань, умінь і навичок, а також отримання власного задоволення від самого процесу праці.

Фаза професійної ідентифікації спрямована на соціалізацію студентської молоді. Соціалізація розглядається як цілісний соціально-педагогічний феномен, що має специфічні педагогічні ознаки, а саме: мету, зміст, форми й технології реалізації, а також кінцевий результат – рівень соціалізованості особистості. Педагогічна підтримка соціалізаційного процесу у своїй змістовній основі містить перш за все систему позанавчальної діяльності. Проблеми міждисциплінарного характеру зумовлюють потребу інтеграції праці: вузька професія замінюється широкопрофільною. Наявність спільних рис у змісті, засобах, знаряддях та предметах праці привела до створення наскрізних професій, які є спільними для багатьох галузей. Об'єктивними передумовами інтеграції професій є підвищення науково-технічного та технологічного рівня виробництва, зміна змісту праці, поява інваріанту у діяльності фахівців різних професій тощо. Інтеграція професій може здійснюватися на основі різних принципів. Моделі сучасного фахівця повинні забезпечувати формування цілісної системи загальноосвітніх та спеціальних знань дидактичними засобами всіх навчальних предметів, що можливе лише при інтегративному підході до навчання [3, с.28].

Під час фази самореалізації під час виробничої практики у студентів закладаються основи досвіду професійної діяльності, формуються практичні вміння і навички, професійні якості. Виробнича практика входить до цілісної системи професійно практичної підготовки і охоплює такі складові: мета, потреба, предмет, засоби досягнення мети і результат діяльності.

У процесі виробничої практики у студентів формується готовність до професійної діяльності, яка є інтегративним утворенням і поєднує:

моральну готовність – усвідомлення суспільного й особистісного значення праці, прагнення максимально проявити свої сили, здібності у праці, позитивне ставлення до різних видів праці;

психологічну готовність – свідомий вибір професії у відповідності з наявними здібностями та можливостями. Стан психологічної готовності включає усвідомлення людиною своїх потреб, вимог суспільства, колективу, поставлених цілей; прогнозування прояву своїх інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та вольових процесів, оцінку співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату;

практичну готовність – загальні та політехнічні знання, загальноотрудові та спеціальні вміння й навички.

Через трансформування у теорію діяльності поняття готовності набуло ширшого значення. Зокрема його стали досліджувати у синтезі з емоційно-вольовим, інтелектуальним, морально-психологічним потенціалом особистості в майбутній професійній діяльності. Готовність до діяльності є соціально фіксованою настановою, що визначає поведінку людини. В. Сластьонін [5] розглядає готовність як первинну й фундаментальну умову успішного виконання будь-якої діяльності та як ступінь мобілізації внутрішніх ресурсів людини для ефективного розв'язання відповідних завдань. Готовність до діяльності ґрунтується на комплексі соціально важливих мотивів, інтересів; потребі діяти; розвинених і сформованих професійно-важливих якостях [1, с. 267]. Готовність – це стійка характеристика майбутнього фахівця, що полягає в системній реакції вирішувати конкретну чи прогнозовану професійну ситуацію, застосовуючи відповідні до обставин засоби, методи, прийоми.

Компонентами професійної готовності виступають: загальне позитивне ставлення до праці; знання певного кола професій, їх змісту, вимог, шляхів отримання професії та перспектив професійного росту; сформованість професійних інтересів; адекватна самооцінка; сформованість мотиваційної сфери; наявність спеціальних здібностей; практичний досвід; збалансованість інтересів, здібностей і нахилів, їх відповідність вимогам професії до особистості; відповідний стан здоров'я; сформованість моральних якостей, які відповідають вимогам професії.

Якість виробничої практики визначається за рівнем професійно-практичної готовності майбутніх фахівців до здійснення основних завдань професійної діяльності [2, с. 189]. Її показниками є:

– потреба в діяльності, необхідність усвідомлення відповідності особистісних якостей вимогам діяльності, усвідомлена мотивація особистісних прагнень до конкретної спеціальності;



– наявність професійних знань, відповідного рівня розвитку, знання вимог спеціальності до особистісних якостей і здібностей, володіння знаннями і методами постійного поповнення знань;

– вміння планувати й організовувати професійну діяльність, вміння застосовувати раніше отримані знання, вміння та навички на практиці, формування нових умінь та навичок;

– світогляд і загальна культура фахівця; необхідний рівень розвитку здібностей; професійно-визначена спрямованість особистості фахівця;

Отже, виробнича практика, з одного боку, є для майбутнього фахівця широким полем перевірки всіх творчих здобутків, а з іншого – виробнича практика створює умови для глибшого осмислення змісту і функцій професії, перевіряє адекватність власних професійних уявлень і своїх можливостей, та найголовніше – оптимізує процес формування професійних умінь і навичок, необхідних для самостійної діяльності.

**Висновки.** Все це загалом свідчить, що виробнича практика для майбутнього фахівця – невід’ємна складова навчально-виробничого процесу, одна з пріоритетних структурних форм навчальної діяльності і є засобом формування професійних навичок і умінь. Соціопсихологічні фази виробничої практики забезпечують формування професійної адаптації, ідентифікації, самореалізації, компетентності, готовності майбутніх фахівців. Вона характерна сукупністю педагогічних і виробничих умов, що впливають на успішність освоєння досвіду самостійної виробничої діяльності студентів.

**Перспективи подальших досліджень** Отож, на перспективу необхідно спроектувати низку заходів, які б допомогли об’єднати у співпраці педагогів і майбутніх фахівців та забезпечити останнім усі можливості для професійного зростання.

### **Список використаних джерел**

1. Макаренко О. А. *Теоретичні аспекти формування готовності майбутніх інженерів-педагогів до виховної діяльності у професійно-технічних навчальних закладах. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. Київ; Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2006. Вип. 9. С. 267–272.*

2. Макогін О. В. *Педагогічні умови організації практики студентів-будівельників у вищих закладах освіти. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць. Київ–Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. Вип. 52. С. 188–192.*

3. Пастирська І. Якимович О. *Інтегративний підхід до навчального процесу в контексті соціалізації майбутніх фахівців технічного профілю. Молодь і ринок. 2018. № 4. С. 26-30.*

4. Петрушенко В.П. *Епістемологія як філософська теорія знання: Монографія. – Львів: Вид-во Держ. ун-ту “Львівська політехніка”, 2000. 296 с.*

5. Слостенін В. А., Каширін В. П. *Психологія и педагогика: учеб. пособ. Москва: Школьная пресса, 2002. 512 с.*

6. Якимович Т. Д. *Основи дидактики професійно-практичної підготовки: навч.-метод. посіб. Київ: Педагогічна думка, 2013. 136 с.*

УДК37.091.313

*Паламарчук Ліна, кандидат педагогічних наук,  
викладач кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти,  
Олендр Тетяна, кандидат педагогічних наук,  
доцент кафедри іноземних мов,  
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,  
Тернопіль, Україна*

## **ДІЛОВА ГРА В СИСТЕМІ ІНТЕГРОВАНИХ ЗАНЯТЬ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ**

***Анотація.** У статті розкрито сутність комунікативної підготовки майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей у педагогічних ЗВО через систему інтегрованих занять. Описано особливості інтегративного підходу до навчання професійному мовленню із метою забезпечення цілісного уявлення студентами змісту цієї підготовки. Показано можливості формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів за допомогою активних методів навчання. Описано досвід використання методу ділової гри під час проведення спільних занять.*

***Ключові слова:** майбутні вчителі нефілологічних спеціальностей, професійне мовлення педагога, комунікативна компетентність майбутніх учителів, інтегративний підхід до формування комунікативної компетентності, ділова гра.*

***Palamarchuk Lina, PhD (Candidate of Pedagogical Sciences),  
lecturer of the Department of Pedagogy and Methodology of Primary and Preschool Education,  
Olendr Tetiana, PhD (Candidate of Pedagogical Sciences),  
associate professor of the Department of Foreign Languages,  
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine***

## **BUSINESS GAME IN THE SYSTEM OF INTEGRATED CLASSES DURING THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHER**

***Abstract.** The article reveals the essence of communicative training of future teachers of non-philological specialties in pedagogical higher educational institutions through the system of integrated classes. The peculiarities of the integrated approach to professional speaking training with the aim of providing students with a holistic view of the content of such training have been described. The possibilities of the formation of future teachers' communicative competence by means of active teaching methods have been shown. The experience of using the method of business game during combined classes has been described.*

***Key words:** future teachers of non-philological specialties, teacher's professional speaking, future teachers' communicative competence, integrated approach to communicative competence formation, business game.*

Однією із передумов адаптації вітчизняної системи освіти до європейського освітнього простору є підвищення ефективності професійної підготовки фахівців. У Бельгійському комюніке «Болонський процес 2020 – Європейський простір вищої освіти в новому десятиріччі», яке прийнято 29 квітня 2009 р., зазначається, що вищій школі необхідно володіти ресурсами й інституційним потенціалом для виконання всіх своїх завдань, зокрема таких, як підготовка студентів до професійної кар'єри, особистісний розвиток, заохочення до

наукових досліджень та інновацій. Тому потрібне перманентне вдосконалення вищої школи з метою підвищення ефективності її діяльності, гарантування якості вищої освіти [1].

Реалізація соціального замовлення суспільства на підготовку майбутніх фахівців педагогічних спеціальностей потребує модернізації її змісту, форм і методів. Оскільки діяльність педагога здійснюється за допомогою спілкування, то її успішність визначається не лише рівнем його знань, але й наявністю у нього вмінь та навичок комунікативної взаємодії із суб'єктами навчально-виховного процесу. Однак навчальними планами педагогічних ЗВО України не передбачено відповідної підготовки із розвитку професійного мовлення фахівців, тим більше, із формування їх комунікативної компетентності. **Актуальною** стає проблема розширення можливостей комунікативної підготовки майбутнього вчителя за рахунок інтегрованих занять та акценту на практичну мовленнєву діяльність студентів під час вивчення ними дисциплін, передбачених навчальними планами.

**Метою** нашого дослідження було розкриття особливостей запровадження інтегративного підходу під час вивчення дисциплін «Освітні технології» та «Іноземна мова» задля формування професійної комунікативної компетентності майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей через ділову гру як один із інноваційних методів навчання, що дійсно сприяють глибокому і системному засвоєнню змісту навчальних дисциплін, розвивають критичне мислення студентів, формують уміння застосовувати теоретичні знання на практиці.

Вся педагогічна діяльність може бути представлена як низка комунікативних задач, які визначають організацію педагогічної взаємодії [2, с. 81] та є її інструментальними компонентами. Успішність розв'язання цих задач визначається рівнем володіння вчителем *мовленням* як основним засобом спілкування.

Формування комунікативної компетентності у майбутніх учителів пов'язане із процесом трансформації розрізнених мовленнєвих навичок у складні мовленнєві уміння, коли студент може активізувати власні мовні ресурси, щоб процес комунікативної взаємодії зі співрозмовником був ефективним. Тобто комунікативна компетентність дає змогу поєднати знання про мову, граматичну її основу, уміння застосовувати одиниці мовлення у процесі спілкування (назвемо це 1-м рівнем комунікативної компетентності) із формуванням професійного мовленнєво-комунікативного досвіду (2-й рівень). Якщо основа спілкування закладається ще в загальноосвітній школі та зазнає часткового удосконалення під час вивчення дисципліни «Ділова мова професійного спрямування», то формування комунікативного досвіду майбутніх учителів розпочинається під час проходження ними активної педагогічної практики – на IV курсі.

Аналіз навчальних планів показав, що питома вага дисциплін, які безпосередньо спрямовані на комунікативну підготовку майбутніх учителів природничо-математичного профілю (спеціально організоване навчання), становить у середньому 3% від загальної кількості годин, відведених на увесь 4-річний курс навчання (рівень вищої освіти «бакалавр»). Тому існує необхідність активізації мовленнєвої діяльності майбутніх учителів на I-III курсах навчання із метою формування навичок їх професійного мовлення до проходження ними педагогічної практики, до першого безпосереднього контакту з дітьми.

Одним зі шляхів цієї активізації може бути інтегративний підхід у навчанні, який є «специфічною формою забезпечення комплексності, цілісності знань тих, хто навчається, формування у них системного мислення і наукового світогляду» [3, с. 48]. Серед міжнародних тенденцій реформування вищої професійної освіти важливою педагогічною умовою забезпечення якості навчального процесу стає, на нашу думку, інтеграція рідної та іноземної мов у професійній комунікативній підготовці майбутнього вчителя. Відповідно, час на формування професійного мовленнєво-комунікативного досвіду можна збільшити за рахунок інтегрованих занять із «Освітніх технологій» та з «Іноземної мови», оскільки вивчення рідної мови підсилюється поєднанням її із вивченням та застосуванням іноземної [3].

Під час таких інтегрованих занять, на нашу думку, ефективним є використання ділової гри, тому що через ігрову імітацію відбувається відтворення дій, притаманних майбутній діяльності педагога, тобто формується його початковий комунікативний досвід, а отже і професійна компетентність. Ділова гра – один із найефективніших активних педагогічних методів, за допомогою якого засвоюються знання, формуються уміння і навички, необхідні для розв'язання певної комунікативної задачі. Звичайно, ділова гра створює лише модель процесів, явищ, стосунків, що можуть відбуватися у реальному житті, а не саму реальність. Однак це допомагає не боятися робити помилки, дає можливість аналізувати їх та віднаходити альтернативні шляхи вирішення проблем. Студенти отримують досвід продуктивного розв'язання професійних задач, виходу із проблемних ситуацій, що можуть виникати під час їхньої професійної діяльності. При цьому формується не тільки комунікативний досвід, але й особливе науково-педагогічне мислення, готовність до прийняття нестандартних рішень.

Вивчення предмету «Іноземна мова» відбувається упродовж чотирьох семестрів (від другого до п'ятого), Програмою передбачено, що студенти повинні отримати знання про систему мови і правила її функціонування у процесі комунікації іноземною мовою та бути здатними сприймати і породжувати іншомовне мовлення відповідно до умов комунікації із урахуванням ситуації, адресата і характеру взаємодії партнерів. Враховуючи те, що процес навчання повинен бути максимально наближеним до реальної

професійної діяльності, на заняттях із іноземної мови студенти мають можливість навчитися висловлювати і аргументувати свою точку зору стосовно заданої теми, проблеми чи ситуації, дискутувати, моделювати фрагменти уроків. Відтак на заняттях із іноземної мови доцільно застосовувати метод ділової гри, де майбутні учителі мають змогу в невимушеному оточенні засвоїти норми професійних і соціальних ролей, а також ознайомитися із найбільш вагомими принципами безконфліктного міжособистісного та професійного спілкування. При цьому ділова гра слугує засобом актуалізації, застосування і закріплення знань, формування комунікативних умінь. Цей ефект досягається за рахунок міжособистісної взаємодії усіх учасників гри.

Під час занять із «Освітніх технологій» перевага також надається практичній діяльності майбутніх учителів. Тому ділова гра є тим методом і тією формою роботи під час занять, який дає змогу, по-перше, задіяти всю студентську аудиторію, а по-друге, максимально стимулює професійне становлення майбутнього вчителя. Імітуючи реальну діяльність педагога у певних ситуаціях, студент навчається спілкуватися з учнями, батьками, обстоювати власну позицію з уявними колегами, тобто робить перші спроби комунікації в педагогічній діяльності.

В умовах глобалізації міжнародних контактів ми враховували і той факт, що майбутній учитель повинен бути відкритим до взаємодії із оточуючим світом, що передбачає набуття ним комунікативної компетентності з іноземної мови, яка є не лише засобом комунікації, але й інструментом для підвищення фахового рівня. Передусім, це можливість відвідувати міжнародні конференції та симпозіуми з метою обміну науковими результатами й досвідом, це робота у школах та навчальних закладах інших країн, це можливість організації дистанційного навчання іноземною мовою через систему Інтернет тощо.

Виходячи з усього вище зазначеного, у 2018-2019 н. рр. нами було запроваджено систему інтегрованих занять для студентів III курсу фізико-математичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Метою таких занять було показати студентам можливість та доцільність поєднання комунікативних умінь та навичок, отриманих ними під час вивчення двох дисциплін («Освітні технології» та «Іноземна мова») задля формування їхнього професійного мовлення. При цьому інтегроване заняття ми розглядали як *«заняття в одній чи кількох групах студентів, що навчаються на одному курсі за одним навчальним планом, яке передбачає поєднання кількох (здебільшого, двох) навчальних дисциплін із метою формування у студентів цілісного уявлення про підготовку до майбутньої професійної діяльності»* [3].

Основною формою діяльності під час інтегрованих занять нами було обрано ділову гру. Підготовка до їх проведення полегшувалася тим, що ця форма

навчальної діяльності була для студентів звичною, однак вона передбачала синтез знань про спілкування в певних педагогічних ситуаціях не лише у площині комунікації рідною мовою, але і у площині тих навичок професійного спілкування, які майбутні вчителі отримали на заняттях із іноземної мови у попередніх семестрах.

При підготовці такого заняття ми враховували рівень володіння англійською мовою – у ролі вчителя чи керівника навчального закладу виступали студенти із достатнім чи високим рівнями. Якщо студент опанував іноземну мову на низькому рівні, то він виконував роль учня. З метою повного і ефективного сприйняття інформації, такі студенти мали змогу під час ділової гри користуватися (за потребою) послугами перекладача, який визначався серед їхніх однокласників заздалегідь

Нами також було визначено критерії оцінки ділової гри для експертів, у ролі яких виступали кілька студентів групи: 1) рівень професійно-педагогічної грамотності прийнятих рішень та їх ефективність; 2) рівень виконання ролей; 3) рівень володіння майстерністю професійної комунікації та рівень володіння іноземною мовою; 4) уміння володіти ігровою ситуацією та вчасно закінчити гру.

Таким чином, нами було встановлено, що система інтегрованих занять не тільки дає змогу закріпити навички спілкування рідною та іноземною мовами у спроектованих професійно-комунікативних ситуаціях, але й сприяє формуванню професійного досвіду, необхідного для формування педагогічної компетентності майбутнього вчителя в цілому та його комунікативної компетентності зокрема.

#### **Список використаних джерел:**

1. *Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: Монографія / За заг. ред. Ф.Г. Ващука. Ужгород: ЗакДУ, 2011. 560 с.*
2. *Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении: книга для учителя. М. Просвещение, 1987. 190 с.*
3. *Паламарчук Л. М., Олендр Т. М. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей у контексті міжпредметної інтеграції // Всеукраїнський науково-практичний журнал «Директор школи, ліцею, гімназії». № 6. Кн. 2. Том IV (82) : Спеціальний тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». К. : Гнозис, 2018. С. 475-488.*

УДК: 378:61-057.875

*Поляк Наталья, Кандыдат гістарычных наук,  
дацэнт, дацэнт кафедры філасофіі і паліталогіі УА “БДМУ”  
Гуркоў Кірыл, 1 курс лячэбны фак-т УА “БДМУ”  
Мінск, Беларусь*

## **САЦЫЯЛЬНА-ГУМАНІТАРНЫЯ ДЫСЦЫПЛІНЫ Ў АДУКАЦЫІ СТУДЭНТАЎ-МЕДЫКАЎ.**

*Анатацыя. У дадзеным артыкуле ідзе гаворка пра асаблівасці выкладання гуманітарных дысцыплін студэнтам, якія атрымліваюць медыцынскую адукацыю. Вылучаны*

тэмы і раздзелы праграм па філасофіі, біяэтыцы, этыцы, гісторыі і інш., якія патрабуюць пільнай увагі пры вывучэнні студэнтамі-медыкамі. Зроблены высновы пра ўзаемасувязь вывучэння пэўных тэм і фарміравання асобавых кампетэнцый студэнтаў. Даказаны вызначальны ўплыў грамадазнаўчых ведаў на станаўленне прафесійных навыкаў медыкаў.

**Ключавыя словы:** сацыяльна-гуманітарныя дысцыпліны, асобовыя кампетэнцыі, грамадзянскасць, студэнты-медыкі, каштоўнасці.

*Poliak Nataliya, PhD (Historical sciences), Associated professor  
Associated professor of Philosophy and Politology Department, BSMU  
Hurkou Kiryl, 1<sup>st</sup> medical faculty, BSMU  
Minsk, Belarus*

## **SOCIAL AND HUMANITARIAN DISCIPLINES IN EDUCATION OF MEDICAL STUDENTS**

**Annotation.** *This article is about the features of teaching humanitarian subjects to students receiving a medical education. The topics and sections of the programs on philosophy, bioethics, ethics, history, etc., which require close attention when studying by medical students, are highlighted. Conclusions are drawn on the relationship between the study of these topics and the formation of personal competencies of students. The decisive influence of social science knowledge on the formation of professional skills of physicians is proved.*

**Key words:** *social and humanitarian disciplines, personal competencies, citizenship, medical students, values.*

Адным з цэнтральных пытанняў вышэйняй адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь з'яўляецца пытанне аб падрыхтоўкі высокакваліфікаваных, прафесійна здольных спецыялістаў, якія б маглі ў сваёй дзейнасці выкарыстоўваць назапашаныя пакаленнямі вопыт і ноўхаў сучаснасці. Супрацоўнікі аховы здароўя не з'яўляюцца выключэннем. Іх сфера дзейнасці ляжыць у рэчышчы адной з самых запатрабаваных вобласцей ведаў – жыццё і здароўе чалавека. Так, напрыклад, кваліфікацыя біяінфарматыка або біяінжынера прадугледжвае веды аб здольнасцях чалавечага мозга, вельмі важныя як усферы прыняцця рэшэнняў, аналітычнай дзейнасці, кіравання, умення ацэньваць сітуацыю і выстройваць прагнозы. Спецыяліст такога профіля не можа абыйсціся без ведаў аб грамадстве, яго гістарычным лёсе, аб законах яго развіцця, грамадскіх каштоўнасцях, разумення добра і злачынства і г. д. У гэтым сэнсе моцным патэнцыялам валодаюць гуманітарныя веды і дысцыпліны філасофскага, этычнага, культуралагічнага і гісторыка-паліталагічнага зместу.

Сёння становіцца відавочным, што толькі спалучэнне ведаў тэхнічных з гуманітарнымі дае ў выніку больш якасны прадукт. Прадукт, якія будзе карыстацца большым попытам і мець невычарпальны патэнцыял для яго працяглага ўжывання. (*Мэнеджэр у АйТі, які зарабляе больш за астатніх, гэта той, які мае філасофскую, псіхалагічную і іншую гуманітарную падрыхтоўку.*). Найбольш выдатныя вынаходнікі тыя, хто працуе на стыку вобласцей ведаў і

можа спалучаць дасягненні. Сёння мы назіраем рэванш грамадазнаўчых дысцыплін у сферы тэхналогій.

У сацыяльна-гуманітарнай адукацыі студэнтаў медыкаў на сучасным этапе ёсць шэраг праблем і перашкод:

1. Агульнае скарачэнне колькасці гадзін гуманітарных дысцыплін;

2. Акцэнт на семінарскіх занятках, а не на лекцыйных. Студэнты часам вымушаны засвойваць новую тэму самастойна.

3. Рабочыя праграмы па абавязковым модулям (згодна з Балонскай сістэмай) у асноўным падрыхтаваны без уліка спецыфікі прафесійнай прыналежнасці студэнтаў. У тэматыцы курсаў адсутнічаюць тэмы і нават пытанні, якія б раскрывалі сувязь ведаў з сістэмай аховы здароўя і паказвалі іх практычную значнасць для ўрача. Такія прабелы назіраюцца ў дысцыплінах “Філасофія”, “Гісторыя”, “Паліталогія” і інш.

4. Прыкра выглядае і той факт, што так і не было створана спецыяльных курсаў па выбару, якія абіраюцца навучальнай установай, максімальна блізкіх тэматычна да прафесійнай дзейнасці будучых урачоў. Так напрыклад: “Медыцына ў гісторыі Беларусі ад старажытнасці да нашых дзён”, “Сучасная прафесійная этыка ваеннага-урача”, “Правы чалавека і сістэма аховы здароўя”, “Логіка і медыцына” і г.д.

5. Пэўнай праблемай з’яўляецца і тое, што ў разгадзіноўцы дысцыпліны скарачаецца да мінімуму колькасць гадзін тых тэм, якія б маглі легчы ў аснову фундаментальнай падрыхтоўкі ўрача-прафесіянала: філасофская антрапалогія, экзистенцыялізм, філасофія марксізма, дыялектыка, этыка, асновы хрысціянства і сусветных рэлігій, фарміраванне нацыянальнай свядомасці і інш.

6. Асобна неабходна вылучыць асаблівасці падрыхтоўкі ваенных медыкаў. Пачынаючы з 90-х гадоў у БДМУ атрымліваюць адукацыю ваенна-медыцынскія спецыялісты, але, як правіла, выкладанне сацыяльна-гуманітарных дысцыплін праводзіцца без уліка спалучэння гэтых двух родаў дзейнасці: ваеннай і медыцынскай. Адбываецца відавочны перакос у адзін з бакоў, што магчыма выправіць з дапамогай грамадазнаўчых дысцыплін.

З гэтай нагоды ў 2019 г. калектывам кафедры філасофіі і паліталогіі УА “БДМУ”, распачата навукова-даследчая праца на тэму “Сацыяльна-гуманітарныя веды як аснова фарміравання асабовых і грамадзянскіх кампетэнцый студэнтаў медыкаў”. У даследаванні прымаюць удзел выкладчыкі кафедры і студэнты 1-3 курсаў.

Па выніках працы даследчыкі прыйшлі да наступных вынікаў і высноў :

-у выкладанні філасофіі для студэнтаў-медыкаў неабходна засяроджваць ўвагу на тэме **марксізма**. Марксізм, як філасофскае вучэнне, перш за ўсё, з’яўляецца светапоглядам і мае высокую вартасць, якая адрознівае яго ад усіх іншых сістэм светапогляду. Марксізм вызваляе чалавека ад забабонаў і заклікае



да самастойнага і паслядоўнага мыслення, спрыяе развіццю чалавечага грамадства. Філасофія марксізму ўяўляе сабой інструмент, якім сёння карыстаюцца ў медыцыне і ў іншых розных абласцях. Ён ужываецца ў якасці «базісу» пры адаптацыі да сучасных рэалій, не дазваляе памыляцца. Выконвае значную ролю ў разуменні анталагічных, гнасіялагічных ведаў аб свеце і чалавеку, разуменні матэрыяльнага і духоўнага [1].

- у філасофскай антрапалогіі цэнтральнае месца ў падрыхтоўкі медыцынскіх спецыялістаў займае **проблемы экзестанцыялізма**. Варта падкрэсліць, што веды з вобласці філасофскай антрапалогіі становяцца ўсё больш актуальнымі ў эру «вяртання экзістэнцыяльных пытанняў», таму што ўсё больш абывацеляў пачынае звяртацца да тэм, якія ў мінулым хвалявалі толькі вузкае кола экспертаў. І, вядома, гэтыя веды могуць быць карыснымі для спецыялістаў у галіне медыцыны, якія ў рамках сваёй работы пастаянна сутыкаюцца з экзістэнцыяльнымі праблемамі жыцця і смерці [5].

- падрабязнага вывучэння патрабуюць праблемы супрацьпастаўленне падыходаў **антрапацэнтрызму і біяцэнтрызма**. Для студэнства медыцынскага ўніверсітэта важна разумець і гарманічна ўжываць абодва падыходы. Традыцыйна маральнымі асновамі лячэння з аднаго боку з'яўляюцца агульначалавечыя і чалавекацэнтрыскія каштоўнасці, нормы і прынцыпы. Біяцэнтрызм дае пашыранае разуменне такіх пытанняў як адносіны да здароўя, жыцця і смерці пацыента, адносін з блізкімі [5]. асобнага разгляду патрабуе пацягненне **каштоўнасці**. Для ўрача гэта асаблівы спіс: дабро, злачынства, спачуванне, любоў да бліжняга, адказнасць, эмпатыя, сэнс жыцця, шчасце.

- Метадалагічны патэнцыял філасофскага даследавання можа быць выкарыстаны ў **вырашэнні канфлітных сітуацый** паміж урачом і пацыентам. Аналіз канфлікта прадугледжвае выкарыстанне метадалагічнага патэнцыяла драмы, таму што нагадвае тэатралізаваную пастаноўку, якая мае завязку, развязку і працякае па пэўным сцэнарыі [3].

- у выхаваўчым працэсе студэнта-медыка пачэснае месца павінна заняць гістарычная рэтраспекцыя **медыцынскай дзейнасці** як сацыяльнага феномена. Увага да такіх гістарычных сюжэтаў як “Медыцына ў войнах”, “Шляхецкія ўрачы – эліта дваранскага асяроддзя” і інш., могуць дапамагчы станаўленню асабістых і грамадскіх кампетэнцый будучага медыка і сфарміраваць павагу да сваёй прафесіі на гістарычных прыкладах [4].

– выхаванне маладых спецыялістаў бачыцца вельмі якасным праз перайманне савецкага вопыта загартоўвання **сельска-гаспадарчай працай**. Так званы дачны рух, якія разгортваўся ў СССР можа быць карысным ў выпрацоўкі такіх асабовых якасцей, як працавітасць, адказнасць, настойлівасць, упартасць і г.д. Больш таго, сельска-гаспадарчая праца з'яўляецца дзейным метадам барацьбы з прафесійным выгараннем і прафілактыкай стрэсаў [2].

Падсумоўваючы, адзначым што гуманітарная адукацыя валодае моцным патэнцыялам, які дазваляе нам падрыхтаваць спецыялістаў для сучаснасці і для будучыні. Змяняецца свет і грамадства, а ў след за імі змяняецца і хвароба. Сучаснаму ўрачу неабодна разумець па якім законам ідуць змены, каб ведаць як спраўляцца з хваробай. Крэатыўнасць і мабільнасць мыслення, уменне прымаць рашэнні і выконваць свае прафесійныя абавязкі якасна закладваецца на занятках па дысцыплінам сацыяльна-гуманітарнага блоку.

### **Літаратура:**

1. Кулак, Н.И. Развитие диалектического материализма Г.В. Плеханова в советский период // *Международный научный журнал Научные вестн.* 2019. №9(14). С. 65-71.
2. Лубинский И.И. Становление дачного движения в БССР как нового славянского феномена // *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы XI Международной научной конференции, Гомель, 23-24 мая 2019 года.* Гомель : ГГТУ, 2019. С.215
3. Познякова, О.Л. Методологический потенциал драмы в социально-философском исследовании // *Научные труды Республиканского института высшей школы. Философско-гуманитарные науки. Сборник научных статей. Выпуск 18.* Минск: РИВШ, 2019. С. 407-414.
4. Поляк Н.А. Рэлігіязнаўства і гісторыя рэлігіі ў сацыяльна-гуманітарнай адукацыі ваенных медыкаў // *Тезисы докладов Международной военно-научной конф. «Проблемы обеспечения военной безопасности государство в современных условиях».* Минск ВАРБ, 2019. С 537.
5. Тетёркин А. О злоупотреблении категориями «инструментализация» и «объективация» в публичном пространстве // *Философские категориальные структуры в научном познании. Сб. тезисов между-нар. науч. конф., г. Минск, 20 мая 2019 г. / Ин-т философии НАН Беларуси.* Минск : Право и экономика, 2019. С. 62.

УДК 377.1

*Якимович Тетяна*, канд. пед. наук, ст. н. сп.,  
доцент кафедри теорії і методики технологічної освіти,  
креслення та комп'ютерної графіки,  
ВСП «Львівський навчально-науковий центр професійної освіти»  
НПУ імені М.П.Драгоманова  
*Копельчак Михайло*, канд. пед. наук, ст. н. сп.,  
директор ВСП «Львівський навчально-науковий центр професійної освіти»  
НПУ імені М.П.Драгоманова, Львів, Україна

## **МЕТОДИКА ТА РЕЗУЛЬТАТИ ВНУТРІШНЬОГО МОНІТОРИНГУ ОСВІТНЬОГО ПРОЕКТУ СТВОРЕННЯ ЦЕНТРУ ВІТРАЖНОГО МИСТЕЦТВА**

Мета статті полягає в обґрунтуванні методики та алгоритму внутрішнього моніторингу проекту. Представлено результати моніторингу освітнього проекту, який передбачв розроблення освітньої програми підготовки майбутніх вітражників. Виділено спрямовуючих дій щодо реалізації проекту: дестабілізаційний, орієнтаційний, організаційний та результативний етапи моніторингу. Здійснено складання програми, добір інструментарію для проведення моніторингу. На результативному етапі представлено якісні й кількісні зміни, напрями подальшого розвитку проекту, який відбувається за

допомогою спрямованого впливу на досягнення мети освітнього проекту. Представлена комплексна кількісна оцінка якості виконання проекту.

**Ключові слова:** внутрішній моніторинг, методика моніторингу, алгоритм моніторингу, освітній проект, вітражне мистецтво.

*Yakymovych Tetiana, PhD (Pedagogical Sciences), Senior Lecturer, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Technological Education, drawings and computer graphics*

*Kopelchak Mykhaylo, PhD (Pedagogical Sciences), Senior scient. lecturer, Director of the Separate Structural Unit «Lviv Educational and Scientific Center of Vocational Education» of the M.P. Drahomanov National Pedagogical University, Lviv, Ukraine*

## **METHODS AND RESULTS OF INTERNAL MONITORING OF THE EDUCATION PROJECT OF CREATING A STAINED GLASS ARTWORK CENTRE**

*The purpose of the article is to substantiate the methodology and algorithm of internal monitoring of the project. The results of the monitoring of the educational project, which envisaged the development of an educational program for the preparation of future stained-glass windows, are presented. Guided actions for the implementation of the project are highlighted: destabilization, orientation, organizational and effective stages of monitoring. The program was compiled and the tools for monitoring were selected. The qualitative and quantitative changes, directions of further development of the project are presented at the resultant stage, which takes place with the help of a directed influence on the achievement of the goal of the educational project. A comprehensive quantitative assessment of the quality of project implementation is presented.*

**Keywords:** internal monitoring, monitoring methodology, monitoring algorithm, educational project, stained glass art.

**Постановка проблеми.** Серед художніх технік, які використовуються в Україні для естетизації побуту та духовної діяльності, найменш дослідженим є вітражне мистецтво. В Україні склались традиції виготовлення скла, які мали локальні особливості, зокрема у західних регіонах. Сьогодні мистецтво вітражу стало формою індивідуальної творчості. У цьому контексті у віражному мистецтві відбулась якісна переорієнтація з типового виробництва на виготовлення унікальних виробів, на які є великий попит. Відповідно виникла потреба у фахівцях цього фаху серед різних категорій населення (від допрофесійної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл до людей літнього віку).

Тому у контексті проблеми було здійснено моніторинг освітнього проекту, який передбачає розроблення освітньої програми підготовки майбутніх вітражників.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Вченими досліджуються широкий спектр методологічних, теоретичних і практичних проблем взаємодії суб'єктів управління професійною (професійно-технічною) освітою (Г. Єльнікова, Т. Борова, О. Касьянова, Г. Полякова [1]). Аналізуються сучасні підходи науковців до розуміння взаємодії як міждисциплінарної категорії, обґрунтовуються механізми взаємодії суб'єктів управління професійно-

технічною освітою, культурологічні засади управлінської діяльності, науково-методичні аспекти підготовки до взаємодії суб'єктів управління, основні аспекти розвитку соціального партнерства як форми взаємодії суб'єктів управління (В. Болгаріна, В. Григор'єва, Г. Єльнікова, В. Свистун, П. Семенов, Т. Чернова [2]).

**Мета статті:** обґрунтувати методику та розробити алгоритм внутрішнього моніторингу освітнього проекту.

**Виклад основного матеріалу.** Під моніторингом розуміємо комплекс процедур по спостереженню, поточному оцінюванню перетворень керованого об'єкта й спрямуванню цих перетворень на досягнення заданих параметрів розвитку об'єкта (наприклад, освітнього проекту) [1]. Моніторинг здійснювався експертами з внутрішнього моніторингу (М. Копельчак, Т. Якимович) як інформаційно-регулятивний супровід проекту щодо створення центру вітражного мистецтва на базі ДНЗ «Львівське ВПХУ» для збереження та розвитку культурної спадщини українського вітражу. Місія проекту – відкрити новий етап розвитку Львівської вітражної школи, а також збереження мистецького надбання Львова на локальному рівні, та України на національному рівні. Метою проекту «Створення центру вітражного мистецтва на базі ДНЗ «Львівське ВПХУ» для збереження та розвитку культурної спадщини українського вітражу», який виконувався з (08.08 – 08.11.2019 р) полягає в удосконаленні професійної підготовки у відповідності з вимогами сьогодення, модернізації обладнання існуючої бази підготовки, впровадження сучасних технологій і матеріалів.

У процесі моніторингу проекту звертаємося до синергетичного підходу. З позиції синергетики виділяють такі етапи спрямовуючих дій щодо реалізації проекту: дестабілізаційний, орієнтаційний (дисипативний та кооперативний підетапи), організаційний та результативний [2, с. 22]. Кожний етап характеризується певними процесами, які приводять до успішного результату.

На дестабілізаційному етапі відбуваються процеси флуктуації різного напрямку та різної сили дії. Це здійснюється різними активаторами: ініціаторами, ідеями, наказами, розпорядженнями, розкладом реальних обставин. Різнопланові дії активаторів впливають на стабільні зв'язки системи. Результатом є «розхитування» системи, її повна дестабілізація.

На орієнтаційному етапі відбуваються біфуркаційні процеси. Ці процеси мають два підрівні: дисипативний та кооперативний. На дисипативному підрівні відбувається розрив зв'язків і «відсіювання» окремих складових системи. Результатом цього процесу є розпад структури і «розсіювання» матеріалу (складових). На кооперативному підрівні починають встановлюватися окремі зв'язки спільної дії, визначається рівнодіюча зовнішніх і внутрішніх впливів. Виникають ділянки спрямованої дії. Результатом є новоутворення, орієнтація

системи на конкретний напрямок розвитку. Це виявляється у кооперації дій з вироблення реалістичної мети, яка враховує збуджуючі напрями всіх існуючих впливів, що діють на систему.

Організаційний етап характеризується певною стабілізацією. На цьому етапі здійснюються упорядковані (спрямовані) дії. Виникає багато таких точок, в яких різнопланові різноспрямовані впливи перетинаються. Це досягається встановленням когерентних зв'язків і усвідомленням єдиної «платформи» дії. Спільно виробляються моделі діяльності (моделі взаєморозуміння), які мають дві складові: формалізовані зовнішні вимоги та формалізовані внутрішні потреби, що спрямовані на досягнення рівня домагань в межах усвідомлених зовнішніх вимог. Результатом є упорядкування методів, способів дії, послідовності їх виконання для досягнення конкретної мети. З метою попередження переходу утворюючих дій у руйнуючі, процес здійснення супроводжується поточним самоаналізом та самокоригуванням на основі проміжних вимірів та оцінювання. Таким чином здійснюється спрямований самовплив, що забезпечується передачею повноважень контролю за процесом виконавцю.

На результативному етапі фіксуються якісні й кількісні зміни, усвідомлюються напрями подальшого розвитку проекту, який відбувається за допомогою спрямованого впливу на досягнення своєї мети.

Поточне відслідкування процесу з самоаналізом і самокоригуванням здійснювалось за наступним алгоритмом:

1. Формування мети і завдань моніторингу.
2. Складання програми, добір інструментарію для проведення моніторингу (цілеспрямований вибір анкет, тестів, методик, карт спостережень тощо).
3. Організація дослідження (складання плану, визначення терміна проведення і реалізація дослідження у спланованому режимі).
4. Проведення спостережень, збір даних та результатів виконання етапів проекту за обраними методиками.
5. Оброблення та аналіз даних (за допомогою методів математичної статистики та описове пояснення).
6. На основі інтерпретованих даних вироблення рекомендацій для вдосконалення проекту.
7. Корекція – внесення певних змін під час реалізації проекту на основі запропонованих рекомендацій.
8. Контроль – фіксування правильного виконання вироблених рекомендацій.

Формування мети і завдань моніторингу.

На наступному етапі здійснювалось складання програми, добір інструментарію для проведення моніторингу.

Внутрішній моніторинг проводився шляхом збору, систематизації та аналізу фактичних даних щодо стану реалізації проекту. Програма процедури моніторингу передбачала спостереження, вимірювання, вироблення на цій основі уявлень про стан реалізації проекту, супроводжуюче відслідковування з поточною регуляцією, подальшим прогнозуванням та надання рекомендацій.

Оцінювання здійснювалось на основі кваліметричного підходу, який передбачає кількісний опис якості предметів або процесів, даючи кількісну оцінку якості. Ступінь проявлення кожного критерію визначалася трьома параметрами: норма (відповідає нормі), нижче норми (не відповідає нормі), вище норми (відповідає нормі з відмінним виконанням). З методів експертних оцінок ми вибрали метод рейтингу (метод оціночної класифікації) і метод бальних оцінок. Ця методика описана у рекомендаціях [3; 4].

Крім абсолютного показника  $P_i$ , кожна проста або складна властивість може характеризуватися і відносним показником  $K_i$ . Відносний показник (оцінка) визначається зіставленням абсолютного показника  $P_i$  з еталонним (базовим) абсолютним показником  $E_T$ , що відображає змінюваний у часі рівень:

$$K_i = f(P_i, P_i E_T)$$

Величина  $P_i E_T$  вибирається з урахуванням запланованих результатів проекту. Оцінка – відносна:

- не задовольняє нормі – 0,00
- задовольняє нормі нижче, ніж на 50% – 0,25
- задовольняє нормі на 50% – 0,50
- задовольняє нормі вище, ніж на 50% – 0,75
- задовольняє нормі на 100% – 1,00

3. Організація дослідження (складання плану, визначення терміна проведення і реалізація дослідження у спланованому режимі).

Моніторинг реалізації проекту передбачав комплекс заходів щодо постійного і безперервного аналізу інформації про стан реалізації для здійснення контролю відповідності запланованих витрат, результатів, плану реалізації проекту фактичним даним з метою вчасного виявлення відхилень від плану та ефективного управління впровадженням проекту. зокрема оцінювалися підготовчий етап, інформаційна кампанія, презентація, навчально-практичні заходи.

4. Збір даних, проведення спостережень за обраними методиками.

Дослідження якості виконання проекту проводився за індикаторами ефективної діяльності, які згруповані за такими показниками:

- управління проектом
- якісний склад учасників;
- професійна компетентність педагогічних працівників;
- матеріально-технічна база і комплексно-методичне забезпечення підготовки;

- ефективність навчання та рівень досягнень учнів з освоєння віражної справи;
- ефективність проведення занять у рамках освітньої програми;
- представлення результатів досягнень учнів з освоєння віражної справи.

Оброблення та аналіз даних (за допомогою методів математичної статистики, кореляційного або факторного аналізу, а також передбачає описове пояснення).

Під час моніторингу здійснено якісний аналіз проекту «Створення центру вітражного мистецтва на базі ДНЗ «Львівське ВПХУ» для збереження та розвитку культурної спадщини українського вітражу». У процесі виконання проекту відзначено:

- підтвердилася унікальність та висока культурна цінність проекту (виступи фахівців на конференції та відкритті виставки);
- відзначимо що, до числа виконавців проекту додатково були залучені викладачі-спеціалісти, які мають значний досвід у галузі підготовки фахівців віражного мистецтва. Кількість виконавців кожного з етапів робочого плану була збільшена шляхом залучення інших працівників закладу освіти на основі внутрішнього наказу керівництва, але визначено, хто саме відповідальний за проведення конкретного етапу або заходу (результати спостережень та ознайомлення з розпорядженнями керівництва ДНЗ «Львівське ВПХУ»);
- кількість залучених осіб обґрунтована розширенням контингенту учасників проекту (учні 7-8 класів, студенти ЗВО);
- робочий план проекту конкретизувався та уточнювався під час реалізації (робочі наради);
- план освітньої програми відповідає головному завданню - допрофесійній підготовці (публікація програми);
- питання фінансування, витрати, які передбачені завданнями проекту є обґрунтованими і підтвердженими документально;
- під час реалізації залучені визнані майстри віражного промислу, знавці та професійні митці (програма конференції та виступи на відкритті виставки);
- у проекті додатково до запланованих груп навчання віражної справи (учнів 8-9 класів, 60 чол.) були задіяні учні 7 та 10 класів, студенти ЗВО та дорослі слухачі, які виявили зацікавлення віражною справою (загальна кількість 48 осіб). Тому рекомендовано збільшити кількість груп, та диференціювати за віком.
- витрата на розповсюдження інформації у ЗМІ є недостатньою, що зумовило труднощі у популяризації проекту. Рекомендовано укладання угод на поширення інформації не лише на регіональному, а й на загальноукраїнському рівні;

• з огляду на контент освітньої програми, вона є цікавою для широкої аудиторії та буде користуватися попитом не лише під час допрофесійної підготовки у закладах освіти художнього профілю, а й під час підготовки інших категорій слухачів (студентів ВЗО, дорослого населення). Рекомендовано збільшення тиражу та всеукраїнська бібліотечна розсилка.

Координатор проекту (І.Голуб) та креативний директор (Х.Семанів) здобули додатковий досвід реалізації проектів шляхом участі тренінгу з проектною діяльністю.

Важливим є результатом реалізації проекту є гнучкість освітньої програми та її пристосування до потреб конкретного закладу освіти.

Навчально-практичні заходи прописані конкретно.

Запланований майстер-клас «Розпис та холодна обробка скла» за змістом відповідає запиту Львівської міської ради, щодо підготовки учасники літнього віку (15 осіб), хоча кількість потенційних бажаючих була більшою;

Терміни проведення заходів відповідають запланованим.

Заходи спрямовані на усунення можливих ризиків проекту (гнучке планування заходів; процедури закупівель та вибір найбільш прийнятної пропозиції; чіткий розподіл завдань між членами команди; запрошення цільових груп; популяризація через Інтернет та соцмережі.) були ефективними.

Під час кількісного аналізу проекту «Створення центру вітражного мистецтва на базі ДНЗ «Львівське ВПХУ» для збереження та розвитку культурної спадщини українського вітражу» отримано такі результати:

Таблиця 1

Оцінювання підготовчого етапу проекту – К<sub>1</sub>

Показники (P <sub>i</sub> )	Оцінка	Бали
Проведення круглого столу для обговорення ключових питань реалізації проекту	задовольняє нормі на 100%	1,00
Розробка програми заходів	задовольняє нормі на 100%	1,00
Розробка та затвердження програми допрофесійної підготовки, складання тематичного плану проведення навчально-практичних занять	задовольняє нормі на 100%	1,00
Відбір слухачів для поширення досвіду підготовки спеціалістів вітражного ремесла	задовольняє нормі вище, ніж на 50%	0,75
Середнє		0,94

Висновок: підготовчий етап відповідає нормі і набирає 0,94 бали.



Таблиця 2

**Оцінювання інформаційної кампанії проекту - К<sub>2</sub>**

Показники (P <sub>i</sub> )	Оцінка	Бали
Поширення інформації про проект (ЗМІ, інтернет ресурси)	Задовольняє нормі вище, ніж на 50%	0,75
Розробка та виготовлення банерів, рекламних проспектів програми, листівок	Задовольняє нормі на 100%	1,00
Розповсюдження рекламних проспектів програми	Задовольняє нормі на 100%	1,00
Розробка дизайну сайту «Центр вітражного мистецтва»	Задовольняє нормі на 100%	1,00
Середнє		0,94

Висновок: інформаційна кампанія відповідає нормі і набирає 0,94 бали.

Таблиця 3

**Оцінювання презентації проекту – К<sub>3</sub>**

Показники (P <sub>i</sub> )	Оцінка	Бали
Проведення теоретично-практичної конференції «Культурна спадщина вітражного мистецтва Західної України»	задовольняє нормі на 100%	1,00
Виставка творчих вітражних виробів (допрофесійна підготовка учнів)	задовольняє нормі на 100%	1,00
Фахове обговорення та аналіз проекту	задовольняє нормі на 100%	1,00
Середнє		1,00

Висновок: презентація відповідає нормі з відмінним виконанням і набирає 1,00 бал.

Таблиця 4

**Оцінювання навчально-практичних заходів – К<sub>4</sub>**

Показники (P <sub>i</sub> )	Оцінка	Бали
Проведення майстер-класу на тему «Розпис та холодна обробка скла»	задовольняє нормі на 100%	1
Допрофесійне навчання віражної справи	задовольняє нормі на 100%	1
Середнє		1,00

Висновок: навчально-практичні заходи відповідають нормі з відмінним виконанням і набирають 1,00 бал.

Комплексна кількісна оцінка якості виконання проекту виражає середньозважену арифметичну залежність такого вигляду:

$$K_{np} = M_1K_1 + M_2K_2 + M_3K_3 + M_4K_4$$

$$K_{np} = 0,25*0,94 + 0,25*0,94 + 0,25*1,00 + 0,25*1,00 = 0,97$$

Комплексна кількісна оцінка якості виконання проекту 0,97, що відповідає високому рівню.

**Висновки.** На основі інтерпретованих даних вироблення рекомендацій для вдосконалення проекту.

- розширити контингент навчання віражної справи: учні 7 - 10 класів, студенти ЗВО та дорослі слухачі
- рекомендовано збільшити кількість груп, та диференціювати за віком.
- рекомендовано укладання угод на поширення інформації не лише на регіональному, а й на загальноукраїнському рівні;
- рекомендовано збільшення тиражу матеріалів з освітньої програми та всеукраїнська бібліотечна розсилка.

**Перспективи подальших досліджень** вбачаємо у розробці методичних рекомендацій щодо внутрішнього моніторингу освітніх проектів.

#### **Список використаних джерел**

1. *Адаптивне управління: сутність, характеристика, моніторингові системи: Кол. Монографія / за аг. редакцією Г. В. Єльнікової. Чернівці: Технодрук, 2010. 572 с.*
2. *Взаємодія суб'єктів управління професійно-технічною освітою: теорія і практика: Монографія. К.: Педагогічна думка, 2012. 304 с.*
3. *Якимович Т. Розробка критеріїв та показників оцінювання творчих робіт у контексті сучасних методологічних підходів. Педагогічні інновації у фаховій освіті: збірник наукових праць Вип.1 (7). Ужгород: УжНУ, 2016. С.201-206*
4. *Якимович Т.Д. Критерії оцінювання творчих робіт: методичні рекомендації. Львів : Сполом, 2017. 48 с.*

УДК 37.064.1

**Гузинець Олеся**

*головний спеціаліст відділу організаційної та інформаційної роботи  
апарату Мукачівської районної державної адміністрації  
Мукачево, Україна*

## **РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ВИХОВАНOSTІ МОЛОДІ**

*Метою статті є обґрунтування характеристик духовно-релігійного виховання та визначення рівня духовно-релігійної вихованості молоді на основі експериментального дослідження її показників. Проаналізовано сутність духовного виховання, як процесу становлення системи духовних цінностей особистості. Духовно-релігійне виховання розглядається як процес розвитку і саморозвитку особистості через залучення та інтеріоризацію християнських цінностей, високих моральних ідеалів та втілення зразків високоморальної поведінки у досвіді індивіда. Показано, що результатом духовно-релігійного виховання є духовно-релігійна вихованість особистості. Експериментально досліджено рівень духовно-релігійної вихованості, показниками якої є: наявність віри (цінності), відвідування релігійних закладів (поведінка), читання релігійної літератури (знання) та ін.*

**Ключові слова:** *духовно-релігійне виховання, духовно-релігійні цінності, релігійна свідомість, релігійний світогляд, експеримент.*

## **RESULTS OF THE EXPERIMENTAL RESEARCH ON THE SPIRITUAL-RELIGIOUS EDUCATION OF YOUTH**

*The purpose of the article is to substantiate the characteristics of spiritual and religious education and determine the level of spiritual and religious education of young people on the basis of an experimental study of its indicators. The essence of spiritual education as a process of becoming a system of spiritual values of the individual is analyzed. Spiritual and religious education is observed as a process of development and self-development of the individual through the attraction and internalization of Christian values, high moral ideals and the embodiment of patterns of high moral behavior in the experience of the individual. It is shown that the result of spiritual-religious education is spiritual-religious upbringing of the individual. The level of spiritual and religious upbringing, the indicators of which are: the presence of faith (values), visits to religious institutions (behavior), reading of religious literature (knowledge), etc. are investigated experimentally.*

**Keywords:** *spiritual and religious education, spiritual and religious values, religious consciousness, religious outlook, experiment.*

**Постановка проблеми.** Релігія в сучасному житті відіграє дуже важливу роль. Втім, вона в будь-які часи поставала як носій духовності, зберігаючи та примножуючи людські визначення добра, любові, милосердя, терпимості та прагнення істини. Загальнолюдські та духовні цінності розвивалися і збагачувалися завдяки релігії. Релігія є однією із сфер духовного життя сучасної молоді, спосіб практично-духовного вивчення світу.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** На думку видатних педагогів і вчених (К. Ушинський, Г. Ващенко, І. Огієнко, Ю. Дзерович, І. Ортинський, О. Вишневський, В. Янів та ін.) духовно-релігійне виховання є складовою української системи виховання, оскільки відповідає ментальності та духовності українців. Ця проблема потребує глибоких наукових досліджень, які б дали змогу використовувати у практиці виховання учнівської та студентської молоді. К. Журба, Ж. Петрочко, О. Сухомлинська аналізують духовну сферу як складову феномена культури. Психолого-педагогічні особливості духовно-релігійного виховання вивчали І. Бех, В. Братусь, В. Москалець, В. Слободчиков, Ж. Юзвак. Сучасні дослідники (О. Борейко, Д. Герцюк, М. Євтух, І. Петрова, Т. Тхоржевська та ін.) акцентують увагу на гуманістичній спрямованості духовно-релігійного виховання, характеризуючи його як людинотворчий чинник.

**Мета статті:** обґрунтування характеристик духовно-релігійного виховання та визначення рівня духовно-релігійної вихованості молоді на основі експериментального дослідження її показників.

**Виклад основного матеріалу.** Духовно-релігійне виховання є цілеспрямованим процесом виховання в молодій людини релігійно-морального

характеру, свідомих знань про свої права, обов'язки, вчинки та відповідальність за них. У процесі духовно-релігійного виховання враховуються вроджені нахили і задатки особистості, що є її духовним потенціалом, який збагачується в залежності від соціального середовища і умов виховання [2]. У процесі духовно-релігійного виховання відбувається розвиток і саморозвиток особистості через залучення та інтеріоризацію християнських цінностей, високих моральних ідеалів та втілення зразків високоморальної поведінки у досвіді індивіда [Саннікова]. Духовно-релігійне виховання є процесом становлення системи духовних цінностей особистості, що включає уявлення про абсолютні цінності: універсальні, загальнонародові сенси життя; сенс життя різних групових суб'єктів (сім'я, нація); сенс життя конкретної людини [2].

Результатом духовно-релігійного виховання є: обізнаність щодо духовних категорій, таких як «духовність», «духовна особистість», «сенс життя»; розуміння поняття «щастя»; альтруїстичні мотиви, зорієнтованість у своїх діях на християнські ідеали та духовні цінності; вияв власних якостей характеру; визначення важливості любові до людей, розуміння якості духовної особистості – сумління; здатність вільно робити моральний вибір і нести відповідальність; турботливість та добродійна діяльність, спрямована на благо інших; володіння навичками самоаналізу та самовиховання, наполегливість [4].

Духовно-релігійна вихованість особистості характеризується внутрішньою структурою і відображає різноманітні зв'язки між її компонентами. Структура духовно-релігійної вихованості виступає водночас цілісною, статичною і динамічною системою, яка відображає зміст і структуру виховання та характеризує його найважливіші якісні сторони. Структурні компоненти духовності є основою визначення її головних критеріїв: змістового, мотиваційного, аксіологічного тощо [3].

Дослідження духовно-релігійного виховання молоді неможливе без вивчення її характеристик та складових. Такою характеристикою нами обрано рівень духовно-релігійної вихованості, показниками якої є: наявність віри (цінності), відвідування релігійних закладів (поведінка), читання релігійної літератури (знання) та ін. Аналіз представлених результатів дає нам певну картину рівня духовно-релігійної вихованості сучасної молоді.

Розглянемо детальніше результати проведеного опитування, аналізуючи кожен з показників.

Для кращого представлення стану духовно-релігійної вихованості, морально-етичних засад та потреб сучасної української молоді результати доцільно розбити на декілька блоків. Перший блок розкриває питання про характер та рівень духовно-релігійної вихованості молоді. Другий блок висвітлює чинники впливу на рівень духовно-релігійної вихованості учнівської та студентської молоді.

Під час дослідження рівня духовно-релігійної вихованості перш за все задаються запитанням, наскільки віруючими вважають себе респонденти, оскільки віра є невід’ємним елементом духовно-релігійної вихованості.

*Таблиця 1*

### **Ставлення молоді до релігії**

<b>Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною</b>	<b>Частота</b>	<b>% до всіх</b>
Так, вважаю	163	54.33
Скоріше вважаю	79	26.33
Скоріше не вважаю	18	6.00
Ні, не вважаю	19	6.33
Важко відповісти	21	7.00

Після обробки результатів проведеного опитування ми отримали результати, які підтверджують гіпотезу про те, що більшість молоді вважає себе віруючою. Так на запитання:” Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною ?”, отримали наступні відповіді: “Так, вважаю” – 54,33 % , “ Скоріше вважаю” – 26,33 %, “Скоріше не вважаю” – 6,00 %, “Ні не вважаю” – 6,33 %. та “Важко відповісти” – 7,00 %. ( табл. 1).

Відвідування культових закладів вважається ознакою високого рівня духовно-релігійної вихованості. Як показали результати дослідження 81,67 % опитаних відвідує культові заклади. Що стосується частоти відвідувань, то тут отримані результати виявились не однорідними.

*Таблиця 2*

### **Відвідуваність культових закладів**

<b>Як часто Ви відвідуєте культові заклади?</b>	<b>Частота</b>	<b>% до всіх</b>
Щодня	2	0.67
Кілька разів на тиждень	16	5.33
Кожної неділі та у свята	102	34.00
Лише у великі релігійні свята	132	44.00

Хоча більшість молоді відвідує культові заклади та робить це не часто. Як бачимо (табл. 2 ), значна частина молоді (44,00%) відвідує культові заклади у великі релігійні свята та лише 0,67 % відвідують Храм щодня. Цей факт говорить нам про те, що в свідомості молоді закладена певна звичка, яка закладалась з раннього дитинства, коли батьки водять дітей до церкви лише в неділю або у свята. Лише дуже малий відсоток опитаних (0,67%) відчувають повсякденну потребу у відвідуванні культових закладів.

Можна сказати, що сучасна молодь рідко відвідує культові заклади, проте причиною відвідування більшість (48,33%) вважають духовну потребу, що виявляє їх високу релігійність. 16,67 % – головною причиною вважають натиск і заставляння батьків, що навпаки ставить їх в ряд осіб з низьким рівнем духовно-релігійної вихованості. 5,00 % вважають, що культові заклади це місце де можна зустрітись з друзями. 16,67 % – назвали основною причиною цікаві проповіді. Це

скоріше особи, які прагнуть усе знати та рівень їхньої духовно-релігійної вихованості може бути досить низьким. Той факт, що найбільший відсоток молоді вважає духовну потребу як основну причину відвідування культового закладу, характеризує її як релігійно свідому.

Дуже важливо для вивчення є джерела здобуття релігійних знань. Ми досліджували наскільки молодь цікавиться релігійною літературою, оскільки читання такої літератури збагачує духовність та підвищує рівень духовно-релігійної вихованості.

Таблиця 3

### Відношення до літератури релігійного змісту

Чи читаете Ви літературу релігійного змісту?	Частота	% до всіх
Так	141	47.00
Ні	159	53.00

Як бачимо з результатів дослідження (табл. 3), що респондентів які читають літературу релігійного змісту і які не читають поділилося майже порівно. Та все таки більша частина (53,00 %) опитаних відповіли, що вони не читають літератури релігійного змісту. Це підтверджує те, що більшість молоді мало читає літературу релігійного змісту.

Таблиця 4

### Частота читання літератури релігійного змісту

Як часто Ви читаете літературу релігійного змісту?	Частота	% до всіх
Дуже часто	3	1.00
Часто	20	6.67
Час від часу	54	18.00
Рідко	45	15.00
Дуже рідко	25	8.33

Серед тих, хто читає релігійну літературу, на запитання “Як часто Ви читаете літературу релігійного змісту?”, ми отримали наступні відповіді: “Дуже часто” – 2,04%, “Часто” – 13,61 %, “Час від часу” – 36,73 %, “Рідко” – 30,61 % та “Дуже рідко” – 17,01 %. (табл. 4). Це ще раз підтверджує гіпотезу про те, що сучасна молодь мало цікавиться релігійною літературою. Це викликає в нас певне занепокоєння. Можна говорити про те, що небажання читати таку літературу викликане зміною цінностей сучасної молоді. Сучасні складні умови життя, дуже сильно вплинули на свідомість молоді, зробивши основною ціллю її життя багатство а духовно-релігійні цінності відкинуті на задній план. Тому література, яка пропагує духовно-релігійні цінності стала не цікавою і не потрібною сучасній молоді.

Результати анкетування показали (табл. 5), що найбільший відсоток респондентів (39,04 %) читає релігійну літературу тому, що це допомагає їм краще зрозуміти сенс життя. Їх можна вважати справжніми прихильниками і

цінителями релігійної літератури. Такі респонденти характеризуються високим рівнем духовно-релігійної вихованості, тому що вони постійно її “підживлюють” читаючи таку літературу. Однакова кількість респондентів відповіли, що хочуть більше дізнатись про релігію (21,23 %) та для загального розвитку (21,23 %). Такі респонденти хоча і читають літературу релігійного змісту, проте збагачують вони скоріше свої знання а ніж свою духовність. Теж саме можна сказати про тих респондентів які відповіли, що їм це потрібно для навчання (7,53 %). Їх можна віднести до найменших прихильників літератури релігійного змісту, оскільки власного бажання читати таку літературу в них майже немає. А говорити про якесь духовне збагачення тут не приходиться.

*Таблиця 5*

### **Причини звертання до літератури релігійного змісту**

Ви читаете літературу релігійного змісту тому, що:	Частота	% до всіх
Вам це потрібно для навчання	11	3.67
Хочете більше дізнатися про релігію	31	10.33
Допомагає краще зрозуміти сенс життя	57	19.00
Для загального розвитку	31	10.33
Важко відповісти	16	5.33

Отже ми можемо сказати, що література релігійного змісту хоча не є популярною серед молоді, проте є певна частина молоді яка дійсно її цінує, регулярно читає, тим самим підвищуючи рівень своєї духовно-релігійної вихованості.

На наступному етапі ми вивчали, наскільки сучасна молодь знає релігійні обряди. Оскільки знання релігійних обрядів підкреслює релігійність особи, та її приналежність до релігії як суспільного феномену.

*Таблиця 6*

### **Знання релігійних обрядів**

Чи знаєте Ви релігійні обряди	Частота	% до всіх
Добре знаю	59	19.67%
Скоріше знаю, ніж не знаю	125	41.67%
Скоріше не знаю, ніж знаю	75	25.00%
Зовсім не знаю	14	4.67%
Важко відповісти	24	8.00%

З цієї таблиці видно (табл. 6), що 19,67 % респондентів вважають, що вони добре знають релігійні обряди. Та найбільший відсоток (41,67 %) відповіли, що скоріше знають ніж не знають релігійні обряди. Такий значний відсоток респондентів, що знають релігійні обряди пояснюється тим, що релігійні обряди є більш наочно доступними респондентам ніж скажімо Слово Боже з релігійної літератури. З релігійними обрядами молодь знайомиться під час великих релігійних свят, та безпосередньо їх виконує, мабуть тому і знає. Знання релігійних обрядів свідчить про те, що особа якимось чином є причасна до церви

та релігії. 25,25 % респондентів відповіли, що скоріше не знають, ніж знають релігійні обряди, та дуже малий відсоток (4,71 %) респондентів вважають, що взагалі не знають релігійних обрядів. Можна сказати, що такі особи характеризуються низьким рівнем духовно-релігійної вихованості та майже не відвідують культові заклади. Тобто інакше кажучи, церква та релігія для них є чимось стороннім.

В другому блоці ми розглянемо характер впливу різноманітних чинників на духовно-релігійне виховання молоді.

Ці чинники можуть впливати як позитивно так і негативно. Фактори з негативним впливом несуть в собі падіння рівня духовно-релігійного виховання. Тому в цьому блоці ми проаналізуємо певні запитання з метою визначити, хто і що має найбільший вплив на духовно-релігійне виховання молоді.

Перед тим як, визначити, що має найбільший вплив на духовно-релігійне виховання ми визначимо, що розуміють респонденти під релігійною свідомістю.

Таблиця 7

#### Аналіз поняття релігійної свідомості людини

Що Ви розумієте під поняття релігійно свідомою людиною?"	Частота	%
Людина, яка вірить в бога	134	44.67
Людина, яка часто ходить до церкви	17	5.67
Людина, яка добре знає релігійні обряди	82	27.33
Людина, яка вирізняється чесністю і добротою?	67	22.33

На запитання: “Що Ви розумієте під поняттям релігійно свідомою людиною?”, ми отримали наступні результати відповідей: “Людина, яка вірить в Бога” – 44.67 %; “Людина, яка часто ходить до церкви” – 5,67 %; “Людина, яка добре знає релігійні обряди” – 27,33 %, “Людина, яка вирізняється чесністю і добротою” – 22,33 % (табл. 7). Отже найбільший відсоток респондентів вважають, що віра в Бога є головною характеристикою релігійної свідомості особистості.

Важливо знати, наскільки сучасна молодь вважає себе релігійно свідомою. На запитання: “ Чи вважаєте Ви себе релігійно свідомою людиною?”, ми отримали такі результати відповідей: “Так” відповіли 23,00 % опитаних, “Скоріше так” – 37,33 %,” Скоріше ні” – 16,00 %, ”Ні” – 10,00 % та “Важко відповісти” – 13,67 % .

Ми досліджували суб’єктивні чинники впливу на духовно-релігійне виховання молоді.

Таблиця 8

#### Суб’єкти впливу на духовно-релігійне виховання

Хто здійснює найбільший вплив духовно-релігійне виховання?	% до всіх
Батьки	53.67
Громада	11.67
Педагоги	6.67
Священнослужителі	28.00



Як видно з таблиці (табл.8), більшість учнівської та студентської молоді (53,67 %) вважають, що найбільший вплив на їхню релігійну свідомість мають батьки. Найменший відсоток опитаних (6,67 %) вважають, що найбільший вплив мають педагоги. 28,00% опитаних вважають, що це священнослужителі та 11,67% опитаних вважають, що це громада. Ці результати підтверджують гіпотезу про те, що найбільший вплив на релігійну свідомість мають батьки. Саме батьки навчають своїх дітей молитви, ведуть перший раз до церкви, навчають релігійним звичаям. У колі батьків, дитина проводить більшу частину свого життя, звертається до них за порадою. Батьки є головними та прикладом для наслідування певних життєвих цінностей.

Як визначено вище, духовно-релігійна вихованість характеризується певною поведінкою особистості, оскільки саме поведінка виявляє повсякденну релігійну свідомість. Поведінка особистості, також може піддаватися певним впливам. Від впливу певного фактора буде залежати характер і зміст поведінки особистості. Для нас важливо визначити, чи має вплив церква на поведінку сучасної молоді, як певний позитивний фактор. На запитання: “Чи має вплив церква на поведінку молоді?”, ми одержали такі результати відповідей: “Впливає доволі суттєво” – 22,00 %, “Лише в окремих випадках” – 47,33% та “Зовсім не впливає” – 14,33% . Отже ми бачимо, що на думку опитаних, церква має досить значний вплив на поведінку молоді. Це характеризує церкву, як впливову організацію, та покладає на неї певні надії щодо покращення характеру поведінки молоді.

*Таблиця 9*

**Вплив церкви на поведінку молоді**

Чи має вплив церква на поведінку молоді ?	Частота	% до всіх
Впливає доволі суттєво	66	22.00%
Лише в окремих випадках	142	47.33%
Зовсім не впливає	43	14.33%
Важко відповісти	49	16.33%

В залежності від того, в якому закладі освіти навчаються респонденти, у відповідях на це саме запитання, ми отримали певні розбіжності (табл. 9) “Впливає доволі суттєво” відповіли 32.81 % учнів та лише 16,34 % студентів. “Лише в окремих випадках”, так вважають 50,00 % учнів та 49,02 % студентів. “Зовсім не впливає” відповіли 14,38 % учнів, та лише 6,25 % студентів. Можна зробити висновок, що вплив церкви на учнівську молодь є більшим ніж на студентів.

*Таблиця 10*

**Вплив церкви на поведінку молоді**

Чи впливає церква на поведінку молоді ?	Учні	Студенти
Впливає доволі суттєво	32,81	16,34
Лише в окремих випадках	50,00	49,02

Зовсім не впливає	6,25	14,38
Важко відповісти	10,94	20,26

На наступному етапі ми з'ясували, які чинники впливають на духовно-релігійне виховання молоді.

Таблиця 11

### Чинники впливу на духовно-релігійне виховання молоді

Який чинник впливає на духовно-релігійне виховання молоді?	% до всіх
Екскурсійні подорожі з відвідуванням культових закладів	14,33%
Законодавча база свободи віросповідання	46,67%
Історія релігії	38,33%
Вивчення літератури релігійного змісту	13,33%
Основи релігійних вчень	17,67%
Традиції та обряди	47,00%
Психологічні особливості релігійності людини	20,33%
Відомі релігійні діячі	10,33%
Важко відповісти	3,00%
Жодне	6,00%

На думку опитуваних, основними чинниками, які впливають на релігійність молоді є “традиції та обряди” – 47,00%, “законодавча база свободи віросповідання” – 46,6%, “історія релігії” – 38,33%, “психологічні особливості релігійності людини” – 20,33%, “традиції та обряди” – 17,67%, “екскурсійні подорожі з відвідуванням культових закладів” – 14,33%, “вивчення літератури релігійного змісту” – 13,33%, “відомі релігійні діячі” – 10,33%. (табл.11). Отримані результати вказують на те, ефективними напрямками духовно-релігійного виховання молоді у закладах освіти є вивчення законодавчої бази свободи віросповідання, історії релігії, традицій та обрядів, психологічних особливостей релігійності людини тощо. Акцент на вивчення законодавчої бази та традицій пояснюється тим, що для них властива певна функція контролю над релігійною поведінкою особистості. Не дотримання певних норм та традицій завжди викликає певний осуд з боку громадськості, тим самим впливаючи на поведінку особистості.

Вивчення необхідності духовно-релігійне виховання молоді у закладах освіти, було одним із завдань даного дослідження. Для нас було цікаво, наскільки респонденти будуть згодні з таким твердженням: “Духовно-релігійне виховання повинно займати важливе місце у закладі, де я здобуваю освіту”. Ми отримали такі результати відповідей: “зовсім не погоджуюсь” – 4,00%, “не погоджуюсь” – 11,67%, “скоріше не погоджуюсь, ніж погоджуюсь” – 19,33%, “скоріше погоджуюсь ніж не погоджуюсь” – 29,00%, “погоджуюся” – 18,33% та “цілком погоджуюсь” – 17,67%. Отже як видно з цих результатів, більшість учнів так чи інакше погоджуються з цим твердженням, що свідчить про необхідність підвищення уваги до духовно-релігійне виховання у закладах освіти.

**Висновки.** Таким чином, спираючись на результати опитування ми можемо зробити висновки про те, що для сучасної молоді є характерний досить високий рівень духовно-релігійної вихованості. Молодь не байдуже ставиться до релігії та церкви, прагне знатися на релігійних традиціях та обрядах. Серед суб'єктів що впливають на духовно-релігійне виховання можна виділити батьківський вплив. Отримані результати засвідчили необхідність вивчення у закладах освіти законодавчої бази свободи віросповідання, історії релігії, традицій та обрядів, психологічних особливостей релігійності людини тощо.

**Перспективи подальших досліджень.** Важливим напрямком є узгодження можливостей духовно-релігійного виховання закладів освіти та релігійних громад, які мають суттєві розбіжності.

### **Список використаних джерел**

1. Долгая Н.В. *Різні підходи до визначення поняття “духовність” у наукових дослідженнях. Наукові записки кафедри педагогіки ХНУ ім. В.Н.Каразіна.Х.: Видавничий центр ХНУ, 2004.Вип. 12. С.66-72.*
2. Генік Л. Я. *Релігійно-моральне виховання в українських навчальних закладах Східної Галичини (кінець XIX-початку XX ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.07 - теорія і методика виховання, Інститут проблем виховання АПН України, Київ 2003*
3. Журба К.О. *Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 - теорія і методика виховання. Інститут проблем виховання АПН України, Київ, 2000.*
4. Саннікова Т.В. *Духовне виховання молодших підлітків засобами християнської етики. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія та методика виховання. Київ, 2007. 245 с.*

УДК 378:7.012

*Глагола Вікторія, викладач  
Мукачівського кооперативного торгово-економічного коледжу  
Будівництва, архітектури та дизайну  
м. Мукачево, Україна*

## **ВПЛИВ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА КОЛЕДЖУ НА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ**

*Обґрунтовано необхідність створення коледжу освітньо-культурного середовища. Проаналізовано особливості формування освітньо-культурного середовища в коледжі. Визначено, що педагогічні інновації сприяють формуванню професійної культури майбутніх фахівців у галузі туризму. Розкрито структуру інноваційно-педагогічного середовища навчального закладу. Висвітлено умови формування освітньо-культурного середовища в коледжі. Визначено основні етапи побудови освітньо-культурного середовища та впровадження інновацій у освітньому закладі.*

**Ключові слова:** освітній процес, освітньо-культурне середовище, коледж, професійна культура, майбутні фахівці, туризм, освітні інновації.

*Hlahola Viktoria,  
Lecturer at Mukachevo Cooperative Trade and Economic College  
of construction, architecture and design  
Mukachevo, Ukraine*

## **THE INFLUENCE OF THE COLLEGE'S EDUCATIONAL AND CULTURAL ENVIRONMENT ON THE FORMATION OF PROFESSIONAL CULTURE OF FUTURE PROFESSIONALS IN THE TOURISM INDUSTRY**

*The necessity of creation of a college of educational and cultural environment is substantiated. The peculiarities of formation of educational and cultural environment in college are analyzed. It is determined that pedagogical innovations contribute. formation of professional culture of future specialists in the field of tourism. The structure of innovative and pedagogical environment of educational institution is revealed. The conditions of formation of educational and cultural environment in the college are covered. The main stages of building an educational and cultural environment and introducing innovations in an educational institution are identified.*

**Keywords:** *educational process, educational and cultural environment, college, professional culture, future specialists, tourism, educational innovations.*

**Постановка проблеми.** В умовах розбудови української держави туризм є не тільки дієвим засобом впливу на підвищення культурного рівня суспільства, а й висуває нові вимоги до професійної культури працівників галузі. Важливість формування культурологічної складової професійної підготовки майбутніх фахівців зумовлено тим, що туризм сьогодні багатостороннє явище, що поєднує економічні, соціальні, культурні та екологічні аспекти.

Проблеми професійної підготовки майбутніх фахівців з туризму досліджували такі науковці: О.Баглай, Б.Белов, Г.Биць, Н.Бондар, О.Головащенко, І.Зорін, Л.Кнодель, В.Лозовецька, І.Мініч, Л.Поважна, Л.Устименко, С.Фокін, Н.Хмілярчук, В.Христюк, Г.Цехмістрова та ін.

В останні роки зростає число робіт у цій галузі, досліджується низка аспектів, пов'язаних з інноваційними процесами в освітньому середовищі. Проблеми управління освітніх інновацій досліджуються у працях В.Андрущенко, Л.Ващенко, Л.Даниленко, В.Денисюк, В.Маслова, О.Ісайкіної, Н.Погрібної, С.Корольок та інших.

Культуротворча функція туризму, як зазначає О. Головащенко, формується на основі використання моделі взаємодії чотирьох культур: культура того регіону, звідки приїжджають туристи; дозвіллева культура; самобутня культура місцевих жителів; культура обслуговування. Гуманістична функція туризму полягає в створенні умов для виникнення міжлюдських відносин, які є засобом, і міжособистісних комунікацій, які є формою їхньої взаємодії. Розглядаючи людинотворчу функцію, автор досліджує такі її аспекти, як побут, звичаї, традиції, історію, культуру свого й інших народів, розширення кругозору людини, розвиток її інтелекту, краще усвідомлення реальної картини світу та формування естетичного смаку [1].

При дослідженні соціально-педагогічного аспекту туризму розглядається процес його розвитку в суспільстві та вплив на формування світогляду й свідомості людини, порушуються питання туристичної активності особи та виділяються пізнавальні чинники туристично-краєзнавчої діяльності, аналізується соціокультурний аспект проблеми туризму та дозвілєвої культури в цілому [1, с. 7].

Водночас, недостатньо вивченими залишаються питання можливостей освітньо-культурного середовища закладу освіти, хоча, об'єктивна необхідність у цьому є.

**Мета статті:** визначення можливостей створення освітньо-культурного середовища та впровадження інновацій в коледжі для підвищення рівня професійної культури майбутніх фахівців у галузі туризму.

**Виклад основного матеріалу.** Особливо важливим для формування професійної культури майбутніх фахівців є формування освітньо-культурного середовища. Середовище – комплекс зовнішніх явищ, які стихійно діють на людину і значною мірою впливають на її розвиток. У середовищі людина соціалізується [5]. Зокрема, освітнє середовище значною мірою впливає на формування особистості та виховання професійних цінностей студентів. Освітньо-культурне середовище коледжу ми визначаємо як комплекс спеціально-організованих соціально-педагогічних, організаційно-педагогічних, психолого-педагогічних умов забезпечення інноваційних перетворень у закладі освіти, результатом яких є підвищення рівня професійної культури майбутніх фахівців у галузі туризму.

Соціально-педагогічні умови забезпечуються шляхом реалізації принципів демократизації та гуманізації освітнього процесу й управління ним; розвитку творчого потенціалу викладачів, студентів коледжу. Організаційно-педагогічні умови реалізуються шляхом створення системи спеціальних стимулів для реалізації освітніх інновацій; встановлення наукових, юридичних та економічних зв'язків із науковими установами, туристичними організаціями; налагодження взаємовигідних зв'язків, які сприяють впровадженню нових освітніх технологій.

Психолого-педагогічні умови формування професійної культури майбутніх фахівців у галузі туризму залежать від викладачів, їх педагогічної та методичної майстерності. Ефективність культурологічної складової професійної підготовки майбутніх фахівців у галузі туризму підвищується за умови, що вони стають не лише об'єктом, а й суб'єктом освітньо-культурного середовища.

Чинниками розвитку освітньо-культурного середовища є:

- особистісно орієнтовані та гуманістичні підходи до створення інноваційно-педагогічного середовища з урахуванням партнерського співробітництва, поваги та довіри всіх учасників навчально-виховного процесу;

- спрямування на розвиток і саморозвиток кожної особистості;
- робота в творчому пошуковому режимі;
- ефективне використання науково-методичних, матеріально-технічних та кадрових можливостей навчального закладу;
- застосування інноваційних технологій [4].

Ознайомлення з самобутньою культурою того чи іншого народу дуже збагачує нас, відкриває неусвідомлювані нами горизонти нашої власної культури, стимулює творчий потенціал людини, а наша багата українська культурна спадщина яка правильно та адекватно репрезентована є цікавою для багатьох інших народів, як і їхня культура для нас.

Такі риси сучасний туризму як: зростання масовості і доступності національних контактів та обмінів, розширення сфери офіційних і неформальних форм туристського спілкування є передумовами, що об'єктивно потребують змін професійної освіти та підготовки вітчизняних фахівців у галузі туризму. Задля цього необхідно вдосконалювати таких домінант туристської освіти: економіко-правову та управлінську, рекреаційну та науково-дослідну.

Професійна культура майбутніх фахівців у галузі туризму вибирає такі складові: технічну, міжособистісну комунікативну, контекстуальну (знання соціокультурного контексту, професійних особливостей, стереотипів, професійних умінь), адаптивну (передбачення змін), концептуальну, інтегративну.

Варто визнати необхідність розвитку професійної туристської освіти у напрямку соціокультурної та мовленнєвої підготовки. Адже в умовах сучасного динамічного розвитку суспільства зміни у соціокультурній галузі відбуваються значно швидше.

Професійна підготовка майбутніх фахівців у галузі туризму недостатньо враховує етнонаціональні, соціокультурні та інші особливості регіонів. Одним із оптимальних напрямів розвитку освітньо-культурного середовища коледжу є введення регіонального компоненту у зміст туристської освіти. Адже виходячи з нових перспектив, посилюватиметься диференціація регіонів, особливості яких визначаються, насамперед, соціокультурними, етнічними, географічно-природними, економічними та іншими особливостями. Саме розвиток регіональних взаємопов'язаних туристських структур є важливою складовою соціально-економічної взаємодії. Для розвитку туристичних регіонів особливої значимості набуває активізація роботи освітніх туристських структур. Цей процес передбачає створення нових робочих місць; формування навчальних курсів, центрів та наукових департаментів, які стимулюватимуть професійну підготовку фахівців; розроблення регіональних програм, проектів, маршрутів; нові надходження інвестицій у туристичну галузь краю.

Загальноосвітні та професійні цілі професійної підготовки викладачів у сфері туризму передбачають, насамперед, визначення векторів їх професійної туристської освіти, яка дозволяє підготувати кадровий склад конкурентоздатних працівників, які володіють професійною компетентністю, професійною мобільністю, знають культурно-історичні, географічно-краєзнавчі, соціально-економічні та інші особливості регіону.

Таким чином, у сучасних умовах особливої актуальності набуває вивчення регіонального компоненту в освітньо-культурному середовищі коледжу. Це обґрунтовано необхідністю вивчення нових місць туристського призначення, зростаючою популярністю таких видів туризму як: культурний та етнічний; активним розгалуженням мережі освітніх закладів туризму; включенням до варіативної складової навчального плану підготовки викладачів навчальних курсів, на кшталт: літературне краєзнавство, країнознавство, туризм і краєзнавство .

Освітньо-культурне середовище коледжу сприяє залученню студентів до багатьох форм позанавчальної діяльності (відвідування концертів, художніх виставок, зустрічі з діячами культури та мистецтва, диспути, творчі презентації, засідання клубів сучасної музики, заняття в предметних гуртках, розробка творчих програм, участь у конкурсах). Процес спрямований на формування професійної культури майбутніх фахівців у галузі туризму, зокрема активної творчої позиції, здатності до творчої самореалізації, формування художніх смаків, розвиток мистецької свідомості, оволодіння морально-етичними навичками, вдосконалення професійної майстерності.

Формування культури особистості майбутніх фахівців забезпечується організацією роботи творчих студентських об'єднань, науково-дослідних товариств, діяльності клубів, творчих зустрічей із провідними фахівцями тощо. Під час діяльності з саморозвитку студентів передбачено застосування педагогічних методів, спрямованих на формування вмінь самостійного підвищення рівня професійної культури; загальної культури; самовиховання, самовдосконалення особистісних якостей; самостійного підвищення рівня професіоналізму.

Особливо користуються популярністю в студентів такі форми роботи, як психологічний КВК, що включає ділові ігри, психологічний аналіз афоризмів, міфів, казок, поезій, пісень, анекдотів; аукціон психотерапевтичних ідей; вправи на розвиток уваги, дотепності й ефективної поведінки в екстремальних ситуаціях. Такі практичні заняття, насамперед, сприяють формуванню психологічної компетентності та рефлексії, а також культуротворчості – за рахунок розблокування особистісних самоактуалізуючих ресурсів. Одним із ефективних засобів формування професійної культури майбутніх фахівців у галузі туризму є мистецтво, зокрема література, художнє слово.

Широко використовуються активні методи навчання, як рольові ігри, «мозковий шторм», наукові конференції, обговорення підготовлених студентами рефератів та повідомлення, а також звітів про результати виробничої практики та ін. Це дозволяє штучно змоделювати такі професійні ситуації, в яких майбутній фахівець має швидко зорієнтуватися і вибрати серед багатьох можливих варіантів найбільш оптимальний спосіб поведінки відповідно до вимог професійної культури фахівця сфери туризму.

Широкого застосування і результативності набули різноманітні нетрадиційні форми, активні та інтерактивні методи і прийоми виховної роботи: практикуми, тренінги, диспути, структуровані та спонтанні групові дискусії, «круглі столи», години тематичного спілкування, рольові та ділові ігри, моделювання і аналіз конкретних ситуацій, складання психологічних характеристик, розв'язування проблемних задач, самотестування, планування процесу самонавчання та самовиховання, аналіз результатів діяльності тощо.

Процес формування освітньо-культурного середовища коледжу відбувається по-етапно:

I етап – усвідомлення колективом необхідності змін та впровадження нововведень. На цьому етапі у навчальному закладі формується відповідне інформаційне поле на основі залучення викладацького науково-педагогічного, студентського колективів до різних форм інформаційної діяльності (конференції, збори, семінари, наради, зустрічі з досвідченими вчителями, науковцями тощо).

II етап – пошук та актуалізація нових ідей, тобто виявлення кола проблем, актуалізація нових ідей, обговорення їх у студентському колективі та з науковцями. На цьому етапі формується творча група, діяльність якої спрямовується на розроблення та оформлення ідеї у відповідний проект чи програму.

III етап – здійснення проектування нововведення творчою групою. Насамперед аналізується стан функціонування закладу освіти на основі проведеної діагностики, визначається майбутня перспектива, окреслюється стратегія досягнення мети. Результатом цього етапу є підготовлений проект нововведення, де повинні бути віддзеркалені мета, завдання та основні заходи з реалізації нової ідеї, залучені ресурси, критерії змін і методика виявлення ефективності інноваційного процесу.

IV етап – впровадження інновацій. На цьому етапі відбувається освоєння (апробація) нової освітньої ідеї.

V етап – стратегія управління. Це передусім вибір стилю управління, вміння презентувати ідею, оцінювати і контролювати проміжні результати, делегувати повноваження, мотивувати до співпраці, налагоджувати зовнішню комунікацію та ін.



VI етап – подолання опору та психологічного дискомфорту. Нерідко у процесі підготовки та впровадження освітніх інновацій у закладі освіти виникають ситуації протистояння через нерозуміння нових стимулів роботи, зміни режиму роботи, додаткових витрат, необхідності постійного навчання тощо.

VII етап – оприлюднення результатів інноваційної освітньої діяльності на рівні студентів, викладачів, науковців [5].

Необхідно відзначити, що основною метою створення і управління освітньо-культурним середовищем є ефективність впровадження інновацій в освітній процес [2]. Ефективність тлумачиться як співвідношення результатів дій і витрат на їх досягнення. Це означає, що навіть найвищий за певних умов результат ще не засвідчує максимальну ефективність діяльності. Необхідно враховувати, які засоби і ресурси було затрачено задля його досягнення. Наприклад, якщо дві технології навчання забезпечують приблизно однаковий рівень освоєння змісту навчання, то ефективнішою буде та, що потребує найменших зусиль [3]. Але стверджувати про більшу чи меншу ефективність дій можна лише тоді, коли досягнута їх мета.

Ефективність формування освітньо-культурного середовища зумовлюється його цілями, методами і засобами, організованістю, знаннями, здібностями, зацікавленістю виконавців у досягненні найвищих результатів, особливостями комунікації між ними. Оскільки результат кожного етапу формування освітньо-культурного середовища (ступеневий результат) є передумовою ефективного здійснення наступного, це актуалізує необхідність узгоджувати попередні цілі з наступними. Разом з тим, існують наскрізні цілі формування освітньо-культурного середовища. Такою метою і результатом є підвищення рівня професійної культури майбутніх фахівців у галузі туризму.

Отже, процес створення освітньо-культурного середовища має такі особливості: спирається на принципи впровадження інновацій в освіті, передбачає взаємодію соціально-педагогічних, організаційно-педагогічних, психолого-педагогічних умов; структурується на послідовні етапи; має узгоджувати попередні цілі з наступними; передбачає наскрізні та ступеневі результати.

**Висновки.** Таким чином, використовуючи можливості ділової гри доцільно готувати майбутніх менеджерів готельно-ресторанної справи до критичного аналізу професійної діяльності. У професійній освіті ділова гра передбачає інтеграцію культурного і фахового компонентів професійної підготовки з метою розв'язання дидактичних завдань конкретного навчального предмета, теми, заняття. Окрім того, ділова гра має прикладне значення і спрямовується не лише на здобуття ними теоретичних знань, а й на формування культури поведінки. На цій основі з'являється запит і інтерес до питань професійної культури, що дає

можливість далі розвивати мотивацію майбутніх менеджерів готельно-ресторанної справи.

### **Список використаних джерел**

1. Головащенко О. В. Туризм як форма соціальної активності людини: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Запоріжжя, 2002. 18с.
2. Заворотинська Н. М. Теоретичні питання запровадження інноваційного менеджменту в освіті. URL: <http://vuzlib.com/content/view/250/84/>.
3. Ісайкіна О. Д. Інноваційний менеджмент як напрям вдосконалення процесу управління якістю освіти. URL: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/evu/2011\\_17\\_1/Isaikina.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/evu/2011_17_1/Isaikina.pdf).
4. Каташов А.І. Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею: автореф. дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01. Луганськ, 2001. 20 с.
5. Литвин Л., Горбатюк Р. Менеджмент освітніх інновацій: сутність та особливості впровадження // Соціально-економічні проблеми і держава. 2013. Вип. 1 (8). С. 108-115. URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2013/13lmtov.pdf>.

УДК 378.147

*Зданович Елена*

*преподаватель кафедры русского и белорусского языков  
Гродненского государственного медицинского университета  
Гродно, Республика Беларусь*

## **ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ОБУЧАЮЩИХСЯ КАК ОБЪЕКТ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ**

*Аннотация.* В статье представлен краткий ретроспективный анализ подходов к пониманию сути познавательной самостоятельности и приведены примеры современного ее понимания. Автор делает акцент на актуальности проблемы развития познавательной самостоятельности обучающихся в современной педагогике.

*Ключевые слова:* познавательная самостоятельность, мышление, творческая деятельность, эвристическое обучение.

*Zdanovich Alena*

*Lecturer, Department of Russian and Belarusian Languages  
Grodno State Medical University, Grodno, Republic of Belarus*

## **COGNITIVE INDEPENDENCE OF STUDENTS AS AN OBJECT OF PEDAGOGICAL THOUGHT**

*Abstract.* The article presents a brief retrospective analysis of approaches to understanding the essence of cognitive independence and provides examples of its modern understanding. The author focuses on the relevance of the of students cognitive independence development in modern pedagogy.

*Key words:* cognitive independence, thought, creative activity, heuristic training.

Одной из важнейших проблем современной педагогики является вопрос о формировании и развитии познавательной самостоятельности обучающихся. Проблема познавательной самостоятельности интересует ученых и исследователей на протяжении долгого времени. Идея необходимости развития самостоятельности берет начало в античности. Сократ считал, что

совершенствование личности возможно при условии постоянного самопознания, и, говоря о том, что мышление может быть успешным только в процессе самостоятельной деятельности, указывал на необходимость целенаправленной работы по формированию и развитию у ученика самостоятельности в процессе обучения. Его идеи получили дальнейшее развитие в сократовском методе эвристической беседы, где перед учителем ставится задача не передавать знания в готовом виде, а развивать мышление обучающегося, учитывая его индивидуальные способности.

В средневековье, в эпоху догматизма и схоластики, также признавали важным развитие познавательной самостоятельности. М. Монтень подчеркивал важность обучения самостоятельности с одновременным воспитанием у обучающегося вдумчивости и критического мышления, осознания необходимости самостоятельного добывания знания [4].

Известный чешский ученый Ян Амос Коменский, автор «Великой дидактики», отмечал, что «природное начало в человеке обладает самостоятельной и самодвижущей силой», он призывал учителей обучать своих учеников так, «чтобы они исследовали и познавали самые предметы, а не помнили только чужие наблюдения и объяснения» [3].

Одним из первых российских педагогов, обратившихся к проблеме познавательной самостоятельности обучающихся, был К.Д. Ушинский. В своих педагогических работах и практической деятельности он большое внимание уделял развитию у обучающихся самостоятельности, отмечая, что учитель должен передать ученику не только знания, но и развить в нем способность самостоятельно приобретать новые знания. Особую значимость он придавал мотивации и активности самого обучающегося в процессе познания, сочетанию способов преподавания и самостоятельной деятельности учащихся. «Обладая такую умственную силу, извлекающую отовсюду полезную пищу, человек будет учиться всю жизнь, что конечно составляет одну из важнейших задач всякого школьного учения» [9].

Д.И. Писарев утверждал, что «школа должна, во-первых, разбудить в человеке любознательность и, во-вторых, развернуть и укрепить силы его ума настолько, чтобы человек, выходя из школы в жизнь, мог без посторонних руководителей искать и находить разумное удовлетворение для своей пробудившейся любознательности» [7].

Во второй половине XX века появились работы Л.С. Выготского, В.В. Давыдова, Л.В. Занкова, Д.Б. Эльконина, которые во многом повлияли на создание теории познавательной самостоятельности. В работах ученых этого времени отражены взгляды на развитие самостоятельности как на возможность ученику самому идти вперед, когда время обучения закончится, взгляды на такую организацию обучения, чтобы учащиеся, самостоятельно размышляя и

наблюдая предложенные педагогом факты, могли прийти до истины. Перед школой ставилась задача предоставления учащимся возможности сознательно усвоить знания и самостоятельно выбрать стратегию обучения с учетом их склонностей.

В работах современных исследователей представлено разнообразие трактовок понятия «познавательная самостоятельность». Общим во всех трактовках является то, что самостоятельность считают основой творческой деятельности обучающегося, готовностью к самостоятельному мышлению.

По мнению М.А. Данилова, познавательная самостоятельность представляет собой «потребность и умение самостоятельно мыслить, способность ориентироваться в новой ситуации, видеть вопрос, задачу и найти подход к ее решению» [2].

М.И. Махмутов рассматривает познавательную самостоятельность как интеллектуальную способность субъекта обучения и его умение, дающее возможность учиться самостоятельно [6].

По мнению В.С. Абатуровой познавательная самостоятельность характеризуется как качество личности, основанное на собственной познавательной активности, устойчиво проявляющееся в способности вести целенаправленную познавательную деятельность по приобретению, применению и преобразованию знаний, умений и универсальных учебных действий [1].

Познавательную самостоятельность Т.И. Шамова рассматривает, как свойство личности, проявляющееся в стремлении своими силами без посторонней помощи не только приобретать знания, но и овладевать способами деятельности, решать познавательные задачи с целью дальнейшего преобразования и совершенствования окружающей действительности. В ее работах подчеркивается стремление субъекта к данному виду деятельности, обусловленное внутренней мотивацией [10].

Представленное разнообразие подходов к определению познавательной самостоятельности свидетельствует о неоднозначности и актуальности данной проблемы. Проведенный историко-педагогический анализ проблемы позволяет утверждать, что важность развития познавательной самостоятельности признавалась всегда, но понимание сущности проблемы и практическая реализация в разное время отличались между собой.

В понимании сути познавательной самостоятельности обучающихся в настоящее время принято придерживаться двух подходов: деятельностного и личностного. С точки зрения деятельностного подхода познавательную самостоятельность определяют как сформированное стремление и умение познавать в процессе целенаправленного творческого поиска. Формой

проявления познавательной самостоятельности является решение представляющей собой проблему задачи, которое приводит к новым знаниям [5].

С точки зрения личностного подхода, с опорой на индивидуальные психологические качества обучающегося, под познавательной самостоятельностью понимают готовность, способность и стремление своими силами вести целенаправленную познавательную деятельность [8]. Стремление обучающегося к познавательной деятельности определяется наличием у него внутренних побуждений – соответствующих мотивов, познавательного интереса, а способность осуществлять познавательную деятельность основывается на имеющихся знаниях и на владении методами проводимой деятельности.

Необходимо отметить, что при существующем различии в определении сути познавательной самостоятельности общим для вышеуказанных подходов является то, что уже имеющиеся у обучающегося опорные знания составляют содержательную сторону познавательной самостоятельности, а методы осуществления познавательной деятельности – ее техническую или процессуальную сторону. В настоящее время общепринятым является выделение в структуре познавательной самостоятельности трех наиболее существенных компонентов: мотивационного, содержательно-операционного и волевого.

Познавательная самостоятельность формируется и развивается под воздействием внешних и внутренних факторов. Внутренние факторы представляют собой личностные качества обучающегося (природные способности и задатки, волю, темперамент) в совокупности со сложившимися, усвоенными в процессе жизнедеятельности и учебной работы знаниями и методами их получения. Внешние факторы – весь социум, социальная среда, которая окружает обучающегося, влияние на него учебно-воспитательного процесса.

Почему же проблема развития познавательной самостоятельности и в настоящее время не утратила своей актуальности? В педагогической литературе представлено разнообразие взглядов на понимание сущности познавательной самостоятельности, что свидетельствует о неоднозначности подходов к данной проблеме. Анализ научной и учебно-методической литературы, результатов диссертационных исследований по данной проблематике позволил выявить противоречие на социально-педагогическом уровне между требованиями общества к выпускнику учреждений образования и недостаточным уровнем проявления обучающимися познавательной самостоятельности как в процессе их профессиональной подготовки, так и после окончания обучения.

Мы живем в эпоху тотальной информатизации, в условиях постоянно возрастающих потоков информации, быстрого ее проникновения во все сферы

человеческой жизни. Все это влечет необходимость формирования особого типа личности: способной к саморазвитию и самосовершенствованию, продолжению образования, умеющей применять имеющиеся знания для анализа событий, решения поставленных задач.

Перед педагогами стоит задача правильной «настройки» учеников, формирования их эмоционально-ценностного и критического отношения к действительности, формирования умения ориентироваться в информационном потоке. Для этого необходимо строить учебный процесс таким образом, чтобы, прежде всего, развивать умственную и творческую деятельность обучающихся, их способность самостоятельно мыслить и добывать необходимые знания. Идеальным результатом обучения в такой ситуации является достижение обучающимися такого уровня развития познавательной самостоятельности, когда они сами могут определить задачу, найти способы ее решения, контролировать и оценивать результаты своей деятельности.

Развитие познавательной самостоятельности обучающихся требует комплексного подхода к решению проблемы, учета ее психологического, социального и дидактического аспектов, особого инструментария (например, использования эвристических методов обучения), а также мастерства педагога.

### **Список литературы:**

1. Абатурова В.С. *Формирование познавательной самостоятельности учащихся старших классов средствами математического моделирования. Ярославский педагогический вестник. 2013. №1. С. 108-116.*
2. Данилов М.А. *Повышение активности и самостоятельности учащихся в процессе преподавания математики и физики. Пути повышения эффективности урока. 1959.*
3. Коменский Я.А. *Великая дидактика. 1939. 320 с.*
4. Константинов Н.А. *История педагогики. 1982. 447 с.*
5. Лернер И.Я. *Критерии уровней познавательной самостоятельности учащихся. Новые исследования в педагогических науках. 1971. №4. С.34-39.*
6. Махмутов М.И. *Развитие познавательной активности и самостоятельности учащихся на основе связи обучения с жизнью. 1965.*
7. Писарев Д. И. *Сочинения: в 4 т. 1955-1956. Т.3.*
8. Половникова Н.А. *Система и диалектика воспитания познавательной самостоятельности школьников. Воспитание познавательной активности и самостоятельности учащихся. 1969. С.45-61.*
9. Ушинский К.Д. *Педагогические сочинения: в 6-ти томах. 1988. Т. 3.*
10. Шамова Т.И. *Педагогические основы активизации учения школьников. 1981.*

УДК 371.13

**Корж Тетяна,**  
викладач Комунального закладу вищої освіти Київської обласної ради  
«Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж»,  
Біла Церква, Україна

## **ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСТУПНОСТІ ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

***Анотація.** У статті розглядаються питання використання інтерактивних форм навчання студентів у процесі їх професійної підготовки до забезпечення наступності дошкільної та початкової освіти. У ході такого навчання майбутні вихователі вчать критично мислити, розв'язувати складні проблеми на основі аналізу обставин і відповідної інформації, зважувати альтернативні думки, приймати продумані рішення, брати участь у дискусіях, спілкуватися з іншими людьми.*

***Ключові слова:** професійна підготовка, наступність і перспективність, фахівці дошкільної освіти, інтерактивне навчання.*

**Korzh Tetiana,**  
lecturer of Municipal Higher Educational Establishment of Kyiv Regional Council  
“Bila Tserkva Humanitarian and Pedagogical College”,  
Bila Tserkva, Ukraine

## **PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE EDUCATORS FOR PROVIDING CONTINUITY OF PRESCHOOL AND PRIMARY EDUCATION**

***Abstract.** The article examines the question of applying interactive forms for teaching students in the process of their professional training to ensure continuity of preschool and primary education. In the course of such preparation future educators learn to think critically, solve complicated problems analysing circumstances and relevant information, think alternative thoughts, make deliberate decisions, participate in discussions, communicate with other people.*

***Keywords:** professional training, continuity and perspective, specialists of preschool education, interactive training.*

**Актуальність теми.** Сучасний стан розвитку вищої освіти актуалізує удосконалення підходів до фахової підготовки бакалаврів дошкільної освіти. У зв'язку з цим виникає потреба підготовки професійно компетентного, конкурентоспроможного фахівця дошкільної освіти, здатного до вирішення актуальних питань розвитку, виховання та навчання дітей.

**Аналіз наукових досліджень.** Питання професійної підготовки майбутніх педагогів висвітлювалися у працях А. Алексюка, Л. Артемової, В. Кременя, В. Кузя, В. Кушніра, О. Мороза, І. Підласого, О. Пехоти, В. Радула, О. Савченко, Р. Скульського, І. Смолюка, М. Ярмаченка та інших. Сучасним тенденціям розвитку змісту дошкільної освіти та підготовці фахівців цієї галузі присвячені праці Г. Беленької, А. Богуш, Н. Гавриш, І. Дичківської, Н. Казакової, Є. Карпової, Л. Козак, О. Кучерявого, Н. Лисенко, Л. Машкіної, Т. Поніманської [2]. Наукові основи проблеми наступності та перспективності дошкільної та

початкової освіти розкрито в працях Л. Виготського, Г. Костюка, О. Запорожця, Д. Ельконіна, В. Сухомлинського, О. Скрипченка, О. Савченко, Т. Єрофєєва, Н. Виноградової, Т. Комарова, Л.Калмикової, М.Львова, В. Ликової, А.Пишкала, Т. Сагінбекова-Пернайма, О. Савченко та ін. Результати цих досліджень дозволили визначити теоретичні, організаційно-методичні основи наступності, технології і реалізацію в умовах безперервної освіти.

**Основна частина.** В умовах інноваційних змін змісту освіти важливого значення набуває якісна професійна підготовка майбутніх педагогів до забезпечення наступності та перспективності дошкільної і початкової освіти. Адже реформування загальної середньої освіти на засадах Концепції Нової української школи актуалізує питання пошуку шляхів забезпечення цілісного розвитку особистості на різних рівнях освіти [4]. Наступність і перспективність дошкільної та початкової освіти – це не лише підготовка до нового, а й, що ще більш важливо, збереження та розвиток напрацьованого досвіду, досягнень кожної дитини, що забезпечує поступовий перехід від попереднього вікового періоду до нового, поєднання щойно здобутого дитиною досвіду з попереднім.

У Комунальному закладі вищої освіти Київської обласної ради «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» здійснюється підготовка фахівців за спеціальністю 012 «Дошкільна освіта» освітнього ступеня бакалавр, які отримують кваліфікацію «Вихователь дітей дошкільного віку». Аналіз навчального плану підготовки фахівців дошкільної освіти дає підстави стверджувати, що готовність до реалізації наступності та перспективності дошкільної і початкової освіти найбільшою мірою забезпечує навчальна дисципліна «Дошкільна педагогіка», у навчальній програмі якої передбачено проведення лекційних та семінарських занять, визначено години самостійної роботи студентів.

Підготовку студентів до забезпечення наступності дошкільної та початкової освіти необхідно розглядати як складову фахової підготовки, що являє собою процес засвоєння конкретних знань, формування умінь та особистісних якостей, які сприяють ефективному забезпеченню наступності навчання у закладах дошкільної та початкової освіти.

Особливого значення в умовах сьогодення набуває інтерактивність у змісті професійної підготовки майбутніх педагогів. Адже інтерактивна діяльність передбачає організацію й розвиток діалогового спілкування, що веде до взаєморозуміння, взаємодії, до розв'язання спільних, проте значущих для кожного учасника завдань, про що свідчать наукові дослідження О. Кузьменко, С. Кушнірук, О. Пометун та ін. У ході такого навчання майбутні педагоги вчаться критично мислити, розв'язувати складні проблеми на основі аналізу обставин і відповідної інформації, зважувати альтернативні думки, приймати продумані рішення, брати участь у дискусіях, спілкуватися з іншими людьми.



В сучасних умовах модернізації освітнього простору перевагу надаємо інтерактивним формам проведення занять. Інтерактивна лекція «Теоретичні аспекти наступності та перспективності дошкільної та початкової освіти», яка проводиться у формі лекції-брейнстормінгу («мозкова атака»), передбачає засвоєння студентами теоретичного матеріалу, надання інструментарію для здобуття практичних знань та умінь, спрямована на активізацію мислення їх поведінки, стимулює самостійне здобуття ними знань та забезпечує високі результати навчальної діяльності. У лекційній частині заняття розкриваються теоретичні аспекти, погляди видатних педагогів та сучасні дослідження з проблеми. Зміст питання «Готовність дітей до шкільного навчання» з'ясовується під час брейнстормінгу. Для вироблення колективного рішення група ділиться на дві підгрупи: одна з них генерує ідеї, висуває нові варіанти вирішення проблеми, інша – проводить критичне оцінювання і відбір. Така колективна робота сприяє виробленню різноманітних варіантів вирішення проблеми.

Розвитку творчого професійного мислення, пізнавальної мотивації і професійного використання знань в процесі навчання сприяють семінарські заняття, які мають переважно практичний характер. Семінар-дискусія «Забезпечення готовності дітей до шкільного навчання в умовах закладу дошкільної освіти» організовується як процес діалогічного спілкування учасників, студенти вчать чітко висловлювати свої думки, активно відстоювати власну точку зору, аргументовано заперечувати, спростовувати помилкову позицію одногрупника [5, с. 175].

Здійснюючи порівняльний аналіз змісту Базового компонента дошкільної освіти (2012 р.) [1] та Державного стандарту початкової освіти (2018 р.) [3], студенти переконуються, що тенденції розвитку дошкільної та початкової освіти в умовах реформування загальної середньої освіти на засадах Концепції Нової української школи мають багато спільного, а пріоритетність особистісно-зорієнтованого, компетентнісного, діяльнісного, середовищного підходів до розв'язання основних завдань дошкільної та початкової освіти передбачено обома документами; усвідомлюють необхідність забезпечення наступності у формуванні та розвитку компетентностей дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Аналізуючи та обговорюючи зміст чинних програм розвитку, навчання і виховання дітей дошкільного віку та освітньої програми для 1 класу початкової школи, студенти самостійно роблять висновок, що обов'язкове врахування того рівня розвитку дитини, з яким вона прийшла до першого класу школи, сприятиме органічному, природному збагаченню особистісного розвитку, започаткованому в дошкільному періоді життя, та створить умови для успішного подальшого зростання і переходу дитини з першого рівня освіти до наступного.

Готуючись до семінару, студентам пропонується вивчити та проаналізувати передовий педагогічний досвід та визначити сприятливі умови для поступового переходу дітей до навчання як нового провідного виду діяльності у перший (адаптаційно-ігровий) період початкової освіти. Підготовлений матеріал вони презентують на занятті, самостійно обираючи форму повідомлення.

Важливу роль у професійній підготовці студентів відіграє розв'язування на заняттях педагогічних ситуацій, як проміжної ланки між теорією та практикою. Зміст педагогічних ситуацій спрямовано на усвідомлення ними необхідності удосконалення освітнього процесу в закладах дошкільної освіти і початковій школі. Пропонуючи шляхи вирішення таких ситуацій, студенти самостійно визначали дієві засоби забезпечення наступності і перспективності двох ланок: реалізація діяльнісного підходу через введення в освітній процес різних видів дитячої діяльності творчого характеру (ігор, технічного і художнього моделювання тощо); насичення освітнього простору практико-орієнтованими ситуаціями, наближеними до реального життя; спілкування дорослого з дітьми у формі діалогу і т.д.

Одним із важливих аспектів формування професійних умінь і навичок є самостійна робота студентів. Усвідомленню студентами суті таких завдань та вимог до їх реалізації сприяють розроблені методичні рекомендації. Зважаючи на те, що практичний аспект співпраці між закладом дошкільної та початкової освіти передбачає співпрацю педагогів та проведення спільних заходів з дітьми, студентам пропонується виконати наступні завдання: ознайомитися з кращим досвідом закладів дошкільної освіти у фахових журналах «Дошкільне виховання», «Методична скарбничка вихователя», «Дошкільний навчальний заклад», «Вихователь-методист дошкільного закладу» та визначити форми взаємодії між педагогами та дітьми; розробити модель співпраці між педагогами закладів освіти, використавши різноманітні форми роботи; скласти план проведення спільних заходів для дітей старшого дошкільного віку та учнів початкової школи.

**Висновки.** Підготовку студентів до забезпечення наступності дошкільної та початкової освіти необхідно розглядати як складову фахової підготовки, що являє собою процес засвоєння конкретних знань, формування умінь та особистісних якостей. Особливого значення у змісті професійної підготовки студентів набуває інтерактивне навчання, яке характеризується підвищеним ступенем мотивації і емоційності, прямими і зворотними зв'язками студентів з викладачем, високою активністю розумової і навчальної діяльності.

### **Список використаних джерел**

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) / наук. кер. А. М. Богуш. Київ : Вид-во ж-лу «Вихователь-методист дошкільного закладу», 2012. С. 3-30.

2. Беленька Г. В. *Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу : монографія.* Київ : Університет, 2011. 320 с.
3. Державний стандарт початкової освіти. URL: <https://www.schoollife.org.ua/derzhavnyj-standart-pochatkovoyi-osvitydokument/>.
4. Інструктивно-методичні рекомендації щодо забезпечення наступності дошкільної та початкової освіти : лист Міністерства освіти і науки України від 19.04.2018 № 1/9-249. URL.: <https://base.kristti.com.ua/?p=6967>.
5. Сисоєва С. О. *Інтерактивні технології навчання дорослих : навч.-метод. посіб.* Київ : ВД «ЕКМО», 2011. 324 с.

УДК 371.07

*Костинюк Іванна,  
заступник директора з навчально-виховної роботи  
Львівського коледжу будівництва, архітектури та дизайну  
Львів, Україна*

## **УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЮ РОБОТОЮ ЯК СКЛАДОВА ПЕДАГОГІЧНИХ ІННОВАЦІЙ У КОЛЕДЖІ**

*Метою статті є обґрунтування змісту, основних функцій та етапів управління навчально-виховною роботою у коледжі під час впровадженні педагогічних інновацій. Визначено функції управління навчально-виховною роботою: аналітична; проектувальна, конструктивна, нормативна, дослідницька. Результатом управління навчально-виховною роботою є регуляція діяльності як педагогів, так і студентів. Продуктом управління навчально-виховною роботою виступають зміст управлінської дії (управлінські рішення у вигляді наказів, розпоряджень, програм), методи навчання та виховання, засоби професійно-педагогічної комунікації тощо. Визначено етапи управління навчально-виховною роботою, під час яких створюються та впроваджуються інноваційні продукти.*

**Ключові слова:** *якість освіти, управління, критерії ефективності управління навчально-виховна робота, педагогічні інновації, коледж.*

*Kostyniuk Ivanna,  
deputy director of educational work  
Lviv College of construction, architecture and design  
Lviv, Ukraine*

## **MANAGEMENT OF EDUCATIONAL WORK AS A COMPONENT OF PEDAGOGICAL INNOVATION IN THE COLLEGE**

*The purpose of the article is to substantiate the content, main functions and stages of managing educational work in college during the introduction of pedagogical innovations. The functions of management of educational work are defined: analytical; design, constructive, regulatory, research. The result of the management of educational work is the regulation of the activities of both teachers and students. The content of management action (management decisions in the form of orders, testaments, programs), teaching and training methods, means of professional and pedagogical communication, etc. are the product of management of educational work. The stages of management of educational work during which innovative products are created and implemented are defined.*

**Keywords:** *quality of education, management, criteria of effectiveness of management of educational work, pedagogical innovations, college.*

**Постановка проблеми.** На сьогодні актуалізується проблема якості професійної підготовки майбутніх фахівців у коледжах. Якість освіти це системне комплексне поняття, що визначає поєднання властивостей і характеристик освітнього процесу або його результату, що відповідають його освітнім потребам не тільки суб'єктів навчально-виховного процесу, а й суспільства загалом [2, с. 19]. Вирішення проблеми підвищення якості освіти потребує розв'язання низки завдань управління навчально-виховною роботою у закладах освіти.

Управління навчально-виховною роботою пов'язано із якістю освіти та кваліфікацією працівників. Поліпшення управління навчально-виховною роботою є одним із визначальних чинників впровадження педагогічних інновацій у коледжі.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Наукові погляди на проблему управління навчально-виховною діяльністю у закладі освіти представлені у роботах дослідників, серед яких: Ю. Бабанський, М. Братко, В. Галицький, Ю. Жук, В. Панов, К. Приходченко, В. Свистун, Л. Сергєєва, О. Ярошинська та інші

**Мета статті:** обґрунтування змісту, основних функцій та етапів управління навчально-виховною роботою у коледжі під час впровадженні педагогічних інновацій.

**Виклад основного матеріалу.** Розвиток ринку праці і пов'язаного з ним ринку освітніх послуг у професійній освіті і навчанні, протиріччя і криза освітньої системи визначають соціально-економічні, психолого-педагогічні та науково-технічні критерії в управлінні навчально-виховною діяльністю [3, с. 237]. До умов підвищення якості освіти відноситься посилення відповідальності закладів професійної освіти за результати діяльності шляхом підвищення рівня управління навчально-виховною роботою.

Ми розглядаємо управління навчально-виховною роботою як самостійний вид педагогічної діяльності. Функціями управління навчально-виховною роботою є:

- аналітична;
- проектувальна, пов'язана з перспективним плануванням і розробкою змісту навчання, плануванням і підготовкою навчальної діяльності;
- конструктивна, що включає систему дій, пов'язаних з плануванням майбутнього заняття (добором, композиційним оформленням навчальної інформації), форм подання навчального матеріалу;
- нормативна, що стосується виконання освітніх стандартів, вимог навчальних програм, умов здійснення освітнього процесу в даному типі навчального закладу;
- дослідницька.

Об'єктом управління навчально-виховною роботою є навчально-виховний процес у закладі освіти. Предмет складають різні прийоми і методи, способи реалізації і регуляції навчально-виховного процесу з урахуванням специфіки закладу освіти (у нашому випадку коледжу). Ця діяльність проявляється опосередковано через позитивні результати управління.

Основним результатом управління навчально-виховною роботою є регуляція навчально-виховної діяльності педагога і когнітивної діяльності учнів по засвоєнню професійних знань, умінь і навичок. Разом з тим, продуктом управлінської діяльності виступають не тільки засоби професійно-педагогічної (управлінської) комунікації, а й зміст навчання (навчальні матеріали) і зміст управлінської дії (управлінські рішення у вигляді наказів, розпоряджень, ресурсів тощо). В рамках навчально-виховної роботи створюються та впроваджуються інноваційні продукти (технології, розробки, алгоритми, програми тощо), що забезпечують педагогічні і управлінські дії. Продукти управлінської діяльності використовують як студенти, так і педагоги.

Методологічною основою управління навчально-виховною роботою у коледжі є наукові підходи та принципи: принцип системного підходу (відбір характеристик якості, систематизація чинників впливу на управління навчально-виховною роботою); принцип досягнення визначеної мети; принцип моделювання; принцип вимірюваності результату (відповідно до нормативних вимог та особистісних очікувань). Важливим щодо управління навчально-виховною роботою в коледжі є середовищний підхід – теорія і технологія опосередкованого управління (через середовище) процесами формування та розвитку особистості індивідуума. В інструментальному плані він являє собою систему дій суб'єкта управління з середовищем, спрямованих на перетворення її в засіб діагностики, проектування та продукування управлінського результату [6, с. 29]. Використання компетентнісного підходу в управлінні навчально-виховною роботою спрямовує впровадження інновацій на головні компетентності, якими має володіти майбутній фахівець: уміння навчатися; загальнокультурна грамотність; підприємницька компетентність; здоров'язберігаюча компетентність тощо.

Важливою умовою в управлінні навчально-виховною роботою є визначення критеріїв оцінювання її ефективності. Як основні критерії оцінювання ефективності управління навчально-виховною роботою є критерії, запропоновані Ю. Бабанським [1]: результативність; раціональність; стимулюючий характер. Визначальними критеріями управління навчально-виховною роботою закладів освіти є інновації, які впроваджуються в навчальний процес. Надання якісної освіти розглядається як базовий принцип та критерій ефективності управління навчально-виховною роботою в будь-якому закладі освіти. В управлінні якістю фахової підготовки необхідно виконати вимоги, які

задовольняють потреби особистісного професійного розвитку та соціального запиту держави; потреби працедавців та соціальний запит держави відповідально до вимог національного регіонального ринку праці та якість підготовки фахівців.

Навчальний процес в коледжі супроводжується розробкою ефективної структури управління і вдосконаленням технологій управління організацією, зокрема впровадження інновацій. Педагогічний колектив вирішує головні проблеми інноваційних змін, що визначають зміст управління:

- успішність студентів у навчанні та готовність до продовження освіти;
- збереження здоров'я і готовність до здорового способу життя;
- соціальна адаптація та позитивна взаємодія з навколишнім середовищем;
- створення соціокультурного освітнього середовища для ймовірного протікання процесу формування в студентів громадянськості та патріотизму, людської та особистісної гідності та культури міжнаціональних відносин;
- забезпечення життєдіяльності педагогічних колективів та їх конкурентоздатність [6, с. 31].

У системі заходів із забезпечення якісної фахової освіти провідне місце належить управлінській діяльності з метою забезпечення державної політики в галузі освіти. Якісна фахова підготовка неможлива без педагогічних інновацій.

Умовами забезпечення якості фахової освіти на всіх рівнях впровадження педагогічних інновацій є зростання педагогічної майстерності педагогічних працівників. Оскільки цінності управляють діями педагогів, то пізнання керівництвом навчального закладу цінностей окремих педагогів, підрозділів сприятиме ефективному управлінню їхньою поведінкою. Формуванню, підтримці та розвитку бажаної організаційної культури навчального закладу сприяють: організаційні ритуали, традиції, правила і порядки, що діють в навчальному закладі, впровадження символіки; система стимулювання, що має підтримувати саме ті норми поведінки, саме те ставлення до справи, в яких найбільш повно виражено зміст і основну спрямованість організаційної культури, яка культивується й підтримується керівництвом навчального закладу; підтримка організаційної культури в процесі реалізації основних управлінських функцій; поведінка керівника, який має стати прикладом ставлення до справи, моделлю поведінки, що передбачається закріпити і розвинути у педагогів; звернення до емоцій, почуттів педагогів: «Ми маємо бути першими!», «У нашому навчальному закладі працюють кращі педагоги!» і таке інше; навчання і підвищення кваліфікації педагогів, роз'яснення того, яка поведінка очікується від них, як вона буде заохочуватися тощо. Організаційна культура навчального закладу регулює поведінку педагогів, впливаючи в такий спосіб і на стосунки між ними; є результатом їхніх дій, ідей, прагнень; усвідомлено чи неусвідомлено, сприймається усіма педагогами; містить багато традицій, тому що є результатом певного історичного процесу розвитку; а також є водночас процесом і

результатом, і перебуває у стані постійного розвитку [5]. Але незалежно від того, готові викладачі чи ні до інноваційної діяльності, їм доведеться знайомитись з новими технологіями та використовувати їх.

Управління навчально-виховною роботою щодо впровадження педагогічних інновацій у коледжі відбувається на певних рівнях. Перший рівень характеризується усвідомленням мети впровадження інновацій, осмисленням їх змісту та алгоритму впровадження. Другий рівень застосування окремих інновацій в ситуаціях, пов'язаних з навчально-виховним процесом конкретного закладу освіти. Третій рівень характеризується системним впровадженням інновацій на всі напрями навчально-виховної роботи коледжу.

Перенесення найчастіше здійснюється на основі усвідомлення цілей і використання сформованої орієнтовної основи інноваційної діяльності. Під час управління впровадженням інновацій реалізується модель оптимальної спільної діяльності викладача та студента, спрямована на реалізацію таких вимог: а) забезпечення комфортних умов викладання і навчання; б) орієнтації на особистість студента.

**Висновки.** Таким чином, результатом управління навчально-виховною роботою регуляція діяльності як педагогів, так і студентів. Продуктом управління навчально-виховною роботою виступають зміст управлінської дії (управлінські рішення у вигляді наказів, розпоряджень, програм), методи навчання та виховання, засоби професійно-педагогічної (управлінської) комунікації тощо. Визначено етапи управління навчально-виховною роботою, під час яких створюються та впроваджуються інноваційні продукти.

**Перспективи подальших досліджень** полягають в конкретизації підходів до управління навчально-виховною діяльністю у закладах професійної освіти різного профілю.

### **Список використаних джерел**

1. Бабанский Ю.К. *Оптимизация учебно-воспитательного процесса: методические основы* М.: Просвещение, 1982. 192 с.
2. Зайчук В.О. *Управління якістю освіти як складова державної освітньої політики // Педагогіка і психологія. 2007. №2 (55). С.18-26.*
3. Каліцький Е. *Формування відкритої системи професійної освіти як умова її саморозвитку: зб. наук. пр./ ред. Н. Г. Ничкало, І. А. Зязюн, О. І. Щербак та ін. К.: Наук. світ, 2006. С. 237–242.*
4. Ляшенко О.І. *Організаційно-методичні засади моніторингу якості освіти // Педагогіка і психологія. 2007. №2 (55). С.34-42.*
5. Свистун В.І. *Організаційна культура як інноваційний напрям управління навчальним закладом. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Вип. 2 (88). 2017. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. С. 237-242.*
6. Сергеева Л. М., Кириченко М. О. *Управління організаційно-освітніми змінами в інституційному середовищі професійного навчального закладу Scientific Journal «ScienceRise» № 1/5 (18). 2016. С. 27-32*

УДК – 17.022: 37.011.-051

*Латишевська Катерина, аспірантка  
Львівський державний університет безпеки життєдіяльності  
Львів, Україна*

## **ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ВЧИТЕЛЯ»**

*Професійна підготовка педагога – це не лише ґрунтовне набуття суто фахових знань, вмій, навичок. Це ще й формування особистісних якостей, без яких не може бути його цілісності. Особливо важлива роль серед розмаїття особистісних характеристик належить моральній культурі, духовним цінностям особистості педагога. Саме тому зосереджена увага на питаннях взаємозв'язку родових понять «мораль» і «культура», їх інтегративному значенні і смислу у процесі формування особистості вчителя.*

**Ключові слова:** мораль, культура, моральна культура, особистість, вчитель, духовність.

*Latyshevska Kateryna, postgraduate student  
Lviv State University of Life Safety  
Lviv, Ukraine*

## **PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT “TEACHER’S MORAL CULTURE”**

*Teacher training is not only a thorough acquisition of purely professional knowledge, skills and skills. It is also the formation of personal qualities, without which its integrity cannot be. Particularly important among the diversity of personal characteristics belongs to the moral culture, spiritual values of the personality of the teacher. That is why attention is focused on the interrelationship of generic notions of "morality" and "culture", their integrative meaning and meaning in the process of forming a teacher's personality.*

**Keywords:** morality, culture, moral culture, personality, teacher, spirituality.

Вивчення значного масиву джерел з наук філософія, етика, психологія і педагогіка [1; 2; 5; 8; 9] засвідчує, що поняття «мораль» традиційно трактується вченими, як сфера (спосіб) нормативної регуляції діяльності людини в суспільстві, особлива форма суспільної свідомості та вид суспільних відносин. З такого розуміння випливає, що головною в моралі є її регулятивна функція. Безумовно, заперечувати цій думці важко, натомість зазначимо, що мораль здійснює багато інших функцій: світоглядну, аксіологічну, гносеологічну, виховну та ін., отже, на нашу думку, не можна обмежуватися лише регулятивною функцією. З іншого боку, мораль є не лише формою суспільної, а й особистісної свідомості та самосвідомості (саморефлексії). Такого погляду ми будемо дотримуватися у своєму дослідженні.

Зазначимо й наступне: Аристотель у своїх працях «Євдемова етика», «Нікомахова етика», «Афінська політика» та ін. визначив роль і місце науки етики, надав їй та моралі роль практичного, діяльного характеру. Філософ доводив, що мораль володіє великою позитивною, спонукальною силою. Без



моралі життя в суспільстві було б неможливим, оскільки в ньому переважали б агресія, нестримне хижацтво. Такий стан часто-густо ми споглядаємо і сьогодні: там, де людині бракує моралі, у ній переважають тваринні інстинкти і почуття підпорядкування іншої людини, бажання насильницьким шляхом позбавити її того, що вона має згідно природного й соціального права. Особливо помітним такий стан є тоді, коли суспільство не досягло правового рівня розвитку. У суспільстві, де право, закон не діють, за влучним висловлюванням філософа Т. Гоббса: «Людина людині – вовк», тут панує «війна всіх проти всіх». Отже, людина стає невільною, рабом речей і власних пристрастей, які вона не в стані подолати. Саме тому, на думку мислителя, формування моральної свідомості особистості, відповідальності, людських відносин має бути головним у діяльності учителя. Останній, як і батьки дітей, повинні мати високий авторитет. Лише за цієї умови учитель, разом з батьками, здатний виховати у дітей почуття доброти і любові, обов'язку, совісті, честі і справедливості.

На думку видатного етика Б. Спінози, мораль – це розум і душа людини, вона робить людину щасливою, досконалою. Мораль, з погляду мислителя – це та зірка, яка вказує людині шлях до гуманізму. Мораль людини має бути активною, дієвою. Ідеалом моральності для мислителя була та людина, яка керується у своїх вчинках не стільки почуттями, як розумом. Аморальна людина впадає в рабство своїх афектів, які врешті-решт призведуть її до деморалізації і неминучої загибелі.

Б. Спіноза послідовно обстоював думку, згідно з якою учитель у процесі виховання має враховувати природний, «розумний егоїзм» дитини. Кожна людина у своїй поведінці виходить з міркувань особистої користі, вигоди. На його думку, розрахунок вигоди створює важіль і життєвий нерв усіх людських дій» [9]. Надзвичайно цікавою і плідною є думка мислителя про те, що учитель у процесі формування моральної культури особистості учня, повинен вивчати весь його духовний світ, оцінювати його вчинки із сутності і якості самого вчинку, а не із здібностей і здатностей особи, яка здійснює цей вчинок. Не висміювати вчинки, не засмучуватися ними і не проклинати їх, а розуміти їх – ось життєве кредо Бенедикта Спінози.

Поняття «мораль» у видатного німецького філософа – І. Канта, носить суб'єктивістський характер. Мислитель наголошував, що мораль – це передусім почуття обов'язку людини. З цього приводу вчений писав, що моральна філософія повинна існувати у тісному взаємозв'язку з ідеєю обов'язку й моральними законами. Натомість моральний закон, утворюючи основу обов'язку і моральної культури особистості, містить у собі абсолютну необхідність та існує в поняттях чистого розуму, апріорно, тобто, до досвіду. Обов'язок визначає міру моральності людини. В «Лекціях з етики» І. Кант обґрунтовував ідею доброї волі і категоричного імперативу. Згідно з його

формулою існує лише один категоричний імператив, а саме: чини лише згідно з такою максимою, керуючись якою ти водночас можеш побажати, щоби вона стала загальним законом [3, с. 260]. І далі філософ конкретизує цю думку: «Чини так, щоби ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-якої іншої так само, як до мети, і ніколи не ставився б до неї як до засобу».

Натомість інший видатний представник німецької класичної філософії – Г. Гегель, критично підійшов до поглядів І. Канта, його суб'єктивного розуміння сутності моралі. З цього приводу він писав: «Завдяки розповсюдженому погляду, що моральну природу вчинку визначає виключно суб'єктивне переконання, сталося, що в наші дні значно менше, ніж у минулому говорять про лицемірство, бо в основі визначення зла як лицемірства міститься уява, згідно з якою відомі вчинки у собі і для себе суть проступки, вади, злочини і що той, хто їх здійснює, достеменно знає, що вони саме такі, оскільки знання і визнання ними основоположень зовнішніх дій, благочестя і права виявляється саме у тій видимості, у якій вони ними зловживають» [2, с. 190-191]. На противагу Канту, Г. Гегель запропонував об'єктивістський підхід у визначенні сутності і змісту моралі. Поняття «мораль» мислитель обґрунтовував, виходячи із абсолютної ідеї. Мораль – це вияв абсолютного Духа. На думку Г. Гегеля весь навчально-виховний процес слід організовувати таким чином, у якому б учитель був здатним піднімати дитину із її природного стану до вищого (морально-духовного, культурного), вести її від нижчих форм життєдіяльності до осмисленої людської діяльності. Вияв моральності дитини, її вчинки Г. Гегель діалектично взаємопов'язував із сформованим у неї логічним мисленням, розумом.

Г. Сковорода, розробляючи курс християнської етики доводив, що ця наука є найпотрібнішою для людини, оскільки опанування нею робить людину щасливою, милосердною, совісною, справедливою, отже, моральною. У трактаті «Вхідні двері до доброго християнського життя» він писав: «Нема нічого солодшого для людини й нічого потрібнішого за щастя, нема ж нічого й легшого за це» [8, с. 36]. І далі філософ переконливо доводить: не потрібно шукати щастя поза собою, за морем, в якихось кращих країнах, воно перебуває всередині нас, в нашому серці. Філософія серця Г. Сковороди наскрізь просякнута добром, любов'ю до іншого. Щастя дається людині Богом даремно скрізь і завжди, треба лише вміти його відчутти і плекати, не загубити. Особливо ця думка українського любомудра є на часі сьогодні, коли руйнуються моральні норми і принципи, деформується свідомість не лише молодих, а й дорослих людей. Можна сказати, що подекуди аморальність давно переступила «червону лінію», у школах виникло таке явище, як «булінг», з його цинізмом, нестримною агресією дітей, чого раніше ніколи не було. Значною мірою така ситуація спричиняється і вчителями, які найперше покликані своєю професією гуманізувати свідомість

дитини, наповнити її серце добром, радістю, позитивним ставленням до інших і життя в цілому.

Сучасне розуміння сутності і змісту моралі зустрічаємо у працях відомих етиків: Л. Архангельського, М. Горлача, А. Гусейнова, І. Кона, В. Кременя, В. Малахова та ін. Зокрема В. Малахов пише: «... мораль постає як такий практично-оцінний спосіб відношення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людей з точки зору принципового протиставлення добра і зла» [5, с. 21]. Отже, сутність моралі філософ передусім вбачає у суперечливій єдності добра і зла. Для автора такий підхід є найістотнішим, хоча ним він не обмежує «моральне поле» власних міркувань, роздумів. У педагогічній думці поняття «мораль» зазвичай трактується як система ідей, норм, правил, законів, які спрямовані на утвердження гуманних, людських взаємин між людьми, їх добротворчість і добродію (Г. Васянович, А. Кузьмінський, Л. Москальова, М. Фіцула, Л. Хоружа, М. Ярмаченко та ін.).

Змістовну основу моральної культури становить також родове поняття «культура». Аналіз значної кількості джерел, які присвячені з'ясуванню сутності і змісту культури засвідчує неоднозначність підходів авторів щодо її витоків, закономірностей розвитку, функцій, цінності тощо. Сьогодні вчені наводять понад 500 різних визначень поняття «культура». Безумовно, що аналізувати кожне із таких понять немає можливості і сенсу, а тому для нашого дослідження доцільним є виявлення найбільш усталених підходів щодо змістової характеристики поняття «культура». Одним із таких філософських підходів є акцентуація на тому, що культура є особливим буттям людини і соціуму. Очевидно, що таке розуміння підкреслює її онтологічний аспект, воно формувалося ще в античні часи (Сократ, Платон, Аристотель), піддавалося критиці в епоху Середньовіччя (Августин Блаженний, Северин Боецій, Тома Аквінський та ін.), врешті-решт саме поняття «культура» викристалізувалося лише у XVIII ст. Вважаємо, що це зовсім не випадково, оскільки саме в цей час динамічно змінювалося буття людини в соціумі, нових обрисів набували духовні цінності, ламалися стереотипи суспільних відносин.

У працях німецького філософа – І. Канта, вартісною є ідея взаємозв'язку людини і соціуму саме завдяки культурі. Але доречно буде звернути увагу на важливе застереження мислителя, який писав, що людині, і навіть всьому людству, не треба надто втішатися тим, що вже досягнуто в плані культури і цивілізації. На думку філософа, людям належить більше уваги надавати моральній досконалості. З цього приводу він писав: «Завдяки мистецтву і науці ми досягли високого рівня культури. Ми є надто цивілізованими в сенсі будь-якої толерантності й уважності в спілкуванні один з одним. Але нам ще багато не вистачає, щоби вважати себе морально досконалими. Насправді, ідея моральності відноситься до культури; натомість застосування цієї ідеї, яке

зводиться лише до подоби морального в любові до честі і в зовнішній пристойності, становить лише цивілізацію. З погляду І. Канта, в культурі перехрещуються дві лінії людського розвитку, людської взаємодії: необхідність фізичної досконалості, яка і є «культурою всіх взагалі здатностей для сприяння поставленій розумом мети», і необхідністю моральної досконалості, «культури моральності в нас», яка полягає в тому, щоб виконати свій моральний обов'язок, і при тому із почуття обов'язку (щоб закон був не лише правилом, а й мотивом вчинків), отже, в особистості має бути бажання творити добро [3, с. 327].

Онтологічний підхід щодо аналізу сутності і змісту культури застосовували й інші філософи: М. Бердяєв, Г. Гегель, М. Данилевський, Г. Сковорода, В. Соловйов, П. Юркевич та ін. Зокрема В. Соловйов писав, що культура є основою основ розвитку особистості і всього людства, більше того, вона вводить людей в актуальне спілкування зі світом божественним. М. Гартман, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер доводили, що в основі культури знаходиться світова воля. Виступаючи внутрішньою силою, вона спонукає особистість і все людство до культуротворчості, до влади.

Культура як вияв духовності. Одухотворення середовища, в якому особистість перебуває є рефлексією її в культурі. Саме такий підхід був притаманним українським культурно-освітнім діячам, мислителям (М. Бердяєв, В. Вернадський, І. Зязюн, Леся Українка, І. Огієнко, О. Потебня, І. Франко, Т. Шевченко та ін.). Сучасні українські філософи, психологи, педагоги (В. Андрущенко, І. Бех, Г. Васянович, В. Жуковський, В. Кремень, С. Кримський, О. Отич, П. Саух, Г. Філіпчук, Г. Шевченко та ін.) аналізують взаємозв'язок культури і духовності, як з погляду їх інтегральної єдності (світський аспект), так і з погляду християнської антропології, ноології, феноменології і синергетики. Згідно з їх розумінням, людство потребує оновлення духа і душі, вияву морального здоров'я. Автори відстоюють думку, згідно з якою, бездуховність особистості і суспільства є смертю їх культури, омертвінням способу мислення і дії. У цьому аспекті надзвичайно актуальною є думка Е. Гуссерля, який писав, що нині потрібне революціонування всієї культури, революціонування всього культуротворчого способу існування людства.

Зазначимо, що цієї думки дотримувався й український філософ, педагог С. Кримський, який розглядав буття людини у триєдності: діяльність – дух – культура. Мислитель доводив, що дух – це стан активності людини. «Дух характеризує самодійснкня суб'єкта, його здатність відтворювати себе у предметному світі (зокрема культурі) та розпредмечувати цей світ через творчу особистість. Як єдність процесів творчого опредмечування та розпредмечування дух виступає в об'єктивній та суб'єктивній формі» [4, с. 57]. Вчений доводив, що особистість діє у пошуках себе, «самовибудовує себе» в культурі, вона покликана докладати великих зусиль для своєї досконалості, духовного

зростання. Її діяльність є тим засобом, тим механізмом, який активізує внутрішні сили, потенціал для утвердження обріїв прийдешнього.

Важливим аспектом поняття «культура» є ототожнення його з категорією «цивілізація» (А. Тойнбі, О. Шпенглер). Зазвичай такий підхід є емпіричним і не зовсім вартісним. Адже, якщо дефініція «цивілізація» більше віддзеркалює зовнішні ознаки особистості та соціально-культурологічні процеси, то поняття «культура» відображає глибинні, внутрішні процеси, взаємини між людьми, їх духовну цінність. У часи глобалізації не «цивілізація», в її різноманітних формах і виявах, є рушієм людського прогресу, а саме – культура, оскільки, як про це сказано вище, вона володіє універсалізмом людських (гуманних) відносин, вона проникає у всі пори суспільного життя. Система культури, будучи тісно пов'язаною з такими соціальними інститутами, як мораль, освіта, наука, право та ін. фіксує той стан, за яким духовність стає істинним феноменом і рушієм розвитку особистості та суспільства. Крім того, культура разом з духовністю об'єднує цей розбалансований світ, окреслює гуманістичні можливості його розвитку. Що ж стосується безпосередньо освітньої сфери, то культурологічна, гуманітарна парадигма, на думку П. Сауха, має вирішити три головні блоки проблем: «Перший блок пов'язаний із розбалансованістю навчально-виховного процесу й нагальною проблемою його гармонізації. ...Другий блок пов'язаний з розширенням та забезпеченням світоглядної складової освіти. ...Третій, але не менш важливий блок проблем, пов'язаний із найістотнішим фундаментом реконструкції змісту освіти – переходом від школи знань до школи розуміння» [7, с. 77-86]. Безумовно, що пошуки розв'язання цих проблем мають відбуватися на шляху урахування їх триєдності, а також урахування інших болючих проблем, пов'язаних із статусом учителя (викладача), його свободою і матеріальним забезпеченням; конкурсним відбором студентів; посиленням ролі громадських організацій на процес управління освітою тощо.

Важливими для нашого аналізу є поняття «моральна культура» у його тісному взаємозв'язку із поняттям «моральна культура особистості вчителя». Вивчення значної низки першоджерел засвідчує, що проблемі моральної культури вчені приділяють достатньо велику увагу. Зокрема такі вчені, як: В. Андрущенко, І. Бех, Г. Васянович, Л. Волченко, Н. Заячківська, І. Красноштан, В. Кремень, Н. Олексієнко, М. Пащенко, В. Сухомлинський, Т. Чмут, Г. Чайка та ін. характеризують моральну культуру з двох різних позицій: а) як окремо взяту культуру; б) як складову загальної культури. На нашу думку, кожен підхід в науці має право на існування, оскільки тим чи іншим чином відображає зміст цього складного інтегративного явища. Натомість нам більше імпонує визначення, як його сформулював Г. Васянович. Вчений пише, що «... моральна культура педагога становить систему моральних знань і переконань, почуттів і навичок, норм і відносин, інтересів і потреб, культурно-морального досвіду і

безпосередньої поведінки, що спрямована на самовдосконалення, навчання і виховання особистості» [1, с. 21].

Цікавою і вартісною позицією у визначенні сутності і змісту поняття «моральна культура» міститься у філософських працях М. Горлача, В. Кременя, С. Ніколаєнка, М. Требіна та ін. Вчені доводять, що названа дефініція віддзеркалює моральний розвиток та моральну зрілість особистості. Така особистість здатна до вияву співчуття, співпереживання, емпатії, милосердя, совісності тощо. Крім того, для особистості, що володіє високим рівнем моральної культури, характерним є гуманістичне мислення, спрямоване на реалізацію демократичних цінностей, вимог і норм суспільства.

Привертають увагу і ті дослідження у яких помітним є ототожнення дефініцій «моральна культура» з термінами «моральне виховання» або «моральне формування». Хід думки вчених тут зазвичай корелюється з діяльністю особистості. Отже, мова йде про те, що будь-яка діяльність, щоби набути статусу культури, має бути морально спрямованою, відповідати прагненням особистості й очікуванням соціуму. На нашу думку, у такому підході є раціональний зміст, хоча ми не є прихильниками ототожнення навіть близьких за смыслом і навантаженням понять. Все-таки, кожне із понять характеризує той чи інший процес у відповідному значенні. Тому аналіз понять «моральна культура» ми пов'язуємо із поняттям «моральна культура особистості вчителя», а також із категорією «формування».

Як доведено вище, поняття «моральна культура» є інтегративним і корелюється із поняттям «моральна культура особистості вчителя». Видатний український педагог В. Сухомлинський формулюючи своє бачення сутності і змісту моральної культури особистості вчителя писав: «Твоя моральна культура визначається тим, наскільки глибоко ти усвідомлюєш спільні для всіх людей потреби, наскільки свідомо орієнтуєшся на них у своїй особистій діяльності. Те, що добре людям, повинно стати твоєю особистою моральною схильністю, твоєю потребою, прагненням, бажанням. Тільки за цієї умови ти станеш справді вільною, а отже, і щасливою людиною» [10, с. 266]. Не важко побачити, що у поглядах на сутність і зміст моральної культури В. Сухомлинський дотримувався таких головних положень: а) моральна культура стає духовною силою завдяки її переконанням, ідеалам, прагненням, бажанням; б) моральна культура є дієвою, активною силою, яка спонукає до моральних вчинків особистості; в) моральна культура особистості продуктивно формується залежно від культурно-освітнього середовища; г) моральна культура особистості повинна стати її духовною, внутрішньою потребою; д) сформована належним чином моральна культура є щастям особистості, надійним регулятором людських відносин.

Останнім часом питання формування моральної культури у майбутніх учителів в процесі їх професійної підготовки, активно досліджують вчені: В. Біблер, Л. Бурдейна, Т. Ісаєнко, С. Крук, В. Лозовой, Л. Москальова, І. Надольний, В. Салко, А. Шемшурина та ін.

Зокрема Л. Москальова у монографії «Виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури: теоретичний та методичний аспекти» (2009), обґрунтувала особливості виховання моральної культури у майбутніх учителів, вибудувала його модель, а також запропонувала умови впровадження авторської системи виховання. Вчена із занепокоєнням пише про односторонність освітньої системи: «У вищій освіті гіпертрофована навчальна функція, а, як відомо навчання майбутніх педагогів має не тільки орієнтувати на підготовку до роботи в умовах сучасних технологій, на споживання великої кількості інформації, але сприяти їхньому виходу на новий рівень морально-етичної культури, що відповідає розвитку цих технологій і поступовому відкриттю змісту тих або інших текстових повідомлень. Отже, зневага до впровадження культури, застосування науки, наукових досліджень без опори на етичні й моральні повчання призводять до глобальних катастроф, ставить існування людства під загрозу. Саме тому велика увага повинна приділятися освіті моральній, яка має започатковуватись у педагогічних вузах країни» [6, с. 422-423].

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що моральна культура майбутнього учителя – це інтегративна категорія, яка віддзеркалює його духовний світ і є потужною спонукальною силою розвитку вихованців, їх самовдосконалення і самореалізації.

#### **Список використаних джерел:**

1. Васянович Г. П. Педагогічна етика: Навчальний посібник. Вибрані твори: У 7 т. Т.3. Львів: Норма, 2015. 420 с.
2. Гегель Г. Філософія права. Пер. с нем. / Ред. и сост. Д. И. Керимов, В. С. Нерсесянц; Авт. вступ. статті и примеч. В. С. Нерсесянц. М.: Мысль, 1990. 524.
3. Кант И. Лекції по етике: Пер. с нем. / Общ. ред., сост. и вступ. ст. А. А. Гусейнова. М.: Республика, 2000. 431 с.
4. Кримський С. Під сигнатурою Софії. К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. 367 с.
5. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій: Навчальний посібник. 4-те вид. Либідь, 2002. 384 с.
6. Москальова Л. Ю. Виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури: теоретичний та методичний аспекти: монографія. Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2009. 464 с.
7. Саух П. Від розбалансованості до синергії освітнього процесу: проблеми і перспективи/ Горизонт духовності виховання: колективна монографія / The Horizon of Spirituality of Education: collective monograph. Уклали й підготували Йонас Кевішас та Олена О. Отич. Вільнюс: Zuvendra, 2019. С. 74-90.
8. Сковорода Г. С. Вхідні двері до доброго християнського життя. Буквар миру. Книга для сімейного читання. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. С. 36-47.
9. Спиноза Б. Етика. Избранные произведения. В 2-х т. Т. 1. // Общ. ред. В. В. Соколова. М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1957. С. 359-618.

10. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 2. К.: «Рад. школа», 1976. С. 149–408.

**Науковий керівник: Васянович Григорій**, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

УДК 376.112.4

**Людвикевич Анастасія**, учитель-дефектолог  
Средняя школа № 177 г. Минска  
Минск, Республика Беларусь

## **ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИЕМОВ АРТ-ТЕРАПИИ В КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА**

**Аннотация:** в статье рассмотрены классические случаи нарушений сенсорной интеграции у детей младшего школьного возраста с расстройством аутистического спектра, приведены примеры, характеризующие данные нарушения. Также автор рассматривает направления арт-терапии, ключевые приемы сенсорной интеграции и их взаимосвязь в коррекционной работе с детьми с расстройством аутистического спектра. Приведены примеры использования приемов арт-терапии на коррекционных занятиях по развитию познавательной деятельности у ребенка с расстройством аутистического спектра в условиях школьного обучения.

**Ключевые слова:** расстройство аутистического спектра, арт-терапия, сенсорная интеграция, коррекционная работа, приемы, методы.

**Lyudvikevich Anastasiya**, defectologist  
Minsk Secondary school №. 177  
Minsk, Republic of Belarus

## **OPPORTUNITIES FOR USING ART-THERAPY METHODS FOR CORRECTIVE WORK WITH CHILDREN OF YOUNGER SCHOOL AGAINST DISORDERS OF AUTISM SPECTRUM**

**Abstract:** the article discusses the classic cases of sensory integration disorders in primary school children with autism spectrum disorder, examples are given that characterize these disorders. The author also examines the types of art therapy, key techniques for sensory integration and their relationship in corrective work with children with autism spectrum disorder. Examples of the use of art therapy techniques in correctional classes on the development of cognitive activity in a child with an autism spectrum disorder in a school environment are given.

**Keywords:** autism spectrum disorder, art therapy, sensory integration, correctional work, techniques, methods.

Сенсорная интеграция является врожденной реакцией организма на сигналы, поступающие из внешнего мира, полученные от всех рецепторов человека. Осязание, обоняние, слух, зрение, вестибулярный аппарат вкус информируют человека о происходящих процессах в окружающем мире. У детей с расстройством аутистического спектра зачастую происходит сбой в приеме,



обработке и воспроизведении информации, получаемой от внешнего мира. Данные синдромы проявляются, как правило, в поведении, тактильных ощущениях, познавательном и моторном развитии. Такие дети кажутся истеричными, капризными, избалованными и невоспитанными. На самом деле, причина деструктивных реакций кроется в нарушениях работы центральной нервной системы. Опыт коррекции нарушений сенсорной интеграции впервые был описан трудотерапевтом Э.Д. Айрес [2]. Она стала первой, кто предложил метод помощи детям и взрослым, которые имеют нарушения в неврологическом статусе. Развитие сенсорной интеграции специалист Э.Д. Айрес практиковала с 90-х годов прошлого века. Она использовала в процессе терапии все возможные игры с мелкими предметами, специальное оборудование. Дети, взрослые с нарушениями в неврологическом статусе получали опыт воздействия на все сферы чувств человека: кинестетическую, аудиальную, визуальную, вестибулярную. Адаптировались к внешним раздражителям, происходил процесс становления и обработки получаемых ощущений. В настоящее время, приемы сенсорной интеграции, как одно из направлений раздела медицинской области, активно используют в педагогике, а именно, в коррекционной работе с детьми различных возрастов и разных категорий [7].

Перечисленные признаки нарушения сенсорной интеграции разделяют на несколько групп: вестибулярная дисфункция (повышенная интенсивность движений, сниженная интенсивность движений, низкий тонус мышц, нарушения координации); проприоцептивная дисфункция (характеризуется неверной оценкой положения собственного тела в пространстве, движения мышц и суставов, ребенку сложно выстраивать алгоритм движения, он ищет сенсорного подкрепления); тактильная дисфункция (характеризуется неприятием тактильных прикосновений, либо недостаточностью реакций на тактильные ощущения); аудиальная дисфункция (характеризуется гиперреакцией на громкие звуки и проявляется в виде страха, тревоги, истерик, отказа от прослушивания песен, недостаточная реакция на звуки характеризуется игнорированием на обращения по имени); оральные дисфункции (характеризуется тем, что ребенок употребляет в пищу ограниченный набор продуктов, боязнь есть твердую пищу, низкая реакция – пробует несъедобные предметы); обонятельная дисфункция (повышенная реакция на окружающие запахи – отказывается от еды из-за запаха, раздражается от аромата духов, нехватка реакции – ограничена способность определить запах и его источник, полностью игнорирует неприятный аромат); визуальная дисфункция (повышенная реакция – ребенок старается избегать прямого взгляда, наблюдается непереносимость яркого света, недостаточная реакция – с трудом различает формы, цвета, испытывает трудности при штриховке, обведении контура, сбора мозаики); артикуляционная дисфункция (не определяет источник

звука, не различает голоса близких людей, могут выявляться признаки дислексии, наблюдаются затруднения при формулировке мыслей, речь может быть невнятной, так называемая «каша во рту»); социальная дисфункция (проявляется в сложности нахождения контакта с одноклассниками, незнакомыми людьми, не стремлении к общению с близкими людьми), дисфункция саморегуляции (проявляется в виде раздражительности, суетливости, необходимости дополнительных стимулов для успокоения) [4].

**Арт-терапия – это так называемое в психологии «лечение» творчеством, с помощью таких художественных приемов как рисование, лепка, музыка, фотография, игры с песком, написание сказок и т.д.** Арт-терапия включает такие направления: сказко-терапия, драмо-терапия, библио-терапия, музыка-терапия, танцевально-двигательная терапия, кино-терапия, кукло-терапия, песочная терапия, рисуночная терапия и др [6, 7]. Методы арт – терапии широко используются как средства реабилитации и адаптации как в медицине, так и в психологии и педагогике, в частности. Применение методов арт-терапии в работе с детьми с аутистическими нарушениями находится на ранней стадии своего развития и имеет видимые результаты в коррекции поведенческих нарушений, развитии речевого развития и социализации [1].

Сенсорная интеграция и арт-терапия являются двумя взаимодополняемыми направлениями в коррекционной педагогике. И сенсорная интеграция и направления арт-терапии проявляют активное воздействие на визуальную, кинестетическую, аудиальную, вестибулярную сферы. Но при работе с детьми, имеющими расстройство аутистического спектра, необходимо помнить, что нежелательно использование одновременно нескольких приемов арт-терапии, так как в данном случае происходит перенасыщение всех сенсорных систем раздражителями, особенно, если у ребенка наблюдается гиперчувствительность к раздражителям [5, 7]. Желательно выстроить коррекционную работу таким образом, чтобы поочередно были задействованы все сенсорные системы, например, три занятия уделить работе с цветом, тем самым воздействуя на визуальную систему, четыре занятия уделить работе с пластичными материалами, тем самым воздействуя на кинестетическую и тактильную системы [3]. Рассмотрим несколько примеров коррекционной работы с использованием приемов арт-терапии: игры с пластилином, глиной, тестом, специальной пеной, и т.д.; «физическая работа» – эти виды деятельности необходимы для детей, которые испытывают трудности в контроле и регулировании уровня процессов возбуждения и торможения. В поведении данные нарушения проявляются весьма негативно: дети ломают вещи, прыгают, бегают, и не могут усидеть на месте. Регулярные нагрузки для работы нервной системы помогут им успокоиться. Влияют положительно упражнения с утяжеленными предметами,

прыжки на батуте, лазанье по канату, толкание предметов или раскачивание на фитболах, качели, гамаке; игры с водой и песком являются занятием, которое дает ребенку необходимую тактильную стимуляцию. Используйте полотенца и организовывайте игры с водой, песком, крупой, пеной для бритья, пластилином и другими вещами, которые есть под рукой. Переливайте воду в разные сосуды и слушайте, как она звучит. Прячьте маленькие игрушки в песке или крупе и попросите ребенка найти их; вестибулярные движения (или проприоцептивная стимуляция) может взбодрить ребенка или наоборот успокоить. В любом случае, данная стимуляция необходима и должна быть частью терапии [7]. Предлагаю несколько приемов для получения ребенком подобного опыта: качели, раскачивающиеся игрушки, самокаты, скейты, ролики, фитболы; ароматерапия; массажеры, вибрирующие игрушки; игры с туннелями и палатками.

### **Список литературы:**

1. Арт-терапия URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Арт-терапия>
2. Арт-терапия в работе с аутистами URL: <http://cwf.com.ua/ru/news/news-feed/167-art-terapiya-v-rabote-s-autistami>
3. Арт-терапия для детей с аутизмом URL: <http://inart.tmweb.ru/publication/content/57.htm>
4. Аутизм. URL: <http://medviki.com/Аутизм>
5. Библиотерапия URL: [http://www.existradi.ru/index.php?option=com\\_content&view=article&id=126:ctvbyfhf&catid=42:-6&Itemid=59](http://www.existradi.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=126:ctvbyfhf&catid=42:-6&Itemid=59)
6. Музыкаотерапия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Музыкаотерапия>
7. Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Карвасарского Б. Д. 2-е изд. СПб.: Питер, 2002. 1024 с.

УДК 37.02

*Орейда Віра, викладач циклової комісії гуманітарних дисциплін  
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний коледж», м. Бережани, Україна*

## **МИСТЕЦТВО СТОРИТЕЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

*Анотація.* В даній статті йдеться про сучасне мистецтво створення історії. Сторителінг визначено як ефективний спосіб донесення інформації. Охарактеризовано види і ключові принципи сторителінгу. Проаналізовано основні дидактично-виховні наслідки використання неординарного методу.

*Ключові слова:* сторителінг, неформальний метод навчання, написання історії, сюжет, оратор.

*Oreida Vira, Cyclic Commission of Humanitarian Disciplines  
Separated Subdivision of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine  
«Berezhany Agrotechnical College», Berezhany, Ukraine*

## **THE ART OF STORYTELLING IN EDUCATIONAL PROCESS**

*Annotation.* The article tells about modern art of creating history. Storytelling is an effective way of presenting information. The main kinds and key principles of storytelling are characterized in

*the article. Essential didactic and educational consequences of using extraordinary methods are analyzed.*

**Key words:** *storytelling, informal teaching method, writing of a history, plot, orator.*

В давнину передача інформації здійснювалася усним шляхом і майстерність розповідати історії дуже цінувалася. Наш мозок працює за принципом асоціацій. Він порівнює нову інформації з набутим раніше досвідом. Історія має такий самий принцип. Слухачі простіше розуміють і запам'ятовують саме історії. Сьогодні перед багатьма постає актуальне питання, як залучити здобувача освіти в процес навчання настільки, щоб він виніс максимум корисного для себе? І тут на допомогу може прийти неординарний метод навчання: сторітелінг.

Сторітелінг – технологія створення історії та передачі за її допомогою необхідної інформації з метою впливу на емоційну, мотиваційну, когнітивну сферу слухача. Вміння говорити, формулювати власні думки – необхідні життєві навички для кожної людини. На сьогодні володіння інформацією, її обробка, вміння чітко передавати почуття, аргументувати свою позицію – головні задачі, які стоять перед освітою [1, с. 34].

Сторітелінгом зацікавлені і психологи, і педагоги, оскільки пояснення матеріалу у формі розповіді історій розвиває у студентів уяву, логіку, підвищує рівень культурної освіти. Історії дозволяють розповісти про те, як приймаються рішення та будуються стосунки. Через обмін історіями, вибудовуючи емоційні зв'язки, студенти та викладачі створюють більш якісні взаємостосунки.

Сторітелінг є ефективним методом навчання. Діти люблять слухати історії більше, ніж доповіді, описи чи визначення, тому що вони легше сприймаються. Отже, реалізується принцип доступності навчання. В історії є герой, який змінюється. Ці зміни відбуваються в процесі боротьби, наполегливої праці, виконання складних завдань. Сучасні діти з кліповим мисленням краще сприймають історії, ніж текст іншого виду. Історія впливає на почуття слухача, а це підвищує рівень концентрації уваги. Тому при викладі матеріалу, його уважно слухають, сприймають, а потім з легкістю можуть відтворити. Правда, теж у формі історії

За допомогою сторітелінгу можна отримати два важливі результати: пожвавлення атмосфери в аудиторії, зняття напруженості, створення невимушеної обстановки; він є одним із найбільш простих шляхів встановлення контакту між викладачем та студентами [4].

Створенню історій сприяють: демонстрація відеоматеріалів з відключеним звуком; самостійний відбір фрагментів фільмів для розповіді на заняття; самостійне написання творчої роботи за відеоматеріалом.

Можна виокремити такі види сторітелінгу:

- Культурний – розповідає про цінності, моральність та вірування;

- Особистий – особисті історії розповідають про власний досвід та переживання. Це важливий вид сторітелінгу, оскільки подібні історії допомагають зрозуміти себе і почати розвиватися;
- Соціальний – розповідь людей одне про одного;
- Дружній – ці історії об'єднують друзів, оскільки вони згадують про певний досвід, який вони пережили разом;
- Міфи та легенди – вони відображають культуру й нагадують нам, чого в житті слід уникати аби бути щасливим;
- Сімейний – сімейні легенди зберігають історію наших предків. Ці історії передаються з покоління в покоління та мають повчальний характер;
- Jump story – всі люблять слухати історії про містичних істот, коли неочікуваний кінець змушує підстрибнути на стільці від страху.

Сторітелінг – це творча розповідь. На відміну від фактичної розповіді, яка ґрунтується на роботі сприймання, пам'яті, відтворювальної уяви, в основі творчих розповідей лежить робота творчої уяви. Обов'язковими компонентами такої розповіді мають бути самостійно створені розповідачем нові образи, ситуації, дії. При цьому студенти використовують свій набутий досвід, знання, але по-новому їх комбінують [2, с. 22].

Вид історії, що використовується у сторітелінгу залежить, як правило, від того для якої саме аудиторії вона призначена. Проте в історії будь-якого виду є кілька ключових принципів, які відрізняють її від простого викладу фактів: наявність персонажа, інтриги, сюжету. Персонаж в історії має бути якомога ближче до аудиторії, інакше слухачі не будуть співпереживати йому. Адже одне з основних завдань сторітелінгу – зробити слухача безпосереднім учасником історії. Інтрига в історії дозволяє утримати увагу аудиторії, вона змушує послухати всю історію, з нетерпінням чекаючи, чим все скінчиться. Втім, занадто затягнутою інтрига бути не повинна, інакше уваги аудиторії не вистачить, щоб дослухати історію до кінця. Сюжет в історії потрібен обов'язково. Він, зазвичай, буває класичним, тобто побудованим у вигляді «ланцюжка», з зав'язки, розвитку, кульмінації і розв'язки.

Історія допомагає інформувати, порівняти, візуалізувати та деталізувати той матеріал, який викладач хоче подати. Основними складовими успіху сторітелінгу можна назвати чесність історії, яку розповідають, її детальність, конкретність. Також історія для сторітелінгу повинна бути показовою і добре запам'ятовуватися. В іншому випадку історія просто не викличе довіри аудиторії, а отже і враження ніякого не справить.

У процесі навчання можна використовувати історії написані оратором і аудиторією. Оратор для розповіді сам вигадує усі ключові елементи історії. Важливо, щоб історія була цікавою і життєвою. Коли історія пишеться аудиторією, то такий спосіб побудови розповіді дозволяє оратору

використовувати діалог з аудиторією у своїх цілях. Історію нібито придумує аудиторія, але оратор має контролювати процес. Цей спосіб можна використати коли історія будується за законами логіки і включає послідовність дій. Важливим елементом тут є інтрига, до якої потрібно неодноразово повертатися протягом «написання» історії [3, с. 65].

Сторітелінг може бути пасивним і активним. У першому випадку за створення історії та її розповідь відповідає викладач, у другому – йому допомагають учні. Вибір одного чи іншого варіанту залежить від заняття, теми, а також від особистих побажань педагога. Пасивний сторітелінг оптимально підходить для початку вивчення нової теми. У формі розповіді можна подати нові терміни, закони, теорії. Активний – чудовий варіант для закріплення знань. Здобувачі освіти будуть створювати історії самостійно, а викладач буде контролювати цей процес.

Варто розуміти, що далеко не кожна розповідь є історією. Щоб її створити потрібно чітко знати тему, розробити сюжет. Вигадати непересічного героя, додати трохи цікавих подій та вивести правильні висновки. Історія може бути вигаданою від початку до кінця, але також можна використовувати цілком реальні події. Так буде навіть краще, адже випадки з життя завжди викликають величезну цікавість. Розповідь має бути емоційною та динамічною, події мають йти одна за одою.

Величезна перевага сторітелінгу полягає в його універсальності: користуватися ним можна фактично на будь-якому занятті. Різноманітні історії будуть цілком доречні під час вивчення як гуманітарних, так і природничих наук. Більше того, оскільки сторітелінг розроблявся перш за все для корпоративного навчання, формування дружніх стосунків у колективі, то чому б не застосувати його під час виховних годин [5].

Сторітелінг є відносно новою формою навчання. Але швидко завойовує популярність, однаково подобаючись і викладачам і здобувачам освіти. Цікаві та правильно побудовані історії – сильний інструмент оптимізації навчання.

Метод сторітелінгу сприяє формуванню у студентів орієнтовної основи поведінки в мовних ситуаціях. На заняттях важливо не тільки розповідати історії, а й давати студентам можливість створювати і розповідати історії самим. Для кожної людини важливо навчитися розповідати історії на аудиторію, щоб мати можливість бачити реакцію. Дослідження ролі сторітелінгу показали, що варто заохочувати цей метод викладання, тому що він допомагає не тільки запам'ятати матеріал, а й збагатити усне мовлення. У сучасній освітній ситуації метод сторітелінгу є варіантом неформального навчання і використовується як додатковий до академічного. Основним фактором успішності сторітелінгу є підібрані і вчасно розказані історії.

### **Список використаних джерел**

1. Большакова І.О. Сторителлінг – історія про історію. URL: <https://18047.blogspot.com/2017/03/blogpost.html> (дата звернення: 26.02.2018).
2. Гуцина Н. Сторителлінг як ефективний варіант неформального навчання. URL: <http://timso.koippro.kr.ua/fedirko/storitellinh-yak-efektyvnyj-variant-neformalnoho-navchannya/> (дата звернення: 22.02.2018).
3. Симмонс А. Сторителлінг. Как использовать силу историй. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2013. 272 с.
4. Сторителлінг як ефективний варіант неформального навчання URL: <http://ar25.org/article/storitelling-yakefektyvnyu-variant-neformalnogo-navchannya.html>.
5. Сторителлінг як метод навчання URL: <https://www.creativeschool.com.ua/storytelling/>.

УДК 378.018(44)

*Писаревська Олена, асистент кафедри французької філології  
Львівського національного університету імені Івана Франка  
Львів, Україна*

## **ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ- МІЖНАРОДНИКІВ НА ПЕРШОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЦИКЛІ В УНІВЕРСИТЕТАХ ФРАНЦІЇ**

*Анотація.* У статті розглянуто організаційно-процесуальні особливості формування стратегічної компетентності майбутніх юристів-міжнародників в університетах Франції на першому освітньому циклі. Охарактеризовано основні та додаткові форми організації навчальних занять на юридичних факультетах Франції та розглянути специфічні, властиві саме для підготовки майбутніх фахівців з права.

*Ключові слова:* вища освіта Франції, міжнародне право, стратегічна компетентність.

*Pysarevska Olena, Lecturer of Department of French Philology of  
Ivan Franko National University of Lviv  
Lviv, Ukraine*

## **ORGANIZATIONAL AND PROCEDURAL FEATURE OF FORMATION OF STRATEGIC COMPETENCE OF FUTURE INTERNATIONAL LAWYERS IN THE FIRST EDUCATIONAL CYCLE OF FRENCH UNIVERSITIES**

*Abstract.* The article seeks to study the organizational and procedural features of formation of strategic competence of future international lawyers at French universities in the first educational cycle. The author characterizes the basic and additional forms of the organization of training at the Law faculties of France and emphasizes specific programs for the preparation of future law experts.

*Keywords:* higher education of France, international law, strategic competence.

Динамічний розвиток міжнародних контактів та професійних зв'язків зумовлює високі вимоги до комунікативної компетентності фахівця з міжнародного права, його вміння орієнтуватися у великих обсягах інформації, навчатися, бути конкурентоздатним та мобільним, вирішувати нестандартні задачі та спілкуватися ефективно. Проблема формування стратегічної

компетентності у студентів-юристів є актуальною на сучасному етапі розвитку науки, оскільки ця компетентність дозволяє їм підібрати необхідні тактики у навчанні, а вибір ефективних комунікаційних стратегій у подальшому фаховому спілкуванні дозволить досягнути поставлених професійних цілей. Загальновідомо, що юридичні факультети Франції мають давню історію і приваблюють українських студентів для продовження навчання, зокрема у магістратурі. Аналіз досвіду функціонування французької системи вищої юридичної освіти може бути корисним для покращення стану освіти у галузі міжнародного права в Україні та впровадження необхідних змін відповідно до все нових вимог ринку праці.

Процес формування стратегічної комунікативної підготовки майбутніх юристів-міжнародників в університетах Франції можна розділити на кілька етапів. Перший етап охоплює навчання на першому освітньому циклі (Licence). Перший університетський цикл являє собою початковий етап вищої освіти, на якому здійснюється загальнонаукова підготовка. Він передбачає три роки вивчення загальних основ і базових дисциплін обраного профілю. Кожний рік навчання у першому циклі поділяється на два семестри. Навчальні дисципліни об'єднані у навчальні модулі. Перший цикл в свою чергу поділяється на три роки: L1, L2, L3. Диплом бакалавра з права дозволяє студентам здобути загальну юридичну культуру та ознайомитись зі специфічною для сфери права методологією (написання юридичних есе, коментарів до постанов, описів практичних випадків). Трансверсальний підхід, що є основою бакалаврських програми з права, гарантує як оволодіння фундаментальними правовими основами, так і багато профільну орієнтованість, які є необхідними знаряддями сучасного компетентного та ефективного юриста. Навчання на першому циклі (L1, L2, L3) має на меті дати студентам: фундаментальні знання з юридичних дисциплін із орієнтацією до спеціалізації на рівні L3, ознайомлення з методами роботи, характерними для юридичних дисциплін, доступ до первинних знань з професійної практики, знань, необхідних або для безпосереднього початку фахової діяльності у юридичній сфері, або для вступу до спеціалізованого курсу магістратури M1. Заняття організовані за модульною системою (тематичними блоками), які слідують один за одним в семестрі. Студент накопичує певну кількість модулів протягом усього навчання і в подальшому в дипломі зазначається кількість пройдених модулів: одні є обов'язковими, інші залежать від вибору студента [1; 96].

На основі здійсненого аналізу навчальних програм [6; 7; 8; 9; 10] можемо стверджувати, що основними формами проведення навчальних занять, призначених для засвоєння теоретичного матеріалу є лекції (cours magistral, CM), практичні заняття (Travaux dirigés, TD) та методичні конференції (conférence de méthode, CdM). До додаткових можемо віднести майстерні з професіоналізації.



**Лекції** (Cours magistral, CM) у педагогічній системі французьких університетів є традиційною формою навчання, яка полягає у викладанні предмету навчання перед групою студентів під час заняття і має на меті надати студентам загальні та специфічні знання з певної дисципліни [1; 96]. Лекції мають спонукати студента до самостійної роботи, роздумів, навчання, аналізу та додаткових досліджень. Вони відбуваються у великій групі, від 100 до 300 студентів, у великій університетській аудиторії. Лекційний курс (CM) поєднуються з практичними заняттями (TD) та методичними конференціями (CdM) і оцінюється фінальним іспитом, що може мати різні форми. Практикуються два види контролю знань студентів: поточний контроль та екзамен.

**Практичні заняття** (Travaux dirigés, TD) є формою навчання, що дозволяє застосувати набуті на лекційних теоретичних заняттях знання чи здобути нові поняття, пов'язані із лекційним курсом. Вони створені для практичного застосування і поглиблення знань, отриманих під час лекцій. Практичні заняття є нагодою для студентів застосувати знання, концепти, методики, вивчені в рамках певного курсу. Студенти працюють у невеликих групах над конкретними завданнями у присутності викладача, котрий втручається, щоб допомогти або перевірити виконані завдання. Практичні заняття відбуваються у малих групах (до 20 осіб), що дозволяє полегшити взаємодію викладачів та студентів.

**Методичні конференції** (Conférence de méthode, CdM) спрямовані на вивчення методів, властивих юридичним дисциплінам, і є можливістю для студентів взяти участь у дебатах, вони є місцем для висловлювання. Ці заняття об'єднують студентів навколо тем, що сприяють застосуванню знань із різних дисциплін. Працюючи індивідуально або в групі, студент повинен виконувати різні вправи, які дозволяють розвинути його особисту рефлексію, письмове та усне висловлення та навички самоорганізації [3; 25]. Таким чином, методичні конференції дозволяють студенту не тільки втілити на практиці знання, отримані на заняттях з теоретичних дисциплін, які викладаються йому на лекційних заняттях, а й поглибити знання методів, що характерні для кожної з цих дисциплін. Будучи справжнім практичним навчанням аналізу та синтезу, методичні конференції займають дуже важливе місце в педагогічній системі юридичної освіти. Вони спрямовані на засвоєння фундаментальних знань, словникового запасу, набуття навичок опрацювання юридичних та політичних текстів, вміння осмислити, проаналізувати та представити конкретну тему. Кожна конференція стосується певної теми курсу і повинна дозволити використати вже отримані знання. Щоб отримати користь від такої форми навчання, студент повинен попередньо засвоїти тему і підготувати конкретну роботу, яка вимагається. Методичні конференції ґрунтуються на активній участі студентів, які повинні готувати резюме прочитаного матеріалу, презентації,

плани, дослідницькі роботи, матеріали до дебатів, тощо. Вони є обов'язковими і зазвичай стосуються таких дисциплін, як «Правознавство», «Політекономія», «Історія права» тощо. Методичні конференції відбуваються у першому або другому семестрі першого року навчання. Це момент здобуття знань, вивчення методології через виконання вправ, як в аудиторії, так і самостійно [4; 25].

**Практичні майстерні з професіоналізації** пропонуються студентам протягом усіх 3 років навчання на першому циклі: наприклад, на першому курсі (L1) семінари з юридичної професіоналізації проводяться протягом року (10 занять по 1,5 години) під керівництвом практикуючих адвокатів та юристів. На другому році навчання (L2) відбуваються заняття з ораторської майстерності, з підготовки для проходження конкурсів на державні посади або з цифрової грамотності: семінар з професіоналізації в ІТ охоплює декілька предметів: робота з текстами та електронними таблицями, комп'ютерну презентацію, веб-дизайн, обробку зображень та ознайомлення з правовими та етичними аспектами нових технологій. На третьому році навчання (L3) можливий вибір одного семінару з наступних: знайомство з юридичними, нотаріальними, судовими професіями, професією корпоративного адвоката та юриста, підготовка до конкурсів на різні державні посади. В загальному, співвідношення лекційних курсів та практичних занять на першому році є наступним: лекційні курси – 400 годин, практичні заняття – 75 годин (обов'язкові) та + 15 годин факультативних [6; 7; 8; 9; 10].

На другому році навчання L2 студенти вивчають «Зобов'язальне право» та «Адміністративне право», дисципліни, що є базою функціонування двох складових частин французької юридичної системи - приватного та публічного права, і в подальшому саме ці дисципліни складатимуть основу для вибору подальшої спеціалізації [5; 99-100]. Навчальні курси, що проводяться в рамках третього року (L3) бакалаврської програми, також організовуються в двох семестрах у два модулі: фундаментальний навчальний модуль та додатковий навчальний модуль. Фундаментальний навчальний модуль об'єднує лекційні курси, що відповідають практичним заняттям, обраним студентом. Додатковий навчальний модуль об'єднує лекційні курси, не обрані як предмети практичних занять. Третій рік (L3) першого циклу характеризується появою дисциплін спеціалізації і закладає основи майбутнього фаху студентів. Зокрема, спеціалізації можуть виглядати наступним чином: спеціалізація 1: Цивільне право; спеціалізація 2: Публічне право.

Як було зазначено вище, навчання відбувається поетапно: Licence (бакалаврат), Master (Магістратура), Doctorat (аспірантура) [2; 12]. Для кожного навчального рівня характерним є перелік компетентностей, що їх здобуде студент по завершенні цього рівня. Постанова Міністерства освіти Франції від 22 січня 2014 року встановлює національні освітні рамки для видачі дипломів

рівня «Licence» [11]. Диплом освітнього рівня «Licence» підтверджує здобуття фундаменту знань та компетентностей у предметному та багатопредметному полі. Освітній рівень «Licence» готує студента до початку професійної діяльності та водночас до подальшого навчання. Ця постанова точно формалізує, з одного боку, зв'язок «навчання-дослідження», який повинен дозволити студенту розвинути критичне мислення та набути спосіб міркування, адаптований до його спеціальності, а з іншого – пояснює подвійну функцію диплома: інтеграція до ринку праці та можливість продовження навчання. На цій підставі, за допомогою «Рамок компетентностей для спеціальностей рівня «Licence» [11], визначаються цілі навчання, очікувані компетентності, що мають бути набутими студентами під час навчання. Освітній рівень «Licence» спирається на загальнонаціональні цілі, визначені «Рамками компетентностей», де перелічено предметні (наприклад, вміти вправно користуватися засадами юридичного аналізу, щоб прочитати юридичний текст, рішення юстиції, ідентифікувати правові норми, що можуть бути застосовані, юридичну кваліфікацію фактів і умови контролю), мовні, трансверсальні (наприклад, вміти використовувати необхідні інформаційні та цифрові засоби, знати правила цифрової безпеки, щоб здобувати, опрацьовувати, створювати та розповсюджувати інформацію та співпрацювати в середині та назовні організації) та перед-професійні компетентності, що їх має набути особа, що володіє дипломом освітнього рівня «Licence». У такий же спосіб знаходить свій вияв процес формування стратегічної компетентності майбутніх юристів-міжнародників вже на першому навчальному циклі.

#### **Список використаних джерел:**

1. Хміль О. Особливості системи вищої освіти у Франції // Молодь і ринок. №9 (68). 2010. С. 95-99.
2. Auduc J.-L., Bayard-Pierlot J. *Le système éducatif français*. CRDP. Académie de Créteil. 2000. 192 p.
3. Bru, M. (2006). *Les méthodes en pédagogie. Que sais-je*. Paris: Presses Universitaires de France.
4. De Luget A., Flores-Lonjou M., Laronde-Clérac C. *Quelle pédagogie pour l'étudiant juriste ? Expérimentations, modélisations, circulation*. B. : Bruylant, 2012, 434p.
5. Dondero B. *Droit 2.0. Apprendre et pratiquer le droit au XXI<sup>e</sup> siècle*. P. : LGDJ, Lextenso éditions, 2015. 509 p.
6. *Університет Париж I Пантеон – Сорбонна* : веб-сайт. URL: <https://www.pantheonsorbonne.fr> (дата звернення: 10.02.2020).
7. *Університет Париж 2 Пантеон-Асас*: веб-сайт. URL: <https://www.u-paris2.fr> (дата звернення: 12.02.2020).
8. *Університет Екс-Марсель*: веб-сайт. URL: <https://www.univ-amu.fr/> (дата звернення: 12.02.2020).
9. *Університет Сержі-Понтуаз*: веб-сайт. URL: <https://www.u-cergy.fr/> (дата звернення: 23.02.2020).
10. *Університет Версаль Сен-Кентен*: веб-сайт. URL: <http://www.uvsq.fr/welcome-to-uvsq-406434.kjsp> (дата звернення: 23.02.2020).

11. *Постанова Міністерства освіти Франції від 22 січня 2014 року про «Рамки компетентностей для спеціальностей рівня «Licence»* URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000028543525> (дата звернення: 23.02.2020).

**Науковий керівник: проф.Микитенко Н.О.,**  
Завідувач кафедри іноземних мов для природничих факультетів  
факультету іноземних мов ЛНУ ім.І.Франка

UDC 378.147:159.9

**Rogozhinskaya Tatyana**, senior lecturer  
Department of theory and practice of Germanic languages, BarSU  
Baranovichy, Belarus

## **PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN THE PROCESS OF TRAINING A FOREIGN LANGUAGE TEACHER**

*The article is devoted to the study of psychological and pedagogical conditions that ensure the development of communication skills of future teachers of a foreign language. The structure and contents of communication skills are revealed, levels and criteria of their development are presented. A model of work on the development of students' foreign communication skills is defined.*

**Key words:** communication skills, the structure, the contents, levels, criteria, the development of communication skills, students' cognitive activity, foreign language communication.

**Рогожинская Татьяна**, старший преподаватель  
Кафедра теории и практики Германских языков, БарГУ  
Барановичи, Беларусь

## **ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА**

*Статья посвящена изучению психолого-педагогических условий, обеспечивающих развитие коммуникативных навыков будущих учителей иностранного языка. Выявлена структура и содержание коммуникативных навыков, определены уровни и критерии их развития. Представлена модель работы по развитию иноязычных коммуникативных навыков студентов.*

**Ключевые слова:** коммуникативные навыки, структура, содержание, уровни, критерии, развитие коммуникативных навыков, познавательная деятельность студентов, иноязычное общение.

Turning to a communicative approach when learning a foreign language involves the use of such methods and techniques that help students master the language in a psychologically comfortable environment.

The issues of students' communicative training are considered in the works of many scientists (I. Furmanov, L. Vygotsky, E. Passov, V. Davydov, I. Zhurlova, J. Santrock, T. Gamble, M. Gamble, etc.). Taking into account the analysis of studies

on the development of students' communicative skills, it is necessary to clarify that the formation of a communicative student is a long and laborious process and it is necessary to start it as early as possible and develop throughout the process of training in high school.

Communication activity is a complex multi-channel system of interaction between people. According to G. Andreeva, the main processes of communication activity are *communicative* (providing information exchange), *interactive* (regulating the interaction of partners in communication) and *perceptual* (organizing mutual perception, mutual assessment and reflection in communication) [1, с. 63].

In the most general sense, communication skills can be defined as automated, habitual, proportionate activity, ensuring the effectiveness of the individual's communication with other personalities and psychological compatibility in the organized activities.

The communicative skill as an activity unit of communication has a number of aspects: content and structure. We believe that the content is information that is passed from one person to another in inter-individual contacts; the structure of a communication skill is represented by the components of an activity:

1) the communicative diagnostic component (the ability to diagnose a socio-psychological situation in the context of future communication activities, identifying possible social, socio-psychological contradictions that the individual may face in communication);

2) the communicative cognitive component (knowledge of oneself, the communication partner and the subject matter, perception and understanding of person by person);

3) the communicative programming component (preparation of the communication program, choice of style, position and distance of communication);

4) the communicative operational component (the ability to 'present oneself' in the process of interaction, make up speech in psychological terms, attract attention of the communication partners, stimulate their communicative activity);

5) the communicative performing component (the diagnosis of the situation in which communication takes place, the forecast for the development of this situation, carried out according to a previously meaningful individual communication program).

Thus, a communicative skill is a complex, multi-component formation, the ability to perform a relatively independent speech action in the system of conscious activity, which, due to the presence of a full range of qualities, has become one of the conditions for performing an activity.

When organizing educational activities, we determine the list of students' communication skills:

1) to form a communication strategy effectively (perceive the communicative partner, use communication tactics constructively, etc.);

2) to use a variety of tactical methods of communication effectively (arouse trust, empathy in joint activities, anticipate and avoid conflicts in communication, etc.);

3) to represent oneself as a participant in the communication process effectively (perceive and take into account criticism, rebuilding one's behavior respectively etc.).

Analyzing the skills that ensure successful communication of students, we can distinguish two main groups of these skills. The first of them is related to the ability to use personal qualities in communication, and the second — to the communication and contact techniques proficiency.

The development of students' communication skills should be carried out in two directions: mastering the system of theoretical concepts about their structure and role in cognitive activity and creating practical situations that form a conscious desire to master the culture of communication as the basis of the students' communication skills.

We distinguish the following levels of the students' communication skills development: elementary; pre-intermediate; intermediate; upper-intermediate; advanced.

The elementary level is characterized by superficial theoretical and practical knowledge of the subject matter.

The pre-intermediate level is characterized by superficial theoretical knowledge, as well as knowledge about the culture of communication, the role of speech etiquette in the process of solving various communicative tasks.

At the intermediate level knowledge about the culture of communication and the role of speech etiquette in solving communication problems prevails over practical skills. At this stage students are more likely to be in contact with others based on goodwill and attention.

The upper-intermediate level is characterized by students' mastery of deep theoretical and cultural knowledge and high ability to apply knowledge in practice in speech situations.

The advanced level is characterized by the students' mastery of the clear theoretical knowledge, knowledge of speech culture and culture of communication. At this stage students have erudition, the ability to communicate with different partners.

Based on the presented levels, we identify the following criteria for developing students' communication skills: cognitive; technological; personal.

The cognitive criterion involves students having clear and deep knowledge of the subject matter, its structure and peculiarities of its functioning.

The technological criterion presupposes that students have ethical and psychological knowledge about the culture of communication and the role of speech etiquette in the process of solving communication problems.

The personal criterion is manifested in the personal ability of the individual to put oneself in the place of another in the process of communication, to see the similarities and differences of social and moral positions.

Thus, these criteria allow us to distinguish the following indicators of students' communication skills development:

- Determining the personal qualities of a communication partner;
- Determining the emotional state and psychological characteristics of the communication partner;
- Having the ability to be in contact with people in different situations;
- Taking into account the objective reasons for the communication partner's behaviour and statements;
- Objectivity and flexibility in communication.

The formation and development of communication skills can be considered successful if a student meets all the above requirements, in accordance with these criteria and indicators of the communication skills development.

In the process of studying it is necessary to create a set of conditions that ensure the development of students' communication skills: 1) awareness of communication as a value of people's life; 2) creating an atmosphere of foreign language communication; 3) taking into account personal needs and interests; 4) providing students with the position of subjects of communication and positive self-perception in learning activities; 5) opening prospects for future development of the individual in communication.

In connection with the selection of these psychological and educational conditions in the process of learning a foreign language, a certain model of work on the development of students' communication skills is defined. This model of work corresponds to the logical model of the behavioral act of P. Anokhin [2, c. 31].

Implementation of the behavioral act on the functional system goes through several stages: "the arrangement of afferentation, afferent synthesis, the acceptor of the results of action and the reverse afferentation. They constitute an architecturally completed model of activity" and authorize the receipt of a useful result [2, c. 31-44].

Since communication is activity, it is activity that is the basis of communication skills. The development of communication skills goes through all stages of the behavioral act.

At the stage of the arrangement the group members focus on a specific topic and form the goal of their activity.

At the decision-making stage a programme of the activity is created and a list of communication strategies and tactics is defined to solve the communication problem.

Further, at the stage of action the activity is carried out through the necessary mental processes and means. There is transfer of emotions and empathy between the participants of the communication process, perception and understanding of one another. Students get the information they need in reading or listening, highlighting the main idea, grammar and lexical analysis of the text; students make up and ask questions, make up dialogues.

At the reverse afferent stage, students compare the result of the implemented activity with a pre-set goal (they provide dialogues to the audience, present presentations on the topic, do a number of exercises related to the content of the text, its terminology; an oral or written survey on the topic is conducted, there may be a joint solution to the problem, analysis and interpretation of the communication partners' actions). Here a reflex mechanism is created. It is the presence of feedback (reflection) that is an indicator of successful communication activity.

Thus, in the process of professional foreign language training it is advisable to take into account the psychological and educational conditions of the development of students' communication skills and the reflexive component of activity, which contributes to the formation of the goal of the activity, the program of activity and the comparison of its result with the goal.

#### **List of references:**

1. *Andreeva, G. M. Social Psychology. Textbook for higher educational institutions. M.: Aspect Press, 2001. 300p.*
2. *Lomov, B. F. On the systematic approach in psychology // Psychology questions. 1975. No. 2. P. 31-44*

УДК 37.064.1

*Черниш Любов, асистент факультету педагогіки і психології  
Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова  
м. Київ, Україна*

### **СУТНІСТЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ІНТЕГРАТИВНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

*Здійснено аналіз сутності інтегративно-пізнавальної діяльності молодших школярів на основі сучасних психолого-педагогічних теорій. Розглянуто особливості підготовки вчителя до організації інтегративно-пізнавальної діяльності учнів. Визначено інтегративно-пізнавальну діяльність учнів як систему різних типів пізнавальної діяльності та виокремлено її основну функцію - всебічний розвиток учня. Доведено, що інтегративно-пізнавальна діяльність учнів знаходиться у постійному розвитку, а для ефективної організації інтегративно-пізнавальної діяльності учнів майбутній вчитель повинен володіти нелінійним мисленням. Розрізнено види інтегративно-пізнавальної діяльності молодших школярів за способом її організації: локально-дисциплінарну, міждисциплінарну, позаурочну, інтегративну.*

**Ключові слова:** *пізнавальна діяльність, навчальна діяльність, інтегративно-пізнавальна діяльність, молодші школярі, інтелект, підготовка вчителя.*

**Chernysh Liubov**  
*assistant of the faculty of pedagogy and psychology  
M.P. Drahomanov National Pedagogical University  
Kyiv, Ukraine*

### **THE ESSENCE AND ORGANIZATION OF THE INTEGRATIVE- COGNITIVE ACTIVITIES OF YOUNGER PUPILS**

*The essence of integrative-cognitive activity of younger students is analyzed on the basis of modern psychological and pedagogical theories. The peculiarities of teacher preparation for the organization of students' integrative-cognitive activity are considered. The integrative-cognitive*



*activity of students as a system of different types of cognitive activity is defined and its main function is the comprehensive development of the student. It is proved that integrative-cognitive activity of students is in constant development, and for effective organization of integrative-cognitive activity of students the future teacher must have non-linear thinking. The types of integrative-cognitive activity of younger students are distinguished by the method of its organization: local-disciplinary, interdisciplinary, extra-curricular, integrative.*

**Keywords:** *cognitive activity, educational activity, integrative-cognitive activity, junior high school students, intelligence, teacher training.*

**Постановка проблеми.** Організація пізнавальної діяльності школярів одне з найважливіших завдань підготовки майбутнього вчителя. На етапі активних пошуків інноваційних форм, методів, освітніх технологій, які б задовольнили сучасні вимоги науковості, педагогічної доцільності та ефективності навчання, зростає роль вчителя, який володіє науковими основами пізнавальних процесів. Саме тому з'ясування сутності інтегративно-пізнавальної діяльності школярів є актуальною психолого-педагогічною проблемою.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Основні аспекти пізнавальної діяльності у процесі навчання завжди привертала увагу психологів, педагогів, методистів, учителів-практиків. В Україні ці питання, прямо чи опосередковано, розглядали А. Алексюк, В. Бондар, І. Бех, Н. Бібік, С. Гончаренко, В. Ільченко, О. Киричук, Б. Кобзар, Г. Костюк, В. Мадзігон, Р. Науменко, В. Онищук, В. Оржеховська, В. Паламарчук, І. Підласий, О. Савченко, В. Сухомлинський, Т. Сущенко, І. Шапошнікова та інші.

Для розуміння суті інтегративно-пізнавальної діяльності необхідно спиратися на структуру людської діяльності загалом. Перш за все, необхідне розуміння центрального поняття – «діяльність», що детально обґрунтовано з виділенням основних її компонентів у теорії діяльності (О. Леонт'єв [5]). Важливим є місце пізнавальної діяльності як підсистеми в системі різних видів психічних процесів (Л. Виготський [1]). Згідно з педагогічною теорією (С. Гончаренко [4]) навчальна діяльність розглядається в операційно-змістовному плані - як система, що містить дві підсистеми. Одна з них – основний функціональний компонент цієї діяльності, тобто учіння (пізнавальна діяльність), а друга – навчання (педагогічна діяльність). У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях цілісний підхід до навчальної діяльності здійснюється далеко не завжди, хоча у працях С. Рубінштейна [6] він чітко прослідковується.

Звертаючись до проблем інтегративно-пізнавальної діяльності необхідно проаналізувати методичні засади засвоєння суспільного досвіду, що відбуваються у формі навчальної діяльності. Так, на думку Ю. Галатюка [2, с. 12], це шлях реалізації ідей розвиваючого навчання, в ході якого учні повинні не тільки засвоїти наочно-специфічні знання і уміння, але і придбати здібності до творчого мислення, естетичного сприйняття дійсності, розвинути

свої фізичні можливості, також буде потрібно детальніші уявлення як про учбову діяльність, так і про ті види активності, якою учень опанує і яка використовується ним як засіб придбання всіх цих новоутворень.

**Мета статті** аналіз сутності інтегративно-пізнавальної діяльності молодших школярів та особливостей підготовки вчителя до організації такої діяльності.

**Виклад основного матеріалу.** Навчальна діяльність стосується як учня, так вчителя. У першому випадку це пізнавальна діяльність учня, а в другому - професійна діяльність вчителя.

Відповідно до розуміння пізнавальної діяльності учнів, було розглянуто поняття «інтелекту», що виступає як основний продукт навчання. Г. Гарднер [3] констатує існування семи відносно автономних інтелектуальних здібностей особистості, які називає «інтелектами», стверджуючи, що вони є відносно незалежні один від одного, проявляються та поєднуються багатьма шляхами.

Логіко-математичний інтелект: ефективне оперування цифрами, уміння доводити, розуміння основних властивостей чисел, додавання або віднімання; знання принципів, на яких ґрунтується причина та наслідок; а також уміння прогнозувати, моделювати;

Вербально-лінгвістичний інтелект: здатність ефективно послуговуватись словами, висловлювати думки як усно, так і на письмі; він включає всі форми роботи з мовним матеріалом: уміння читати газету, прозу, поезію, писати доповіді, листи, виступати з промовами та вести бесіду у колі друзів, реагувати певним чином на сюжетні розповіді про різні події, слухати інших та розуміти, про що йдеться, а відтак готовність вступати в комунікацію; опанувати нові слова рідної або іноземної мови;

Візуально-просторовий інтелект: наявність чутливості до форми, простору, кольору, ліній та фігур; розуміння розташування та взаємоположення предметів у просторовому або часовому середовищі, а також уміння осмислено переміщатися з одного місця на інше, орієнтуватися в новому середовищі, на місцевості, у новій будівлі. Візуально-просторовий інтелект має відношення до всього, що ми бачимо: різних моделей та видів дизайну, які тільки можна уявити, створення конкретних та абстрактних образів, а також до всієї палітри кольору і текстури. Все це існує не тільки в реальному, зовнішньому світі, який ми можемо спостерігати на власні очі, а й у глибинах нашої уяви, де ми бачимо все внутрішнім зором, включаючи нашу здатність уявляти та мріяти про можливе, створювати світ фантазії, мандрувати в місця, які існують лише в уяві, створювати в уяві або винаходити такі речі, які ще ніхто не бачив і про які ніхто не знав;

Кінестетичний інтелект: хист до користування своїм тілом для вираження ідей, думок та передачі почуттів з метою вирішення проблем, усвідомлення

повного діапазону рухів, які можна передавати тілом, включаючи не тільки досягнення в спорті, балеті, народних танцях, а й ті, що є потенційно можливими; здатність тренувати як велику, так і дрібну моторику, проявляти почуття через вираз обличчя, позу тощо;

Музично-ритмічний інтелект: наявність чутливості до ритму, тону та мелодії, уміння розпізнавати та наспівувати пісні, варіювати темп і ритм мелодій, відчуття звуку та вібрації, що надходять від природного та створеного людиною середовища, від механізмів, ударних та музичних інструментів тощо;

Міжособистісний інтелект: уміння розуміти настрій інших людей, їх почуття, мотивацію та наміри, уміння ефективно реагувати на вчинки інших людей, попереджати конфлікти та вирішувати проблеми, встановлювати міжособистісні відносини тощо;

Внутрішньо-особистісний інтелект: уміння розуміти себе, свої переваги та недоліки, настрої, бажання та наміри, уміння осмислювати подібність до інших і відмінність від них. Цей інтелект відповідає на питання “Хто я в дійсності такий?” та має відношення до самопізнання, самооцінки, до внутрішнього світу самого себе;

Натуралістичний (природничий) інтелект: уміння розпізнавати та класифікувати різні види рослинного та тваринного світу, знання природи та відчуття єдності з нею, уміння розрізняти біологічні види, розуміти та оцінювати навколишнє середовище.

У таблиці 1 представлено відповідність типу інтелекту та прояву пізнавальної діяльності.

Інтегративно-пізнавальна діяльність передбачає гармонічне поєднання представлених видів діяльності, що демонструють логіко-математичний, вербально-лінгвістичний, візуально-просторовий, кінестетичний, музично-ритмічний, міжособистісний, внутрішньо-особистісний, натуралістичний інтелекти учня. Тому інтегративно-пізнавальну діяльність учнів розглядаємо як систему різних типів пізнавальної діяльності. При встановленні місця такої діяльності в навчальному процесі виокремлено її основну функцію - всебічний розвиток учня.

Інтегративно-пізнавальну діяльність забезпечує індивідуальне пізнання. Для організації вчителем інтегративно-пізнавальної діяльності необхідно виявити її специфічні риси. Така діяльність може бути представлена як індивідуальна діяльність з боку учня. Інакше кажучи, ініціює цю діяльність учень, а управляє нею вчитель. Діяльність, яка є самостійною з боку учня, - це вища, розвинена форма пізнавальної діяльності. Використання цієї абстракції обґрунтоване тим, що структурний аналіз та узагальнення можуть бути застосовані повною мірою лише до об'єктів, що завершили своє становлення. А інтегративно-пізнавальна діяльність учнів знаходиться у постійному розвитку.

Таблиця 1

## Типи пізнавальної діяльності учнів

Тип інтелекту	Визначення, основні якості	Пізнавальна діяльність
Вербально-лінгвістичний	Здатність до породження мовлення, що включає механізми, відповідальні за фонетичну (звуки мови), синтаксичну (граматику), семантичну (сенс) і прагматичну складові промови (використання мови в різних ситуаціях)	Уміння ефективно застосовувати слова в усній чи письмовій формі, розповідати історії, презентації, лекції, дискусії, дебати, робота зі словником, написання поезії, листів. Чутливість до значення слів та структури мови, багатий лексичний запас, гарна словесна пам'ять.
Логіко—математичний	Здатність використовувати та оцінювати співвідношення між діями або об'єктами, коли вони фактично не присутні, тобто, вирішувати абстрактні проблеми та логічні головоломки, розуміти складні відносини взаємозалежних концепцій, ідей і речей, експериментувати, підраховувати тощо.	Відмінні аналітичні навички, класифікація, прогнозування, планування згідно пріоритетності завдань, вирішення проблем, формулювання наукових гіпотез, а також розуміння причинно-наслідкових зв'язків. Чутливість до логічних та числових моделей, здатність логічно, абстрактно мислити.
Візуально-просторовий	Здатність сприймати зорову і просторову інформацію, модифікувати її і відтворювати зорові образи, виконувати трансформації на основі власного сприйняття.	Вміння конструювати образи в трьох вимірах, а також подумки переміщати і обертати ці образи. Створення та отримання інформації із зорових образів (фото, зображення, карта, схема, діаграма, пазли), відео, коміксів.
Тілесно-кінестетичний і інтелект	Здатність використовувати всі частини тіла при вирішенні завдань або створенні продуктів; включає контроль над грубими і тонкими моторними рухами і здатність маніпулювати зовнішніми об'єктами.	Атлетика, танці, ремесла, використання різних інструментів, рухи, використання жестів, міміки та пластики тіла, знання через тілесні відчуття, відмінні координація, баланс, спритність, сила, гнучкість,
Музично-ритмічний	Здатність до сприйняття, передачі, розпізнавання, розуміння смислів, пов'язаних зі звуками, включаючи механізми, відповідальні за сприйняття висоти, темпу і тембру (якісних характеристик) звуку.	Навички гри на музичних інструментах, здібність до іноземних мов
Міжособистісний	Здатність розпізнавати і проводити відмінності між почуттями, думками та намірами інших людей, уміння реагувати на них.	Лідерські та організаційні навички, соціальне спілкування, розв'язування конфліктів

Внутрішньо-особистісний	здатність розпізнавати свої власні почуття, наміри і мотиви, сильні сторони і недоліки, наміри та здатність керуватися цим знанням для визначення власної поведінки	Уміння контролювати свої почуття та емоції, знання своїх сильних та слабких рис характеру.
Натуралістичний	Здатність розрізняти рослини, тварин, каміння та інші явища навколишнього світу, розуміння природи та визначення представників флори і фауни, здатність взаємодіяти з природою.	Розуміння природи, глибокий інтерес до навколишнього середовища, категоризація, класифікація, дослідницькі здібності.

Розглянемо рівні пізнавальної діяльності учнів. У початковому рівні пізнавальної діяльності використовуються знання і уміння, які були придбані раніше і які експлуатуються учнем з метою засвоєння нових знань і умінь. Характер останніх може бути пізнавальними (наприклад, засвоєння математичних умінь або навичок). Інакше кажучи, «початковий рівень» пізнавальної діяльності учня містить, з одного боку, пасивно функціонуючі утворення, що доповнюють попередні.

Другим рівнем є «розуміння» (як результат), що припускає можливість учня виконати дію певного змісту - в розумовій формі і в зредукованому складі операцій.

Наступним є рівень саме інтегративно-пізнавальної діяльності. Характеристики інтегративно-пізнавальної діяльності можна розділена на дві інші: ініціювання і виконання діяльності.

Для ефективної організації інтегративно-пізнавальної діяльності учнів майбутній вчитель повинен володіти нелінійним мисленням. Під нелінійним мисленням розуміють стиль мислення, який розглядає навколишній світ і людину як складні відкриті динамічні системи, зорієнтований на виявлення всезагальних зв'язків і відношень, на необхідність і конструктивну природу хаосу, нестійкості і випадковості. Основними характеристиками нелінійного стилю мислення є: критичність; абстрактність; логічність, доказовість і аргументованість; прагнення до дослідження природи і суті понять і явищ; масштабність, орієнтація на виявлення глибинних зв'язків і взаємозалежностей між процесами і явищами; всебічність (підхід до проблеми з різних боків, готовність до об'єктивного аналізу; готовність до вчинків у ситуації нестабільності; доповнюваність (єдність свідомого і під свідомого, розумного й емоціонального, раціонального та ірраціонального, інтуїтивного) [4, с.5].

Спираючись на проведений аналіз, вважаємо за доцільне розрізнити інтегративно-пізнавальну діяльність молодших школярів за способом її організації на види:

- локально-дисциплінарну (реалізується на уроках по окремій навчальній дисципліні);

- міждисциплінарну (реалізується в навчальному процесі на кількох предметах);
- позаурочну (реалізується тільки в позаурочний час);
- інтегративну (реалізується в навчальній і позаурочній діяльності).

**Висновки.** Таким чином, виявлення сутності інтегративно-пізнавальної діяльності молодших школярів, яка спрямована на всебічний розвиток учня, є одним з центральних завдань підготовки майбутнього вчителя. Насправді, від знання цих процесів у визначальній мірі залежить успішність педагогічної діяльності - діяльності з навчання, виховання та розвитку молодого покоління з цілями забезпечення виживання суспільства і його подальшого прогресу.

**Перспективи подальших досліджень.** Проте організація інтегративно-пізнавальної діяльності учнів не може задовольнятися лише психолого-педагогічними знаннями вчителя, а припускає опору на цілий ряд інших наук: вікову і диференціальну психологію, вікову фізіологію, етику і ін. Що буде враховувало у подальших дослідженнях.

#### Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. М., 1960.
2. Галатюк Ю. Продукт творчої навчально-пізнавальної діяльності та його педагогічна оцінка // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Випуск 42. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім.В.Винниченка. 2002. С.11-15.
3. Гарднер Г. Структура раз ума : теория множественного интеллекта : пер. с англ. М.: ООО «И. Д. Вильямс», 2007.
4. Гончаренко С.У. Формування нелінійного (синергетичного) мислення учнів. Професійно-технічна освіта, 2. С. 3-7.
5. Леонтьев А. И. Избранные психологические произведения: В 2 т. М., 1983. Т. 1,2.
6. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М., 1973.

УДК 376.112.4

*Сидоренко Ольга,*

*Заместитель директора по учебной работе,  
Средняя школа № 177 г.Минска, Минск, Республика Беларусь*

### ИНКЛЮЗИВНАЯ ПЛОЩАДКА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ПРОСТРАНСТВА ДЛЯ СУБЪЕКТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В РАЗНЫХ ВИДАХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

**Аннотация.** В статье рассматриваются особенности становления инклюзивного образования в Республике Беларусь, реализация специального образования в учреждении образования, функционирование инклюзивной площадки на базе ресурсного центра по специальному образованию для всех участников образовательного процесса.

**Ключевые слова:** инклюзивное образование, инклюзивная площадка, инклюзивная культура, инклюзивное образовательное пространство, театрализованная деятельность

## **INCLUSIVE PLATFORM AS A MEANS OF CREATING AN INCLUSIVE SPACE FOR THE SUBJECTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN DIFFERENT TYPES OF ACTIVITIES**

*Annotation.* The article discusses the features of the formation of inclusive education in the Republic of Belarus, the implementation of special education in an educational institution, the functioning of an inclusive platform on the basis of a resource center for special education for all participants in the educational process.

*Keywords:* inclusive education, inclusive platform, inclusive culture, inclusive educational space, theatrical activities

В настоящее время проблема инклюзивного образования актуальна во многих странах. В Республике Беларусь, на данный момент инклюзивное образование определяется лишь Концепцией развития инклюзивного образования лиц с особенностями психофизического развития в Республике Беларусь [2, с. 2].

На данный момент, существуют экспериментальные площадки, по внедрению инклюзивного образования, но, в основном инклюзивное образование является продолжением и трансформацией идей интегрированного обучения и воспитания.

В соответствии с п.3 ст. 23 Кодекса Республики Беларусь об образовании от 13.01.2011 (КОДЕКС) учреждения образования могут иметь в своей структуре такое структурное подразделение, как ресурсный центр [1, с. 15]. В средней школе № 177 г. Минска функционирует ресурсный центр по специальному образованию (интегрированное обучение и воспитание).

Современная система образования (в том числе и специального) характеризуется различными инновационными преобразованиями, которые касаются не только подходов к организации образовательного процесса, его технологического обеспечения, требований к результатам в условиях его вариативности, но и перестройки содержания образования в целом.

С целью обсуждения актуальных вопросов всех участников образовательного процесса, повышение профессиональной компетентности педагогов в условиях инклюзивного образования, оказание методической поддержки участникам образовательного процесса, формирование коммуникативных навыков, социализации, адаптации, творческих навыков, учащихся с ОПФР на базе ресурсного центра функционирует инклюзивная площадка.

Одним из направлений инклюзивной площадки является работа с педагогами, направленная на освоение новых форм, методов, технологий работы с различными категориями учащихся, в том числе и с ОПФР.

Необходимо отметить, что погружение в тему инклюзивного образования, взаимодействие с различными специалистами, изучение и анализ разных моделей построения образовательного процесса, работы по взаимодействию с семьей, шестой школьный день формируют у педагогов свое личное понимание и видение инклюзии, обогащают его арсенал новыми профессиональными способами и средствами, что позволяет им в дальнейшем разработать и реализовать свою образовательную практику и избежать имитацию деятельности [3, с. 7].

Повышение квалификации и реализация методических мероприятий в межкурсовой период в целях повышения профессиональной компетенции специалистов учреждений образования, работающих в условиях интегрированного обучения и воспитания, в условиях инклюзивного образования, должны осуществляться непрерывно. Обучение в ресурсном центре, на базе инклюзивной площадки, рассматривается как этап в непрерывном профессиональном образовании.

Безусловно, инклюзивная культура родителей-часть инклюзивной культуры учреждений образования. В работе педагога с родителями в условиях инклюзивного образования можно выделить такие основные составляющие: поддержка родителей детей с ОПФР, просветительская работа с родителями обычных детей, их подготовка к совместному обучению всех детей и работа со всеми родителями класса, на основе партнерских отношений [4, с. 20].

С целью включения родителей в создание инклюзивного образовательного пространства, по повышению их уровня психолого-педагогической компетенции, самообразованию используются наглядные и практические формы работы. Необходимую информацию можно найти на сайте учреждения образования и в личных блогах учителей-дефектологов.

С целью социализации и коммуникации, учащихся с ОПФР, в учреждении образования функционирует инклюзивный театр «АднолькавыЯ», в состав которого входят законные представители, педагоги, учащиеся, в том числе и с ОПФР, есть ребята с аутистическими нарушениями.

К сожалению, приходится констатировать, что учреждения образования, не спешат включать в свою систему учащихся с аутистическими нарушениями, так как данная категория обучающихся является для педагогов одной из самых труднообучаемых и непредсказуемых. Учителя иногда не знают, как подступиться к этим детям, как организовать социальное взаимодействие, строить коммуникацию, проводить уроки и коррекционные занятия. Иной раз в замешательстве находятся и родители. Но, опыт педагогической деятельности показывает, что максимально раннее включение детей с аутистическими нарушениями в коррекционно-образовательный процесс позволяет изменить негативные формы поведения, повысить жизненные перспективы.



Смелые новаторские практики убедительно демонстрируют результаты детей данной категории по включению в коммуникацию детей с аутистическими нарушениями с разными детьми.

Рациональное применение театрализованной деятельности позволяет формировать коммуникативную компетенцию учащихся с особенностями психофизического развития в соответствии с основными идеями деятельностного подхода в образовании – включение детей в реальную (театрализованную) деятельность, где в полной мере удовлетворяются их потребности, в том числе особые, стимулируются мотивы для достижения конкретных целей, создаются специальные условия для их развития, отбираются и модифицируются методы, приемы и средства с учетом возможностей каждого. Занятия театральным искусством благоприятно влияют на социализацию всех детей. Через театральную игру на сцене учащиеся активно познают мир, всем ребятам предоставляется возможность оказаться в разных ситуациях и примерить различные социальные роли, в зависимости от индивидуальных особенностей и возможностей каждого участника.

Еще на базе инклюзивной площадки функционируют экспериментальная, художественная и творческая мастерские. Ребятам предлагается работа с нетрадиционными техниками рисования, где используются различные материалы: пена для бритья, соль, вилки, нитки, клей, бумага, губки для мытья посуды, крышки и многое другое.

В целом, творческая группа всегда ищет новое, чтобы удивить, привлечь и разнообразить обучение и воспитание не только детей с ОПФР, а всех участников образовательного процесса.

Важным моментом деятельности детей является результат: полученные работы хранятся в фотоальбомах, некоторые учащиеся, при желании, составляют собственное портфолио.

Как итог работы инклюзивной площадки является совместные выставки, театральные постановки, отчетные концерты.

На уроках, коррекционных занятиях, в шестой школьный день учителя-дефектологи используют в своей работе учебные экскурсии.

Применение как реальных, так и виртуальных экскурсий на уроках и во внеучебной деятельности создает условия для развития у учащихся с ОПФР любознательности и инициативности в познании окружающего мира, способствует формированию у них умений обобщать и систематизировать впечатления, а значит делает процесс обучения и преподавания более интересным, качественным и результативным.

Создание творческого пространства в образовательной среде является важным педагогическим условием. Творческое пространство образовательной среды способствует развитию личности и ее формированию при активном ее

освоении, преобразовании. Совместный поиск и совместное созидание влияют на самооценку обучающегося, воспитывают у него открытость и свободу суждений.

Исходя из выше изложенного, можно сделать вывод о том, что инклюзивное образование предусматривает создание необходимых условий для равного доступа к образовательным услугам всех участников образовательного процесса. При организации интегрированного обучения и воспитания, как вариант, можно рассмотреть инклюзивную площадку, созданную на базе ресурсного центра.

В заключении нужно добавить следующее: необходимо искать новые способы работы не только на учебных или коррекционных занятиях, но и в обычной жизни, выстраивая работу таким образом, чтобы развивались речевые и коммуникативные умения всех учащихся, т.к. процесс взаимодействия людей в коллективе основывается именно том, как хорошо люди умеют выражать свои интенции посредством речи, которая напрямую связана с мышлением человека.

### **Список литературы**

1. *Кодекс Республики Беларусь об образовании: 13 янв.2011 г., № 24302: принят Палатой представителей 2 дек.2010 г.: одобр. Советом Респ.22 дек.2010 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь. Минск, 2011*
2. *Концепция развития инклюзивного образования лиц с особенностями психофизического развития в Республике Беларусь / Министерство образования Республики Беларусь. Минск, 2015.18 с.*
3. *Хитрюк, В.В. Инклюзивная готовность педагогов: педагогическая система формирования: монография. Барановичи: БарГУ, 2015. 176 с.*
4. *Хитрюк В.В. Инклюзивное образование: тренинги в работе с родителями: учебно-методическое пособие. Минск: БГПУ, 2018. 112 с.*

УДК 373.2

*Цалко Татьяна,  
аспирант кафедры педагогики и менеджмента образования  
Государственного учреждения образования «Академия последипломного образования»  
Беларусь, Минск*

## **СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В УЧРЕЖДЕНИИ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

*Аннотация:* Дошкольное детство-очень короткий период в жизни человека, но он имеет непреходящее значение, это самый сложный с точки зрения психического развития этап раннего онтогенеза. В современных системах образования большинство развитых стран дошкольному образованию в последнее время придается большое значение. Ведь в дошкольном возрасте закладываются все основные параметры и особенности личности ребенка. Игнорирование особенностей развития ребенка в этом возрасте чревато серьезными проблемами. В этой связи актуальным является изучение современных форм организации образовательного процесса.

*Ключевые слова:* дошкольный возраст, формы организации образовательного процесса, образовательные ситуации, образовательные события.

*Tsalko Tatiana,  
post-graduate student of the Department of pedagogy and education management  
State educational institution "Academy of postgraduate education"  
Belarus, Minsk*

## **MODERN FORMS OF ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN A PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTION**

**Abstract:** *pre-School childhood is a very short period in a person's life, but it has an enduring significance. It is the most difficult stage of early ontogenesis from the point of view of mental development. In modern education systems, most developed countries attach great importance to pre-school education in recent years. After all, in preschool age, all the main parameters and features of the child's personality are laid down. Ignoring the peculiarities of a child's development at this age is fraught with serious problems. In this regard, the study of modern forms of organization of the educational process is relevant.*

**Keywords:** *preschool age, forms of organization of the educational process, educational situations, educational events.*

Образовательные события являются инновационной формой организации образовательного процесса. Образовательное событие-часть целостного педагогического процесса, результат предшествующих событий и причин новых.

Идея событийного подхода заимствована из педагогической системы А.С. Макаренко, который отмечал, что большое значение в жизни человека имеют яркие и волнующие события. Только в событийной общности совокупность связей и отношений находятся в гармоническом единстве.

В образовательной среде, проблема событийности становится все более актуальной, т.к. связана с созданием необходимых культурных условий. Для событийной общности характерна полнота связей и отношений. Как отмечает В.И. Слободчиков, основная функция события-развивающая. «...событие есть то, что развивается и развивает. Соответственно сам ход развития состоит в возникновении, преобразовании и смене одних форм совместности, единства, события другими формами-более сложными и более высокого уровня развития...» [4,с.174] Можно предположить, что именно внутри конкретной событийной общности впервые образуются собственно человеческие способности, позволяющие ребенку, во-первых, входить в другие общности и приобщаться к определенным формам культуры, а во-вторых, выходить из данной общности, индивидуализироваться в ней и самому творить новые формы.

Организация событий-важная задача педагога. Событийный метод, как часть средового метода, необходимо рассматривать в контексте педагогического процесса. Событийный подход занимает важное место в системе форм и методов воспитания. Он позволяет установить тесные связи между реальной жизнью и учебным, воспитательным содержанием, жизненными процессами, происходящими в человеке или группе, и их педагогическим значением.

Таким образом, отметим, что событийная общность есть пространство для развития ребенка. В процессе взаимоотношений, общения со взрослыми происходит своеобразное «одушевление» жизнедеятельности ребенка [5, с. 22]. Это происходит потому, что посредством внешней стимуляции, непосредственных связей со взрослыми у ребенка формируется самосознание.

Взрослый раскрывает детям более далекие перспективы их действий связь новых задач жизнью и деятельностью окружающих обеспечивая появление так называемой смыслообразующей мотивации. Смыслообразующая мотивация учебной деятельности отличается тем, что содержит обоснование необходимости овладеть соответствующими знаниями, умениями и навыками для самого ребенка и его будущего [7, с. 33].

В организации образовательного процесса педагогами используются образовательные ситуации. Главными задачами создания и применения образовательной ситуации является формирование у детей новых умений в разных видах деятельности и представлений, знаний по изучаемой теме, позволяющих смоделировать для детей реальную действительность и возможные варианты поведения.

И.В. Сушкова указывает, что термин «образовательная ситуация» тесно связано с понятием «педагогическая ситуация». Это термины довольно часто понимаются как синонимичные. Как отмечает автор, «педагогическая ситуация – это форма совместной деятельности педагога (родителей) и детей, в процессе которой дети решают ту или иную проблему, а педагог (родители) направляют их на решение проблемы, помогают им приобрести новый опыт, активизируют детскую самостоятельность» [6, с. 276].

Основной единицей педагогического процесса в работе с детьми дошкольного возраста является развивающая образовательная ситуация – такая форма совместной деятельности педагога и детей, которая планируется и целенаправленно организуется педагогом с целью решения определенной задачи или задач вместе с детьми. Образовательные ситуации используются в процессе специально организованной деятельности, главными задачами которых являются формирование у детей новых умений в разных видах деятельности и представлений по изучаемой теме.

«Образовательная ситуация – это специальное проектирование и использование педагогом спонтанно возникающих в педагогическом процессе ситуаций с целью решения образовательных задач в разных видах образовательной (специально-организованное обучение, режимных моментах, самостоятельной деятельности детей) и детской деятельности (познавательной, игровой, музыкальной, изобразительной, коммуникативной, театрализованной, чтении художественной литературы), полагает Е.С. Конохова» [3, с. 70].

Принято выделять следующие типы образовательных ситуаций: игровые,

практические, театрализованные, проблемно-игровые, проблемные. Так же образовательные ситуации можно разделить на: заранее запланированные, спонтанно возникшие. В любых видах образовательных ситуаций необходимо совместное решение задач, а также партнерские отношения во время поиска.

Используя образовательные развивающие ситуации, педагог имеет возможность вести ребенка не к знаниям, а к познанию окружающего мира. Л.Н. Изотова предлагает использовать образовательные ситуации гуманистического выбора. «В них дошкольники становятся перед выбором откликнуться на проблемы других детей или предпочесть личные интересы и проявить безразличие; откликнуться на просьбу помочь или проигнорировать ее. Поведение детей в образовательных ситуациях выбора помогает лучше понять особенности их социально-личностного развития» [2, с. 115].

Т.В. Делеске уверена, что «образовательные ситуации в дошкольном возрасте надо применять с учетом периода дошкольного детства. Например, для детей четвертого года жизни использовать развивающие образовательные ситуации с гуманистическим содержанием. С детьми пятого года жизни можно создавать ситуации «Почемучки». Дети охотно сотрудничают со взрослым, стремясь к интеллектуальному общению с ним, развивают познавательные процессы, активизируют мыслительную деятельность. С детьми шестого-седьмого годов жизни Т.В. Делеске предлагает использовать разнообразные развивающие ситуации, в которых необходимо самостоятельно применить освоенные приемы и умения. Определить свойства песка, снега, подобрать дорожки по ширине в различных ситуациях, найти поисковое решение через наводящие вопросы, подсказки, заведомо неправильные наводки, недосказанные истории. По ее мнению, главное, всегда «использовать план образовательной ситуации с заранее выдвинутыми целями и задачами. Все образовательные ситуации подбираются в соответствии с реализуемой темой» [1, с. 52]

Следует сказать, что продуманное и системное использование образовательных ситуаций способствует тому, что дети с большим интересом и желанием включаются в образовательную деятельность.

### **Список литературы**

1. Делеске Т.В. *Использование развивающих образовательных ситуаций в работе с детьми дошкольного возраста.* Новосибирск. 2016. 93с.
2. Изотова Л.Н. *О социализации дошкольников.* Дошкольное воспитание. 2006. №4. С.115.
3. Конохова Е.А. *Использование образовательных ситуаций в нравственном воспитании дошкольников.* М., 2016. 109с.
4. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. *Психология человека. Введение в психологию субъективности. Учебное пособие для вузов.* М.: ШКОЛА-ПРЕСС. 1995. 384с.
5. Слободчиков В.И. *Психологические проблемы становления внутреннего мира человека.* Вопросы психологии. 1986. №6. С.22
6. Сушкова И.В. *Педагогические ситуации: возможности и особенности использования в ДОУ. оптимизация начального образования в современных условиях: материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвящённой 35-летию факультета*

*педагогіки и методики начального образования. Елец: ЕГУ им. И.А. Бунина. 2010. С. 257-281.*

7. Якобсон С.Г., Доронова Т.Н. Психологические принципы формирования начальных форм учебной деятельности у дошкольников. *Вопросы психологии. 1988. №3. С. 33.*

УДК 37.017.93

*Жук-Гординський Юрій, студент 5 курсу магістратури  
Українського Католицького Університету, Львів, Україна*

## **МОРАЛЬНО-ОСВІТНЯ СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ, ЯКА ПОКИНУЛА ТОТАЛІТАРНІ СЕКТИ**

***Анотація.** Представлено аналіз питання морально-освітньої соціалізації молоді, яка покинула тоталітарні секти. Проаналізовано низку чинників, які впливають на деградацію критичного мислення, всебічного розвитку особистості, культурної колективної адаптації. Висвітлено роль ретроспективних стереотипів щодо освітньої аксіології. Визначено причини недовіри та завищених етичних вимог до освітньої системи в загальному. Розглянуто тенденцію в глобальному вимірі.*

***Ключові слова:** соціалізація, мораль, аксіологія, особистість, освіта, молодь, тоталітарні секти.*

*Zhuk-Hordynskyi Yuriy, Student of the 5th year of magistracy  
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine*

## **MORAL-EDUCATIONAL SOCIALIZATION OF YOUTH, WHICH LEFT TOTALITARIAN SECTS**

***Abstract.** An analysis of the morally relevant social youth who left totalitarian sects is presented. A number of factors have been analyzed that imply the degradation of critical thinking, the comprehensive development of representatives, the cultural teams of adaptation work, and the defeat of retrospective stereotypes pertaining to particular axiologies. The reasons for distrust and high ethical requirements for the education system in general have been identified. Trends in the global version have been observed.*

***Keywords.** Socialization, morality, axiology, personality, education, youth, totalitarian sects.*

Морально-освітня соціалізація, ціннісні орієнтації молоді пов'язані з освітою. Освіта історично була і є однією із основних вартостей людини. Оскільки освіта формує базисні цінності підростаючої особистості, постає ґрунтовним чинником соціальної мобільності, а освічена молодь – рушієм суспільних змін [5, с. 54]. Дослідження освіченості і соціальної адаптації молоді, яка покинула тоталітарні секти є актуальним, тому звернення до означеної тематики є на часі.

Освіта в житті як віруючої, так і невіруючої людини займає роль якщо не наріжного каменю, то хоча б наближену до стрижня центрального осередку її світогляду. Важко в ХХІ столітті уявити людину, яка отримує гідну грошову винагороду за свою працю, яку вона виконує аматорськи. Уявлення людини про щастя та життєвий успіх розглядається саме через призму професійного успіху, оскільки те, що я виконую майстерно – дає мені на «хліб насущний» (але бажано

на більше). Окрім права на сім'ю, дозвілля, відпочинок, людина має й обов'язки щодо них. Все це беззаперечно потребує фінансового утримання. Саме тому досягаючи певного віку людина робить вибір цілого життя.

**Мета статті** – висвітлити проблеми морально-освітньої соціалізації молоді, яка покинула тоталітарні секти, з врахуванням упередженого ставлення та зміни ціннісних освітніх орієнтирів (як досвіду перебування в секті).

На подальшу долю людини в її молоді роки впливають соціальні, релігійні, моральні, політичні, інші суспільні та соціокультурні чинники. Причому вплив може бути, з огляду загальних суспільно-моральних норм, не завжди позитивним. Потрапляння молоді людини під вплив тоталітарної секти ставить табу на її подальше освітнє зростання. Чим довше особа не пориває з сектою, тим більш складним стає її життя. Доводиться шукати заробіток на своє існування не маючи відповідних вмінь та підготовки. Якщо молодь все ж знаходить в собі сили з тих чи інших причин порвати з організацією, наздогнати втрачену можливість буде важко з багатьох причин.

Світогляд секти дуже швидко і наполегливо дає відповідь на будь-яке запитання та пояснює будь-яку проблему. Людина не повинна перевіряти достовірність отриманої інформації від лідера або якимось чином ставити її під сумнів. Хоча сектантських прогрес дозволяє перевірку інформацій, проте за власними інтерпретованими джерелами. Критика організації іншими релігійними або світськими згромадженнями доводить правоту лідерів секти, оскільки правда є завжди переслідуваною. Тому серед освітян для сектантської молоді немає авторитетів. Неважливо хто знаходиться перед тобою: професор, доктор наук чи провідний науковець.

Використовуючи різні маніпулятивні техніки, секта експлуатує довірливу молодь. Ці дії несуть в собі як фінансову, так і психологічну шкоду. Для перетворення молоді людини на гвинт глобального механізму, лідери культу готові до обману та десоціалізації людини. Тим самим вони позбавляють її можливості критично мислити, всебічно розвиватися та зростати в звичному соціокультурному середовищі [2, с. 68].

Принципи ситуації не змінюються, якщо молода людина входить до секти за своєю сім'єю. Навіть навпаки. В такому випадку вплив сім'ї на майбутній вибір професії має вирішальну силу. Не вбачаючи сенсу в здобутті освіти та досягненні певних здобутків, молодь виходить з того, що починає шукати роботу, згідно зі своїми поточними вміннями та можливостями. Не завжди це приносить задоволення, але вбачається як тимчасова незручність на противагу користі, яку ти можеш принести для братів і сестер по секті.

Якщо молода людина з будь-яких умов пориває з тоталітарною організацією, то повертатися в минулий колись звичний соціум стає складно.

Середовище, в якому перебуває молода людина, його правила, ієрархія, моральні орієнтири, цінності, змушують її адаптуватися та формуватися в ньому як особистість. Саме вплив оточення є вирішальним чинником для визначення життєвих цілей.

Перебуваючи в сектантському колі молодь отримує низку заборон, які асоціалізують її та змушують жити в реаліях несвідомого самообману. Сектантське мислення призводить до нетерпимості освітнього процесу як такого, який марно віднімає час у молоді. Натомість пропонується «вигідна» альтернатива інвестування власного часу в своє позаземне майбутнє. Наприклад, під приводом швидкого настання кінця світу. Якщо він настане незабаром, то не потрібно:

1) гаяти час на здобування освіти. Краще цей час витратити на проповідь їхньої релігійної течії. Таким чином, заохотивши ще одну людину стати частиною їхнього тоталітарного механізму, молода людина отримує певні бонуси, які, звичайно, призначені для життя вічного. В земному вимірі вона їх використати не матиме нагоди;

2) гаяти час на ворогів організації. Такими секта бачить кожного, хто не згідний з їхньою доктриною. Оскільки решта світу розглядається як слуги сатани, то й працює цей світ сам на себе і для себе. Відповідно до зазначеного, непотрібно здобувати освіту, бо середовище, в якому ти перебуватимеш під час процесу навчання, тебе спокусить і повністю поглине. Очевидно, що адепт не забажає гніву його божества.

Якщо людину на тривалий час або назавжди фізично відлучити від оточення, до якого вона звикла, вона неодмінно втратить орієнтир і почуття дійсності [1, с. 76]. Таким чином молодь стає підконтрольна секті.

Деградація впроваджується демонізацією звичних наукових досягнень та відсутністю права критичного мислення. Саме останнє відкидається як таке, що по гріхам адепта приносить лише негатив та віддаляє сектанта від істини своїми хитрощами, філософією та спокусами зрозуміти все логічно. Будь-які освітні заклади деморалізуються в очах молоді в секті. Позиціонуються як такі, що тримаються лише на хабарях, аморальних цінностях, одноліткам притаманне знуцання над ближніми. В сукупності отриманої інформації, у свідомості сектанта формується тверде бачення безглуздості та недоцільності як вивчення окремих непотрібних дисциплін, так і перебування у відповідному соціумі.

Отже, саме такі чинники, як беззаперечний авторитет лідерів культу та зростання і формування молоді у відповідному середовищі, впливають на світогляд людини. Проте залишивши секту, молодь не завжди може залишити сприйняття зовнішнього світу набутого в організації. Така людина вимушена існувати за рахунок праці, яка не потребує особливих вмінь і знань. Принаймні певний час.



Наважитись на здобуття фаху та освіти після досвіду, отриманого в секті, такій молоді важко. Маючи такий негатив, людина на тривалий час отримує імунітет від будь-якого іншого віросповідання, розглядаючи його таким, що несе ту саму пережиту загрозу. Враховуючи сучасні секуляризаційні тенденції в світі, суспільство теж не викликає довіру. В окремих випадках такий стан може переходити в депресію. Іноді навіть критичну.

Маючи певні зміни в свідомості щодо сенсу життя, молодь не розважає думкою про правильність чи неправильність рішення виходу з секти. Часто вибір базується не на хибності чи критиці віровчення, а на особистісних стосунках між членами, підозрі в обмані та вихід за рамки дозволеного (наприклад читання забороненої літератури, яка критикує діяльність організації та називає її тоталітарною сектою) [6, с. 87].

Все ж, звільнившись від кайданів серйозних обмежень, які молода людина мала в секті, вона стає дещо «відкритішою» для сприйняття певних полегшень в житті. Повільно, поступово, але все ж для прогресу нагода є. Споглядаючи на однолітків, спілкуючись з іншими людьми, молодь дедалі повертатиметься та всотуватиме як губка тенденцію рости та розвиватися. Рано чи пізно повстане питання про подальше професійне чи кар'єрне зростання. В людській природі закладене бажання рухатись в керунку майбутнього. При цьому важливо, щоб мета була добром, яке потрібно здобути [4, с. 22].

Отже, загалом, моральний вчинок людини походить від її свободи. Перебуваючи в певній асоціальній ізоляції людина має певний рівень свободи. Після поривання із сектою людина сама визначає рамки своєї свободи. Відповідно до дифеніціювання вчинку, як морально доброго або морально негативного – відбувається власним світоглядним розсудом.

Якщо молода людина все ж наважилась на здобуття певного фаху та вступила до навчального закладу, освітянам її визначити буде вкрай важко. Звичайно, що серед інших учнів або студентів вона вирізнятиметься особливою спрагою до справедливості, старанністю та в певній мірі відокремленістю від загального колективу.

В морально-освітній соціалізації цієї людини важливу роль відіграє педагог або керівник (куратор) групи, оскільки звернення до психолога не буде. Молода людина, яка покинула тоталітарну секту, не вважає себе особливою. Навпаки, наполегливість в цьому контексті може встановити міцний бор'єр та скласти думку, що її сприймають як морально неповноцінну. Набагато легшим буде адаптації людини, якщо вона все ж примкнула до якогось релігійного руху. Все одно, будь то традиційне християнство, іслам чи юдаїзм. В такому випадку формування нового світогляду здатне витіснити або реорганізувати бачення ретроспективних стереотипів, які молодь здобуває під час перебування в тоталітарній секті. Також є вірогідність, що молода людина повернеться до

певних суб'єктивних мрій, які вона мала в дитинстві або сформувала під час навчання в школі. Або встигла сформувати професійне бачення але при входженні в секту і зміні способу життя встигла від нього відмовитися. Не існує шаблонних переконань, принципів чи ідеалів щодо вибору професії, яким би суворо слідували молоді люди, які покинули тоталітарні секти. Кожен виходить зі своїх можливостей, певних вмінь, покликання, регіону проживання, потреб ринку. Це є такі самі звичайні люди, як і всі ми. Просто з певним багажем досвіду, який на певний час відсторонив їх від загального соціально-суспільного та культурного життя.

Влучно свого часу сказав Антуан де Сент-Екзюпері: «найбільшою розкішшю на світі – є розкіш людського спілкування». Незважаючи на певне відсторонення особи від студентського соціуму, вона все ж звикла до спільності: спільних поглядів, спільних інтересів. Молода людина, після розриву з тоталітарним режимом все ж може мати ностальгію за життям в спільноті, спілкуванням із колишніми товаришами та в загальному за приємними позитивними моментами, які вона переживала в цьому періоді свого життя. Тому саме загально моральна колективізація може стати лагідним способом в соціалізації людини. Так чи інакше в навчальному закладі ти перебуваєш в колективі.

Певний резонанс можуть викликати церковно-державні та церковно-освітні відносини, які, на сприйняття людини, яка залишила секту, часто дискримінують її вибір щодо «правильної» і «неправильної» релігії, або не сповідання жодної взагалі. Це може створювати певні перешкоди до колективної та культурної адаптації. Якщо виходець з тоталітарної організації обирає сповідання нетрадиційне до помісного вірування його країни – виникатимуть певні ускладнення. Проте така людина вже має певний досвід існування у відносній меншині [3, с. 315].

Здобуття освіти для молоді, яка покинула тоталітарні організації та раніше її не отримала з сектантських упереджень, є однією з першочергових фундаментальних речей, яка впливає на подальше майбутнє людини.

Подальші наукові дослідження вбачаємо у розкритті впливу аксіологічних аспектів молоді, яка покинула тоталітарні секти на їх аплюриалізацію та освітне виховання.

### **Список використаних джерел**

1. Волков Е. Н. *Методы вербовки и контроля сознания в деструктивных культах. Журнал практического психолога.* Москва: Фолиум. 1996. 76-82 с.
2. Дворкин А. Л. *Сектоведение: Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования.* 3-е изд., перераб. и доп. Нижний Новгород: Братства во имя Св. князя Александра Невского, 2003. 816 с.
3. Казанова Х. *Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація [пер. з англ. Скакуна Р.].* Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. 315 с.

4. Обер Ж. М. Моральне богослов'я [пер. з італ. о-др. Любачівського М. І.]. Стрий: Стрім, 1997. 289 с.
5. Шиделко А. В. Профорієнтація профвідбір: аксіологічні аспекти: навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 140 с.
6. Cialdini R. B. *Influence. The psychology of persuasion*. England: 5th edition. 2008. 336 с.

**Науковий керівник: Шиделко Анна Володимирівна**

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, факультету психології, Львівського державного університету внутрішніх справ

УДК 376.58:371.487

**Захарчишин Зоряна**, Студентка 5 курсу магістратури  
Українського Католицького Університету, Львів, Україна

## ПРИНЦИПИ ЗАПОБІЖНОЇ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ СВ. ІВАНА БОСКО

**Анотація.** Представлено аналіз принципів запобіжної системи св. Івана Боско. Визначено роль провідника у даній системі. Розглянуто принципи формування духовних цінностей і значення християнського виховання у житті молоді.

**Ключові слова:** превентивна система виховання, «діти вулиці», св. Іван Боско, селезіани, принципи виховання.

**Zakharchyshyn Zoriana**, student of the 5th year of magistracy  
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

## PRINCIPLES OF THE ST. IVAN BOSCO'S PREVENTIVE SYSTEM OF EDUCATION

**Abstract.** The analysis of the principles of the preventive system of St. Ivan Bosco. The role of the conductor in this system is determined. The principles of formation of spiritual values and the importance of Christian education in the life of young people are considered.

**Keywords.** Preventive education system, «street children», St. Ivan Bosco, salesians, principles of education.

Святого Івана вважають покровителем молоді, а саме тієї молоді, яка опинилася на вулиці. Своїми ідеями виховання святий значно випередив своїх сучасників, а його педагогічні підходи до виховного процесу є актуальними й на сьогоднішній день, ними послуговуються у своїй діяльності згуртовані селезіани.

Свою педагогічну систему він назвав запобіжною, адже через певну профілактику можна вберегти молодь від негативного впливу суспільства. Відвідуючи в'язницю, де відбували покарання юнаки він побачив раціональність і доцільність превенції і це дало поштовх до формування педагогічної системи. Основу цієї системи склали: доброта, розум, віра і духовне життя.

**Мета статті** – висвітлити актуальність принципів запобіжної системи та показати їхню вагомість у процесі ресоціалізації «дітей вулиці».

Під принципами педагогічного процесу розуміють систему основних вимог до навчання і виховання, дотримання яких дає змогу ефективно вирішувати проблеми всебічного розвитку особистості [5].

Основними принципами цієї системи стали: дозвілля, радість, родинна атмосфера, покарання й винагороди, віра, розум і духовність.

«Якщо ти хочеш краще пізнати дитину, то запроси її до гри», – часто повторював Дон Боско. Саме дозвіллю він приділяв важливе місце у вихованні молоді, адже ігри та різні види спорту є важливими для нормального розвитку особистості. Вони відкривають дитину по новому, вчать проявляти ініціативу та всебічно розвивають молоду людину. Спорт, музика, театр – це дуже ефективні способи для того, щоб досягнути дисципліни, виховати молодь і привести її до святості [2]. В Ораторії були обов'язково ігри, забави, прогулянки і цікаві екскурсії.

Радість була «одинадцятю заповіддю» для Отця Боско, «будьте завжди веселими, диявол боїться веселих людей». Він навчав, що для того щоб досягнути святості необхідно добре виконувати свої обов'язки, вести до Бога інших людей і бути веселим. Радість базується на присутності Бога в щоденному житті. Якщо ти не маєш миру з Богом – це перша причина для поганого настрою. Бо радісний настрій має дуже добрий вплив на молоду особу. Радість вбиває нудьгу та відкриває серце і вуста. Радість має велику силу [1]. Оскільки сам отець був від природи веселою людиною, то на його думку заняття мали бути цікавими і переплетеними з добрим гумором і жартами.

Атмосфера виховних закладів має бути подібною до родинного дому. Родинна атмосфера налаштовує на безпосередність, повагу і товариство, саме тоді молода людина може бути вислуханою, зрозуміти іншого, допомогти і надати підтримку ближньому. А сам вихователь (аніматор) має дарувати дітям дар духовного батьківства. Отець Боско повторював, що вихователь має бути, передусім, духовним батьком, а вже потім наставником.

Отець Боско стверджував, що гарний вихователь може обійтися без покарання або звести їх до мінімуму. При правильному використанні запобіжної системи покарання є зайвими, можуть знадобитися лише у крайньому випадку але тільки у лагідній формі. Святий говорив: «...Якщо можливо, не карай. Треба зробити неможливим, щоб дитина чинила зло – тоді покарання будуть не потрібні. Ніколи не карай поки не вичерпаєш усі інші засоби...» [3].

У системі християнського виховання покарання – це те, що має допомогти вихованцю виправитися, зробити його кращим. У жодному разі провідник не має карати вихованця, щоб показати свою владу. Дон Боско мав такі інструкції щодо покарань:

1. Не робити з покарання повсякденне явище;
2. Не застосовувати тих покарань, які занижують самооцінку, принижують почуття гідності особи;
3. Карати тільки віч-на-віч, щоб не бачили інші;
4. Не застосовувати покарання коли вихователь роздратований;

5. Не застосовувати колективну відповідальність, а тільки персональну;
6. Ні – тілесному насильству і фізичним покаранням;
7. Вихователь не повинен вживати лайливих слів до вихованця.

Протягом своєї діяльності Отець не застосував жодного тілесного покарання, але намагався словами переконати своїх вихованців більше не повторювати негативні явища. Також він застосовував «негативні» покарання, тобто позбавлення якоїсь приємності вихованця. Найбільшим покаранням було виключення з Ораторію.

Нагородами в Ораторії були щире задоволення та прихильність вихователя, його довіра, лагідний погляд і добре слово, маленькі приємності та загальні похвали.

Жива віра була рушійною силою педагогічної діяльності Отця Боско. Його педагогіка мала єдину ціль: довірені йому хлопці жили згідно з Божими Заповідями і своїм земним життям заслужили собі на вічність з Богом. Стосовно принципу розуму то Отець навчав хлопців трудитися, вивчаючи при цьому різні ремесла. Релігійні постулати й аналітичний розум – це дві категорії визначального змісту, на яких ґрунтується означена система виховання.

Духовно-моральному вихованню отець виділяв найважливіше місце. В центрі релігійного виховання були: Сповідь, Причастя і культ Богородиці, які Дон Боско вважав основними джерелами духовного життя особистості. Наука релігії охоплювала такі предмети: катехизм, Святе Письмо та історію Церкви. Згідно з вченням Дона Боска релігія має асоціюватися з достойним, цінним і привабливим – реаліями, які підносять людину до Бога, наповнюють її спокоєм і щастям. Дон Боско застерігав від нудних моралізувань педагога. До своєї педагогічної системи він включив Сповідь, як один із найважливіших виховних засобів [4, с. 254].

Отже, Дон Боско розглядав виховання як один із елементів євангелізації. Кінцевою метою його педагогіки було сформувати з своїх вихованців добрих християн і чесних громадян, життя і релігія – це одна справа.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у висвітленні питання просвітницько-виховної діяльності блаженного О. Піно (Джузеппе) Пульзі з «дітьми вулиці».

### **Список використаних джерел**

1. Б'янко Енцо, Амборджо де Карло. *Отець Боско – приятель молоді*. URL: [https://www.truechristianity.info/ua/books/don\\_bosco/don\\_bosco\\_content.php\\_](https://www.truechristianity.info/ua/books/don_bosco/don_bosco_content.php_)
2. «Запобіжна система» виховання св. Івана Боско. URL: <https://livingrosary.org.ua/spirituality/items/zapobizhna-sistema-vixovannja-sv-ivana-bosko.html>
3. Комісія УГКЦ у справах освіти і виховання. *Зрілість і лідерство*. Львів, 2018. 217 с.
4. Сапеляк О. *Превентивна система виховання товариства салезіян*. Народознавчі зошити. № 2 (104), 2012. С. 249-255.

5. *Фіцула М. М. Педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. URL : [https://pidruchniki.com/1613030534943/pedagogika/pedagogika\\_](https://pidruchniki.com/1613030534943/pedagogika/pedagogika_)*

**Науковий керівник: Шиделко Анна Володимирівна**  
кандидат соціологічних наук, доцент,  
доцент кафедри психології, факультету психології,  
Львівського державного університету внутрішніх справ

УДК 37.017.92:376.42

**Пихальська Наталія**, Студентка 5 курсу магістратури  
Українського Католицького Університету, Львів, Україна

## **ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ В ОСІБ З РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ**

**Анотація.** Представлено аналіз питання формування духовних цінностей в осіб з розумовою відсталістю. Проаналізовано чинники впливу на духовне формування та розвиток особистості. Визначено роль Церкви у даному процесі. Розглянуто методики євангелізації та катехизації, та їх значення для формування духовних цінностей.

**Ключові слова:** духовні цінності, євангелізація, катехиза, сім'я, особа з розумовою відсталістю.

**Pykhalska Nataliya**, student of the 5th year of magistracy  
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

## **THE FORMATION OF SPIRITUAL VALUES IN PERSONS WITH MENTAL RETARDATION**

**Abstract.** This article examines the formation of spiritual values in people with intellectual disabilities. The factors of influence on spiritual formation and development are analyzed. The role of the Church in this process has been identified. The methods of evangelization and catechization and their importance for the formation of spiritual values are considered.

**Keywords.** Spiritual values, evangelism, catechism, family, mental retardation.

Формування особистості людини відбувається відповідно до впливу різноманітних суспільних чинників. Найвизначніший, на наше переконання, це формування духовних цінностей, як першоджерела становлення людини. Створення, збереження і поширення духовних цінностей спрямовано на задоволення духовних потреб людей, які формуються під час виховання. Всі люди, незалежно від походження, стану й віку, мають гідність особи, а тому й невід'ємне право на виховання [1, с. 197].

Сьогодні завершився час, у якому людина лише пізнає світ, і настав час освіти, постійного вдосконалення та розвитку. Система моральних норм та духовних цінностей є однією з умов соціальної стабільності суспільства. Таким чином ми можемо розуміти важливість духовного виховання.

**Мета статті** – висвітлити важливість і механізми формування духовності у людей з розумовою відсталістю ґрунтуючись на катехизації.

Духовність є суто людською якістю, властивістю психіки, яка відіграє важливу роль у становленні, функціонуванні та розвитку особистості і пов'язана з системою її цінностей. Процес духовного розвитку пов'язаний зі змінами у ціннісній сфері особистості, сутність яких полягає у сходженні особи до вищих людських цінностей [8]. Основою духовного виховання є формування прагнення до загальнолюдських моральних цінностей.

Формування духовних цінностей починається ще з народження дитини, у дошкільному віці закладаються основи, а молодший шкільний вік стає найбільш чутливим для вирішення цієї проблеми. Для осіб з розумовою відсталістю цей процес може відбуватися впродовж життя.

Сім'я, родина, школа, вчителі, навчальні заклади, Церква та суспільство беруть участь у формуванні людини. Індивідуальні властивості дитини (вроджені нахили і задатки) є духовним потенціалом, який збагачується в залежності від соціального середовища і умов виховання [5, с. 280]. Найбільшу роль у духовному вихованні та формуванні духовно-моральних цінностей відіграє Церква.

Говорячи про духовне виховання у сучасному суспільстві, важливим є спрямувати свій погляд на мету, тобто для чого людині зростати, самовдосконалюватися, і чи взагалі є сенс у такому розвитку? Відповідь ми знаходимо у Святому Письмі, де головним провідником і вихователем християнина є Святий Дух, третя особа Пресвятої Трійці.

Першою досконалою спільнотою осіб, які є покликані до обдарування один одного взаємною любов'ю є Пресвята Трійця. Де відношення між Божественними особами показує важливість спільноти на шляху зростання християнина до духовної повноти зрілості життя у Христі Ісусі. Передусім, ніж навчати про Того хто є зачинателем спільнотного життя і началом всього що існує, слід познайомити особу з живим Богом. Наша Церква це робить у властивий їй спосіб, через метод – євангелізацію.

Євангелізація – це об'явлення живого Бога, який є присутній у спільноті як жива і діяльна. Тому важливо є у нашому часі, починати виховні процеси з євангелізації тих людей, які готуються наслідувати моральні норми поведінки, які об'явив для нас Ісус Христос.

Церква особливо закликає відновитися до живого сприйняття Бога у сучасних обставинах життя. Це відновлення може заіснувати тільки у співпраці людини зі Святим Духом, який у свою чергу є тим, який відкриває нам правдиві істини життя людини у Бозі. Першим кроком до катехизації є євангелізація, бо апостоли спочатку зустріли Ісуса, пішли за ним, зрозуміли Його намір, а вже пізніше перебували у тривалій науці Ісуса. Бачимо також що після свого Вознесіння Ісус зсилає їм свого Духа, щоб завжди перебував з ними і навчав їх повсякчас що вони мають говорити і робити. Цей процес, завжди відбувався на

молитві, тобто під час живого спілкування Бога і людини. Тому і молитва є важливим середником виховання у християнській досконалості.

Наступним тривалим видом такої діяльності, яка сприяє духовному вихованню є катехиза. Катехиза – це суто церковна діяльність, бо Церква покликана бути вчителькою віри [2, с. 21], а також катехиза є впорядкованим процесом вивчення науки Ісуса Христа, вчення Церкви та зближення з живою Особою – Богом. Саме через віру і вчення, Церква формує духовне виховання осіб, вводючи їх у велику родину – спільноту.

Мета катехизи – ввести людину у сопричастя з Ісусом Христом. Це обов'язково веде до поглиблення зв'язків з Пресвятою Тройцею, а також через Церкву – Тіло Христове – з іншими людьми. Отже, катехиза веде до духовної зрілості у Христі [3, с. 22].

До катехизації задіяна уся парафіяльна спільнота: священники, катехити, родичі, усі парафіяни. Участь у житті парафії людей з розумовою відсталістю є великим скарбом і сприяє зростанню церковної спільноти. Також в особливий спосіб Церква дбає про їхній духовний розвиток. У спільноті існують особи, які потребують особливої допомоги через їхню неповносправність. Завдання Церкви – забезпечити їм відповідну особисту формацію як членам Церкви відповідно до їх можливостей. Ця катехиза, хоча й специфічна, не повинна ізолювати їх. Уся спільнота повинна з любов'ю і турботою підтримувати таких осіб. Свідчення віри неповносправними можуть послужити взірцем і стимулом віри для більшої спільноти [4, с. 61]. Це підтверджує важливість кожної особи в спільноті, та показує взаємну важливість суспільства у формуванні людини.

Місцем для формування духовних цінностей через призму катехизи є:

1. Сім'я. За часів життя Ісуса Христа, віру приймали цілими сім'ями, родинами, члени яких ставали духовною підтримкою один для одного. Таким чином сім'я як домашня Церква є основним місцем духовного виховання, словом і власним прикладом. Завдяки спільній молитві плекається побожність, відчуття приналежності до спільноти, любов до традицій, обряду, формується здатність і вміння визнавати віру та любити ближніх.

2. Парафіяльні (недільні) школи. Парафіяльні школи здійснюють читання, навчання та розважання над Святим Письмом, впровадження Слова Божого в життя, а також одухотворення його в серці. Реалізація формування духовних цінностей відбувається завдяки катехитичному навчанню згідно з затвердженою програмою, євангелізацією, участю у заходах та дозвіллі християнського спрямування, активністю у житті парафії та християнських практиках. Парафіяльна школа повинна дбати не лише про духовний розвиток парафіян, але і формувати цілісну особистість та сприяти фізичному розвитку.

3. Школи, засновані Церквою. Католицькі школи, школи створенні при монастирях, колегіуми, які навчають на основі християнської віри та культури,



забезпечують загальноосвітній рівень навчання та сприяють християнській моралі.

4. Державні та приватні школи. Церква має право та обов'язок дбати про державні та приватні заклади навчання, оскільки учнями та студентами яких є особи з християнських родин. Саме тому Церква заздалегідь погоджено і офіційно підтверджено, співпрацює з закладами освіти, впливаючи на виховні процеси в них. У випадках, якщо у закладах освіти ігноруються християнські засади, Церква має право не співпрацювати.

У формуванні навчальних груп для катехизи, найкраще навчати здорових дітей і дітей з розумовою відсталістю, чи дорослих осіб з розумовою відсталістю і без неї – разом. Однак, якщо для цього немає спеціалістів, спеціально підготовлених катехитів, допоміжних матеріалів чи ресурсів, щоб інтегрувати дітей чи дорослих осіб у звичайний ритм життя парафіяльної спільноти, і для того, щоб забезпечити ефективний процес навчання та виховання для всіх, слід формувати групи з особливою розважливістю, таким чином:

1) особи з легкою розумовою відсталістю можуть навчатись у звичайній катехитичній групі, за загальною або індивідуальною програмою. На індивідуальній програмі вимоги є дещо іншими, ніж до решти осіб групи, можуть бути індивідуальні завдання, а також за потреби додатковий асистент.

2) особи з помірною або тяжкою формою розумової відсталості навчаються у класах по 4-6 учнів [6, с. 9]. Також можуть допомагати асистенти. Однак такі групи бувають зрідка, тому катехит може навчати особу індивідуально, але такий спосіб навчання позбавляє особу з розумовою відсталістю можливості співпраці з іншими.

3) особи з глибокою формою розумової відсталості можуть бути присутні на катехизі з асистентом. Окрім цього, потрібно додатково займатись індивідуально.

Отже, завдяки правильному формуванню групи можна досягти високих результатів навчання осіб з розумовою відсталістю та без неї, водночас із формуванням у них духовної складової.

Структура катехизи для осіб з розумовою відсталістю. Катехиза складається з трьох частин: повторення попередньо вивченого матеріалу, вивчення нової теми і підсумок. Протягом катехизи чергуються навчання і відпочинок. Структура катехизи є гнучкою і постійною, в залежності від можливостей і потреб особи [7, с. 11].

Атмосфера повинна бути сприятлива і безпечна, щоб особа з розумовою відсталістю почувалась комфортно і безпечно. Тривалість катехизи орієнтовно 45 хвилин, залежить від можливостей і потреб особи. У кожному конспекті катехизи вказано: тему, мету, провідну цитату зі Святого Письма, інтерактивні методи, примітки, матеріали, наочність тощо.

Таким чином, для реалізації мети успішного навчання та формування духовних цінностей в осіб з розумовою відсталістю, необхідно визначати та враховувати потреби всіх учасників процесу та заздалегідь обговорити та погодити заплановані заняття та визначити необхідні матеріали та дидактичні засоби. Завдяки спільній меті та діям які сприяють духовному вихованню можна досягти бажаного результату, але у праці з особами з розумовою відсталістю потрібно пам'ятати, що результат може не завжди бути таким як ми очікуємо, а інколи потрібно прикласти набагато більше зусиль. Проте це сприяє задоволенню духовних потреб людини та формує систему цінностей.

Подальші наукові розвідки вбачаємо у розкритті питання гідності людини із розумовими розладами в сучасному українському соціумі.

### **Список використаних джерел**

1. *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі (перекл. з лат.). Український католицький університет. Львів, 2014. 197 с.*
2. *Катехитичний правильник Української Греко-Католицької Церкви / Катехитична комісія УГКЦ. Львів, 2013. 21 с.*
3. *Катехитичний правильник Української Греко-Католицької Церкви / Катехитична комісія УГКЦ. Львів, 2013. 22 с.*
4. *Катехитичний правильник Української Греко-Католицької Церкви / Катехитична комісія УГКЦ. Львів, 2013. 61 с.*
5. *Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. Київ, 2007. 280 с.*
6. *Прийдіть до мене всі: посібник для катехита за програмою підготовки осіб із особливими потребами до першої св. Сповіді і урочистого св. Причастя / упор. А. Козіброда, с. Луїза Цюпа (СНДМ), Н. Дуда. Львів, 2011. 9 с.*
7. *Прийдіть до мене всі: посібник для катехита за програмою підготовки осіб із особливими потребами до першої св. Сповіді і урочистого св. Причастя / Упор. А. Козіброда, с. Луїза Цюпа (СНДМ), Н. Дуда. Львів, 2011. 11 с.*
8. *Шевченко О. В. Духовне виховання у сучасній сім'ї. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/6953/1> (дата звернення: 5.03.2020).*

**Науковий керівник: Шиделко Анна Володимирівна**

*кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, факультету психології, Львівського державного університету внутрішніх справ*

УДК 159.922:177.3

*Шиделко Анна*

*доцент кафедри психології, канд. соц. наук, доцент,*

*Калька Наталія*

*старший викладач кафедри психології,*

*Львівський державний університет внутрішніх справ*

*м. Львів, Україна*

## **ФЕНОМЕН БРЕХНІ ТА БРЕХЛИВОСТІ: ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ**

***Анотація.** Висвітлено проблему феномена брехні та брехливості у віковому спектрі. Проаналізовано дошкільний, підлітковий, юнацький, зрілий та похилий вік. Виокремлено особливості брехні кожного вікового періоду. Подано й окреслено причини брехні (страх покарання, підвищення самооцінки, протест, встановлення особистих меж, проблеми в сім'ї, потреба в увазі та схваленні, наслідування дорослих). Констатовано, що брехня й брехливість є складовою формування, становлення й самопрезентації особистості, її поведінки й адаптації у сучасному соціумі.*

***Ключові слова:** брехня, брехливість, адаптація, життєдіяльність, маніпуляція, страх, захист, суспільство.*

*Shydelko Anna, PhD (Sociology), Assoc. Prof.*

*Kalka Nataliya, Senior lecturer,*

*Lviv State University of Internal Affairs,*

*Lviv, Ukraine*

## **PHENOMENON OF LIE AND FALSEHOOD: AGE FEATURES**

***Abstract.** The problem of the phenomenon of lie and falsehood in the age spectrum is covered. Preschool, adolescent, teenage, mature and elderly ages were analyzed. The features of the lies of each age period are distinguished. Causes of lies (fear of punishment, increased self-esteem, protest, setting personal boundaries, family problems, need for attention and approval, imitation of adults) are presented and outlined. It is stated that lie and falsehood are a component of the formation, becoming and self-presentation of the individual, his behavior and adaptation in the modern society.*

***Keywords:** lie, falsehood, adaptation, life activity, manipulation, fear, protection, society.*

Феномен брехні та брехливості, як явище, завжди буде цікавим і до кінця не вивченим для життєдіяльності людини та її адаптації в суспільстві. Питання є архиактуальним з позиції психологічної науки у контексті аналізу когнітивних, емоційних, інтелектуальних, мотиваційних, ціннісних та ін. аспектів. Так, як соціальний вимір особистісного розвитку неминуче спрямовує кожного до вибору різноманітних стратегій адаптації та взаємодії з оточуючими. Саме до брехні, як захисної поведінки, маніпулятивної та гнучкої, яка вигідна для приховання або замовчування певних фактів чи іншої інформації звертаються представники різних вікових категорій. Для висвітлення означеної теми наукової розвідки розкриємо особливості брехні та брехливості, як феномена, на кожному

віковому етапі, з огляду на специфіку особистісного та соціального розвитку індивіда на кожному з етапів.

**Мета статті** – висвітлити особливості брехні та брехливості з позиції вікової психології.

Передусім розглянемо дитинство. Специфіка дитячої брехні тісно пов'язана із віковими особливостями цього онтогенетичного періоду. В цей віковий період дитина особливо гостро потребує позитивного схвалення найближчого оточення, тому найпростіше для неї використовувати брехню, прикрашаючи образ «Я», водночас таким чином формуючи власну позитивну «Я-концепцію». Тому прихильне ставлення й оцінка особистості дитини – основа її психологічного виживання та мінімізація її брехливих проявів [1].

Діти дошкільного віку перебувають на етапі активного розвитку образного мислення, тож їм притаманно, фантазувати, створювати уявні ситуації і бути їхніми героями. Тому брехня-вигадка є показником когнітивного розвитку дитини, адже фантазування та придумування історій стають підґрунтям для формування мовлення та уяви дитини. Свідомість дитини працює у двох напрямках: реальному і фантастичному – тож саме в такий спосіб дитина формує свій приватний інформаційний простір, створюючи власну таємницю, маючи в цьому необхідність. За таких умов продукування брехні пов'язано з іншими потребами – вберіганням себе від вторгнення інших у свій внутрішній світ.

Таким чином, зазначимо, що діти вже з шести років починають надавати «дорослого забарвлення» брехні, оскільки використовують її з метою зміни реальності, переслідуючи цілі в реалізації власних бажань та запобігаючи негативним наслідкам власних дій.

Наголосимо, що зумисне приховування правди, обманювання можна розглядати, з позиції аналізу психології, починаючи вже із семи років. Конструктивний аналіз мотивів брехні та брехливості, подає у своїй науковій розвідці науковиця О. Тюленева, яка виокремлює причини брехні, ґрунтуючись на напрацюваннях фахівця у сфері дитячої психології Л. Катнера. Окреслимо їх далі, це:

1. Страх покарання. В цьому випадку брехня використовується дитиною як банальний захисний механізм.

2. Підвищення самооцінки. Найчастіше використовується дітьми молодшого шкільного віку. Завдяки придумуванню історій, вони прагнуть підвищити свій соціальний статус, свою самооцінку, фінансові надходження тощо. Зазвичай, у такому контексті використовують брехню діти, що позбавлені батьківської уваги або відчують себе приниженими іншими особами чи тими ж батьками.

3. Протест. Для багатьох дітей брехня – це шанс зруйнувати певні обмеження та здійснити виклик авторитету дорослих. У відповідь на запитання дитина

свідомо обманює, оскільки сприймає запитання як прояв контролю та влади з боку батьків і в такий спосіб чинить опір.

4. Встановлення особистих меж. З певного віку дитина гостро відчуває потребу в особистому просторі та власній незалежності. Водночас потреба батьків надмірно опікати і контролювати призводить до брехні та замкнутості.

5. Проблеми в сім'ї. Частота та зміст брехні можуть бути відображенням сімейних негараздів. Дитина може використовувати брехню як підсвідоме бажання налагодити стосунки між батьками. Водночас батьківський егоїзм і нетактовність також можуть провокувати схильність до брехні. Причиною нараз є й надмірна вимогливість батьків. Якщо дитина не може відповідати усім очікуванням батьків, а є надто відповідальною, то як захисний механізм може дозволити собі використовувати брехню.

6. Потреба в увазі та схваленні (привертання уваги оточення засобами фантазування, обманювання, придумування тощо).

7. Наслідування дорослих. Часто дитина виконує вказівки батьків, щоб говорити неправду або батьки обдурюють дитину чи не дотримують заявлених обіцянок (наприклад, обіцяють щось купити, зробити, кудись поїхати чи піти, і не виконують). Зрештою в дитини формується стереотип брехні та брехливості, як нормального явища [2], водночас і норми поведінки у соціумі.

Отже, узагальнюючи наведені факти, можна констатувати, що дитяча брехня пов'язана, передусім зі страхом бути покараним за певні вчинки, проступки, які не відповідають ціннісним уявленням значимих дорослих. Водночас із прагненням до самоствердження, бажанням фантазувати, страхом розчарувати або засмутити батьків, намаганням уникнути покарання, бажанням привернути увагу інших людей, прагненням захиститися від стресу, наслідуванням прикладу інших людей – як дорослих, так і дітей, симуляцією, результатом прояву ревнощів або помсти.

Складніші механізми властиві для брехні у підлітковому віці (11-15 років) зумовлені, переважно, впливом статевого дозрівання на психіку підлітка та її дестабілізацією. Стратегії поведінки підлітка на цьому віковому етапі характеризуються проявами від агресивних до вразливих та образливих дій. Для більшості осіб підліткового віку брехня є формою бунту проти дорослих. З-поміж основних мотивів брехні у підлітковому віці вирізняються:

- кримінальний мотив;
- втеча від відповідальності за вчинок (основною причиною виникнення такого мотиву є страх перед покаранням, боягузтво, бажання не зруйнувати репутацію на цьому віковому етапі – становленні й пізнанні себе, як особистості, громадянина держави, учня тощо);
- можливість завдати моральної травми (брехун отримує задоволення від того, що зробив комусь неприємно та боляче);

- неправда «як благо»;
- брехня «заради задоволення» (містить і фантазування, і постійну потребу в брехні, таким чином виступаючи як певний вид залежності);
- брехня як протест і засіб компенсації фізичного або психічного дефекту особистості [3].

Зазвичай, брехня для підлітка – це можливість захиститися від нав'язування дорослими їхнього світогляду або ж, навпаки, гра в дорослого, намагання йти на компроміс, обманюючи їх і залишаючись на своїх позиціях. Основним для підлітків залишається бажання створення власного іміджу серед однолітків, а особливо перед особами протилежної статі.

Неможливість поєднання підлітком дорослості та критичного ставлення батьків до цієї позиції, породжує брехню. Стрижневою тезою в причинах обману підлітків є те, що їхні батьки не хочуть чути правди.

Зауважимо, що особливо болючими для підлітків є викриття їхнього обману, тому в жодному разі цілком батьків не повинно ставати полювання задля викриття брехні, а навпаки, створення умов, за яких підліток без остраху зможе говорити правду.

У ранньому юнацькому віці (17-21 років) брехня набуває дещо інших особливостей у зв'язку зі зміною соціальної позиції юнака і юнки, адже в цьому віці практично завершується статеве дозрівання і починається «особистісне становлення», що пов'язано із вступом у самостійне життя, формуванням особистісної автономії та вибором професії.

Так, у зв'язку зі сформованою картиною світу, юнаки дуже гостро реагують на зазіхання на сферу їхніх цінностей і вподобань, тому головними мотивами брехні молодих осіб є бажання захистити свій внутрішній світ.

Брехня у цьому віці набуває різних відтінків, оскільки молодь проявляє високий рівень соціальної активності, охоплена різними видами діяльності (навчальною, професійною), спілкуванням на різних рівнях (діловому, інтимно-особистісному) тощо. Відповідно до цього «шліфується» частота та форма подачі брехні. Оскільки юні особи постійно балансують між навчанням/роботою, коханими/друзями, навчанням/коханням, то закономірно, що у якійсь із зазначених сфер присутня неправдива інформація, яка викликана внутрішнім бажанням і юнацьким максималізмом «встигнути все і всюди» і бути водночас на «високому» рівні.

Зазначимо, що основним видом брехні, характерним для юнаків, є самообман. Найчастіше психологічними механізмами виступають потреба у самозвеличенні, покращенні власного психоемоційного стану, постійна потреба у перемогах та тріумфі тощо.

Дорослі ж, зрілі особистості, використовують брехню, що ґрунтується на маніпулюванні іншими. У дорослому віці брехня зумовлена конкретними

мотивами і спрямована на досягнення визначених цілей. Науковими дослідженнями доведено, що в цьому віці найчастіше обманюють особи, які мають низький рівень стресостійкості, підвищену тривожність, невротичність, демонстративну акцентуацію, схильність до девіантної та делінвентної поведінки.

Щодо особливостей брехні у похилому віці побутує міф, що літні люди не обманюють. Проте варто зазначити, що порівняно з усіма згаданими віковими категоріями, насправді, вони брешуть найменше. Здебільшого, якщо брехня має місце, то для них характерний такий її вид, як замовчування, не договорювання певної інформації. Інколи перекручування фактів або їх упускання пов'язано не з обманом, а з особливостями мнемічної діяльності особистості на цьому віковому етапі, а саме погіршенням пам'яті.

Отже, здійснивши короткий психологічний аналіз феномену брехні та брехливості на кожному віковому етапі, констатуємо, що брехня відіграє важливу роль для кожної людини у соціумі. Брехня, як захист, як самоствердження, як втеча від відповідальності, як маніпуляція, як підвищення своєї самооцінки, як небажання говорити істину, як збереження авторитету, репутації, як помста, знищення іншої людини, як насильство: психологічне, емоційне, економічне, медичне, сексуальне, дозвілєве тощо. Тому означене явище ще буде актуальним й на часі для вивчення не лише з точки зору психології, а й інших людинознавчих наук.

Подальші наукові розвідки вбачаємо у висвітленні питання чоловічої сексуальності з позиції аналізу психології, як науки.

### **Список використаних джерел**

1. Баршшполец О. Т. Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації: монографія. Кіровоград, 2013. 648 с.
2. Калька Н. М., Цивінська М. В., Зубач І. М. Детекція брехні у спілкуванні: соціально-психологічний аспект: навч.-метод. посібник. Львів, 2017. 120 с.
3. Тюленева Е. Пять причин почему ребёнок врет. URL: <http://www.psychologies.ru/roditeli/children/5-prichin-pochemu-rebenok-vret/>

УДК 159. 923. 2: 316. 66

**Сильченко Ирина**

кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии  
УО «Гомельский государственный университет им. Ф.Скорины»,  
Гомель, Республика Беларусь

## **АТРИБУТИВНЫЙ СТИЛЬ И СТАТУС СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ**

**Аннотация.** В статье анализируются особенности атрибутивного стиля студентами с различным социометрическим статусом. Установлено, что студенты с

*низким статусом в системе межличностных отношений склонны объяснять неблагоприятные межличностные ситуации экстернальными, либо неконтролируемыми интернальными факторами.*

**Ключевые слова:** *межличностные отношения, психологическое благополучие, атрибутивный стиль, локус контроля, социометрический статус*

*Silchenko Irina, PhD (psychological sciences), the associate professor,  
the associate professor of psychology department  
Francis Scorina Gomel state university, Gomel, Republic of Belarus*

## **ATTRIBUTIVE STYLE AND STATUS OF STUDENTS IN THE SYSTEM OF INTERPERSONAL RELATIONS**

**Abstract.** *The article analyzes the features of attributive style of students with different sociometric status. It has been established that students with a low status in the system of interpersonal relationships tend to explain unfavorable interpersonal situations as external or uncontrolled internal factors.*

**Key words:** *interpersonal relationships, psychological well-being, attributive style, locus of control, sociometric status*

Позитивная психология и современные исследования психологического благополучия в качестве его главного источника выделяют вовлеченность в значимые отношения (М. Селигман, Э. Динер, К. Рифф), здоровые и конструктивные межличностные отношения (К. Роджерс, Р. Мэй, И. Ялом).

Как отмечает Я.И. Павлоцкая, удовлетворенность межличностными отношениями и своей позицией в них – важнейший критерий того, насколько благополучие субъективно ощущается, как оно проявляется и в какой мере способствует целостному развитию личности [3, с. 87]. Исследования показывают, что хорошие взаимоотношения в группе, высокий статус в системе личных взаимоотношений способствуют чувству самоуважения и самоэффективности. Неприятие другими – снижает самооценку, отвергнутые чувствуют себя непривлекательными и неадекватными, более уязвимы для тревоги и депрессии [2, с. 89].

Важным, на наш взгляд, является акцентирование Я.Л. Коломинским того факта, что из всех систем взаимоотношений система личных отношений наиболее эмоционально насыщенная. Особенно остро взаимоотношения со сверстниками переживаются в подростковом и юношеском возрасте. Молодые люди аффективно, эмоционально переживают свои отношения и любое осложнение, нарушение в этой сфере, действительная или мнимая потеря привычного положения, воспринимается ими как трагическое событие, переживается очень остро и зачастую болезненно. Подчеркивается, что для понимания психологических механизмов взаимодействия между формированием личности и ее положением в группе, необходимо иметь не только объективные данные об этом положении, но и субъективные –



представления о собственном положении в структуре этих отношений и его причинах [1, с. 205-207].

В исследовании причин неблагоприятного положения студентов в системе межличностных отношений мы исходили из теоретических положений зарубежной когнитивной социальной психологии (К. Левин, Ф. Хайдер, Г. Келли, Р. Нисбет, Л. Росс и др.), а также исследований отечественных психологов (А.А. Реан, К. Муздыбаев) о том, что действия и их результаты являются отражением не личностных диспозиций действующего субъекта, а объективных факторов ситуации, с которыми он сталкивается, и его субъективной интерпретации этих факторов. В рамках данной концепции были выявлены индивидуальные различия в субъективной интерпретации событий, в частности, одно из них имеет отношение к стилю атрибуции и известно под разными названиями: «внутренний и внешний локусы контроля» (Дж. Роттер), «восприятие собственной эффективности» (А. Бандура), «контроль над ситуацией в противоположность беспомощности перед ее лицом» (К. Двек), стиль объяснения успехов и неудач (М. Селигман). Исследователям удалось показать, что люди существенно различаются между собой в отношении предпочтения тех или иных атрибуций, и данные различия могут иметь важные последствия для мотивации и поведения [5, с. 274]. Так М. Селигман обнаружил в целой серии исследований, что оптимистический стиль мышления — вера в то, что поражение есть всего лишь результат невезения и может быть преодолено усилиями и способностями, — ведет к более высоким достижениям, хорошему здоровью и лучшему видению своих перспектив. А пессимистический стиль объяснения неблагоприятных жизненных событий — неудачи воспринимаются как постоянные, универсальные и носящие внутренний характер, — отрицательно сказывается на многих видах человеческой деятельности [6].

В эмпирическом исследовании особенностей субъективной интерпретации ситуации межличностного взаимодействия студентами с различным социометрическим статусом приняли участие 430 студентов (15 академических групп). Информация о структуре межличностных отношений была получена с помощью социометрического метода. Тест — опросник УСК, разработанный на основе шкалы локуса контроля Дж. Роттера (Е.Ф. Бажин, Е.А. Голынкина, А.М. Эткинд, 1984), дал возможность измерить общий локус контроля студентов, а также локус контроля в области межличностных отношений. Для определения стилевых особенностей атрибутирования студентами собственного положения в системе межличностных отношений использовалось социометрическое сочинение «Я и моя группа».

Сопоставление стилевых особенностей атрибутирования студентов с высоким и низким уровнем социометрического статуса показало, что все студенты с высоким социометрическим статусом имеют высокие показатели по

шкалам «общая интернальности» и «интернальность в области межличностных отношений». Они берут на себя, ответственность за свою жизнь, чувствуют, что способны осуществлять контроль за ходом событий, более уверены в себе, спокойны и благожелательны, более популярны, считают себя способными оказывать влияние на партнеров по общению, устанавливая и контролировать неформальные контакты, вызывать к себе уважение и симпатию. Такое самоощущение в большей степени способствует возникновению адаптивного поведения и обеспечивает высокий статус. В свою очередь высокий статус повышает собственную значимость и ощущение владения ситуацией, а также социальную активность, направленную на установление доброжелательных взаимоотношений с окружающими.

Среди студентов, оказавшихся в категории «изолированных», выявлены как с интернальным, так и с экстернальным локусами контроля. Внешний локус контроля по существу означает, что субъект снимает с себя ответственность за все, что с ним происходит, и возлагает ее на окружающих людей, случай, придерживается пессимистической установки в отношении своих коммуникативных способностей, не считает себя способным активно формировать свой круг общения, что вызывает чувство беспомощности и препятствует успешной социально – психологической адаптации. Полученные данные согласуются с выводом А. Реана о защитной функции экстернальности. Стремление сохранить самоуважение (да и просто психоэмоциональную стабильность) в условиях перманентно негативного отношения к личности со стороны окружающих может приводить к интенсивному формированию внешнего локуса контроля. Внешний локус контроля играет в данном случае роль защитного механизма, который, снимая ответственность с личности за неудачи, позволяет адаптироваться к постоянным негативным оценкам и сохранить самоуважение [4, с. 99].

Для того, чтобы выяснить, почему студенты с интернальным локусом контроля попали в категорию «изолированных», мы провели дополнительное исследование. Наличие неблагоприятного статуса – та ситуация, если она осознается, которая ведет к размышлению о ее причинности, поэтому нас интересовало, как это обстоятельство атрибутируется самими студентами. На вопрос о причинах их непопулярности студенты приводили следующие каузальные объяснения: «они живут сами по себе, я им не интересна»; «они ко мне плохо относятся, и я отвечаю им взаимностью»; «в нашей группе трудно учиться, потому что никому ни до кого нет дела»; «я – трудный человек, характер у меня неуживчивый, поэтому меня не принимают»; «наша группа не дружная, каждый сам по себе»; «не знаю, за что меня не любят, видимо, сама виновата, но ничего не поделаешь»; «я чувствую себя одиноким, но это мое личное дело»; «каждый в группе думает только о себе, я никому не нужен»; «я пришелся не ко

двору». Как видно из ответов, причины неблагоприятного положения в системе межличностных отношений и связанные с ними негативные переживания эти студенты относят либо на счет ситуативных, либо на счет неконтролируемых личностных (интернальных, стабильных, глобальных) факторов. Стабильный и глобальный атрибутивный стиль в отношении негативных событий приводит студентов к ощущению, что они имеют ограниченный контроль над событиями, что в свою очередь ведет к состоянию беспомощности. Ситуация рассматривается как неизбежная, поэтому не предпринимаются корректирующие шаги, которые могли бы привести к другому результату.

Проведенное исследование показывает, что ощущение собственной эффективности, личной ответственности и способности осуществлять контроль за взаимоотношениями с ближайшим окружением в большей степени способствует возникновению адаптивного поведения и обеспечивает высокий статус. В свою очередь высокий статус повышает собственную значимость и ощущение владения ситуацией. Напротив, объяснение негативных переживаний и результатов действием неконтролируемых личностных и ситуативных факторов снижает самоуважение, вызывает чувство беспомощности, что ведет к сокращению контактов со сверстниками и провоцирует их негативное отношение.

Следовательно, преодоление чувства неконтролируемости событий и повышение самооценки, и тем самым статуса личности в группе, становится возможным в результате трансформации существующей атрибутивной схемы, т.е. атрибутивного реструктурирования.

В рамках когнитивно-бихевиорального подхода разработано множество возможных техник изменения разрушительных атрибуций: убеждение клиента в том, что неудача в конкретном случае связана с промахами человека, а не является внутренне стабильной, т.е. атрибутивное реструктурирование интернальности, стабильности и глобальности причинности; научение субъекта пересмотру типичного для него стиля атрибутирования посредством нахождения внутренних оснований для более успешных действий; демонстрация преимуществ атрибуций, свойственных успешным людям; перенос атрибуций их чувств и поведения на благовидные внешние факторы, которые легче поддаются изменениям; мониторинг ежедневных успехов и неудач с анализом их причин для усиления чувства контроля над ситуацией и т.д. Однако практика атрибутивного реструктурирования свидетельствует, по мнению А. Бандуры, о недостаточности только когнитивных трансформаций, а требует моделирования предстоящего поведения, что приведет к переводу нового поведения в активный поведенческий репертуар, повышая уровень ожидаемой эффективности [7, с. 436].

### **Список использованных источников**

1. Коломинский, Я.Л., Коломинский, С.Н. Жеребцов С.Н. Социальная психология развития личности. Минск: Высш. шк., 2009. 336 с.
2. Майерс, Д. Социальная психология. СПб.: Питер ком., 1998. 688с.
3. Павлоцкая, Я. И. Психологическое благополучие и социально-психологические характеристики личности: монография. Волгоград: Издательство Волгоградского института управления – филиала РАНХиГС, 2016.
4. Реан, А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. СПб.: Издательство «Питер», 2000. 416 с.
5. Росс, Л., Нисбет Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии. М. : Аспект Пресс, 1999. 429 с.
6. Селигман, М. Путь к процветанию. Новое понимание счастья и благополучия / пер. с англ. Е. Межевич, С. Филина. М.:Манн, Иванов и Фербер, 2013. 440 с.
7. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию. Мн.: АСАР, 2005. 768 с.

УДК 159.9

**Калька Наталія,**  
старший викладач кафедри психології, факультету психології  
**Шастіна Соломія**  
здобувач вищої освіти 4 курсу факультету психології  
Львівського державного університету внутрішніх справ,  
Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна

### **ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНИХ МЕЖ У ПОДРУЖЖІ**

*У статті розглянуто детермінанти, особливості та закономірності формування особистісних меж у подружніх стосунках. Представлено результати дослідження особливостей особистісних меж та їхнього взаємозв'язку із задоволеністю шлюбом та співзалежністю у стосунках.*

**Ключові слова:** особистісні межі, кордони психіки, подружжя, сім'я, стосунки, співзалежність, психологічна суверенність.

**Kalka Nataliya,**  
senior lecturer department of psychology, faculty of psychology,  
**Shastina Solomiia**  
Higher Education Applicant 4th year, Faculty of Psychology  
Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine

### **PECULIARITIES OF FORMATION OF PERSONAL BORDERS IN MARRIAGE**

*The article considers the determinants, peculiarities and patterns of forming personal boundaries in marital relations. The results of the study of the peculiarities of personal boundaries and their relationship with marriage satisfaction and interdependence in relationships are presented.*

**Keywords:** personal boundaries, boundaries of the psyche, couple, family, relationships, interdependence, psychological sovereignty.

Проблема формування особистісних меж власного «Я» у стосунках є значущою для кожного індивіда. Наявність здорових особистісних меж у кожного з партнерів подружжя – основа здатності створювати спільне сімейне

буття і є важливою умовою рівноправної взаємодії між ними та розподілу відповідальності.

Теоретико-методологічною базою дослідження проблеми формування особистісного простору та його меж слугують вітчизняні та зарубіжні наукові доробки Л. Гримак, В. Москаленко, С. Нартова-Бочавер, Ф. Перлза, К. Шамшикової [1; 2; 4; 5; 6; 7; 10] та особливостей сімейних стосунків, міжособистісної комунікації подружжя Б. Вайнхолд і Дж. Вайнхолд, В. Григор'єва, А. Драпак, С. Духновський, В. Москаленко, П. Стентон [2; 3; 4; 5; 8].

Внутрішні кордони особистості, на думку В. Москаленко, як внутрішні невидимі межі, які захищають думки, почуття та поведінку особи. Усвідомлення власних психологічних меж допомагає розуміти зони впливу, не брати на себе відповідальність за поведінку, почуття інших людей та не дозволяти маніпулювати собою [4].

Е. Хартманн в контексті трактування кордонів психіки поділяв їх відповідно до «товщини» їхніх захисних бар'єрів (кордонів) і виокремлював тонкі та товсті межі. Він вважає, що кордони психіки формуються з раннього дитинства і з віком лише «потовщуються» відповідно до впливу соціальних та біологічних факторів. Так, особи з «тонкими кордонами» недовірливі, відкриті і вразливі, це творчі люди і у них відсутні стійкі захисні механізми. Досліджено, що жінкам властива більша «тонкість» кордонів, ніж чоловікам. Власники «товстих кордонів» характеризуються чіткістю в стосунках, стабільним функціонуванням в цілому, проте у них можуть виникати труднощі в контактах з оточуючими [11].

Українські дослідники О. Григор'єва та А. Драпака вважають, що функцією психологічних меж особистості є збереження самості в незмінному вигляді як запоруки збереження гармонійної особистості і досягнення стану особистого щастя і встановлення контактів з навколишнім світом [1, с. 9].

С. Нартова-Бочавер вводить поняття «психологічна суверенність», що поєднує в собі поняття «контекст» і «кордони». Суверенність визначається як здатність суб'єкта контролювати свій психологічний простір; баланс між власними потребами і потребами інших; стан психологічних меж особистості [6].

Умови розвитку особистісних меж у подружжі базуються на розвитку кордонів партнерів (наскільки встановлені кордони у кожного з партнерів), на схильності до співзалежності та попередніх моделях (як кордони були побудовані у батьківських сім'ях).

Розвиток безпечних кордонів у подружжі відбувається, коли партнери мають сформовану суверенність. Суверенна особистість має більш високий рівень довіри до себе і партнера. Відсутність суверенності нерідко поєднується з проявами деспотизму як деструктивної форми самоствердження і примітивного захисту [6].

У подружніх стосунках можуть виникати «злиття» партнерів у результаті чого виникає любовна співзалежність. Співзалежність як правило є наслідком несформованих особистісних меж у подружніх стосунках. Слабке Его співзалежної особистості не володіє в достатній мірі рефлексивністю.

Д. Лоуренс використовує термін «егоїзм на двох» для опису стосунків, що «зрослися». «Егоїзм на двох» об'єднує людей, які не змогли досягнути самоактуалізації, яка би дала можливість пережити цілісність в собі самому. У результаті потяг до об'єкта – партнера набуває високого рівня і може зміцнити й зробити безпечною їхню неглибоку чи фрагментовану частину [3].

Усвідомлення і створення особистих кордонів – це головні етапи в зціленні від співзалежності, оскільки вони вимагають перебудови структури стосунків [9].

На основі теоретичного аналізу виникла необхідність емпіричного дослідження для з'ясування детермінант особистісних меж подружжя.

Мета дослідження полягала у визначенні закономірностей розвитку і принципів особистісних меж у подружжі. Емпіричне дослідження базувалося на використанні методик: тест «Кордони психіки», розроблений Е. Хартманном; шкала співзалежності Б. Вайнхолд і Дж. Вайнхолд; тест-опитувальник «Задоволеність шлюбом», розроблений В. Століном, Т. Романовою, Г. Бутенко; опитувальник «Суверенність психологічного простору» С. Нартова-Бочавер.

У дослідженні взяло участь 40 осіб, серед яких 20 чоловіків та жінок віком від 20 до 51 років та 15 подружніх пар, що працюють у Новій поліції.

За результатами описової статистики вираженість психологічних характеристик співзалежності та задоволеністю шлюбом знаходяться на необхідному рівні у респондентів. Виражені на критичному рівні такі характеристики, як кордони психіки, суверенність психологічного простору, суверенність фізичного тіла, суверенність території, суверенність світу речей, суверенність звичок, суверенність соціальних зв'язків та суверенність цінностей (див. Таблицю 1).

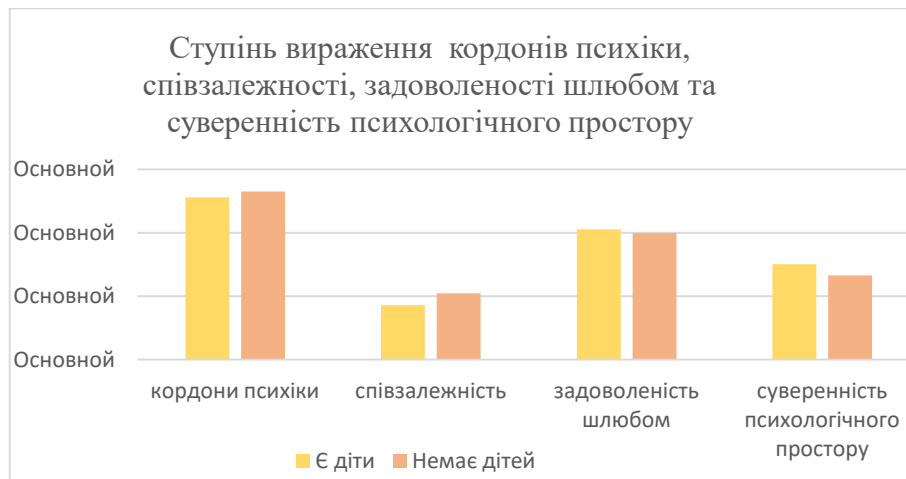
Результати опрацьовані  $t$  – критерієм Стюдента показали, що за статевою ознакою та відповідно до наявності дітей між подружжям у них в прояві психологічних характеристиках кордони психіки, співзалежність, задоволеність шлюбом, суверенність психологічного простору, суверенність фізичного тіла, суверенність території, суверенність світу речей, суверенність звичок, суверенність соціальних зв'язків та суверенність цінностей немає відмінностей (див. Рис. 1 та Рис. 2). Припускаємо, що це пов'язано з тим, що серед жінок зростає тенденція до андрогінності. Можливо, у жінок, які є представниками Нової поліції, враховуючи специфіку роботи, переважає маскуліність, що і зумовило відсутність статевих відмінностей.

**Характеристика середніх значень психологічних показників**

Характеристики	Кількість осіб	Мінімум	Максимум	Середнє	Станд. Відхилення
Кордони психіки	40	33,00	69,00	52,1500	8,41107
Співзалежність	40	7,00	34,00	19,0250	7,32221
Задоволеність шлюбом	40	24,00	47,00	40,5250	5,22316
Суверенність психологічного простору	40	-38,00	71,00	28,3758	22,49312
Суверенність фізичного тіла	40	-43,00	71,00	28,7000	24,47940
Суверенність території	39	-57,00	100,00	35,3333	35,25571
Суверенність світу речей	39	-47,00	82,00	23,8718	24,90633
Суверенність звичок	36	-46,00	92,00	30,2222	30,27409
Суверенність соціальних зв'язків	40	-29,00	100,00	31,7500	36,35138
Суверенність цінностей	38	-33,00	100,00	27,5526	28,13260

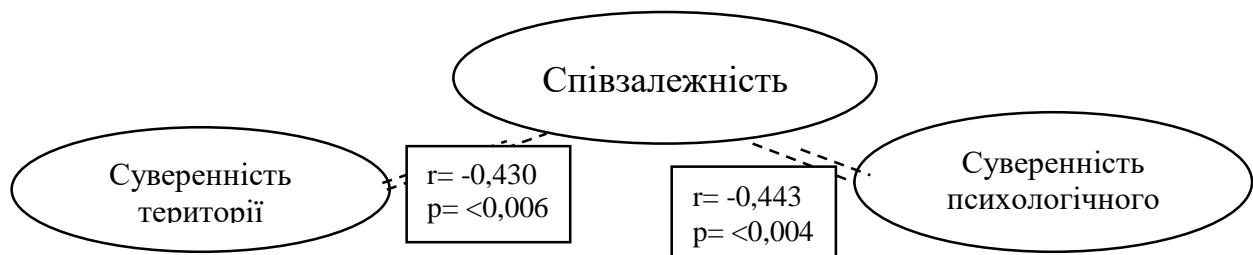


**Рис.1. Гістограма співвідношення психологічних характеристик кордони психіки, співзалежність, задоволеність шлюбом та суверенність психологічного простору за  $t$ -критерієм Стьюдента**



**Рис.2. Гістограма співвідношення психологічних характеристик кордони психіки, співзалежність, задоволеність шлюбом та суверенність психологічного простору за  $t$ -критерієм Стьюдента**

Виявлені кореляційні зв'язки засвідчили, що чим більша виражена співзалежність у поведінці, тим менше прояву суверенності території та психологічного простору (Рис.3).



**Рис.3. Плеяда кореляційних зв'язків між шкалами методики співзалежності та суверенність психологічного простору**

Аналізуючи отримані результати простежується збільшення співзалежності і відповідно зменшення суверенності психологічного простору і навпаки. З таких умов особистісні кордони особистості в подружжі стають розмиті, нечіткі. Неможливий розвиток безпечних кордонів у подружжі, коли партнери не є суверенними. Несуверенна особистість має низький рівень довіри до себе і партнера, її лякає власна позиція партнера в діяльності або спілкуванні, може застосовувати деспотизм як деструктивну форму самоствердження і примітивного захисту у взаємодії з партнером.

Таким чином, з'ясовано, що межі особистісного простору є важливим утворенням психіки, що забезпечує захист думок, почуттів та поведінки особистості. Усвідомлення власних психологічних меж допомагає розуміти зони свого впливу, брати на себе відповідальність за поведінку, почуття інших людей та не дозволяти маніпулювати собою.



### Список використаних джерел:

1. Григор'єва О., Драпака А. Психологічні межі особистості та метод оцінки їх сформованості. *Наука і освіта*. 2013. (№ 1–2). С. 8–13.
2. Духновский С. Диагностика межличностных отношений. *Психологический практикум*. Санкт-Петербург: Речь, 2009. 141 с.
3. Лоуренс Д. Психоанализ и бессознательное. *Порнография и непристойность*. М.: ЭКСМО, 2003.
4. Москаленко В. Когда любви слишком много: профилактика любовной зависимости. Москва: Психотерапия, 2010. 224 с.
5. Нартова-Бочавер С., Бочавер К., Бочавер С. *Жизненное пространство семьи: объединение и разделение*. Москва: Генезис, 2011. 320 с.
6. Нартова-Бочавер С. *Психология суверенности: десять лет спустя : монографія*. Москва: Смысл, 2017. 200 с.
7. Перлз Ф. *Практика гештальт-терапии*. Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2005. 480 с.
8. Стентон П., Бродски А. *Любовь и зависимость: учеб. Пособие*. Москва: Институт Общегуманитарных Исследований, 2005. 384 с.
9. Уайнхольд Б. *Бегство от близости*. Санкт-Петербург: Весь, 2011. 408 с.
10. Шамшикова Е., Вохова В. *Теоретический анализ модели границ в психике Эрнста Харманна. Социокультурные проблемы современного человека: материалы IV Международной науч.-практич. конфер. Часть 1 / под ред. Н. Большуновой, О. Шамшиковой*. Новосибирск: НГПУ, 2010. 550 с.
11. Hartmann, E. *Boundaries in the Mind: A New Psychology of Personality*. N.Y.: Basic Books, 1991.

**ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ**

УДК 1(130)

*Луговий Богдан,*

*к.і.н., доц., завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу  
Національного університету біоресурсів і природокористування України  
«Бережанський агротехнічний інститут»  
Бережани, Україна*

**ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ПОГЛЯДАХ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ:  
РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ**

*У статті проаналізовано філософсько-релігійні погляди Григорія Сковороди. Висвітлено специфіку його ідей щодо проблеми людини, її самовизначення, самопізнання, пошуку шляху до досягнення цілковитої свободи, формування справжнього щастя. Досліджено ідеї мислителя щодо «спорідненої праці», взаємозв'язку Бог – Людина та подано основні ідеї мислителя.*

*Ключові слова:* філософія, теологія, Бог, «філософія істини», «споріднена праця», «філософія серця».

*Luhovyi Bohdan*

*PhD in History, Head of the Department of Humanities of Separated Subdivision  
of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine  
“Berezhany agrotechnical institute”  
Berezhany, Ukraine*

**THE PROBLEM OF HUMAN IN THE VIEWS  
OF HRYHORIY SKOVORODA: RELIGIOUS ASPECT**

*The article analyzes the philosophical and religious views of Hryhoriy Skovoroda. Highlights the specifics of his ideas about the problem of man, its self-determination, the self-knowledge, the finding a way to achieve complete freedom, the forming true happiness. The ideas of the thinker regarding «related work», the interrelationship of God – Man are explored and the basic ideas of the thinker are presented.*

*Keywords:* philosophy, theology, God, «philosophy of the truth», «related labor», «philosophy of the heart».

Феномен філософії Григорія Сковороди привертає увагу сьогоднішніх філософів, істориків, літераторів. Вивчаючи праці великого мислителя, сучасні науковці ще не до кінця дослідили його життя. Доказом цього є те, що у величезному масиві дослідницької літератури ми бачимо різноманітні відгуки щодо філософа, а ще більше ідей щодо релігійних істин.

Дослідженням релігійно-філософської проблематики в творчості Г. Сковороди в сучасний період розвитку української філософії займалися такі автори, як В. Нічик [4], М. Попович [5], Я. Стратій [9], Л. Ушкалов [10] В. Шевченко [12] та ін.

Григорій Сковорода у своїх творах велику увагу приділяє християнству та місце людини-християнина у цьому земному житті. В основі релігійного

світогляду Сковорода основне місце займає Біблія і тому він неодноразово називав себе «любителем священної Біблії». Аналізуючи твори, можна чітко стверджувати, що він справді не тільки знав її досконало, а й любив її, щоразу відкриваючи для себе щось нове. В одному з листів Сковорода стверджував, що народився власне задля того, аби тлумачити Біблію, вона була для нього справжнім «втіленням Бога». Чітко прослідковується лінія, що біблійні слова є як «лікування душевного миру, не виліковного жодними земними ліками», бо «людина є всієї Біблії і кінець, і центр, і гавань» [8, с. 373].

Із Біблії Сковорода прагнув взяти основні життєві завдання, він вважав її енергією, силою. Існування Бога він щільно пов'язував з вірою в Бога. Вірити в Бога означає цілком віддатися йому, жити за його законами. Але для цього треба пізнати Бога, а щоб пізнати Бога треба пізнати самого себе. Поки людина не знає Бога в самому собі, годі шукати його у світі. Бог знаходиться у людині, вона ж, пізнаючи себе, водночас пізнає Бога. У своїх працях Сковорода неодноразово прагне висвітлити основи Бога, проте всі вони, на думку І. Флоринського, «ведуть до усвідомлення Бога в євангельському розумінні» [11, с. 55]. Недарма Сковорода часто називали «філософом-богословом» (Д. Багалій) та «філософом-теософом» (Д. Олянич), чи вже «вільним церковним мислителем» (В. Зеньковський), або «богословом-моралістом» (П. Біланюк) [10, с. 79]. «Головним джерелом релігійних поглядів служить для Сковорода церковне вчення, в якому він був вихований» [2, с. 217] і тому Г. Сковорода свої ідеї неодноразово подавав через християнське мислення.

Філософська концепція будь-якого мислителя багато в чому визначається його внутрішнім світом, його світоглядом і виступає його теоретичним вираженням. Г. Марсель стверджував: «філософські істини обумовлені вимогами мислення, яке їх формулює» [3, с. 12]. Мислення Г. Сковорода виходить з безпосередніх потреб і запитів його духу, часу, що несе на собі відбиток глибокої внутрішньої релігійності.

Велику увагу філософ приділяв внутрішньому світу людині. За його переконанням, все наявне буття знаходиться у безпосередній залежності від буття Божого: «Час, життя і все інше від Бога залежить» [7, с. 184]. Г. Сковорода неодноразово ідею Бога об'єднує з ідеєю Боголюдини-Христа. У першій пісні «Саду Божественних пісень» він говорить: «Христос життя моє, який помер за мене! ... Зітри серце в камінь; запали в нім твоє пляма; ... Живу тобі мій світ...» [7, с. 60].

Роздумуючи про Христа, Сковорода стверджує, що він не тільки Бог, а й істинна людина, а отже «істинна людина» Сковорода є «гуманістичним ідеалом» епохи Відродження, Нового часу. Боголюдина-Христос є для Сковорода, стверджував Володимир Ерн «ключ до всіх розгадок життя, як космічної так і божественної» [1, с. 492–493]. Сковорода бачить, що «людина – це мікрокосм.

Всесвіт увесь сповна присутній у ній, метафізично у ній реальний» [1, с. 493]. Він не з'являється сам по собі, він бере свій початок з глибини християнської віри і переростає у гідність людини, що базується на ідеї боголюдської єдності. Осягнення людини й світу відбувається у нього у сяйві променів Божественного світла. Бог, на думку Сковороди, безпосередньо опікується людиною, світом: «Сам одухотворює, годує, керує, захищає і по своїй волі, яка є всезагальним законом, чи уставом називається, знову в грубу матерію чи землю перетворює, а ми це називаємо смертю» [7, с. 146]. Ідея Божественного промислу посідає у Сковороди одне з центральних місць. Кожна людина отримує своє буття від Бога, проходить процес від небуття до буття. Бог є податель буття [7, с. 304]. Все безпосередньо залежить від Бога: «Він є у всьому, бо істина є Господь... Істина його у всьому і у всіх віках перебуває...» [7, с. 165]. Він є особистістю, й промишляє про кожний вид створінь відповідно до свого задуму та його потреб.

Сковорода прирівнює неодноразово людину до Бога «він дав нам саму більшу свою Премудрість» [7, с. 147], тобто зробив людину носієм схожою на образ Божий. Тут Божественний смисл має відобразитися в існуванні кожної конкретної людської іпостасі. Кожна людина, у розумінні Сковороди, також має право змінювати свої життєві обставини, має можливість вибору способу діяльності, вибору соціального статусу й соціальних функцій, це прагнення є цілком природне, божественне.

Сковорода постійно підкреслює, що благополуччя людей основане на праці, але він бачить різницю між процесом праці та її результатами. Концепція «спорідненої праці» передбачає обрання людиною заняття і життєвого шляху, споріднених з «іскрою Божою», що дає людині впевненість, відчуття повноти свого буття, душевний спокій тощо. «Пізнай самого себе», – проголошує давньогрецький філософ Сократ, пізнати свою внутрішню «істинну» для людини пропонує Григорій Сковорода. «Внутрішня людина» у філософа поєднується з символом серця, божественного в людині, яке повинно бути чистим і прозорим, бо через нього промовляє Бог, а втративши серце, людина втрачає зв'язок з богом і себе саму.

Філософія Г. Сковороди – це філософія «внутрішнього спокою» людини, що знаходить своє щастя в пізнанні себе і шляху духовної самореалізації в гармонії з космосом. Мислитель прагне акцентувати увагу на пошуку «істини», тобто справжньої людини в кожному індивіді [1, с. 186]. Підносить людину до розуміння її як духовної особистості, в чому і вбачається його новизна і оригінальність. Сковорода у філософствуванні доводить, що людина є справжньою «філософією», яка велику увагу приділяє розвитку духовної особистості – «внутрішньої людини». Проблему її внутрішньої (духовної) та зовнішньої краси, науку про самопізнання (як самотворення, самовдосконалення) та учення про «сродну (споріднену) працю» як, відповідно,

шлях до щастя і свободи людини та як одна з необхідних умов і вираз їхнього досягнення [6, с. 177–230]

Він закладає фундамент релігійно-філософських роздумів про вищу людську духовність – найвищі людські ідеали, сенс життя, які необхідні кожній людині для того, щоб «дати життя духу нашому, шляхетність серцю» [7, с. 465].

Таким чином, творчість Григорій Сковороди є справжнім символом української духовності і в сучасний розвиток. Філософське вчення Сковороди формувалось під впливом багатьох чинників, що й зумовило складний його характер. У своїх філософських тезах поєднує взаємозв'язок вчення про «дві натури» «істинну людину», «споріднену працю» з ідеєю Бога та самої людини, поєднання раціонального та ірраціонального мислення щодо людини, її життя, духовності та самореалізації.

### Список використаних джерел

1. Эрн В.Ф. Борьба за Логос. Г.Сковорода. Жизнь и учение Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. 592 с.
2. Краснюк М. Религиозно-философские воззрения Сковороды. Часть II // Вера и разум. 1901. №18 (Сентябрь). С.217–236.
3. Марсель Г. Метафизический дневник СПб.: Наука, 2005. 587с.
4. Нічик В. Проблема Бога і світу в творах Г.С. Сковороди // Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали. К.: Наук. думка, 1992. С. 69–79.
5. Попович М.В. Григорій Сковорода: філософія свободи К.: Майстерня Білецьких, 2007. 256 с.
6. Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст. / І.С. Захара [та ін.]; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Львів: Логос, 1998. 239 с.
7. Сковорода Г.С. Твори. У 2-х т...: Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 2005. Т.1. 528 с.
8. Сковорода Г.С. Твори: У 2-х т. К.: Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 2005. Т.2. 479 с.
9. Стратій Я. Концепція Бога у філософії Г. Сковороди та її зв'язок з попереднім розвитком української думки // Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали. К.: Наук. думка, 1992. С. 79–89.
10. Ушкалов Л. Сковорода та інші: причинки до історії української літератури К.: Факт, 2007. 552 с.
11. Флоринський І. Григорій Сковорода – предтеча українського евангелізму. Торонто, 1956. 71 с.
12. Шевченко В. Святе Письмо і творчість Г. Сковороди: погляд релігієзнавчий // Історія релігій в Україні. Львів: Логос, 2009. Кн. II. С. 288–299.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 882.6.09

*Мішчанчук Ірына*

*кандыдат філалагічных навук, дацэнт, БДПУ  
Мінск, Беларусь*

**ПАЭЗІЯ АНАТОЛЯ ВЯРЦІНСКАГА І ЯЎГЕНА ВІНАКУРАВА:  
ЖАНРАВА-ТЭМАТЫЧНЫЯ ПАРАЛЕЛІ**

*Анатацыя.* У артыкуле разглядаюцца жанравыя і тэматычныя сыходжанні ў творчасці двух прадстаўнікоў пакалення шасцідзясятнікаў як беларускай, так і рускай літаратур, адзначаецца, што іх паэзія ўяўляе сабой замкнёную з'яву, аб'яднаную вобразамі-сімваламі «вера», «вернасць», «дарога».

*Ключавыя словы:* жанравы дыяпазон, тэматычная разнастайнасць, паэты-шасцідзясятнікі, філалагічнае пакаленне, вера, вернасць, дарога.

*Mishchanchuk Iryna*

*PhD (Philology), Associated professor, BSPU  
Minsk, Belarus*

**ANATOLY VERTINSKY AND YEVGENY VINOKUROV POETRY:  
GENRE-THEMED PARALLELS**

*Abstract.* The article deals with the genre and thematic convergence in the works of two representatives of the generation of the sixties in Belarusian and Russian literature, notes that their poetry is a closed event, combined with images and symbols "faith", "fidelity", "road".

*Key words:* genre range, thematic variety, the poets of the sixties, philological generation, faith, fidelity, road.

Сваім імкненнем разабрацца ў складанай сутнасці чалавечага жыцця, стылем і жанравымі пошукамі найбольш блізкі да Анатоля Вярцінскага рускі паэт, амаль яго равеснік, Яўген Вінакураў. Аўтар кнігі «Характары», выдадзенай у сярэдзіне 60-х гадоў, пісаў у вершы, што даў назву кнізе: «Характары шумят, как лес. / Бушуют, так как в результате / Важна не разница телес, / А разница в духовном складе» [1, с. 114].

Адначасова з гэтымі радкамі былі напісаныя і другія пра чалавечае «Я», годнасць і непаўторнасць чалавечай асобы, неабходнасць яе абароны. Сярод іншых вершаў на гэтую тэму асабліва шматзначна і выразна гучаў твор «Я», які, дзякуючы сваёй назве, лаканічнай і выразнай, стаў выклікам грамадскасці 1960- х гадоў.

Трохі пазней з падобнай настойлівасцю пачне сцвярджэнне вартасці асобы, асабістага пачатку ў жыцці і Анатоля Вярцінскі. Вершы са зборніка «Чалавечы знак», напісаныя ў 1960-я гады, засведчылі рэзкі паварот ад адноснай апісальнасці да акрэсленай па ўсіх параметрах эталагічнасці і медытатывнасці,

да адкрыта дэклараванага пошуку адказаў на вечныя пытанні і пераклікаюцца са змястоўнай канцэпцыяй зборніка Я. Вінакурава «Характары».

Як і Я. Вінакураў, А. Вярцінскі ў 1960-я гады быў прыхільнікам «узвышэння чалавека», яго росквіту праз глыбокае пазнанне яго духоўнай сутнасці, пошук у ім высакароднасці (кніга А. Урбана 1960-х гадоў пра паэзію нават так і называецца «Узвышэнне чалавека»). Гэтыя паэты ў большай ступені, чым іх равеснікі, – выхавацелі і мысліцелі ў сваёй мастацкай творчасці. Эмацыянальнасць у іх паэзіі нараджаецца на аснове актыўнай працы думкі, а думка заўсёды глыбокая, дынамічная, праходзіць розныя ступені развіцця, фарміруецца ў самім працэсе аўтарскага выказвання, аўтарскай споведзі, як павой, «абвалоквае», удакладняе, нарошчвае рэальную фактуру. У гэтых адносінах мы параўналі б лірыку абодвух паэтаў з лірыкай самага «змрочнага» і трагедыйнага рускага паэта XIX стагоддзя Яўгена Баратынскага, у творчасці якога таксама назіраецца працэс нараджэння і развіцця паэтычнай думкі, выпявання тых ідэй, што праз момант стануць слоўнымі мастацкімі вобразамі. Падобная манера пісьма, думаецца, характэрная і для рускіх паэтаў XX стагоддзя Л. Мартынава, Б. Слуцкага, Я. Смелякова, В. Шэфнера і інш., якія, дарэчы, таксама паэтызуюць саму думку. Ды і вершы абодвух паэтаў развіваюцца запаволена, нібы пераліваючыся праз нябачныя падводныя рыфы, пераадольваючы значныя перашкоды. Таму, думаецца, А. Вярцінскі і Я. Вінакураў, як і іх равеснікі, названыя вышэй, адрадзілі філасофскі верш XIX стагоддзя, каб з яго дапамогай зразумець асновы жыцця чалавечага соцыума ў кожнай асобна ўзятай індывідуальнасці.

Я. Вінакураў і А. Вярцінскі большасцю сваіх вершаў абараняюць такую канцэпцыю жыцця, згодна з якой чалавек сцвярджаецца як асоба актыўная, мэтанакіраваная, як вечны шукальнік, непрымірымы да мінімальнага праяваў фальшу, няшчырасці і прыстасаванства.

З вышэйсказанага вынікае, што стыль абодвух паэтаў можна вызначыць як доказы, аналітычны, размоўны. Апошні кампанент больш выразны ў беларускага паэта і выклікае перавагу, як ужо адзначалася, лагічнага, разумовага пачатку над эмацыянным.

У 1980–1990-я гады абодва паэты засталіся паслядоўнымі ў ідэйна-тэматычным плане (пераважаюць вечныя тэмы, звароты да зыходнага тэзісу пра чалавечнасць і бесчалавечнасць). Гэтае ж самае назіраецца і ў стылёвых адносінах. Іх паэзія накіравана на сябе і ў сябе, на зліццё асабістага «Я» са знешнім светам, на пошук свайго месца ў грамадстве, на самаацэнку, заснаваную на строгай кампазіцыі вершаў (лаканічнае апісанне – вывад, супрацьстаўленні тэзіса і антытэзіса, доказнай логіцы). Больш «уквечаны» тропамі стыль Я. Вінакурава, і ў гэтым, мабыць, і заключаецца асноўнае адрозненне паміж імі. Для прыкладу, параўнаем верш Я. Вінакурава «Блеск» і, нібы працяг

прапанаванай паэтам гіпотэзы, верш А. Вярцінскага «Хоць сем пядзей розуму май...»: «Всё, увы, тускнеет год из года... / Ум людской лишь / не теряет блеска, / поражая вечной новизной» [1, с. 6]. «Хоць сем пядзей розуму май, / Хоць будзь Цыцэронам, Саламонам, / ды, вызначаны прыродным законам, / розум твой знае мяжу і край. / А што датычыць дурноты... На жаль, / дурнота бязмежная амаль» [2, с. 37].

Абодва паэты закранаюць важную тэму – існаванне пэўных межаў чалавечага розуму, чалавечай памяці, у працытаваных вершах не навязваюць чытачу сваё меркаванне, сваю канцэпцыю жыцця адкрыта і празмерна настойліва: паслядоўна нанізваючы адзін на адзін тэзісы і антытэзісы (ствараецца нават уражанне, што гэта робіцца само сабою, без намаганняў з іх боку), яны прымушаюць думку, заключаную ў творы, і адначасова думку чытача самаразвівацца, займаць розныя сэнсавыя адценні, паварочваюць яе то ў адзін, то ў другі бок і робяць гэта ледзь не пратакольна, на саліднай дакументальнай аснове. Думка паэтаў аргументуецца, а чытач пераконваецца, што ўсё сапраўды павінна адбыцца так, а не іначай. Вось па гэтай асноўнай прычыне мы і лічым А. Вярцінскага і Я. Вінакурава паэтамі выразнай эталагічнай арыентацыі. Аднак публіцыстычны і эталагічны пачаткі (часта – непадзельныя) суадносяцца ў іх творчасці з медытатыўнасцю і – што радзей – выўленчасцю. Беларускі паэт пайшоў далей: ён выступіў з гіпотэзай пра «гранічнасць» чалавечага розуму і афарыстычна паставіў пытанне пра бязмежнасць чалавечай дурноты.

У канцы 80-х гадоў XX стагоддзя і Яўген Вінакураў, і Анатоць Вярцінскі прыйшлі да пошуку агульначалавечых каштоўнасцей, да глабальнага пазнання рэчаіснасці, яе маштабнага асэнсавання. Пра гэтае сведчаць амаль сімвалічныя назвы кніг Я. Вінакурава «Бытие» (1982), «Ипостась» (1984) і «Чалавечы знак» (1968), «Святло зямное» (1981) А. Вярцінскага.

Чалавек у рамках часу, зямнога жыцця, рамках бязмежжа сусвету з неаслабнай сілай цікавіць аўтараў. Так, у вершы «Зло» Яўген Вінакураў страсна публіцыстычна выкрывае зло не толькі ў душы канкрэтнага чалавека, але і ў яго глабальнай, сусветнай сутнасці і заклікае на барацьбу з ім: «Но как прекрасно / то стремление: / руку / поднять в сердцах / на мировое / зло» [1, с. 68].

Анатоць Вярцінскі працягвае гэтую тэму вершам «Ёсць людзі – добрыя сапраўды...» і прыводзіць нас да думкі пра магчымасць самаўдасканалення, барацьбы з самім сабой, пра неабходнасць пошукаў чалавекам у сабе дабрата, якая дапаможа перамагчы сусветнае зло: «Ёсць людзі – добрыя сапраўды. / І ёсць, што добрымі прытвараюцца. / І ёсць, што добрымі быць стараюцца, – / Праходзяць школу дабрата» [2, с. 22].

Барацьба за чалавечнасць і гуманізм паводзінаў набывае ў творчасці А. Вярцінскага і Я. Вінакурава планетарны маштаб. У арбіту гэтай барацьбы ўцягваюцца розныя факты і эпідоды, канкрэтныя дакументы і сведчанні,



асабістыя і агульныя назіранні. Паэты найперш даследуюць (іншае слова тут цяжка і знайсці) прыродную сутнасць абыякавасці, эгаізму, эгацэнтрызму паводзінаў сытых «людзей», розныя мадыфікацыі іх у сучасным жыцці, даводзяць чытачу, што гэта найвялікшае маральнае зло можа быць адкрытым і замаскаваным, прыхаваным, яны падобна хамелеону, мяняюць сваю афарбоўку. Прыстасаванства прыхаванае страшнейшае, чым адкрытае, бо заўсёды цягне за сабою плёткі, няшчырасць і страшэнна калечыць чалавечыя душы. Так, пасля перажытай хвалі рамантычнай узнёсласці, у застойны перыяд паэты актыўна змагаліся са змізарненнем чалавечых душ, выкрывалі двурушніцкую мараль і дэмагогію. У вершах «Абрастаем. Паперамі, рэчамі...» А. Вярцінскага і «Характары» Я. Вінакурава якраз гаворыцца пра духоўную дэградацыю асобы, абрастанне чалавечых душ абыякавасцю і сытасцю, іх «закормленасць». Пры такіх умовах чалавек драбнее, мізарнее, а яго душа абрастае «шчэццю густой». Паэтам робіцца балюча, што і ім самім цяжка выбавіцца з балота раўнадушша да чужых боляў, прыстасаванства і задаволенасці малым.

У многім галоўнымі, дамінантнымі для раскрыцця тэмы высокіх і нізкіх прынцыпаў чалавечага жыцця ў творчасці А. Вярцінскага і Я. Вінакурава можна лічыць вершы «Варыяцыі на тэму: «Гефест – друг Праметэя» і адпаведна «Прометей» з цыкла «Эллада». Дарэчы, вобраз Праметэя – гэта архетып самаахвярнасці чалавека дзеля іншых.

Амаль усе папярэднікі Вінакурава і Вярцінскага закраналі ці маральна-этычны, ці палітычны (узяць хоць бы галоўнага героя «Лявона Бушмара» К. Чорнага як тып, які супрацьстаіць праметэізму) аспект праблемы. Яны ж пайшлі іншай сцежкай – раскрылі праблему з філасофскіх пазіцый. Паставілі перад сабой і іншымі пытанне пра дзве лініі паводзінаў людзей – ачалавечвання і расчалавечвання. Гістарызм ідэйна-эстэтычнай пазіцыі абодвух паэтаў вынікае з трактоўкі старажытнагрэчаскай легенды пра лёс тытана Праметэя, асуджанага на страшэнныя пакуты самім Зеўсам за тое, што асмеліўся дараваць агонь (чытай – цяпло, святло, розум) людзям. Чалавечы спосаб існавання на зямлі, сцвярджаюць А. Вярцінскі і Я. Вінакураў, заснаваны на ўменні любіць, адчуваць боль іншых, у імя гэтай любові ісці на эшафот. Лёс Праметэя, па сутнасці, – лёс пазнейшага Ісуса Хрыста – пакутніка за чалавечае ў чалавеку. Вінакураў у адрозненне ад Вярцінскага паказаў, што людзі часта не цэняць добрыя дары, ператвараюць іх у прылады забойства, катавання, што прыводзіць да вялікіх катастроф, катаклізмаў: «Он в сердце ощущает страшный грех! / Затем, что видит, / как велик и ярост, / гуляет между домовых застрех / огонь, / что людям послан был / в подарок, / и гибнут люди от того огня» [1, с. 168].

Беларускі паэт, у адрозненне ад свайго равесніка, глядзіць на шлях чалавецтва на зямлі як на шлях праметэяў і непаметэяў, тытанаў духу і «сытых», бяскрылых істотаў, задаволеных малым: «І ў тым сакрэт маёй метамарфозы, /

што з нейкае пары я стаў любіць. / Калі сышоў аднойчы на зямлю – / адчуў я раптам, што зямлю люблю» [3, с. 172].

Такая паэзія называецца медытатыўнай (паэзіяй думкі), бо яна, па трапным выказванні А. Паўлоўскага, стараецца раскрыць «адвечныя праблемы, якія не вырашыш з дапамогай матэматычных выкладак, таямніцы і загадкі быцця, якія Сусвет яшчэ працягвае «глуха вартаваць», увогуле свет як таямнічасць і нязведанасць...» [4, с. 134]. Падобная паэзія не ведае межаў у пазнанні сутнаснай асновы прадметаў, з'яў і рэчаў. Філасофская лірыка, па слухнай заўвазе ўсё таго ж А. Паўлоўскага, носіць запытальны характар, мае «выпытальную інтанацыю». Гэты ж даследчык адзначыў, што «асноўная своеасаблівасць пасляваеннай лірыкі заключаецца ва ўменні абагульняць, адштурхоўваючыся ад прыватных з'яў, упітваючы ў сябе штодзённае жыццё людзей з усёй масай падрабязнасцей, штрыхоў і дэталаў» [4, с. 137], што якраз і ратуе яе ад залішняй разважлівасці і схематызму, «аберагае (...) ад сілагізавання і метафізічнасці» [4, с. 137]. Словы А. Паўлоўскага маюць непасрэднае дачыненне да твораў Я. Вінакурава і А. Вярцінскага пра штодзённае жыццё, якое азначае нешта большае, чым застольная бяседа, сямейная сварка, чым яго фатаграфаванне.

Анатоль Вярцінскі і Яўген Вінакураў – арыгінальныя мастакі слова, якія сваёй творчасцю імкнуцца асэнсаваць шматлікія сувязі, што існуюць у свеце, паказаць вечна зменлівы і дынамічны свет і зменлівага чалавека, вераць у яго светлы розум, у магчымасць пераадолення ім трагедычнасці, дысгармоніі, якая пакуль што дамінуе ў свеце.

Лірыка Анатоля Вярцінскага і Яўгена Вінакурава пераконвае, што дыдактызм і павучальнасць пры захаванні пачуцця меры не шкодзяць слоўнаму мастацтву, асабліва калі яны ўдала спалучаюцца з выяўленчасцю і медытатыўнасцю.

У сувязі з вышэйадзначаным нельга не прыгадаць пра тое, што хранатоп паэзіі Анатоля Вярцінскага вызначаецца абсяжнасцю, не абмежаваны стандартнымі чатырма вымярэннямі. Пераадолеўшы зачараванасць звычайным фактам, сцэнамі і рэаліямі штодзённага чалавечага жыцця, узняўшыся да вышынь філасофскага мыслення, паэт пачаў свабодна арыентавацца ў часе і прасторы, спалучаць старонкі жыцця розных народаў, розныя эпохі. Яму лёгка сталася дасягнуць гэтага, бо глядзіць ён на жыццё з пазіцыяй чалавечнасці і антычалавечнасці, сапраўднай і ўяўнай дабраты. Дзякуючы свабоднаму спалучэнню розных часавых і прасторавых вымярэнняў, многія творы Анатоля Вярцінскага маюць агульначалавечы характар: у іх спавядаецца сын XX стагоддзя, тыранаборац Праметэй, шукальнік праўды і справядлівасці. Усё, што выходзіць за межы чалавечнасці, што выломваецца з агульнагуманістычнай канцэпцыі свету, паэт класіфікуе як часовае.

**Спіс выкарыстаных крыніц:**

1. Винокуров, Е. М. Из двух книг: Стихи. М. : Худ лит., 1989. С. 6–168.
2. Вярцінскі, А. Ветрана. Кніга паэзіі. Мінск : Маст. літ., 1979. 144 с.
3. Вярцінскі, А. Хлопчык глядзіць...: Выбр. вершы і паэмы. Мінск: Маст. літ., 1992. 318 с.
4. Павловский, А. Память и судьба: Статьи и очерки. М. : Просвещение, 1982. С. 134–137.

УДК 801.8

**Цисык Андрей,**  
кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры латинского языка  
**Круглик Наталья,**  
кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры латинского языка  
Белорусский государственный медицинский университет  
Минск, Республика Беларусь

**ОБ ЭТИМОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНОВ,  
СОЗДАНЫХ НА ОСНОВЕ АНТИЧНОЙ ЛЕКСИКИ**

*В статье проанализированы расхождения в трактовке этимологии терминов «ангина», «фурункул», «бакалавр», встречающиеся в словарно-справочной литературе. На основе историко-этимологического анализа исследуемой лексики представлены авторские версии ее этимологии.*

*Ключевые слова:* современная лексика, древнегреческий язык, латинский язык, этимологические варианты, историко-этимологический анализ.

**Tsisyk Andrey**  
PhD (Philology), Associated professor,  
Associated professor of the Latin language department  
**Kruglik Natalia**  
PhD (Pedagogy), Associated professor,  
Associated professor of the Latin language department  
Belorussian State Medical University  
Minsk, Republic of Belarus

**ABOUT THE ETHYMOLOGY OF SOME TERMS  
CREATED ON THE BASIS OF ANTIQUE VOCABULARY**

*In this paper we analyze divergences in the interpretation of the etymology of terms “angina”, “furuncle”, “bachelor” observed in dictionary references. On the base of historical and etymological analysis we present own author’s versions of the etymology of these lexis.*

*Key words:* contemporary lexis, ancient Greek language, Latin language, etymological versions, historical and etymological analysis.

Древнегреческий язык (в дальнейшем – греческий) и латынь являются источниками многих общелитературных слов и профессиональных терминов в каждом европейском языке. Однако этимология определенной части такой лексики до сих пор является предметом научных дискуссий. Нередки случаи, когда неправильная версия этимологии слова закрепляется в словарно-

справочной литературе и традиционно используется в информационном пространстве, являясь по существу скрытым источником дезинформации [14, с. 180-183]. В наше время, когда благодаря интернету появилась возможность доступа к фундаментальным словарям классических и современных языков, появилась возможность по-новому взглянуть на этимологию многих современных понятий и слов. Именно такого рода исследованию посвящена тема нашей работы.

Начнем с этимологии слова «ангина», обозначающего «острое инфекционное воспаление слизистой оболочки зева и миндалин». В русском языке оно появилось в XVII веке как транслитерат латинского варианта *angina* в результате заимствования из западноевропейских языков, в которых этот медицинский термин по форме практически аналогичен латинскому [15, I, с. 44; 1, с. 23]. Существительное *angina* зафиксировано еще в латинском языке его античного периода в значении «воспаление горла» [2, с. 58; 23, с. 129]. В цитированных выше словарях, как и в большинстве других словарно-справочных изданий, латинское существительное *angina* рассматривается как суффиксальное производное от глагола *ango, angĕre* – сжимать, сдавливать, беспокоить. В то же время в Оксфордском словаре латинского языка, в котором *ango* указано как этимон существительного *angina*, рекомендуется сравнить этот глагол с греческим существительным ἄγχη (*anchone*) [23, с.129]. Видимо, на основании данной рекомендации в некоторых словарях латинское *ango* приравнивают к греческому ἄγχω (*ancho*) [8, I, с. 92], а это наталкивает на предположение, что латинское *angina* может быть заимствованием из греческого ἄγχη (*anchone*). Данная версия действительно находит подтверждение в этимологическом словаре латинского языка Вальде – Гофмана, где заимствование *angina* из ἄγχη (*anchone*) допускается через промежуточный гипотетический вариант \**ancina* [22, с. 47]. Такой вариант теоретически возможен, если учесть, что *angina* в латинском языке появляется только в языке комедий Плавта (III – II вв. до н. э.), в котором очень много заимствований из греческого, а эти заимствования начались еще с самой ранней истории латинского языка (VIII-VII вв. до н. э.) при непосредственных тесных контактах древних итальянцев с жителями греческих колоний [12, с. 125-130]. Наиболее подробно состав греческих заимствований в латинском языке классического периода рассмотрен в исследовании Оскара Вайзе “Die griechischen Wörter im Latein” [22]. Однако в нем мы не находим слова *angina* среди греческих заимствований, определенных автором данного исследования. В этимологическом словаре латинского языка Эрну-Мейе версия заимствования *angina* из ἄγχη (*anchone*) отвергается на том основании, что в греческом языке со времен Гиппократов уже существовало название болезни, понимаемой сегодня

как «ангина», в форме **συν(γ)χη (synanche)**, в то время как существительное **ἄγχη (vñ)** употреблялось не в медицинском значении, а в смысле «удушение» или «повешение» [19, с. 47]. Следует учитывать и то, что греческое **ἄγχη (vñ)** является производным не от **ἄγχω** непосредственно, а от глагола **ἄγχον(ω) (anchonao)**, производного от **ἄγχω** [20, с. 17].

На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что на сегодняшний день, при отсутствии более убедительных доказательств заимствования латинское **angina** от греческого **ἄγχη (vñ)**, данное слово следует считать производным от латинского глагола **ango, angĕre** – «сжимать», «сдавливать», «беспокоить». Однако, определившись с этимологическим статусом существительного **angina**, попытаемся разобраться и с его статусом акцентологическим.

При просмотре слова **angina** в лексикографических источниках бросается в глаза разноречивость в оценке долготы его гласного **-i-** в составе суффикса **-in-**: в одних словарях [23, с. 129] этот элемент определяется как краткий, а в других [2, с. 58] – как долгий. В.Ф. Новодранова, анализируя словообразовательную продуктивность суффикса **-in-** в латинском языке классического периода, рассматривает вариант данного суффикса только с долгим гласным, в том числе и в тех случаях, когда этот суффикс в соединении с производящей глагольной основой образует название действия или его результата, напр. : **ruĕre** «рушиться, падать» → **ruĭna** «обвал, падение», **rapĕre** «хватать» → **rapĭna** «грабеж, захват» [6, с. 121]. Однако, по данным этимологических словарей, в латинском языке немало существительных, образованных от глагольной основы настоящего времени с формантом **-in-**, в котором гласный краток, ср.: **angĕre** «душить», «сдавливать», «стеснять» → **angĭna** «горловая жаба», «воспаление горла»; **rangĕre** «вколачивать, вдавливать» → **pagĭna** «страница»; **sarcĭre** – «поправлять», «снабжать» → **sarcĭna** «связка», «тюк», «индивидуальное снаряжение солдата» [19, с. 722]. Таким образом, следует считать гласный **-i-** в составе слова **angĭna** кратким и правильное ударение должно быть **ángĭna**. Нам представляется, что включение существительного **angĭna** в материал исследования В.Ф. Новодрановой с учетом как этимологических, так и акцентологических аспектов данной лексемы стало бы авторитетным ориентиром для создателей лексикографической литературы, и прежде всего для авторов медицинских словарей.

Перейдем к этимологии термина «фурункул», которым в медицине обозначают гнойное воспаление волосяного мешочка и окружающей его подкожной клетчатки. Этимон данного термина – существительное **furuncŭlus** зафиксировано в словарях латинской лексики античного периода уже с тем же медицинским значением, с которым данное заимствование употребляется и в

наши дни [2, 342; 23, с.750]. Однако любопытно то, что в некоторых медицинских словарях латинский этимон данного термина **furuncūlus** переводится как «воришка» и рассматривается как деминутив от **fur, furis m** «вор» [9, I, 700]. В латинско-русском словаре И.Дворецкого представлены две отдельные лексемы существительного **furuncūlus, i m**: I 1) воришка, мелкий вор 2) боковой отпрыск на виноградной лозе; II чирей, фурункул [2, с. 342]. Такое деление как бы подразумевает различную этимологию данных двух слов в первом и втором пунктах, иначе их можно было бы объединить в одной статье, предоставив все возможные виды значений. Но тогда закономерно возникает вопрос об этимологии латинской лексемы **furuncūlus, i m** в значении «чирей, фурункул». По этому поводу в этимологических словарях латинского языка мы находим единое мнение: существительное **furuncūlus, i m** в значении «чирей, фурункул» действительно этимологически связано с существительным **fur, furis m** «вор» [20, с. 403; 22, с. 569]. Однако эта связь не прямая, а опосредованная, так как **furuncūlus, i m** в значении «чирей, фурункул» рассматривался в античности первоначально как «нечто ворующее» в двух аспектах: 1) как ложный боковой побег на виноградной ветке, «похищающий» сок и силу из главной ветки, или 2) как мелкий хищный зверек хорёк, похищающий домашних птиц [20, с. 403]. Как форма десубстантивного деминутива, образованная с помощью суффикса **-uncūl-** [23, с. 750], существительное **furuncūlus** имеет, по подсчетам В.Ф. Новодрановой, многочисленные аналоги в латинском языке (165 единиц) [6, с. 117]. В качестве примера можно привести такие деминутивы, как **homunculus** (человечек) ← **homo, hominis** человек, **pedunculus** (ножка) ← **pes, pedis** нога, **caruncula** (мясо) ← **caro, carnis** мясо. Таким образом, термин фурункул (чирей) действительно восходит к латинскому **furuncūlus**, деминутиву существительного **fur, furis m** «вор», но в античное время это слово ассоциировалось не с малолетним или ничтожным воришкой, а с образованиями растительного или животного мира (побег на виноградной ветке, хорёк), которые по мелкому воруют нечто не принадлежащее им. В случае фурункула подразумевалось, видимо, то, что чирей «ворует» питательные вещества из прилежащих тканей.

Можно встретить еще две версии происхождения существительного **furuncūlus, i m** в значении «чирей, фурункул». Авторы некоторых словарей это слово связывают с глаголом **ferveo, fervēre** «кипеть», подразумевая первичную форму **fervunculus** [8, II, с. 692], или с прилагательным **furvus** «черный», подразумевая первичную форму **furvunculus** [1, с. 172]. Однако, проанализировав в этимологических словарях латинского языка А. Эрнунда, А. Мейе и А. Вальдэ-И.Гофмана значения и производные лексем **fervere** и **furvus**, мы не нашли среди них производных **fervunculus** или **furvunculus**, а поэтому считаем две указанные выше версии происхождения слова «фурункул» лингвистически необоснованными.

А сейчас рассмотрим этимологию слова «бакалавр» (устаревшее – баккалавр), получившем в наше время широкое распространение в связи с введением двухступенчатой системы высшего образования, в которой первая ступень – это бакалавриат, а вторая ступень – магистратура. Бакалавриатом (от новолатинского слова **baccalaureatus, us m**, см. об этом слове ниже) считается первая ступень высшего образования в странах Европы, участвующих в т.н. Болонском процессе, в том числе Беларуси и Украины, при котором студент после первых 3-4 лет учебы получает степень и диплом бакалавра. Затем, продолжая учебу, он может получить степень и звание магистра. Такая организация учебы традиционна для западноевропейских университетов и существует уже много столетий. Статут бакалавра позволял молодым людям в Западной Европе занимать довольно достойное положение в обществе, образ бакалавра часто встречается и в художественной литературе. Например, в знаменитом романе Сервантеса «Дон Кихот», выступает «высокоумный» ученый бакалавр Самсон Карраско, принимающий деятельное участие в исцелении главного персонажа романа от его рыцарских химер. Но среди лингвистов до сих пор нет единого мнения о происхождении слова «бакалавр».

Чаще всего в словарях иностранных слов, например в известном «Толковом словаре иноязычных слов» Л. Крысина, дается объяснение, что слово «бакалавр» – это производное от латинского **baccalaureus** – увенчанный лаврами [5, с. 110]. В «Этимологическом словаре русского языка» Макса Фасмера это объяснение уточняется: «бакалавр» – из лат. **vassalaureus**, первоначально **baccā laureatus** – увенчанный лавром [13, с. 100]. Однако «увенчанный лавром» в латинском языке античного периода – это только прилагательное **laureatus**, образованное от **laurea** (лавровое дерево) с помощью суффикса **-ātus** [22, с.1010]. В соответствии с античной мифологией, лавровый венок впервые возложил на свою голову бог Аполлон, который воспылил страстью к нимфе Дафне и погнался за ней, но по просьбе нимфы боги превратили ее в лавровое дерево – латинское **laurus**. В память о любимой Аполлон стал носить на голове лавровый венок. Рассказав эту историю в «Метаморфозах» (I, 450-567), римский поэт Овидий не преминул вставить в уста Аполлона лестное для римлян пророчество, обращенное к изменившей форму Дафне:

Деревом станешь моим, - говорит - принадлежностью будешь

Вечно, лавр, моих ты волос, и моей любимой кифары.

Будешь латинских вождей украшеньем, лишь радостный голос

Грянет триумф и узрит Капитолий процессии празднеств.

И как моей головы вечно юн нестриженный волос,

Так же носи на себе свои вечнозеленые листья. *(Перевод С.Шервинского)*

На античных скульптурных изображениях Аполлона отчетливо заметен его лавровый венок. В императорском Риме, поскольку ношение царской короны

было под запретом, как и сам титул царя, императоры носили вместо нее лавровый венок. Из знаменитых римлян особенно любил носить венок из лавровых листьев Гай Юлий Цезарь. Историк Светоний говорит, что сенат разрешил ему, как пятикратному триумфатору, носить такой венок, когда ему захочется, но многие в Риме насмешливо говорили, что делает Цезарь это не ради славы, а для того, чтобы прикрывать свою лысину [10, с. 32]. Но лавровым венком в Риме, как и в Греции, также награждали победителей в соревнованиях певцов, поэтов и музыкантов, и такой человек назывался в Риме **laureātus** – увенчанный почетным лавровым венком. Отсюда слово **лауреат** в русском языке, – человек, награжденный почетной премией, например «лауреат нобелевской премии» или «нобелевский лауреат». Употребляется также выражение «почивать на лаврах», то есть заслуженно пожинать плоды своей славы, добытой в какой-то сфере деятельности. Однако если **laureātus** уже по своему значению а priori может предполагать какую-то связь с награждением почетным лавровым венком соискателя первой университетской степени – бакалавра, то какое отношение к слову *vassalaureus* имеет слово *bassa* (= *basa*)?

В словарях латинского языка античного периода слово *bassa* (= *basa*) имеет значение «ягода» или «плод», а еще в сочетании *bassa Minervae* («ягода Минервы») – значение «олива», т. е. «оливковое дерево» [2, с. 32; 23, с. 222], но не «лавровое дерево», а тем более не «лист» или «ветка лавра». Венки в античности составлялись только из веток с листьями лавра, но без примеси ягод этого дерева [25], да и ни на одном из античных изображений лаврового венка не заметно ягод этого дерева, как и не сохранилось свидетельств в античной литературе о размещении плодов лавра на венках. Изображение лаврового венка – без ягод, кстати, присутствует на гербе современной Греции. Кроме того, выражение *bassā laureatus* не выдерживает правил синтаксиса латинского языка и вообще трудно поддается буквальному переводу (буквально было бы что-то вроде «увенчанный лавром ягодой»). Поэтому правы те лингвисты, которые считают, что сближение гипотетического выражения *bassā laureatus* с **baccalaureus** – это так называемая народная этимология, не имеющая научных оснований [17, с. 14].

Обзор других версий этимологии слова «бакалавр» довольно подробно представлен в статье «Баккалавр» Энциклопедического словаря Брокгауза-Ефрона [16, с.736-737]. Наиболее обоснованной из них мы считаем версию происхождения и эволюции средневекового латинского слова **baccalaureus** «бакалавр», предложенную французским филологом Шарлем Дюканжем (Charle du Cange), приведенную в указанном выше энциклопедическом словаре и обоснованную в трехтомном «Словаре средневековой и варварской латыни (Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis)» этого ученого [19]. Он считает, что первоисточником слова **baccalaureus** стало название “*baccalarius*”



(“*baccalarius*”), которое в средние века давалось молодым неженатым людям – владельцам небольшого сельского имения с пастбищем – баккаларием, по латыни *baccalaria* (от испанского варианта произношения латинского *vassa* «корова»). Затем, считает Дюканж, с мелкого сельского обывателя название «*baccalarius*» перешло на деревенских мелкопоместных дворян, которые за недостаточностью средств являлись в ополчение одни, без подчиненных им вассалов. Звание «*baccalarius*» присваивалось и лицам духовным: «церковными» баккалариями (*baccalarii Ecclesiae*) называли лиц всех духовных низших ступеней. В смысле академического звания слово «*baccalarius*» уже в форме «*baccalaureus*» – «бакалавр» стало употребляться в европейских университетах с XIII в. Первоначально звание это было введено в богословский факультет Парижского университета папой Григорием IX (1227—1241 гг.) для обозначения тех студентов, которые выдержали соответствующее испытание и защитили великопостный диспут, и вследствие этого получали право носить красную камилавку. Со временем это звание перешло и в другие факультеты и из Парижа распространилось по всей Западной Европе. В XV веке бакалаврами («*baccalaureus*»), а также в национальных версиях (франц. *Bachelier*, англ. *Bachelor*, итал. *Bacceliere*, исп. *Bachiller*) называли всех студентов западноевропейских университетов, выдержавших первое испытание, необходимое для достижения высших научных степеней — лиценциата, магистра, доктора при обучении на богословском, юридическом, медицинском и прочих факультетах.

На основании этого обширного экскурса в статью энциклопедии Брокгауза-Ефрона, текст которой в достаточной мере обоснован ссылками на научную литературу, мы считаем возможным предположить, что в стенах средневековых университетов, в которых не прерывалась античная традиция награждения лавровыми венками победителей соревнований, в том числе и победителей во всевозможных диспутах, включая самый важный великопостный диспут («детерминацию»), а также награждение лавровым венком получателей ученых степеней, произошло сближение и объединение слов ***baccalarius*** и ***laureatus***. В частности, Дюканж в своем упомянутом выше словаре в статье **BACCALARIUS** называет магистрами тех, которые последовали за «лаврами звания доктора наук» (*magistri iidem sunt, qui Doctoris lauream consecuti sunt*). Слово *laurea* (лавр), которое здесь приведено, уже явно употреблено в значении символа и награды соискателя ученой степени как синоним выражения «лавровый венок». А первоначальным итогом объединения слов ***baccalarius*** и ***laureatus*** вполне могло стать слово ***baccalaureatus*** – бакалавриат, низшая академическая степень, которой удостоивался носитель этой степени – ***baccalaureus*** или ***bacalaureus*** (бакалавр). Естественно, мы не можем исключить и такой версии, что ***baccalaureatus*** явилось образованием, возникшим на основе ***baccalaureus***. Со

временем последнее слово утратило смысловую связь со своим первоначальным социально-сословным значением **baccalarius**, и закрепилось исключительно за сферой университетского образования. Такова, на наш взгляд, наиболее достоверная история происхождения наших современных понятий «бакалавр» и «бакалавриат». Поэтому надеемся, что, ознакомившись с результатами нашей работы, авторы научных трудов больше не станут толковать слово **бакалавр** как «увенчанный лаврами», а тем более не станут выводить это слово «от латинского (!?) *bachelier* – молодой рыцарь» [11, с. 109].

Содержание нашей статьи может в очередной раз засвидетельствовать тот факт, что этимологические разыскания требуют не только знания классических языков, но и кропотливой работы с этимологическими словарями и лексиконами этих языков. Если же пренебречь этими правилами, то в результате могут появиться такие работы, как, например, «Этимологический словарь. Античные корни в русском языке» А.Г. Ильяхова [4], в котором можно найти огромное количество ошибочных сведений по этимологии лексики античного происхождения. Перечень этих ошибок и их исправление могли бы составить материал для многих статей. Например, слово «дрожжи» А.Г. Ильяхов выводит от несуществующего греческого глагола *draggo*, слово клоака выводит не от латинского *cluo* «чистить», а от греческого *klyso* (!?), слово «метр» – не от греческого *metron*, а от латинского *metro*, *et caetera*, *et caetera*. Удивляться этому не приходится, поскольку в библиографическом списке к этому словарю не представлены этимологические словари ни русского, ни латинского, ни греческого языков [4, с. 441-442]. И будет очень жаль, если словарь А.Г. Ильяхова, содержащий большое количество ошибок не только лингвистического, но и культурно- исторического плана, станет источником дезинформации для многих читателей. Ведь как может автор этого словаря всерьез утверждать, например, что греческий поэт Пиндар, «занимаясь недомоганиями человека, разделил их на два сезона: зиму и лето, и причислил ангину к зимним болезням» [4, с. 35]. Ведь греческий поэт Пиндар, живший, кстати, не в I веке до н. э., как утверждает А.Г. Ильяхов, а в VI-V веках до н. э., был певцом олимпийских состязаний и доблести их победителей, и ни в одном из его произведений, судя по их переводу на русский язык, выполненному М. Гаспаровым [7], нет упоминаний о каком-либо заболевании. Поэтому еще раз подчеркнем: этимологические или семантические исследования лексики, имеющей античные корни, должны вести специалисты, не только знающие античные языки и реалии античной истории и культуры, но и умеющие пользоваться этимологическими словарями этих языков. Точность должна быть не только «вежливостью королей», но и первой обязанностью каждого исследователя в любой сфере науки.

### Список литературы

1. Арнаутов, Г. Д. *Медицинская терминология на пяти языках*. София: Медицина и физкультура, 1964. XXIV. 1029 с.
2. Дворецкий, И. Х. *Латинско-русский словарь: около 50 000 слов*. 3-е изд., испр. М. : Рус. яз., 1986. 840 с.
3. Дворецкий, И. Х. *Древнегреческо-русский словарь*. В двух томах. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958. Т. 1. 1043 с. Т.2. 1905 с.
4. Ильяхов, А. Г. *Этимологический словарь. Античные корни в русском языке*. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГ, 2016. 448 с.
5. Крысин, Л. П. *Толковый словарь иноязычных слов*. М. : Эксмо, 2009. 944 с.
6. Новодранова, В. Ф. *Именное словообразование в латинском языке и его отражение в терминологии. Laterculi vocum Latinarum et terminorum / Рос. академия наук; Ин-т языкознания, МГМСУ. – М. : Языки славянских культур, 2008. 328 с.*
7. Пиндар, Вакхилид. *Оды. Фрагменты / изд. подг. М.Л.Гаспаров*. М. : Наука, 1980. 503 с.
8. *Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник : близько 33000 термінів / за ред. М. Павловського, Л. Петрух, І. Головки: в 2 т. Львів: «Словник», 1995. Т. 1. 651 с.; Т.2. 786 с.*
9. Рудзитис, К. *Латинско-русско-латышский словарь медицинских терминов : в 2-х томах. Рига : Liesma, 1973–1977. Т.1 1039 с.; Т.2. 866 с.*
10. *Светоний Гай Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей : пер. с лат. М. Л. Гаспарова / предисл. и прим. М. Л. Гаспарова; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман. М. : Правда, 1988. 512 с.*
11. *Смирнова, Е. Д. Повседневность Средневековья = Medium Aevum Quotidianum. Минск : Изд. Центр БГУ, 2010. 152 с.*
12. *Тронский, И. М. Очерки из истории латинского языка. Москва-Ленинград : Изд. АН СССР. 272 с.*
13. *Фасмер, Макс. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / пер. с нем. и доп. О. Н.Трубачева ; под ред. и с пред. А. Ларина. 2-е изд.. М. : Прогресс, 1986. Т.1: А-Д. 576 с.*
14. *Цисык, А. З. К проблеме важности и достоверности этимологических справок в современной словарно-справочной литературе по медицинской терминологии // Теория и практика профессионально ориентированного обучения иностранным языкам [Электронный ресурс] : материалы XI Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 10-12 мая 2018 г. / редкол.: Н. С. Кухаренко (гл. ред.), Н. А. Круглик. Минск : Междунар. Ун-т «МИТСО», 2018. С. 180-183.*
15. *Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. 4-е изд., стереотип. М.: Рус. Яз. 2001. Т.1 624 с; Т.2 560 с.*
16. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона / под ред. проф. И. Е. Андреевского. – Санкт-Петербург : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1891. Т.2а: Ауто-Банки. С. 736-737.*
17. *Этимологический словарь русского языка / МГУ им. Ломоносова, филологический факультет; авт.-сост. Н. М. Шанский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1965. Т.1, Вып.2: Б. 270 с.*
18. *Duboi, J. Dictionnaire étymologique et historique du Français / J. Duboi, H. Mitterand, A. Dauzat. Paris: Larousse, 2007. 893 p.*
19. *DU CANGE, et al., Glossarium mediae et infimae latinitatis. Niort : L. Favre, 1883-1887. Т. 1. URL: <http://ducange.enc.sorbonne.fr>. Дата доступа: 15.03.2020*
20. *Ernout, A. Dictionnaire étymologique de la langue latine: histoire des mots / A. Ernout, A. Meillet. Paris : Édition C. Klincksieck, 1939. XXI +1184 p.*
21. *A Greek-English Lexicon / compiled by H.G. Liddell and R. Scott. Oxford : Clarendon Press, 1996. – XLV+ XXXVI + 21042 + 320 p.*
22. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch von A.Walde. 3., neubearbeitete Aufgabe von J.B.Hofmann. Heidelberg : Carl Winter's Universitätsverhandlung, 1938. B.1: A. XXIV+ 872 S.*
23. *Oxford Latin Dictionary. Oxford : At the Clarendon Press, 1968. XXIII + 2126 p.*
24. *Weise Oskar. Die griechischen Wörter im Latein. Leipzig : Hirzel, 1882. VIII + 546 S.*
25. *Энциклопедия знаков и символов URL: [www.symbolarium.ru/index.php](http://www.symbolarium.ru/index.php)/Лавр. Дата доступа: 17.03.2020.*

УДК 372.8:811

*Веремеенко Анна, преподаватель,  
Качан Инна, преподаватель,  
кафедра лингвистических дисциплин и межкультурных коммуникаций  
МГЭИ им. А.Д. Сахарова БГУ  
Минск, Беларусь*

## **ДИСТАНЦИОННЫЕ И СЕТЕВЫЕ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ.**

***Аннотация.** В статье рассматривается вопрос актуальности дистанционных и сетевых форм обучения иностранному в неязыковом вузе. На примере одного из сетевых ресурсов для тренировки и запоминания лексики на иностранном языке рассматривается эффективность процесса овладения иностранным языком.*

***Ключевые слова:** дистанционная форма, иностранные языки, неязыковой вуз, активизация самостоятельной работы, компьютерная телекоммуникация, интерактивные технологии,*

*Verameyenka Hanna, teacher  
Kachan Inna, teacher  
Department of linguistic disciplines and intercultural communications  
International Sakharov Enviromental Institute of Belarusian State University  
Minsk, Belarus*

## **REMOTE AND ONLINE FORMS OF FOREIGN LANGUAGE LEARNING AT A NON-LINGUISTIC UNIVERSITY**

***Abstract:** the article discusses the up-to-date distance and online forms of foreign language education in a non-linguistic University. By way of example of one of the network resources for training and memorizing vocabulary in a foreign language, the effectiveness of acquiring knowledge of a foreign language is considered.*

***Keywords:** remote form, foreign languages, non-linguistic University, independent work activating, computer telecommunications, interactive technologies,*

В современном цивилизованном обществе изучение иностранных языков является незаменимой частью профессиональной подготовки молодых специалистов в вузах разного профиля. Спрос на выпускников, которые отличаются способностью безбарьерно вести эффективную коммуникацию на международном уровне в профессиональной сфере, значительно возрастает на рынке труда, что способствует благоприятному трудоустройству и карьерному росту. Однако несмотря на всю значимость изучения иностранных языков, все чаще сталкиваются как студенты, так и преподавательский состав с рядом серьезных проблем.

В неязыковых вузах с каждым годом просматривается тенденция в сокращении количества аудиторных часов, отводимых на изучении иностранного языка, что должно быть компенсировано организацией самостоятельной работы студентов в рамках неязыкового вуза. Помимо этого, серьезную проблему составляет не только неготовность студентов использовать

усвоенные знания, навыки и умения в иноязычном общении, а также отсутствие умения самостоятельно добывать знания и ориентироваться в обширном море информации. Для эффективного решения данного ряда проблем сегодня рассматривается среди многих высших учебных заведений развитие дистанционных и сетевых форм обучения иностранному языку.

Под дистанционным обучением (ДО) понимают взаимодействие учителя и учащихся между собой на расстоянии, отражающее все присущие учебному процессу компоненты (цели, содержание, методы, организационные формы, средства обучения) и реализуемое специфическими средствами Интернет-технологий или другими средствами, предусматривающими интерактивность.

Данная форма обучения пользуется хорошей репутацией как среди обучающихся, так и среди преподавательского состава и выделяется среди других форм обучения наличием следующих компонентов: гибкость, дальное действие и экономичность. Все выше представленные компоненты способствуют получению образования в подходящее обучающимся время и в удобном месте; обучению на не ограниченном расстоянии и возможности учиться вне зависимости от места проживания; значительному сокращению расходов на дальние поездки к месту обучения [4, с. 17].

ДО в обучении иностранному языку можно представить в виде компьютерной телекоммуникации, которая позволяет осуществить следующие приемы:

- многофункциональную передачу различной информации на любые расстояния;
- интерактивность «преподаватель – студент»;
- доступа к различным источникам информации;
- координация совместных телекоммуникационных проектов;
- активация самостоятельной работы студентов.

Основным отличием дистанционного образования от традиционного является удаленность преподавателя от студента, отсутствие их непосредственного контакта в процессе обучения, что способствует активизации самостоятельной работы студента. Ведь именно за счет организации самостоятельной работы студента компенсируется сокращение аудиторных часов, отводимых на изучение иностранного языка. [1, с. 78].

Для успешного овладения иностранным языком на первый план выходит необходимость усвоения лексики. Пол Нейшен (Paul Nation), лингвист-исследователь в области методики преподавания иностранных языков, выделяет четыре принципа обучения лексике [3, с. 129-152]:

- 1) Принцип минимизации языка.
- 2) Принцип дифференцированного подхода в зависимости от цели усвоения лексики.

3) Принцип взаимосвязанного обучения лексике и видам речевой деятельности.

4) Принцип сознательности, включающий в себя рефлексию.

В настоящее время существует большое количество площадок для дистанционного обучения иностранному языку. В образовании большой популярностью пользуются различные сетевые программы для тренировки и запоминания слов на иностранном языке. Благодаря таким программам пользователи имеют возможность учить слова и выражения на иностранных языках, таких как английский, немецкий, французский, испанский, китайский, арабский, норвежский. Среди них можно выделить программу Quizlet. Это приложение можно использовать, как на компьютерах, так и на мобильных устройствах. Одним из преимуществ интерактивного сервиса Quizlet является простота и наличие бесплатных вариантов использования.

Используя данный сервис, преподаватель может создавать свои собственные карточки со словами и выражениями (тематические слова, термины и их дефиниция) для тренировки лексики в режимах заучивания, письма, правописания и тестирования. Кроме того студенты могут сами составлять карточки с лексикой уроков

Кроме этого, сервис дает преподавателю возможность создавать виртуальные классы, и это облегчает работу по оцениванию работы студентов.

Без сомнения языковая компетенция зависит от лексической компетенции студентов, а использование такого рода сетевых сервисов благоприятно влияет на процесс овладения иностранным языком.

Создавая дистанционные проекты, преподаватель делает образование более открытым, выходящим за стены университета или дома. Создание электронного модуля требует от преподавателя не только четкого представления о целях и задачах курса, но и компьютерной грамотности, а также определенных навыков технического плана.

С другой стороны, следует отметить, что студенты ДО должны не только уметь пользоваться компьютерными технологиями, но и быть заинтересованными, мотивированными и ответственными, обладать высокой степенью внимания, самоорганизации и самоконтроля. Ведь ни для кого не секрет, что именно данные факторы способствуют эффективному использованию ДО. Только соблюдая выше перечисленные требования, можно рассчитывать на качественный, новый уровень образования, который раскрывает огромный потенциал в изучении иностранных языков при помощи современных технологий [2 с. 34]

#### **Список литературы:**

1. *Белянина М.В. Дистанционное обучение иностранному языку в неязыковом вузе // Гуманитарное образование: история, традиции, перспективы: сборник научных трудов. Выпуск 3. Елец: ЕГУ им. И.А. Бунина, 2014. С. 78.*

2. Данилов О.Е., Поздеева О.Г. Особенности дистанционного обучения // Проблемы и перспективы развития образования: материалы V Междунар. науч. конф. Пермь, 2014. С. 34.
3. Nation, P. Vocabulary. In D. Nunan. *Practical English Language Teaching*. New York: McGraw Hill, 2003. P. 129-152.
4. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В. Теория и практика дистанционного обучения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учебн. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 416 с.

УДК 821.111(73)

**Полищук Ольга**  
старший преподаватель кафедры теории и практики перевода  
Ужгородский национальный университет  
Ужгород, Украина

## **ВЛИЯНИЕ ФИЛОСОФСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ДЛИТЕЛЬНОСТИ АНРИ БЕРГСОНА НА ТВОРЧЕСТВО УИЛЬЯМА ФОЛКНЕРА**

*Аннотация.* В статье предпринята попытка проанализировать типологическую общность взглядов французского философа Анри Бергсона и американского писателя Уильяма Фолкнера на проблему времени. Проведен анализ особенностей поэтики произведений Фолкнера в аспекте влияния идей Бергсона.

**Ключевые слова:** понятие длительности, хронотоп, пространство-время, художественная манера.

**Polishchuk Olha**  
Senior lecturer at Theory and Practice of Translation Department  
Uzhhorod National University  
Uzhhorod, Ukraine

## **INFLUENCE OF HENRI BERGSON'S PHILOSOPHICAL CONCEPT OF DURATION ON WILLIAM FAULKNER'S WORKS**

*Abstract.* The article shows an attempt to analyze the typological commonality of views of French philosopher Henri Bergson and American writer William Faulkner on the problem of time. An analysis of the features of the poetics of Faulkner's works in terms of the influence of Bergson's ideas has been carried out.

**Key words:** the concept of duration, chronotope, spacetime, artistic manner.

Сравнительно-исторические исследования являются одной из наиболее перспективных областей в современном литературоведении. Изучение творчества писателей не может проводиться сегодня без учета литературных, культурных и философских связей и влияний. Процесс взаимодействия национальных литератур постоянен и заключается в усвоении и творческой переработке одной литературой художественного опыта другой.

Становление новых литературных форм на рубеже XIX и XX веков было отмечено появлением экспериментального романа, что стало откликом на целый ряд открытий, прежде всего, в области естественных наук: теорией относительности, новой концепцией времени. Философия начала века также

опосредованно отразилась в литературном процессе, повлияв на видение и способы изображения мира в произведениях, проявилась в литературном подтексте и построении сюжета. Одним из понятий, свидетельствующих о переломных моментах в философском осмыслении жизни, стало понятие длительности, связанное с именем французского философа Анри Бергсона.

В начале XX века была общепринята концепция времени Ньютона как некой абсолютной длительности, не зависящей от материи. Время считалось однородным, одинаковым во всех точках пространства и от пространства не зависящим. Специальная теория относительности Эйнштейна (1905 г.) показала связь пространства и времени, времени и движения, относительность понятия одновременности и временных промежутков. Но еще задолго до открытий Эйнштейна, в 1889 году Бергсон дал обоснование времени как непрерывного и бесконечного потока событий. Понятие длительности – *la durée* – выведено в ранней работе философа «Время и свобода воли». Новым было осмысление времени, в том числе и времени человеческой жизни: здесь каждый временной период специфичен, отличен от других, имеет собственную интенсивность и «плотность». Философ теоретически осмыслил известный факт, что время в разные периоды жизни воспринимается нами по-разному: в начале и к концу жизни, в моменты нетерпения, спешки – и в минуты отдыха. Главная характеристика этого времени, времени сознания – его неделимость и целостность; в нем невозможно выделить отдельные моменты.

«Мы склонны представлять себе прошлое, как несуществующее, – пишет Бергсон. – Поразмыслим о «настоящем», которое одно признается существующим... Наше настоящее падает в прошлое, лишь только прекращается наш прямой к нему интерес» [2, с. 952]. Коль скоро линию разделения между настоящим и прошедшим можно произвольно перенести назад, Бергсон определяет историю сознательной личности как «нечто такое, что есть разом длящееся настоящее и непрерывно настоящее и непрерывно движущееся. Это будет длящееся настоящее» [2, с. 953].

По Бергсону, время – поток событий. Внешняя реальность подвижна, все существует в процессе развития и неустойчивого состояния. Длительность предполагает постоянное взаимопроникновение прошлого и настоящего, различных состояний сознания, постоянное развитие и становление. Как субъективное переживание времени, длительность определяет, по Бергсону, духовное своеобразие каждого индивида: «Есть непрерывная мелодия внутренней жизни, которая тянется, как неделимая, от начала до конца нашего сознательного существования» [1, т. 4, с. 24].

В центре философских размышлений Бергсона оказалась проблема времени как основания человеческого бытия, истории и культуры. Его учение значительно повлияло на духовную атмосферу последующего времени и сделало



возможным появление новых культурных и литературных форм, особенно в западной литературе и искусстве. Так, можно проследить влияние бергсоновской концепции времени в литературе «потока сознания» (М. Пруст, Дж. Джойс, В. Вульф).

Отмечая воздействие идей Бергсона на писателей XX века, нельзя обойти вниманием наследие Уильяма Фолкнера. Классик американской литературы XX века с исключительно индивидуальной творческой манерой, Фолкнер принадлежит к числу художников, в творчестве которых можно обнаружить переключку с культурными явлениями самых разных эпох, от античности до постмодернизма, и творчество которых наполнено глубоким философским подтекстом.

Именно проблема времени была предметом размышлений Фолкнера и определила черты исключительно самобытной творческой манеры художника. Отправной точкой фолкнеровской концепции времени служит отрицание мерного хода прогресса. Когда писатель повторял, что для него есть только настоящее, а не прошлое, речь шла о широчайше понятом «настоящем», в котором живо прошлое, в котором сочетаются и сталкиваются значительные моменты, пережитые многими поколениями. Писатель стремится выразить идею повторяемости, цикличности как некоего универсального закона жизни. Временная модель мира Фолкнера во многом переключается с идеями французского философа.

Задачей данной работы является выявить особенности поэтики и проблематики писателя, связанные с современной ему философской концепцией времени А. Бергсона. Принимая во внимание, что процесс межкультурных связей предполагает не пассивное усвоение, а активную переработку, можно предположить, что анализ проделанной переработки позволит понять художественное своеобразие творчества Фолкнера и предоставит возможность выявить творческую индивидуальность автора.

Литературоведение располагает обширным анализом наследия американского писателя. Проблемам художественного времени в произведениях Фолкнера уделяли внимание Д. Затонский, Н. Анастасьев, В. Спивак, Е. Стеценко, В. Бернацкая, В. Палиевский и др. [3, 4, 5]. В их работах глубоко исследованы особенности поэтики художественного текста Фолкнера, выявлены особенности самобытной его творческой манеры. Вопрос о художественном преломлении идеи длительности Бергсона в творчестве Фолкнера частично поднимался критикой. Из последних работ в этой области можно отметить исследование американца Пола Дугласа «Бергсон, Элиот и американская литература» [9]. Глубина затронутого вопроса и актуальность вопроса межкультурного взаимодействия, особенно на современном этапе глобализации, дают основания продолжить исследования в этой области.

Мысль Бергсона о том, что наше самое отдаленное прошедшее примыкает к нашему настоящему и составляет вместе с ним одну и ту же непрерывную изменчивость, переключается со многими высказываниями Фолкнера. «Время – это текучее состояние, которое обнаруживает себя не иначе как в сиюминутных проявлениях индивидуальных лиц», – это одно из положений фолкнеровской концепции времени [8, с. 219].

Персонажи вымышленного писателем округа Йокнапатофа, где происходит действие всех романов и повестей Фолкнера, помещены в хронологические пределы протяженностью 246 лет, однако оказываются втянутыми в поток обстоятельств, в бесконечно огромную орбиту времени. В саге Фолкнера нет стабильных орбит у судеб героев; они постоянно переплетаются, исчезают и вновь возникают, не ведают временных ограничений. Вспоминая начало своей писательской деятельности, художник говорил: «Все созданное художником, все его творчество в целом должно подчиняться некоему общему замыслу... Мой собственный, величиной с почтовую марку, клочок родной земли стоит того, чтоб о нем писать. Это открыло для меня золотую жилу, я создал собственный космос. Подобно богу, я могу перемещать людей не только в пространстве, но и во времени. И тот факт, что я свободно перемещаю их во времени, по крайней мере, как это представляется мне, подтверждает мою теорию о том, что *время это текучее состояние, не имеющее собственного бытия и проявляющееся лишь через отдельных людей. Не существует «было», существует только «есть»* [6, с. 572].

Отношение писателя к жизни как к незавершенному процессу, где настоящее детерминировано прошлым, определяет композиционное сцепление романов и рассказов йокнапатофского цикла, то внутреннее движение мысли, которое ведет от одного произведения к другому. Большинство романов, повестей и рассказов писателя посвящено американскому Югу, но ни один из романов или рассказов не дает полного представления о вымышленном округе Йокнапатофа. Для этого потребуется перечитать их все, иногда снова после того, как прочитаны все другие: тогда станет понятной связь между собой героев всего цикла. Рассказ «Когда наступает ночь», например, вводит читателя в круг героев «Шума и ярости», «Уош» — в проблематику романа «Авессалом, Авессалом!», рассказ «Моя бабушка Миллард, генерал Бедфорд Форрест и битва при Угонном ручье» служит прологом, а рассказ «Жила однажды королева» — эпилогом романа «Сарторис», рассказы «Медный кентавр» и «Мул во дворе» вошли позже в роман «Город», а роман «Поселок» дает в начале романа краткий пересказ событий рассказа «Поджигатель».

Параллели между творческими концепциями Бергсона и Фолкнера можно провести и на уровне поэтики. Принцип временной смещенности повествования, когда настоящее и прошлое постоянно меняются местами, чтобы разорвать

условную разграничительную грань между ними, получил развитие в романах «Шум и ярость», «Когда я умирала», «Авессалом, Авессалом!», «Город», «Особняк» и во многих рассказах. Используя прием многосубъектного повествования («стереоскопического изображения»), писатель перемещает центр пространственно-временных координат во внутренний мир персонажей. Таким образом реализуется принцип субъективного переживания времени.

«Город» организован как чередующиеся монологи персонажей, каждый из которых представляет свою точку зрения на происходящее и тем самым подчеркивает принципиальную незавершенность процесса, придает повествованию больший психологизм. Использование множества временных горизонтов создает весьма оригинальный вариант хронотопа в романах. «Подхваты» тем и ключевых моментов из главы в главу создают впечатление непрерывности действия. Так, монолог одного из героев, Чика Маллисона, может служить примером смещения временных горизонтов: события происходили несколько лет назад, они «существовали» в момент, когда Чик узнал об этом от своего брата, они «происходят», когда Чик рассказывает об этом читателю. По справедливому замечанию Д. Затонского, время петляет, но оно «не разделяет, а связывает, заставляет самые разные события сталкиваться на общей сцене рассказываемого» [3, с. 375].

Прием смещения временных пластов использован и во второй книге романа. Один из героев, Рэтлиф, в своем пространном монологе начинает петлять во времени и пространстве, выводя на свет многие события йокнапатофского эпоса, но непременно дополняя и уточняя их. Броски во времени переносят читателя то в 1936 год, то 1919 (вставная новелла о Тэге Найтингеле, краткий «конспект» «Сарториса»). Фолкнер словно «перелистывает» годы, демонстрируя, что жизнь – единый неразрывный поток.

Хронотоп воспоминаний в «Особняке», где связаны разные, отстающие друг от друга события, также подтверждает идею писателя о непрерывности времени. Нужно отметить, что рассказ о событиях своей или чужой жизни по воспоминаниям неизбежно приводит к подаче прошлого в зависимости от настоящего, переживанию его заново в настоящий момент, а следовательно – к сочетанию объективного и субъективного. Каждый из рассказчиков переживает события минувших лет по-своему, соединяя субъективное и объективное. Такой способ повествования уравнивает все временные пласты, элементы прошедшего и настоящего переплетаются, что подчеркивает принципиальную неразрывность времени (по Бергсону – «длящееся настоящее»). При этом авторская точка зрения носит вневременной характер, так как благодаря всезнанию автора одновременно содержит в себе элементы настоящего, прошлого и будущего в их единстве.

Обоснованное Бергсоном положение, что время в разные периоды жизни воспринимается человеком по-разному, а протяженность каждого момента зависит от собственной эмоциональной и смысловой насыщенности, разрабатывается Фолкнером во многих произведениях Йокнапатофского цикла. В «Двух солдатах», «Не погибнут!», «Все будет чудесно», «Дядюшке Вилли», «Поджигателе» действительность подана в детском восприятии. «Когда наступает ночь» – это воспоминания Квентина Компсона о детстве, к которым он возвращается через пятнадцать лет. Мир взрослых, увиденный глазами ребенка или подростка, может получить совсем иное толкование.

По Бергсону, время физическое есть лишь форма существования пространства, а время субъективное (длительность) есть вечное становление, где настоящее и прошедшее представляют единое целое, неразложимое взаимопроникновение. Так и герои Фолкнера являются читателю и как старики, и как дети, и как зрелые мужчины, что подчеркивает связь времен.

Такова временная модель писателя: время и жизнь раскрываются как непрерывное движение, как единый, всеохватывающий и незавершённый процесс. «Завтра – это только другое имя для сегодня», – говорит один из персонажей «Красных листьев» [7, т. 6, с. 82]. Так осуществляется принцип «двойного видения»: данный временной слой остаётся лишь частью гораздо более обширного массива времени, включающего в себя всю прошлую, настоящую и даже будущую жизнь человека. Реализации этого принципа подчинены многие сюжетно-композиционные приемы: смешение временных и пространственных пластов, цикличность сюжета, приемы многосубъектного повествования.

Проведенный анализ отдельных сторон поэтики произведений У.Фолкнера свидетельствует, что выдающийся американский писатель действительно мог испытать влияние идей А.Бергсона, при этом особенности творческой манеры Фолкнера говорят о безусловной оригинальности художественного мира писателя.

#### **Список использованных источников:**

1. Бергсон Анри. Собрание сочинений: В 4 т.: [Пер. с фр.]. М.: Моск. клуб, 1992.
2. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память. Мн.: Харвест, 1999. 1408 с.
3. Затонский Д. В. Искусство романа и 20 век. М.: Худож. лит., 1973. 536 с.
4. Затонский Д. Художественные ориентиры XX века. М.: Сов. писатель, 1988. 413 с.
5. Співак В. Л. Про взаємозв'язок героя і часу в романах В.Фолкнера // *Іноз. філологія. Респ. міжвід. наук. зб.* 1984. Вип. 64. С. 125-130.; Стеценко Е.А. Проблема времени в «южной школе» современного американского романа. Автореф. дис...канд. филол. наук. М., 1978. 24 с.
6. Фолкнер У. Пестрые лошади: Повести и рассказы / Сост., вступ. ст., коммент. А.Н. Николюкина. М.: Высш. шк., 1990. 607 с.
7. Фолкнер У. Собр. соч.: В 6-ти т. М.: Худож. лит., 1987.
8. Фолкнер У. Статьи, речи, интервью, письма. М.: Радуга, 1985. 488 с.

9. Paul Douglass. Bergson, Eliot, and American Literature URL: [https://books.google.com.ua/books?id=vzVdpr\\_r\\_q04C&pg=PA180&lpg=PA180&dq=william+faulkner+and+henri+bergson&source=bl&ots=qku8O7KDwS&sig=ACfU3U2fUZMAtAl5grvcmuwKsfAYfRUwGg&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwib26bTqaboAhUBу6YKHу55Ap0Q6AEwEnoECAoQAQ#v=onepage&q=william%20faulkner%20and%20henri%20bergson&f=false](https://books.google.com.ua/books?id=vzVdpr_r_q04C&pg=PA180&lpg=PA180&dq=william+faulkner+and+henri+bergson&source=bl&ots=qku8O7KDwS&sig=ACfU3U2fUZMAtAl5grvcmuwKsfAYfRUwGg&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwib26bTqaboAhUBу6YKHу55Ap0Q6AEwEnoECAoQAQ#v=onepage&q=william%20faulkner%20and%20henri%20bergson&f=false)

УДК 821.161.3+82-31

*Рак Марыя, выкладчык, БДПУ  
Мінск, Беларусь*

## ПРОЗА ЛЮДМИЛЫ РУБЛЕЎСКОЙ І КЛАСІЧНАЯ АНГЛІЙСКАЯ ЛІТАРАТУРА

*Анатацыя.* У артыкуле даследуюцца тыпалагічныя сувязі прозы Л. Рублеўскай з англійскай літаратурай, вызначаюцца асноўныя фактары, прыёмы, якія паўплывалі на творы пісьменніцы: «вальтэраскотаўская» традыцыя ў асэнсаванні гісторыі, гатычны пачатак, неарамантызм і інш.

*Ключавыя словы:* літаратурныя сувязі, міжкультурныя камунікацыі, кампаратывістыка, готыка, неарамантызм.

*Rak Maryia, Teacher, BSPU  
Minsk, Belarus*

## LYUDMILA RUBLEVSKAYA'S PROSE AND CLASSIC ENGLISH LITERATURE

*Abstract.* The article investigates typological connection L. Rublevskaya's prose with English literature, identifies the main factors, methods, which have affected the works of the writer: traditions of Walter Scott in understanding the history, gothic beginning, neo-romanticism and others.

*Key words:* literary connection, intercultural communication, comparative studies, gothic, neo-romanticism.

Найноўшыя падыходы ў літаратуразнаўчай навуцы звязаны з вывучэннем нацыянальнага мастацтва слова ў кантэксце сусветнага. Пры гэтым «два ці больш аб'екты не проста супастаўляюцца, але яны параўноўваюцца, г. зн. да іх прымяняецца роўная, інакш кажучы, адна і тая ж (тоесная) мерка <...> У глыбокім філасофскім сэнсе параўнанне заўсёды натхняецца <...> ідэяй ідэальнай <...> роўнасці, пошукам аб'яднальнага роўнага адзінства» [4, с. 6]. Такім спрыяльным аб'ектам для параўнання і суаднясення з іншакультурным літаратурным кантэкстам выступае проза адной з самых запатрабаваных пісьменніц Беларусі Людмілы Рублеўскай. Пра жанравую стратэгію і дыфузійнасць яе прозы неаднаразова пісалі В. Бароўка, І. Шаўлякова-Барзена, Л. Алейнік і інш. Мы ж у сваім даследаванні звернем увагу на паэтыку і тыпалогію беларуска-англійскіх літаратурных сувязей, заснаваных на выкарыстанні Л. Рублеўскай англійскага мастацкага досведу.

Прозе пісьменніцы ўласціва спалучэнне неарамантычнага, гатычнага, містычнага падыходаў да ўзнаўлення легендарна-гістарычнага мінулага, без ведання якога, на думку аўтара, не будзе будучыні. Працягваючы рамантычныя традыцыі еўрапейскай і беларускай літаратур ў цыкле «Шляхецкія апавяданні», пісьменніца ставіць праблемы годнасці чалавека; сучаснасць пераплятаецца з даўнінай і пацвярджае тэзіс пра адказнасць кожнага пакалення і за мінулае, і за будучыню ў аповесцях «Сэрца мармуровага анёла», «Пярсцёнак апошняга імператара» і раманах «Золата забытых магіл», «Скокі смерці», якія сведчаць пра плённае выкарыстанне аўтарам традыцый класічнай англійскай літаратуры.

Па-першае, пісьменніца творча асэнсоўвае «вальтэраскотаўскія» традыцыі пры стварэнні рамантычнай гістарычнай прозы. У паралельным рамана «Золата забытых магіл», напісаным «на перакрываванні традыцый класічнай і сучаснай літаратуры» [1, с. 148], Л. Рублеўская імкнецца выявіць вытокі нацыянальнай ментальнасці, якая дазваляе беларусам «людзмі звацца», уводзіць паняцце «міфалагічны час» (памяць, містыка снабчанняў, народнае разуменне свету). Падобнае назіраецца і ў прозе В. Скота, які ўвёў у свае творы герояў, што не мелі адпаведнікаў у гісторыі, і больш таго, сцвердзіў, што рухавіком падзей становіцца народ, дасканалая перадача «духу мінуўшчыны». Назіраецца і прынцыповае адрозненне ў асэнсаванні гісторыі: паралельны хранатоп як адметнасць мастацкай інтэрпрэтацыі сёвай даўніны і паказчык паспяховасці аўтарскай стратэгіі пісьменніцы актуалізуе мінулае і сучаснасць: гістарычны час не дае спакою людзям, хавае шмат таямніц, якія чакаюць свайго адкрыцця; час галоўнай гераіні (гісторыка і выкладчыка Паліны) у сваю чаргу пераплятаецца з 1863–1864 гг.

Лейтматывам рамана становіцца містычная гісторыя пошукаў радзімы, яе герояў і золата забытых магіл (узгадаем знакамітую «Плачку» Яна Баршчэўскага). «Золата забытых магіл» таксама пераклікаецца з раманами класіка беларускай літаратуры У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім»: адбываецца раскрыццё тэмы паўстання пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага; прысутнічаюць тыпалагічныя блізкія вобразы Алесь Загорскі – Вінцэс Рашчынскі, Чорны Война – Ваўкалак, Міхаліна – Вальжына; рэмінісцэнцыі ў творы Л. Рублеўскай скіроўваюць увагу чытача да рамана класіка; нават героі самі зазначаюць зацікаўленасць творами беларускага Вальтэра Скота («Калісьці я зачытваўся раманами «Каласы пад сярпом тваім» Уладзіміра Караткевіча» [3, с. 228]).

Па-другое, Л. Рублеўская асучаснівае традыцыі класічнага англійскага гатычнага рамана (Шарлота і Эмілі Брантэ, Хорас Уолпал, Мэры Шэлі, Ганна Рэдкліф і інш.). У гатычным рамана «Скокі смерці» Л. Рублеўская, як і ў большасці твораў, выкарыстоўвае паралельны хранатоп як прынцып пабудовы тэксту: галоўная гераіня бачыць сны аб сваім двайніку эпохі позняга

Сярэднявечча – дачцэ бургамістра «вольнага граду» XV стагоддзя Старавежска, праходзіць яе жыццёвы шлях. Сам жанр гатычнага рамана, як абалонка твора, абраны пісьменніцай наўмысна: звяртаючыся да таямніц і загадак змрочнага былога, Л. Рублеўская імкнецца падкрэсліць сувязь мінуўшчыны і будучыні, паказаць, да чаго можа прывесці выкарыстанне звышзброі прагнучымі сусветнага панавання людзьмі.

Л. Рублеўская ідзе ўслед за жанравым канонам: яе раманы заснаваны на фантастычным сюжэце, дзеянне адбываецца ў незвычайных абставінах (ратуша, старажытны замак, закінутая мясцовасць, сутарэнні і г.д.), а рэалістычнасць у апісанні і дэталю побыту стварае напружанасць аповеду. Варта адзначыць, што ў жанравай парадыгме рамана, нароўні з гатычнымі, выкарыстоўваюцца і рамантычныя, і дэтэктыўныя, і фантастычныя элементы.

Назва твора адсылае чытача да змрочнай эпохі Сярэднявечча, калі ў Еўропе бушавала чума. Скокі смерці – алегарычны сюжэт жывапісу і літаратуры гэтага часу, від еўрапейскай іканаграфіі аб тленнасці зямнога быцця: персаніфікаваная Смерць вядзе да магілы прадстаўнікоў усіх слаёў грамадства і ўсіх узростаў – шляхты, духавенства, купцоў, сялян, мужчын, жанчын, дзяцей («На гравюры быў тыповы матыў XV стагоддзя – танец смерці. Узяўшыся за рукі, падскоквалі ў вычварным танцы малады мніх, дзяўчына ў шляхецкім строі, немалады таўстун са смешна вырачанымі вачыма і шкілет. Над каржакаватай вежай – сонца і месяц, з’яднаныя ў адзін абыякавы твар, расколаты напалам)» [2, с. 223].

Цэнтральны і нязменны вобраз гатычных твораў – замак – прысутнічае ў творы і трансфармуецца ў адпаведнасці з мясцовымі рэаліямі: гэта вежа, якую абыходзяць, як магілу вісельніка, маёнтак ўплывовага алігарха, старадаўні палац, апошні ўладальнік якога звар’яцеў. У раманы прысутнічаюць таксама наступныя «гатычныя» топасы: халодныя пусткі, закінутыя дамы і могілкі, апусцелыя ўдалечыні ад цывілізацыі мястэчкі, сутарэнні, схаваныя пераходы і схованкі. Пераважная пара года, у якую разгортваюцца падзеі, – восень, часта на мяжы з зімой, што стварае змрочную і трывожную атмасферу паступовага памірання і адзіноты. Дзеянне часта разгортваецца ў цёмны час або ў непагоду, калі неба нізка зацягнута шэрымі аблокамі, сонечныя промні вельмі рэдка з’яўляюцца на старонках. У стылістыцы ўрбаністычнай готыкі горад і яго будынкі набываюць рысы падземнага царства мёртвых, Гадеса, дзе асфальт – рака Лета, мухі (інсекты) – вешчунны Аіда, зграі гарадскіх птушак нагадваюць магільныя крыжы, а транспарт параўноўваецца з ладдзёй Харона.

У адрозненне ад класічнай англійскай літаратуры ў гатычных творах пісьменніцы прысутнічаюць і пераплятаюцца некалькіх часавых пластоў, а гісторыя краіны інтэрпрэтуецца і ўспрымаецца праз асабістае і сямейнае. У цэнтры аповеду, як правіла, аказваецца кананічны гатычны матыў радавога праклёну, які можа быць звязаны з рэальным грахам або злачынствам, што

перадаецца з пакалення ў пакаленне выпадковым, а часцей наўмысным знішчэннем уласнай гістарычнай памяці, што непазбежна прыводзіць да асобаснага крызісу, варажнечы паміж пакаленнямі адной сям’і. Яшчэ адзін важны гатычны матыў у творах Л. Рублеўскай – матыў ізаляцыі, які знаходзіць вырашэнне пра паказ адзіноты герояў. Цэнтральнымі персанажамі становяцца людзі, «не такія, як усе»: несучасныя «паненкі», паўстанцы, ідэалісты-выгнаннікі, добраахвотныя пустэльнікі, якія атрымліваюць канатацыйную ацэнку «вар’ят», «дзівак». Паколькі ў творах пісьменніцы гісторыя і лёс народа прадстаўлены праз гісторыю сям’і і асобы, то барацьба з адзінотай, пошук сябе і сваіх каранёў (праз дэтэктыўны сюжэт і расследаванне гістарычных таямніц) становіцца шляхам да разумення нацыянальнай ідэнтычнасці.

Гатычная традыцыя арганічна ўваходзіць у сучасны гістарычны раман Л. Рублеўскай дзякуючы актуальнасці сваёй праблематыкі: аднаўленне сямейных сувязяў і пераемнасці пакаленняў, ўсведамленне беларусамі нацыянальнай адметнасці, пошук раўнавагі ў хаатычным свеце. Гатычная стылістыка дазваляе Л. Рублеўскай белетрызаваць паказаць мінулае і сучаснасць у іх непарыўнай сувязі, выявіць супярэчнасці ў гістарычным развіцці і адлюстраванне праблемы і комплексы новых пакаленняў, а таксама паразважаць над прычынамі і спосабамі іх пераадолення.

### **Спіс выкарыстаных крыніц:**

1. Бароўка, В. Ю. Раманы Людмілы Рублеўскай як мастацкі дыялог з жанравай традыцыяй // *Bialorutenistyka Bialostocka. Том 7. Bialostock. 2015. С. 147–160.*
2. Рублеўская, Л. *Ночы на Плябанскіх млынах : раман, аповесці, апавяданні.* Мінск : Маст. літ., 2013. 526 с.
3. Рублеўская, Л. *Пярсецёнак апошняга імператара : раман, аповесць, апавяданні.* Мінск : Маст. літ., 2005. 278 с.
4. Торопов, В. Н. *Пространство культуры и встречи в нём // Восток – Запад : Исследование. Переводы. Публикации.* М. : Наука, 1989. Вып. 4. С. 6–17.

УДК 800

*Савко Анна, ст. преподаватель,  
Манкевич Жанна, канд. психол. наук, доцент  
УО БарГУ, Барановичи, Беларусь*

## **ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ КРИТИКИ В АМЕРИКАНСКОМ ОБЩЕНИИ**

*В данной статье исследуется критика как дискомфортное действие, выявляются и систематизируются лексические языковые средства ее выражения в американской языковой культуре. Выявляется, что вариативность критики напрямую связана с особенностями национального характера американцев.*

***Ключевые слова:** критика, языковые средства, лексический уровень, общение, американцы.*



*Sauko Hanna, Senior lecturer, Baranovich State University  
Mankevich Zhanna, Candidate of Psychology, Assistant Professor,  
Baranovich State University, Baranovich, Belarus*

## **LEXICAL MEANS OF CRITICISM EXPRESSION IN AMERICAN COMMUNICATION**

*This article explores criticism as an uncomfortable action, identifies and systematizes the lexical linguistic means of its expression in American language culture. It is revealed that the variability of criticism is directly related to the peculiarities of the American National Character.*

**Keywords:** *Criticism, Linguistic means, Lexical level, Communication, Americans*

Критика имеет разные имена. Развернутое указание на недостатки – это собственно критика [1]. Критика отличается по тому, на что она направлена: на ситуацию, на личность, на высказывания человека или на его действия. Критика может быть открытая и скрытая, в глаза и за спиной, справедливая и нет, деструктивная и конструктивная. Критика бывает поддерживающая и разгромная, общего плана и конкретная, мотивирующая и останавливающая [2].

Методом сплошной выборки, как нельзя лучше отражающей частотность проявления исследуемого явления, мы проанализировали контент современных американских фильмов (общее количество 25). Отметим, что количество использования критики невелико, в основном присутствуют многочисленные повторы. Критика в большинстве случаев направлена на умственные или физические способности, поведение, качество выполненной работы, а также на внешний вид собеседника.

Итак, языковое выражение критики проявляется на лексическом уровне в виде:

### **1. Лексических единиц, таких как:**

*наречия too, so, really, absolutely, never и др.*

*This guy plays **too** bad for me to stop* [Runner Runner]. Онлайн игрок не собирается останавливать игру, потому что противник играет, по его мнению, слишком плохо. И это может принести главному герою удачу.

*And the team, it's **so** bad. Those boys, they are **so** angry and undisciplined* [Coach Carter]. Главному герою Картеру предложили стать новым тренером команды, на что тренер ответил критикой в ее адрес, уверяя в том, что сделать хорошую команду будет непросто.

*Unbelievable how we are playing. **Absolutely** ridiculous* [Gridiron Gang]. Один из игроков после проигрыша разочарован в матче, расстроенный тем, что они потратили много времени и усилий на тренировках, но так и не пришли к успеху.

*That's a **really** stupid question* [Hummingbird]. В данном примере главный герой обращается к девушке, которая задала вопрос, ответ на который, по его мнению, очевиден.

*You guys sat around with your vintage T-shirts and your participation medals and you never did anything* [Runner Runner]. Владелец казино и известных онлайн игр обращается к новичку с критикой в адрес его поколения.

2. Прилагательных с суффиксом *less*, означающим нехватку или отсутствие чего-либо:

*You do not know what I know because you have not earned those powers. You're careless with those powers. You flaunt them and you throw them around like a brat with his trust fund* [Limitless]. Известный бизнесмен критикует чрезмерную самоуверенность главного героя-новичка, обращаясь непосредственно к нему.

3. Прилагательных в превосходной степени:

*I hate Jay so much. I think he might be the worst person You ever created* [This is the end]. Главный герой Сет обращается к богу, жалуясь на то, что его недруг – худшее из его (Бога) созданий.

4. Сложных прилагательных:

*A man of my talents, I should be playing the Orpheum Circuit! Instead of some dusty Podunk in a second-hand jacket falling apart at the seams* [Oz great and powerful]. Известный фокусник недоволен условиями своей работы, в частности, он обращает внимание своего напарника на пиджак.

5. Также критика на лексическом уровне проявляется в виде стилистических приемов, таких как:

*Оксюморон* – создание противоречия путем сочетания слов, имеющих противоположное значение. Основная функция оксюморонов – функция выражения личного отношения автора к описываемым явлениям [3, с 146]. Как в следующем примере, где главный герой собирался сделать непосильное ему действие:

*Are you effing stupid?* [Man of Steel]

*Ирония* – стилистический приём, в котором истинный смысл скрыт или противоречит (противопоставляется) смыслу явному. Ирония должна создавать ощущение, что предмет обсуждения не таков, каким он кажется. Ирония иногда используется в целях создания более тонких, едва уловимых оттенков модальности, т. е. выявления отношения автора к фактам действительности [3, с. 135]. Например:

*Oh, you got jokes to go along with that ugly jump shot of yours, huh?* [Coach Carter]. Во время тренировки капитан команды все время подшучивал над другими. Тренер обратился к нему с критикой, обращая внимание на его несерьезность во время занятий.

Присутствие иронии подчеркивает такие присущие американцам черты как эмоциональность и оптимизм, несмотря даже порой на трагичность ситуации.

*Аллитерация* – большая частотность звуков на определённом отрезке текста или на всём его протяжении. Аллитерацией называется особый стилистический

прием, цель которого создание дополнительного музыкально-мелодического эффекта высказывания. Сущность этого приема заключается в повторе одинаковых звуков или сочетаний звуков на относительно близком расстоянии друг от друга [3, с. 275].

*Textbook twattage* [This is the end]. Один из героев, в силу собственной неприязни, критикует другого.

*Сравнение* – сущность этого стилистического приема раскрывается самим его названием. Два понятия, обычно относящиеся к разным классам явлений, сравниваются между собой по какой-либо одной из черт, причем это сравнение получает формальное выражение в виде таких слов, как: *as, such as, as if, like, seem* и др [3, с. 167].

*They run like pussies, Coach* [Gridiron Gang]. Участник команды, отвечающий за воду, но не принимающий непосредственного участия в игре, вместе с тренером наблюдает за игрой команды и критикует их за пассивность.

6. Также критика на лексическом уровне проявляется в виде ненормативной лексики:

Ненормативная лексика (непечатная брань, нецензурные выражения), или обценная лексика – сегмент бранной лексики различных языков, включающий грубейшие (похабные, непристойно мерзкие, богомерзкие, вульгарные, табуированные) бранные выражения, часто выражающие спонтанную речевую реакцию на неожиданную (обычно неприятную) ситуацию [3, с. 119].

Ненормативная лексика выражается такими лексическими единицами, как: *Fuck* и его производной:

*What the fuck is this? Are you two fucking around at school again? We need results!* [22 Jump Street]. В данном примере главные герои не воспринимают работу всерьез и их руководитель выходит из себя.

*I'm a fucking idiot. It's my own fault* [Runner Runner]. Главный герой признает себя виноватым и довольно эмоционально критикует собственные действия, которые привели к неудаче.

*другими инвективами;*

*Those players are weak. Losers!* [Gridiron Gang]. Игрок, выбывший из команды, во время матча без его участия с обидой отзывается о бывших напарниках.

*в том числе сленговыми выражениями;*

*Where the hell did they find you, greenhorn?* [Man of Steel]. Старый рыбак обращается к молодому и неумелому рыбаку.

*Well, you don't want to hear this from some schmuck who needs a ride home* [Limitless]. В данном примере главный герой Эдди довольно самокритично отзывается о себе при новом руководителе.

Таким образом, мы можем прийти к выводу, что на лексическом уровне средства выражения речевой тактики «критика» весьма разнообразны. Следует отметить, что помимо сленговых выражений и инвектив, которые имеют высокую частотность, различные стилистические приемы также активно используются в американском общении.

Результаты нашего исследования не претендуют на законченность, а лишь отражают тенденции языкового выражения критики у американцев на современном этапе.

### **Список литературы:**

1. *Виды и формы критики // Энциклопедия практической психологии. 2013. URL: [http://www.psychologos.ru/vidy\\_i\\_formy\\_kritiki](http://www.psychologos.ru/vidy_i_formy_kritiki). Дата доступа : 02.01.2019.*
2. *Крысько, В. Г. Этнопсихологический словарь. М.: МПСИ, 1999. 343 с.*
3. *Гальперин, И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958. 462 с.*

## МИСТЕЦТВО

УДК 7.071.1

**Колісник-Гуменюк Юлія,**  
канд. пед. наук, старший викладач Відокремленого структурного підрозділу  
«Львівський навчально-науковий центр професійної освіти»  
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова  
Львів, Україна

### **ПЕТРО СТАРУХ – ХУДОЖНИК, СКУЛЬПТОР, МУЗИКАНТ, ПИСЬМЕННИК**

**Анотація.** *Говорячи про креативність людини, передусім мають на увазі творчу особистість, яка нестандартно й оригінально мислить, має гнучкий розум, широку обізнаність, самостійність, спроможну знаходити вихід із найскладніших ситуацій. Вона розвивається в процесі діяльності, з'єднується з її провідними мотивами, виявляється як прагнення до процесу творчості, самовираження та самоствердження особистості. Такою креативною, неординарною особистістю є львів'янин Петро Старух – художник, скульптор, музикант і письменник.*

**Ключові слова:** *художник, митець, Петро Старух, мистецтво.*

**Kolisnyk-Humeniuk Yuliya,**  
PhD, Senior Lecturer of the Department of a Separate Structural Unit  
«Lviv Educational and Scientific Center of Vocational Education»  
of the M.P. Drahomanov National Pedagogical University

### **PETRO STARUKH – THE ARTIST, SCULPTOR, MUSICIAN, WRITER**

**Abstract.** *Speaking of human creativity, above all, they mean a creative personality who thinks outside the box and originally, has a flexible mind, broad awareness, independence, able to find a way out of the most difficult situations. It develops in the process of activity, combines with its leading motives, manifests itself as the desire for the process of creativity, self-expression and self-assertion of personality. Such a creative, extraordinary personality is Petro Starukh, a Lviv resident - an artist, sculptor, musician and writer.*

**Keywords:** *artist, artist, Petro Starukh, art.*

Мистецтво є найважливішим напрямом розвитку духовних потреб людини. Воно дає людям одне з найвищих духовних переживань – естетичну насолоду. Через естетичний вплив на людину мистецтво є джерелом пізнання, виховує її, дає інформацію про багатозначність навколишнього світу, є особливою формою мислення; передає досвід, набутий попередніми поколіннями, спрямовує і прогнозує розвиток суспільства, допомагає людині не лише краще пізнати, засвоїти навколишній світ, а й формує її духовний фундамент, на основі якого створюється парадигма власної життєтворчості.

Залежно від якості духовного складу особистості, що сформувалася в певних обставинах життя та виховання, визначається те, настільки повно використовуються потенційні сили і розвиваються здібності. В цьому вирішальну роль відіграє усвідомлення індивідом смислу своєї діяльності як

покликання, помножене на силу волі, цілеспрямованість, наполегливість, креативність і працьовитість.



Говорячи про креативність людини, передусім мають на увазі творчу особистість, яка нестандартно й оригінально мислить, має гнучкий розум, широку обізнаність, самостійність, спроможну знаходити вихід із найскладніших ситуацій. Вона розвивається в процесі діяльності, з'єднується з її провідними мотивами, виявляється як прагнення до процесу творчості, самовираження та самоствердження. Такою креативною, неординарною особистістю є львів'янин Петро Старух – художник, скульптор, музикант і письменник. Але найперше Петро Старух за професією і в душі є скульптор і художник. Митець демонструє публіці синтез живопису, скульптури і слова.

Петро Старух народився у 1961 р., у с. Шершенівка Борщівського району Тернопільської обл. Освіту отримав у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва (1989р.). З 2005р. – викладач кафедри дизайну Національного лісотехнічного університету України. Дійсний член Національної спілки художників України.

З 1986 року митець активно бере участь у перформансах, міжнародних скульптурних симпозиумах та бієнале, у художніх проектах Львова, Києва, Одеси, Юрмалі, Токіо, Сіднея, Нью-Йорку, Мюнхена, Риму.

Творчі роботи митця представлені на персональних виставках: 1991 – Виставка акварелей (Юрмала, Латвія); 1992 – Виставка «Exclusive», галерея СХ на Володимирській, Київ; 1993 – Міжнародна виставка «Бієнале» Імпреза; 1994 – Виставка «Реакція без назви», Галерея «Ліга Рівень 14», Одеса; 1995 – Виставка «7 x 7», Львівська картинна галерея, Львів; 1996 – Проект «Найтихіший голос» (інсталяція) в рамках фестивалю «Мандрівна академія музики», Одеса; 1998 – Виставка «Терра», галерея «Гердан», Львів;

1998 – Виставка «Терра», виставковий зал концерну «Укртара», Київ; 2001 – Виставка живопису і графіки «Буття сторін», Світовий банк-Україна, Київ;

2003 – Фото проект «ZFC земля Франца Йосифа», галерея «Тризна», Київ; 2004 – Виставка скульптур «Mitorljac», галерея «Ірена», Київ; 2005 – Виставка «Фото «Там», галерея «DIO», Київ; 2009 – Виставка «Кохання смарагдових коників», галерея «Зелена Канапа», Львів та ін.

Живопис Петра Старуха тяжіє до загадкової метафізики. Автор використовує техніку кількашарового накладання живописних полів. Експериментує з формою, кольором, лінією, а також активно співпрацює з іншими митцями. Ця співпраця представлена у групових виставках: 1987 – Республіканська художня виставка, Київ; 1989 – Республіканська художня виставка, присвячена 175-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, Київ; 1989 – Республіканська молодіжна виставка, Київ; 1990 – Групова виставка (Бабак, Москалюк, Демцю, Старух), Львів; 1991 – Виставка «Єдність. 100 українських митців світу – 100-річчю українських поселень в Канаді», Київ; 1995 – Міжнародний симпозиум по скульптурі «Друге життя дерева», Бардейов, Словаччина; 1996 – Виставка, галерея «Devín», Братислава, Словаччина; 1996 – Виставка «Янголи над Краковом», галерея «Sakro Art», Краків, Польща; 2005 – Виставка «Осінній салон», 2008 – Виставка «Осінній салон», Львів; 2010 – Весняна виставка Спілки Художників, Львів; 2014 - Виставка «Осінній салон», Львів; 2015 – Виставка «Весняний салон», Львів; 2016-2017 – Виставка «Угорські мотиви», Львів, Мукачево, Будапешт Угорщина; інтерактивна виставка: 2019 – «Перманентні інспірації» П. Старуха та І. Колісника, Львів та безліч інших.

Креативність Петра Старуха також відображена у відеозаписах перформансів та інсталяцій з металу, де він активно освоює теми та форми нового мистецтва: «Цинкова хроніка» 1993р., «То хто?», «Так во-во» 1990-ті рр. та інші [2, с. 242].

У березні 1993 року, у селі Оборощено, П.Старух вчинив перфоманс «Winter Карит». Віктор Неборак читав поезію, а Тарас Чубай коментуючи знімав процес на камеру.

Художник у спеціальному костюмі із фольги, «взаємодіючи» із природними стихіями, читаючи поезію, надавав дійству шаманської якості. Митець на снігу малював кольорову композицію, яка разом зі снігом мала потрапити у сферу «високого», на небо. Там, розчинена у всесвіті картина мала «вплинути» на реальність таким чином, щоб зима врешті припинилася.

У травні 1993 року, використовуючи ті ж костюми із фольги, Петро Старух із двома колегами вчинив чергову акцію «Манна» у новоствореному театрі «Воскресіння». Ідея проекту полягала у тому, щоб занести світло з вулиці у «храм мистецтва», в театр. Учасники перформансу тримали дзеркала,



намагаючись упіймати сонячні промені і передати ці промені один одному та занести їх в театр.



Творчий розвиток художника Петра Старуха відбувається часто у своєрідній діалектиці творчих задумів і техніки: нові творчі задуми вимагають оволодіння новими технічними засобами які створюють нові творчі можливості, що відкривають простір для нових задумів, що потребують подальшого розвитку та вдосконалення техніки. Справжньою творчою особистістю може бути тільки людина, відкрита до сприйняття нового у житті, повна зацікавленості і бажання створювати щось нове та оригінальне.

Петро Старух ділиться своїм потаємним: «Серед ночі тебе якась



сила піднімає і каже: Петро, вставай, йди і пиши, бо це треба. Я піднімаюся і йду писати. Пишу такі невеличкі нариси про своїх друзів, невеличкий роман. А коли навідується музична муза, сідаю за фортепіано, імпровізую. Музика для мене – це релакс і самовираження, якась внутрішня частина мого я. Передається все, що у людській душі».

Митець, як творча особистість знаходить задоволення не стільки в досягненні мети праці, скільки в самому процесі. Він має постійну потребу розвиватися, потребу в постійному зростанні. У мистецтві, як сконцентрованому вираженні творчої сторони людської діяльності, гостро стоїть проблематика творчості. Саме творчість відрізняє художника від висококваліфікованого ремісника [1, с. 181].

Але і це ще не все. Для душі художник ще майструє мистецькі крісла з дерева. Він стверджує: «Це дуже цікаво, бо матеріал, дерево, яке ти доглядав, плоди збирав, воно не спалено, а продовжує жити».

У скульптурі Петро Старух вигадує власні міфи, а потім їх втілює в дереві, бронзі чи камені. Втім, тільки образотворчого мистецтва йому замало, душа вимагає братися за прозові твори.

Петро Старух розповідає: «Я для себе виробив таку філософію: за мольбертом я малюю, а потім сідаю і ще щось до цього метикую словами і прозою, так би мовити, продовжую сюжет із живопису у літературу».

Мистецтво є безмежне, а творчий потенціал Петра Старуха є процесом постійного пошуку з безмежною кількістю рішень, що вимагає самостійного переосмислення.

### **Список використаної літератури:**

1. Богоявленская Д.Б. *Психология творческих способностей: учеб. пособие*. М.: Академия, 2002. 320 с.
2. Шмагало, Ростислав Тарасович. *Енциклопедія художнього металу. Т. II: Художній метал України ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів: Апріорі, 2015. 276 с.

УДК 791.224(476)“1941/1945”:316.728

*Станкевич Денис,  
аспірант кафедри культурології  
УО «Белорусский государственный университет культуры и искусств»,  
Минск, Республика Беларусь*

## **КИНОФИЛЬМ КАК ТРАНСЛЯТОР ПОВСЕДНЕВНОСТИ БЕЛОРУССКИХ СЕЛЬСКИХ ЖИТЕЛЕЙ В УСЛОВИЯХ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ**

*Аннотация.* В статье раскрывается сущность понятия «повседневность», предпринимается попытка доказать возможность культурологического анализа

*повседневности посредством изучения сюжета кинофильма, определяются особенности повседневной жизни белорусских сельских жителей в условиях немецкой оккупации.*

**Ключевые слова:** кинофильм, культурологический анализ, повседневность, пространство повседневности, Великая Отечественная война.

*Stankevich Denis, postgraduate student  
Culturology Department, Belarusian State University of Culture and Arts,  
Minsk, Republic of Belarus*

## **FILM AS AN EMBODIMENT OF THE EVERYDAYNESS OF BELARUSIAN VILLAGERS UNDER THE GERMAN OCCUPATION**

***Abstract.** The essence of the concept of “everydayness” was revealed in this article, the possibility of a culturological analysis of everydayness was proved by studying the plot of the film. The features of the everydayness of Belarusian villagers in the conditions of the German occupation were defined.*

***Keywords:** film, culturological analysis, everydayness, space of everydayness, The Great Patriotic War.*

Великая Отечественная война занимает особое место в истории Беларуси, что обусловлено тем вкладом, который внес белорусский народ для победы над немецко-фашистскими захватчиками, а также понесенными потерями: согласно последним исследованиям, с фронта не вернулся каждый третий белорус [2]. Тема Великой Отечественной войны находит свое отражение во многих видах искусства: литературе, живописи, театре, а также кино. Последнее, по нашему мнению, не нашло должного осмысления в рамках отечественной культурологической мысли как базы для возможного изучения повседневности, в том числе военного времени.

Так, говоря о репрезентации подвига советского народа в годы Великой отечественной войны в кинематографе, следует отметить, что зачастую в подобных кинолентах отображаются непосредственно военные действия, развивающиеся на фронте: масштабные сцены сражений, основные исторические операции и т. д. В свою очередь, жизнь мирного населения в тылу либо на оккупированных территориях, а также его вклад в общую борьбу представлен в значительно меньшей степени, в основном в рамках небольших отдельных эпизодов. Именно поэтому для исследователя, чьи научные интересы лежат в плоскости изучения феномена повседневности, особой ценностью обладают фильмы, репрезентирующие воссозданный режиссером быт гражданского населения в условиях военного времени.

Понятие повседневности в широком смысле воспринимается как синоним «будничности, привычности, обыденности того, что происходит изо дня в день и поэтому само по себе ничем не примечательно. Вследствие этого повседневность выступает как совокупность хорошо знакомых явлений

действительности, при этом с большим трудом репрезентируемых, верифицируемых, что существенно осложняет ее изучение» [4, с. 268].

В.Д. Лелеко определяет два уровня смыслов в определении повседневности: «первый – фиксирует суточный ритм повторяющихся в жизни человека процессов и событий, выявляет определенную статистическую закономерность. В повседневности человек имеет дело с явлениями, процессами, событиями, делами, происходящими, случающимися, вершащимися каждый день и повторяющимися изо дня в день. Точно и кратко этот уровень смысла раскрыт в выражении “изо дня в день одно и то же”. Это объективная, онтологическая сторона понятия “повседневность”. Другая, субъективная, психологическая и аксиологическая его сторона запечатлевает эмоциональную реакцию на это повторение и его оценку» [5, с. 111].

Среди элементов повседневности в первую очередь следует выделить ее пространство как совокупность «мест, в которых осуществляется деятельность, направленная на удовлетворение жизненных потребностей. Круг этих мест охватывает дом, места работы, транспортные артерии, территории торговли (магазины, рынки, торгово-развлекательные центры), предприятия сферы услуг (заведения общественного питания, парикмахерские, мастерские, поликлиники) и др. <...> Это пространство, заполненное объектами и доступное восприятию и непосредственному воздействию. Оно может быть описано через физические координаты, а также через совокупность связей, в которые включен индивид. Собственно физическое пространство повседневности наполнено объектами, структурировано и доступно непосредственному практическому освоению» [3, с. 26, 34–35].

Для изучения повседневности белорусских сельских жителей в условиях оккупации немецко-фашистскими захватчиками была выбрана лента «Враги» (2007, реж. Мария Снежная) [1], произведенная на базе национальной киностудии «Беларусьфильм». В центре сюжета кинофильма находятся жители одной белорусской деревни, в которой располагаются немецкие солдаты. Фильм повествует о непростых взаимоотношениях, складывающихся между сельчанами и солдатами немецкой армии.

В кинофильме пространство повседневности для главной героини Натальи, как и для других жителей деревни, сосредоточено вокруг жилья. Дома сельчан представлены в виде деревянных срубов с двухскатными крышами, которые, как и большинство белорусских деревенских домов, состоят из нежилой части, так называемых «сеней» или «сенец» (помещение, расположенное между входом в дом и его жилой частью, являющиеся своего рода аналогом прихожей в городской квартире), и, собственно, жилой части помещения.

Анализируя внутреннее убранство домов сельских жителей, в первую очередь необходимо отметить, пожалуй, главный элемент жилой части

деревенского дома – печь, наличие и нормальное функционирование которой является жизненно важным условием проживания в сельской местности. Это обусловлено прежде всего тем, что данный элемент дома выполняет несколько важных функций: отопление помещения, приготовление пищи, обеспечение места для отдыха и сна. Кроме этого, в доме героев имеются следующие традиционные предметы быта, свойственные для типичного деревенского дома: черно-белые фотографии на стенах, белые занавески на окнах, глиняные кувшины и иная глиняная, жестяная и чугунная посуда, рукомойники, керосиновые лампы, рушники, иконы (так называемый «красный угол»), плетеные корзины (кошики) и т. д. В целом следует отметить, что дом для героев кинофильма представляет собой знакомое и освоенное пространство и выступает, таким образом, ядром их повседневной жизни.

Неотъемлемой частью пространства повседневности сельских жителей является их трудовая деятельность, осуществляемая непосредственно в границах этого пространства – в доме либо на прилегающей к нему территории. Труд как таковой в кинофильме представлен в виде регулярно повторяющихся действий, выполняемых сельчанами, а именно приготовление пищи, стирка белья в реке, уборка помещений, в том числе немецкой комендатуры, сельскохозяйственные работы и т. д. Анализ сюжетно-повествовательной линии кинофильма позволяет утверждать, что одной из отличительных черт повседневности жителей деревни в условиях оккупации является ориентированность трудовой деятельности в основном на удовлетворение потребностей солдат немецкой армии.

Заключительным элементом повседневности выделим отношения как совокупность взаимосвязей, в которые ежедневно включен человек. Такими повседневными взаимосвязями в кинофильме выступают обусловленные совместным бытом взаимоотношения, складывающиеся между местными жителями деревни и немецкими солдатами. Несмотря на то, что на первый взгляд жители деревни пытаются мирно сосуществовать с немцами в сложившихся обстоятельствах, находит свое место и отображение скрытой борьбы.

Одним из примеров сопротивления местных жителей является поступок сына главной героини – Гриши: *«Я у немцев взрывчатку украл, пошел в лес – партизанам отдать, ну они ж в лесу живут, а там никого не было, и я решил сам рельсы взорвать»* [1]. Также попытки противостояния немцам предпринимал другой герой кинофильма – дед Степан, о чем свидетельствуют слова односельчанина Володи: *«Сцяпан, уцякай, сейчас за тобой придут – немцы прознали, кто мостки подпил. Ну знаешь – мотоцикл-то утопили!.. В лес беги»* [1]. Среди немецких солдат также находились те, кто не был согласен с общепринятым положением дел: например, немецкий солдат Отто предпочел отправиться на фронт: *«Почему? Погибну – так погибну. А с детьми воевать не хочу»* [1].

Таким образом, в рамках настоящей статьи была предпринята попытка доказать возможность изучения аудиовизуального произведения на предмет исследования феномена повседневности. Так, проведенный культурологический анализ кинофильма «Враги» позволил выявить следующие особенности повседневной жизни белорусских сельских жителей в условиях немецкой оккупации: центральным элементом пространства повседневности выступает дом; трудовая деятельность, в основном осуществляемая в доме или непосредственной близости к нему, направлена в большей степени на удовлетворение нужд немецких солдат; взаимоотношения, складывающиеся между местными жителями и немецкими солдатами, обусловлены необходимостью ведения общего быта.

### **Список литературы:**

1. *Враги [Видеозапись] : кинофильм / реж. М. Снежная. [Б. м.], 2007. 1 DVD video.*
2. *История войны: обзор событий // Архивы Беларуси.*  
URL: <https://archives.gov.by/index.php?id=427420>. Дата доступа: 20.02.2020.
3. *Капкан, М. В. Культура повседневности : учеб. пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. 110 с.*
4. *Кринко, Е. Ф. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. как предмет изучения в современной историографии // Сб. науч. ст. / Белорусский государственный университет. Минск, 2012. Вып. 7 : Российские и славянские исследования. С. 274–286.*
5. *Лелеко, В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. СПб.: СПбГУКИ, 2002. 320 с.*

**Научный руководитель:**

*доктор культурологии, профессор Смолик Александр Иванович*

УДК 726.04 “715”

*Говядкова Полина, студент,*

*Войтишенюк Елена, Старший преподаватель,*

*Гомельский государственный технический университет имени П.О. Сухого*

*Гомель, Беларусь*

## **АРХИТЕКТУРА ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ**

**Аннотация:** В статье приводятся некоторые факты возникновения и развития такой эпохи, как Ренессанс. В работе описываются наиболее яркие элементы, характеристики и этапы эпохи Возрождения в искусстве и архитектуре, самые известные деятели и их последователи, а также самые выдающиеся тенденции в последующие годы до настоящего времени. Рассмотрена разница между итальянским и восточноевропейским ренессансом. Было также отмечено, что восточноевропейский ренессанс получил широкое распространение в Беларуси, Украине и Литве и повлиял на его национальное самосознание, что стимулировало интенсивное развитие науки и культуры, литературы и искусства этих стран.

**Ключевые слова:** ренессанс, гуманизм, философия, симметрия, архитектура, пропорция, геометрия, закономерность, памятники, развитие, культурное наследие.

*Govyadkova Polina, Student,  
Vaitsishaniuk Alena, Senior teacher,  
P. O. Sukhoi Gomel State Technical University  
Gomel, Belarus*

## **RENAISSANCE ARCHITECTURE**

**Abstract:** *The article describes some facts about the emergence and development of such an era as the Renaissance. The work reveals the most striking elements, characteristics and stages of the Renaissance in art and architecture, the most famous figures and their followers as well as the most remarkable tendencies during the following years till the present time. The difference between the Italian Renaissance and Eastern European Renaissance was analyzed. It was also noted that Eastern European Renaissance was widely spread in Belarus, Ukraine and Lithuania and influenced its national consciousness, that stimulated an intensive development of their science and culture, literature and art.*

**Key words:** *Renaissance, humanism, philosophy, symmetry, architecture, proportion, geometry, regularity, monuments, development, cultural heritage.*

Renaissance architecture is the architecture of the period between the early 14th and early 17th century in different regions, which shows a conscious revival and development of certain parts of ancient Greek and Roman thought and material culture [1]. Renaissance architecture adopted the trivial characteristics of traditional Roman architecture. But the forms and purpose of buildings changed over time, as well as the structure of cities, which was reflected in the result of the merger of classical forms and forms of the XVI century. Plans for Renaissance buildings usually had a square, symmetrical appearance and its proportions were usually based on the module [1].

It must be noted that during the Renaissance, art had been basing on a religious character, and the main philosophical idea was humanism. Human became the main theme of art, he was put on a par with God [2]. For example, some famous paintings are The School of Athens, Raphael (Apostolic Palace, Vatican), Domenico Ghirlandaio, Birth of the Virgin Mary (1486-1490 Chapel of Tornabuoni, Church of Santa Maria Novella, Florence), Duccio di Buoninsenia: Madonna and Child (1280 National Gallery, London, Byzantine style), Leonardo da Vinci, Mona Lisa or Mona Lisa. (1503-1507, the Louvre museum). It was also reflected in the architecture for more formal spaces, internal surfaces were decorated with frescoes. Giotto di Bondone (1267-1337) was tagged with the first treating painting as a window into space, but only in works of such architects as Filippo Brunelleschi (1377-1446) and Leon Battista Alberti (1404-1472) it was promisingly designed as an art technique. The development of perspective was a part of the broader trend towards realism in art [3]. Ultimately the artists developed other techniques, studying glares, shadows, and, as it was known in the case of Leonardo da Vinci, human anatomy [4]. These changes in the artistic method were based on a modern aim to show the beauty of nature, and the works of Leonardo, Michelangelo, and Raphael represented artistic peaks that other artists had to emulate in many ways. At the same time, thrilling artistic culture was particularly

developing in the Netherlands. The work of Hugo van der Hus and Jan van Eyck had a special influence on the development of painting in Italy, both technically with the introduction of oil paint and canvas and stylistically from the point of view of naturalism in the picture [5]. Creative work of Peter Bruegel the Elder inspired artists to capture themes of everyday life. Filippo Brunelleschi probably was the first to study the remains of ancient classical buildings, and with the help of recently discovered knowledge from the 1st-century writer Vitruvius and the flourishing discipline of mathematics, formulated the Renaissance style. Brunelleschi's main engineering feat was the construction of the dome of The Florentine Cathedral. An outstanding architectural work of the High Renaissance was the reconstruction of St. Peter's Cathedral, which included the experience of Bramante, Michelangelo, Raphael, Sangallo and Maderno [6].

The Renaissance was a great example of staid importance in the history of world culture. Its art embodied an example of a harmonious and free human being, that produced its culture. Renaissance architecture had its own characteristics and stages. The Renaissance style eschewed the complex proportional systems and irregular profiles of Gothic structures and placed emphasis on symmetry, proportion, geometry and regularity of parts. Primary features of the 16th century structures were based on several foundational architectural concepts: facades, columns and pilasters, arches, vaults, domes, windows, and walls [1]. For example, many architectural monuments were built in square or rectangular symmetrical shapes. Facade – the facade or “façade” of buildings is usually symmetrical with the priority for vertical axis. Roman-type columns were used. The orders could either be structural, supporting an arcade or architrave, or purely decorative, set against a wall in the form of pilasters [7]. During the Renaissance, architects preferred to use columns, pilasters, and entablatures as an integrated system. One of the first buildings to have pilasters as an integrated system was in the Old Sacristy (1421–1440) by Brunelleschi [8]. Arches and domes-arches and domes were popular. Arches were semi-circular. Arches were commonly used in arcades, supported by columns [9]. There could be a section of entablature between the capital and the springing of the arch. Alberti was one of the first to use the arch on a monumental scale at the St. Andrea in Mantua. The dome was used both as a very large structure, which was visible from the outside, and as a means of roofing rooms, where they were visible only from the inside. Following the success of the dome in the Brunelleschi design for the Basilica of Santa Maria del Fiore and its use in the Bramante plan for St. Peter's Basilica (1506) in Rome, the dome became the integral element in church architecture [10].

The Italian Renaissance is the most interesting because the birthplace of the Renaissance is Florence, which was the city of rich merchants, owners of manufactories, and it was where the first style trends appeared [10]. The development of the Renaissance in Italy could be divided into three stages. During the early revival,

architects planned strictly rectangular buildings with exact symmetry. Functionality no longer had a dominant role, but the antique character, on the contrary, acquired paramount importance. Public real estate was built with many decorative elements, and private houses were usually built in two floors with a mandatory courtyard [11]. Examples of this period are Brunelleschi, Cathedral of St. Mary of Fiore, 1420-1470, Florence, Alberti, Church of Santa Maria Novella, 1456–1470, Florence. In the beginning of the 16th century it antiquity dominated, getting such name as High Renaissance. On the streets of Italy luxurious mansions and palaces with extensive plantings appeared. Famous Renaissance gardens appeared during this period [11]. Among the architectural monuments of this period, you can find buildings with the obligatory presence of a dome as in Tempietto, Bramant (1502, Rome). The architecture of the Late Renaissance took place in the second half of the 16th - the beginning of the 17th century. Renaissance architecture had become more complex and elegant. This was evident from facades and the decor of buildings. General concept of the projects remained the same. The architects also adhered to the principles of symmetry. But in construction the fashion for sophistication of various kinds of decoration. The functionality and practicality of such elements was absent, columns, half-columns, and the main element of the late Renaissance - sculptures - were added to the buildings [11]. Examples of this period are Medici Capella in the church of San Lorenzo (Florence, Michelangelo), Palladio in Vicenza D. Arkin.

In contrast with the classical Italian Renaissance, Renaissance culture in some countries of Western and Central Europe, called the Northern Renaissance, featured: connection between religious and national-cultural movements, the reformation, etc. This type also belonged to the Eastern European Renaissance, which was widely spread in Belarus, Ukraine and Lithuania, where national consciousness, science and culture, literature and art were intensively developing. In the second half of the XVI century, Belarusian architecture began to show Renaissance features, but they included Gothic elements [12]. An example of this combination of Gothic and Renaissance architecture is the Trinity Church in Chernivtsi, Brest region. Secular and religious architecture gradually lost the harsh features of castles which were made of arcaded galleries, temples appeared on the model of a rotunda with a dome, an example is the Smorgon Calvinist collection, the towers of some churches were decorated with scenic elements. In the Zaslavskaya Transfiguration Church, the interior was enriched with carved altars, arches and decorative patterns that could be seen in the Chernivtsi Trinity Church and the Church of Mary Vishnevskaya. In the first half of the XVI century, a 4-tower type of Orthodox Church was formed, as in the Muravankava, Sinkavitsa, Suprasl fortress Church, St. Nicholas Cathedral in Brest. Their style was defined as "Belarusian Gothic". Catholic Gothic churches with voluminous compositions, such as the cathedrals in Escalde and Ivy, were being actively built. With the reformation, new



buildings appeared – collections which combined Gothic features and Renaissance decor, including cathedrals in Dzerzhinsk, Zaslav and Zamostia [13].

To assume everything written above we may say that the Renaissance laid the foundations of Modern European culture, radically changed all the main types of art. In architecture, creatively reworked principles of the ancient order system were established, and new types of public buildings were formed. It was an extremely popular architectural style of the era when new styles and directions were developed. It determined the further development of culture, as well as the flourishing of modern culture. This style left a noticeable mark on history, but didn't lose its fresh and relevant look. The Renaissance also had a significant impact on the architectural direction. That's why western european cities and towns have such a special and comfortable layout, rich cultural heritage, and attract many tourists. In general, the Renaissance meant a huge shift in the world of art, which was not able to make any of the epochs. A person who stood in the center of this type of art had learned how to understand the world around him in a new way.

#### **Список литературы:**

1. *Lumen [Electronic resource] /Renaissance Painting. - 812 SW Washington St.*
2. *Encyclopaedia Britannica / Humanism and the visual arts. Britannica Customer Service, Attn: Removal 325 Chicago, 2020. URL: <https://www.britannica.com/topic/humanism/Humanism-and-the-visual-arts>. Date of access: 10.03.2020.*
3. *Course Hero / 50 the development of perspective was part of a wider. [USA], 2020. URL: <https://www.coursehero.com/file/p560qh0/50-The-development-of-perspective-was-part-of-a-wider-trend-towards-realism-in/>. Date of access: 10.03.2020.*
4. *Suite 1200, 2019. URL: <https://courses.lumenlearning.com/boundless-arthistory/chapter/renaissance-painting/>. Date of access: 10.03.2020.*
5. *Studme.org / Художественная культура эпохи Возрождения. Germany, 2013. URL: [https://studme.org/110818/istoriya/hudozhestvennaya\\_kultura\\_epohi\\_vozrozhdeniya](https://studme.org/110818/istoriya/hudozhestvennaya_kultura_epohi_vozrozhdeniya).*
6. *Webkursovik.ru – Эффективная помощь студенту / Реферат The Renaissance (French for rebirth; Italian: Rinascimento), was a cultural movement that spanned roughly the 14th through the 17th century, beginning in Italy in the late Middle Ages and later spreading to the rest of Europe. Renaissance humanism.. Москва, 2009. URL: <https://www.webkursovik.ru/kartgotrab.asp?id=14888>. Date of access: 18.03.2020.*
7. *World Heritage Encyclopedia / Renaissance (Architecture). USA, 2018. URL: [http://www.worldheritage.org/articles/eng/Renaissance\\_\(architecture\)](http://www.worldheritage.org/articles/eng/Renaissance_(architecture)). 18.03.2020.*
8. *Encyclopaedia Britannica / Filippo Brunelleschi. – Britannica Customer Service, Attn: Removal 325 Chicago, 2020. URL: <https://www.britannica.com/topic/humanism/Humanism-and-the-visual-arts>. Date of access: 10.03.2020.*
9. *Wikipedia / Renaissance architecture. USA, 2009. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Renaissance\\_architecture](https://en.wikipedia.org/wiki/Renaissance_architecture). Date of access: 09.03.2020.*
10. *Lumen / Renaissance Architecture. 812 SW Washington St. Suite 1200, 2019. URL: <https://courses.lumenlearning.com/boundless-arthistory/chapter/renaissance-architecture/>.*
11. *Армишок / Архитектура эпохи возрождения (Ренессанс). Москва, 2014. URL: [http://artishock.org/style\\_a/arhitektura-epohi-vozhrozhdeniya-recessans](http://artishock.org/style_a/arhitektura-epohi-vozhrozhdeniya-recessans). Date of access: 18.03.2020.*
12. *Wikipedia / Culture of Europe. USA, 2009. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Culture\\_of\\_Europe](https://en.wikipedia.org/wiki/Culture_of_Europe). – Date of access: 18.03.2020.*
13. *Poshyk info / Ренессанс. Минск, 2020. URL: <https://poshyk.info/tag/ренессанс/>. Date of access: 10.03.2020.*

**Научный руководитель: Войтишенюк Елена Валерьевна**

## ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 338.46

*Ыдырыс Серикбай, доктор экон.наук, профессор программы Экономика  
Международный казахско-турецкий Университет им. Х.А. Ясави  
Ергобек Димаши, докторант КазНУ им Аль-Фараби*

### НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ

*Аннотация.* В данной статье рассматриваются основные причины и различия в определении логистического центра. Также рассматриваются классификации и модели логистических центров. Отмечается, что существуют различные точки зрения по вопросам классификаций логистических центров. Предлагается разделение логистических центров на несколько классов.

*Ключевые слова:* логистические центры, классификация, модели, логистические цепочки

*Ydyrys Serikbay, Doctor of economic sciences, Professor of Economics Program  
Hoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,  
Yergobek Dimash, doctorant student, Al-Farabi Kazakh National University*

### SOME ASPECTS OF THE CLASSIFICATION OF LOGISTICS CENTERS

*Abstract.* This article discusses the main causes and differences in the definition of a logistics center. Classifications and models of logistics centers are also considered. It is noted that there are different points of view on the classification of logistics centers. The division of logistics centers into several classes is proposed.

*Keywords:* logistics centers, classification, models, supply chains

В начале 2000х годов глобализация промышленности и торговли сделала значительное влияние на теорию и практику логистики и управления цепями поставок. Требования к логистическим услугам, а также стоимость постоянно повышаются, поэтому различные предприятия, особенно международные компании, меняют отношение к хранению материалов, производству и распределению продукции. Компании находились в поиске промышленных и логистических центров, способных выполнять переупаковку, маркировку, штрих-кодирование, легкую сборку и другие дополнительные услуги для товаров и грузов в пути.

В этих условиях появилась потребность в классификации логистических центров. Исследования ученых было направлено на определение концепции логистических центров, на необходимость их классификации или категоризации, и выявление преимуществ классификации логистических центров.

Категоризация (классификация) логистических центров позволит их разделить на международном, национальном и региональном уровнях, чтобы создать эффективные логистические цепочки и сетевые решения для оптимального осуществления товарных потоков.

Есть много причин, по которым были построены логистические центры, но основные причины логистических центров обычно классифицируются как :

- хранение запасов готовой продукции, которая производится в течении длительного производственного цикла;
- хранение запасов, сырья, полуфабрикатов и комплектующих для удовлетворения спроса на уровне, который может быть больше, чем производственные мощности компании.
- хранение запасов для удовлетворения спроса, который происходит в сезон, иначе говоря сезонные потребности запасов;
- хранение запасов с целью улучшения качества обслуживания клиентов, то есть немедленная замена по гарантии в случае обнаружения производственного брака;
- сокращение транспортных расходов за счет полной загрузки транспортных средств.

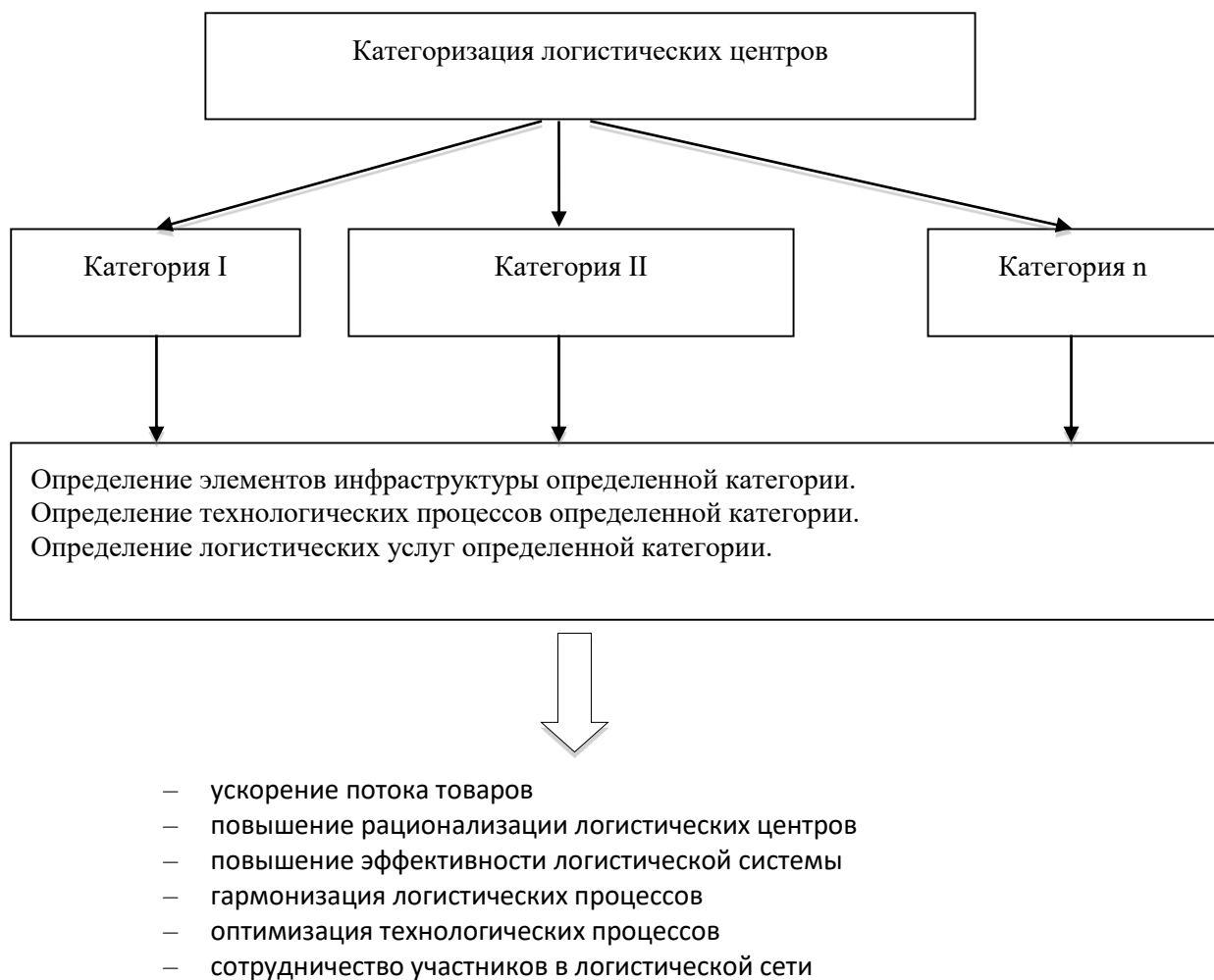
Из литературы по логистическому центру становится ясно, что нет никакого соглашения о типологической классификации, ни по наименованию, ни по функциям. Существуют разные причины, которые объясняли бы отсутствие критериев при классификации и определении логистических центров. Три основные причины изучаются в большинстве современных публикаций [1, с. 126-129]. Во-первых, интермодальные логистические исследования относятся к недавней области исследований и небольшое количество публикаций ученых по данной теме не дают четко создать единую концепцию логистического центра. Ученые утверждают, что история теоретического и эмпирического развития термина логистический центр недостаточна, по сравнению с другими областями исследований. Это можно утверждать как фактор прогрессивной эволюции грузовых перевозок и логистики, так и короткой истории теорий управления цепями поставок. Отсутствие стандартизированной методологии в работах, вероятно, является общей характеристикой. Отсутствие сотрудничества между исследователями, согласованности между областями исследований и вопрделений терминов были ключевыми факторами, которые замедляли прогресс в этой области исследования в направлении более безопасного и консолидированного пути.

Последствиями этих проблем стало несоответствие терминологии и определений, используемых для учета деятельности интермодальных логистических центров.

Во-вторых, это связано как с собственной эволюцией концепции логистического центра, так и развитием рынка, в то время как научная литература предоставляет фиксированный диапазон установленных определений [2, с. 87-95].

В третьих, различия в определении логистического центра может быть дана по географическим причинам (местным, региональным, национальным, международным и межконтинентальным характеристикам).

Было предложено разделение логистических центров на несколько классов (категорий), при этом определить базовую точку (критерий) и далее – последовательные критерии их классификации [3]. Схематично данное предложение представлено на рисунке 1.



**Рисунок 1. Модель категоризации будущих логистических центров [3].**

Преимущества категоризации (классификации) логистических центров могут включать: [3]

- внедрение единой системы категоризации (классификации) логистических центров;
- отображение текущего состояния логистических центров;
- рекомендации по улучшению бизнеса существующих логистических центров;
- рекомендации по планированию и строительству будущих логистических центров;
- новый подход в планировании логистической сети;

- класифікація існуючих логістических центрів в регіональних, національних і міжнародних логістических мережах;
- налаштування моделі вибору для логістических операторів, то є для всіх учасників ланки постачання.

Таким чином, детальне розділення логістического центру також дозволить визначати технологічні процеси всередині визначених категорій з метою оптимізації цих процесів, прискорення матеріального потоку, підвищення ефективності логістических систем, гармонізації логістических процесів і співпраця учасників в логістических і дистрибуторських мережах.

### **Список використаних джерел**

1. Jose Romero Postiguillo, Jose María del Campo, and Juan A. Santamera Areas of Logistics Activity. Evolution and Tendencies. Criteria and Parameters of Design to Implementation and Organization // *International Journal of Innovation, Management and Technology*, Vol. 6. No. 2. April 2015. P. 126-129.
2. Rimienė K., Grundey D. Logistics Centre Concept through Evolution and Definition // *Engineering Economics*, 2007. Vol. 54. Issue 4. P. 87–95.
3. Darko Babić, Morana Ivaković, Petr Průša. Benefits Of Logistics Centres Categorization. // *Scientific Papers of the University of Pardubice Series B. The Jan Perner Transport Faculty* 14 (2008).

УДК 338.439:005.336.3

**Гарник Людмила**

кандидат політичних наук, почесний професор МІМД (ІРІ), доцент кафедри підприємництва, торгівлі та експертизи товарів, НТУ «ХП»

**Шапран Євген**

доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри підприємництва, торгівлі та експертизи товарів, НТУ «ХП»

**Шерстюк Валерій**

кандидат технічних наук, член-кореспондент Інженерної академії наук України, доцент, доцент кафедри ОПХВ, ХНТУ СГ імені П. Василенка

**Литвин Олександр**

студент четвертого курсу, ННІ ЕММБ, НТУ «ХП»  
Харків, Україна

## **ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМ МЕНЕДЖМЕНТУ ЯКОСТІ ЗГІДНО ВИМОГ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ПЕРЕРОБНО-ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ**

**Анотація.** Безпека харчових продуктів визнана головною проблемою сьогодення та набула особливої актуальності для країн, що розвиваються, де простежується брак розуміння широкомасштабних соціально-економічних втрат від споживання неякісної їжі й переваг відчасно вжитих превентивних заходів. Брак чи недостатнє державне фінансування заходів контролю за якістю харчових продуктів часто стає причиною поширення пов'язаних з продуктами харчування захворювань, заборон чи припинення торгівлі ними. Для багатьох країн, які переживають урбаністичний бум і зміну харчових звичок, зростає потреба в запровадженні державного та громадського контролю за якістю харчових продуктів. Безпека харчових

продуктів сьогодні для багатьох вітчизняних аграріїв та підприємств переробно-харчової промисловості стала запорукою економічного розвитку, залучення інвестицій, модернізації виробництва та виходу на зовнішні ринки. Стаття присвячена висвітленню ключових питань щодо економічних і соціальних переваг від впровадження систем менеджменту якості харчової продукції за принципом «від лану до столу».

**Ключові слова:** безпека харчових продуктів, системи менеджменту якості харчової продукції НАССР, агробізнес, експортний потенціал АПК, цілі сталого розвитку.

**Garnyk Liudmyla**

*PhD (Political Science), Honorary Professor of IIPR (IRI), Associated Professor of Entrepreneurship, Trade and Goods Expertise Department, NTU “KhPI”*

**Shapran Yevhen**

*Hab. Doctor of Technical Science, Professor, Head of Entrepreneurship, Trade and Goods Expertise Department, NTU “KhPI”*

**Sherstiuk Valeriy**

*PhD (Technical Science), Associated Professor, Corresponding Member of Ukrainian Engineering Sciences Academy, Associated Professor of EEPFP Department, Petro Vasylenko Kharkiv National Technical University of Agriculture*

**Lytvyn Oleksandr**

*Bachelor Student, ESI EMIB, NTU “KhPI”  
Kharkiv, Ukraine*

## **IMPLEMENTATION OF QUALITY MANAGEMENT SYSTEMS ACCORDING TO REQUIREMENTS OF INTERNATIONAL STANDARDS IN ENTERPRISES OF FOOD PROCESSING INDUSTRY IN UKRAINE**

**Abstract.** Nowadays food safety is recognized as important issue that is essential for developing countries, where identified limited understanding the scope of wider-running socioeconomic losses caused by consumption of unsafe food and benefits of implemented in time remedial or preventative measures. Lack or nonsufficient of governmental financial support of measures on food quality assurance becomes usually a turning point of foodborne illness spreading, food scares or trade interruptions. For many countries facing with rapid urbanization and dietary changes becomes important issue of implementation of governmental and public control on food safety. Today food quality becomes for many national agribusiness actors and enterprises of food-processing industry the main precondition of economic development, interaction of direct investment, modernization of manufacturing capacities and entering to internal markets. Article is devoted to observe of key issues related with economic and social benefits from implementation of food safety quality assurance systems based on concept “from farm to fork”.

**Key words:** food safety, food quality assurance systems НАССР, agribusiness, export potential of agro-industrial complex, goals of sustainable development.

Незаперечно, що потужні національні агропромислові системи є запорукою сталого соціально-економічного розвитку держави, бо сприяють подоланню бідності, розвитку територій, збереженню біорізноманіття природи та здоров'я людей. Проте неоднозначна ситуація щодо визначення політичних і соціально-економічних пріоритетів в аграрній сфері поставила перед Україною питання щодо переорієнтації виробників харчової продукції на міжнародні ринки збуту, зокрема перегляду існуючих підходів до забезпечення якості та безпеки харчів і відповідних міжнародних стандартів, дотримання яких є обов'язковою вимогою імпортерів української продукції [5, с. 11-12]. Дотримання міжнародних стандартів безпеки

харчових продуктів національними виробниками сприятиме також підвищенню рівня конкурентоспроможності вітчизняної продукції АПК на внутрішньому та зовнішньому ринках. Наразі дослідження з різних аспектів якості та безпеки харчових продуктів набули популярності серед зарубіжних дослідників (Ф. Фанг, С. Еверхарт, Ф. Перес-Родрігез, Б. Краснер, Х. Аббас) і українських вчених (Ю. Кабаков, О. Попко, В. Орел, О. Красноруцький та інші). Актуальність обраної теми визначена тим, що вимоги до розробки системи менеджменту безпеки харчової продукції вже було закріплено нормами чинного законодавства України, а 20 вересня 2019 року було оголошено кінцевою датою впровадження системи НАССР на всіх підприємствах, діяльність яких безпосередньо пов'язана з харчовими продуктами (підприємства АПК, заклади громадського харчування, підприємства з оптово-роздрібною торгівлю продуктами харчування тощо), але й досі є установи, у яких цю систему не впроваджено. Зазвичай причиною цього є брак доступу до потрібної інформації або хибна оцінка керівництвом організації необхідності запровадження дієвої системи НАССР [2, с. 203]. Тому метою нашого дослідження є висвітлення теоретико-методичних засад розробки та впровадження системи управління якістю харчової продукції, а також тих ризиків і втрат, яких може зазнати виробник чи постачальник у разі недотримання вимог до безпеки та якості харчової продукції.

Історичний розвиток визначення безпеки харчових продуктів від початку історії до сьогодення умовно можна поділити на три періоди: (1) часи, коли споживачі безпосередньо управляли якістю та безпекою харчових продуктів шляхом безпосереднього споживання та оцінки придатності їжі за результатами її впливу на їх стан здоров'я; (2) часи, коли уряд управляв якістю харчових продуктів шляхом встановлення вимог щодо їх безпеки та вилучення з ринку неякісної продукції, а харчові продукти вважалися безпечними й придатними до споживання, якщо на них не надходило скарг чи сповіщень про зараження людей хворобами через їжу; (3) сьогодення, коли виробники харчових продуктів несуть відповідальність за впровадження необхідних запобіжних і попереджувальних заходів для забезпечення належної якості та безпеки продуктів харчування, а продукти харчування є безпечними й придатними до споживання у випадку, якщо постачальники та виробники мають незаперечні докази вжитих заходів безпеки, дотримання правил гігієни на виробництві, при переробці, транспортуванні, збуті чи приготуванні страв. Наразі управління якістю та безпекою харчових продуктів базується на таких підходах (див. таблицю 1).

Слід зазначити, що предметне поле безпеки харчових продуктів визначено та закріплено в 1997 році в офіційному документі Codex Alimentarius Commission (CAC). Комісія Codex Alimentarius – це міжурядовий орган, який діє у рамках Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) та Організації з продовольства й сільського господарства при ООН. Безпеку продуктів харчування визначено як гарантію того, що їжа не несе загрози споживачеві за умови її приготування та споживання за прямим призначенням. Запровадження систем менеджменту якості

й безпеки харчових продуктів безпосередньо пов'язано також з досягненням основних глобальних цілей сталого розвитку [3, с. 33-35] (рис. 1).

Таблиця 1.

### Підходи до управління якістю харчових продуктів

№ з/п	Назва підходу	Характеристика підходу
1	Інтегрований підхід	Врахування ризиків і контроль заходів безпеки на всіх ланках харчового ланцюга від початку виробництва до кінцевого споживача харчових продуктів.
2	Розподіл повноважень і зон відповідальності	Визнання того, що всі ланки харчового ланцюга, включаючи кінцевого споживача, покладають на себе відповідальність за якість продуктів харчування.
3	Міждисциплінарний підхід	Визнання того, що управління якістю та безпекою харчових продуктів потребує різних типів наукового знання й практичного досвіду.
4	Ризик-менеджмент	Врахування загроз безпеці харчових продуктів при прийнятті рішень для об'єктивного й більш ефективного використання ресурсів та забезпечення якості продукції на основі науково-обґрунтованих технік і методів, які сприяють зниженню ймовірності виникнення ризиків. Цей підхід сприяє запровадженню ініціативи WTO (WTO/SPS) щодо еквівалентності, яка дозволяє країнам-виробникам агропродукції знизити тиск вимог країн-імпортерів щодо її якості, якщо вони спроможні продемонструвати еквівалентність своїх власних науково-обґрунтованих заходів і методів щодо безпеки та якості продукції. Втім ця ініціатива не поширюється на альтернативні системи сертифікації (халяль, кошер).
5	Прозорість, прогнозованість, системність	Прозорість – спроможність вчасно та ефективно запобігати загрозам і враховувати їх при прийнятті управлінських рішень, це також розробка й впровадження адекватних заходів безпеки, коли виникає брак інформації та/або неможливо зробити необхідні проби та аналіз продукції. Прозорість виробництва сприяє росту довіри споживача. Прогнозованість означає, що продукт, політика чи дія розроблені з урахуванням ризиків, а запобіжні заходи вживаються до моменту появи ризику чи помилки, що науково обґрунтовано експертами.
6	Структурований підхід	Експерти із ризик-менеджменту використовують інформацію та поділ функцій з оцінки ризиків для прийняття незалежного рішення, що враховує результати наукових досліджень, суспільні цінності та врівноважує економічні інтереси зацікавлених сторін (виробників, споживачів тощо).
7	Гармонізація стандартів	Гармонізація національних і міжнародних стандартів безпеки харчових продуктів є головним завданням та метою угоди WTO (WTO/SPS).
8	Постійне вдосконалення	Інтеграція циклу Демінга в систему менеджменту якості харчових продуктів. Управління якістю продукції – безперервна діяльність, спрямована на зниження та виключення ризиків у процесі виробництва на технологічно досяжному рівні (антикризовий менеджмент). Цей принцип пов'язано з функціями уряду здійснювати контроль і нагляд за виробництвами, де щорічно виникає загроза безпеці харчової продукції та довкіллю. З моменту введення в дію НАССР роль уряду змінилася від виявлення потенційно небезпечних продуктів харчування чи технологій їх виробництва до керівництва та нагляду за впровадженням систем управління безпекою харчових продуктів на виробництві.



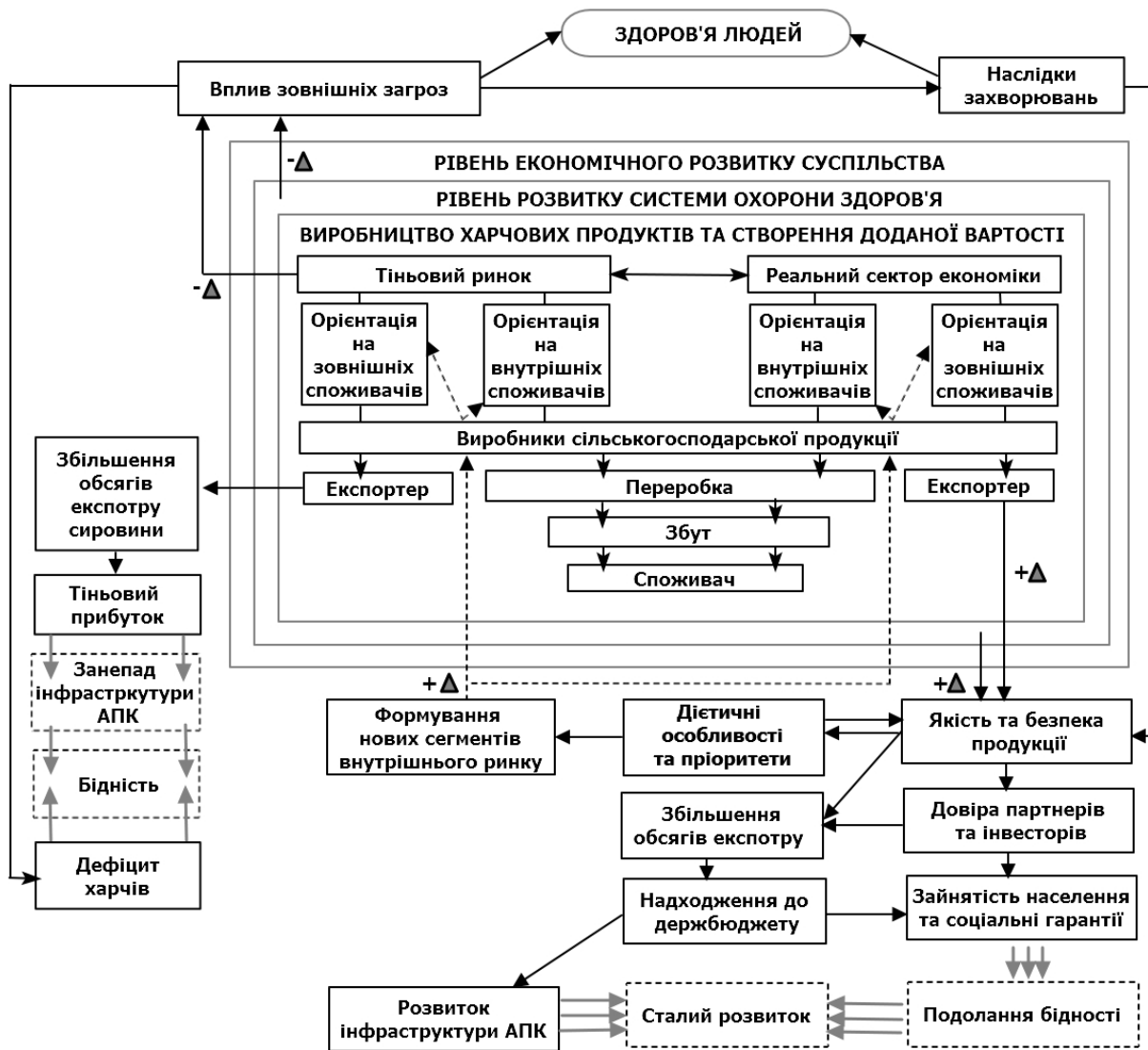


Рис. 1. Безпека харчової продукції: здоров'я людини та соціально-економічні наслідки

НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points) – це система управління якістю харчової продукції, що базується на аналізі небезпечних факторів і контролі виробництва у визначених критичних точках технологічних процесів. Дана система виявляє, оцінює ризики та контролює небезпечні фактори (біологічні, хімічні, фізичні), які впливають на безпеку харчових продуктів. Розробка й впровадження НАССР потребує співпраці широкого кола фахівців, виробників і споживачів харчової продукції [4, с. 32] (рис. 2).

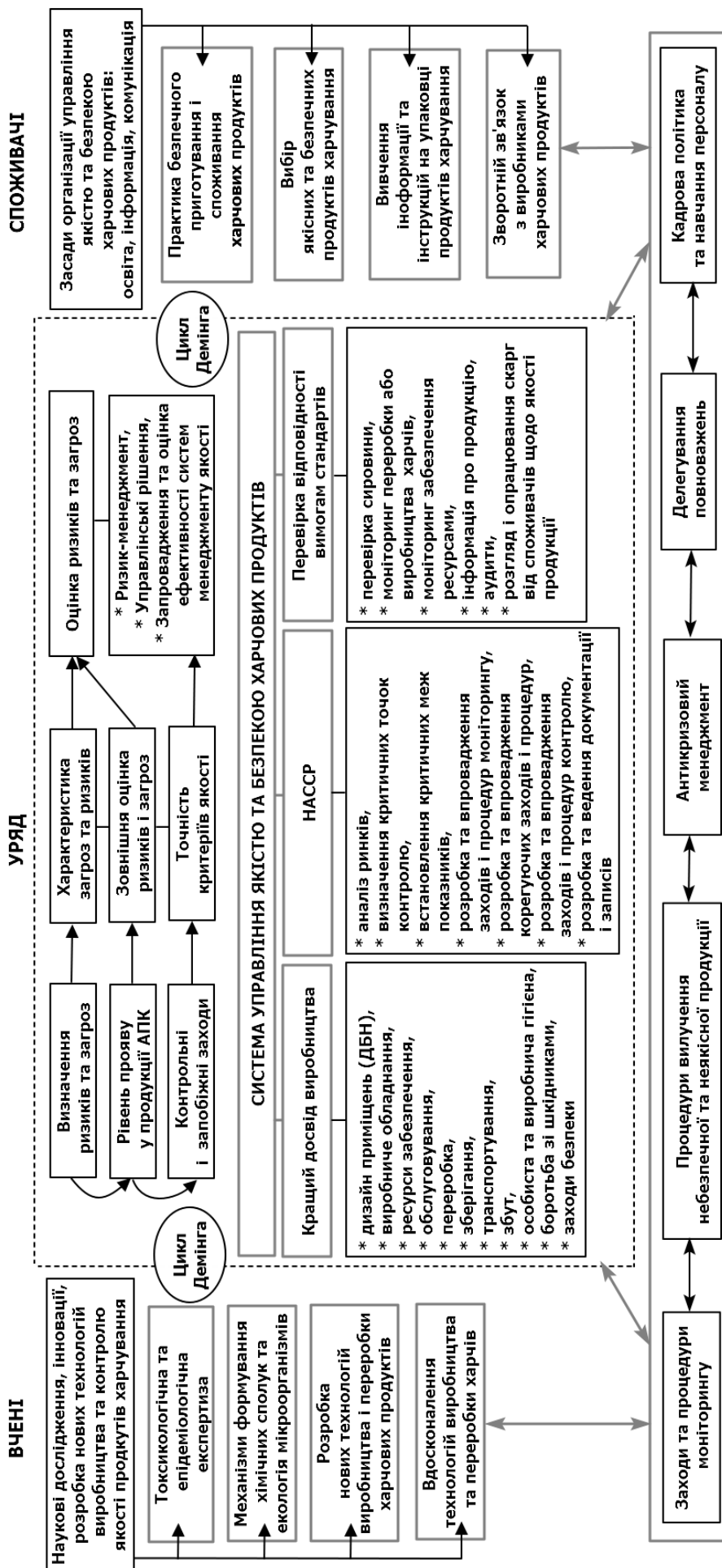


Рис. 2. Розробка, впровадження та функціонування системи менеджменту якості та безпеки харчових продуктів

Таким чином, сферою застосування НАССР є організації, задіяні у виробництві харчових продуктів або діяльність яких безпосередньо пов'язана зі збутом продукції АПК, тобто оператори ринку. Оператори ринку – це суб'єкти господарювання (юридичні та фізичні особи), які діють з метою або без мети отримання прибутку, в управлінні яких перебувають потужності, де здійснюється первинне виробництво, переробка, реалізація та/або обіг харчових продуктів чи інших об'єктів санітарних заходів [1]. Перевіряти операторів ринку на відповідність їх діяльності законодавству про харчові продукти, корми, здоров'я і благополуччя тварин має право Держпродспоживслужба. Процедури такого контролю визначено Законом України № 2042, який набув чинності з 4 квітня 2018 року. Запровадження системи НАССР передбачено в декілька етапів протягом трьох років [2, с. 202-201] (див. таблицю 2).

Таблиця 2.

**Етапи запровадження системи НАССР в Україні**

№ з/п	Терміни	Характеристика
1	з 20 вересня 2017 року	Обов'язковим є запровадження НАССР на потужностях, де проходить переробка харчових продуктів, у складі яких є необроблені інгредієнти тваринного походження (крім малих потужностей). Наприклад, підприємства АПК, які займаються переробкою і реалізацією м'яса, ковбас, сирів, йогуртів тощо.
2	з 20 вересня 2018 року	Обов'язковим є запровадження НАССР на потужностях, де проходить переробка харчових продуктів, у складі яких відсутні необроблені інгредієнти тваринного походження (крім малих потужностей). Наприклад, сільгоспвиробники готової овочевої продукції.
3	з 20 вересня 2019 року	Обов'язковим є запровадження НАССР на малих потужностях підприємств, що пов'язані з приготуванням їжі (заклади громадського харчування), зберіганням і збутом продукції АПК.

**Список використаної літератури:**

1. Орел В. Менеджмент якості продукції харчової галузі як фактор підвищення конкурентоспроможності. *Український журнал прикладної економіки*. Том 3, № 2, 2018. С. 205–210.
2. Попко О. Система НАССР як дієвий механізм забезпечення підвищення конкурентоспроможності та просування вітчизняної харчової продукції на міжнародні ринки. *Вісник НУВІП, Серія «Економічні науки»*. Випуск 1(81), 2018. С. 196-206.
3. Codex Alimentarius: Food hygiene, basic texts. Joint FAO/WHO Codex Alimentarius Commission, Food and Agriculture Organization of the United Nations, World Health Organization. Rome: Food & Agriculture Org., 2003. 68 p.
4. Krasner B. The Food Chain: Regulation, Inspection, and Supply. New York: Greenhaven Publishing LLC, 2018. 176 p.
5. Krasnorutskiy O., Bogomolova K. Evaluation of competitive development of target markets. *Economics and society*. No 1, 2015. P. 10-17.

УДК 338.43:631.11 (081)

**Габор Володимир**

*кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємства  
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»  
м. Бережани, Україна*

## **ГОСПОДАРСЬКИЙ МЕХАНІЗМ ЯК СКЛАДОВА ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ**

***Анотація.** У статті висвітлено роль і місце господарського механізму в структурі економічної системи та теоретичні засади ефективного господарювання на основі раціонального поєднання методів ринкового механізму і необхідності державного регулювання в сучасних умовах.*

***Ключові слова:** господарський механізм, продуктивні сили, виробничі відносини, економічна система, суспільне виробництво.*

***Habor Volodymyr, Ph.D., Associate Professor,  
SS of NULES of Ukraine “Berezhany Agrotechnical Institute”  
Berezhany, Ukraine***

## **THE ECONOMIC MECHANISM AS A COMPONENT OF THE ECONOMIC SYSTEM**

***Abstract.** The role and place of the economic mechanism in the structure of the economic system and theoretical foundations of effective management on the basis of a rational combination of market mechanism methods and the need for state regulation in modern conditions are highlighted in the article.*

***Keywords:** Economic mechanism, productive forces, industrial relations, economic system, social production.*

Економіка будь-якої країни постає як багатовимірна система, що складається з великої кількості різних взаємопов'язаних, взаємозалежних елементів, які розвиваються під дією загальних для системи законів. Як загальнонаукове поняття система – це сукупність елементів матеріального об'єкта, які взаємозв'язані між собою і утворюють певну цілісність. Щодо поняття економічної системи, то серед науковців існують різні підходи до її визначення. Заслуговує уваги, на нашу думку, визначення економічної системи як сукупності взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів, що утворюють певну цілісність та визначають спосіб організації господарської життєдіяльності суспільства [1, с. 68].

Розвивається та функціонує кожна економна система на основі певної сукупності елементів, які складають та утворюють єдине ціле. Важливою характеристикою економічної системи є структура її елементів, яка складається з трьох основних ланок: продуктивні сили, виробничі відносини та господарський механізм.

Найважливішим і основоположним елементом економічної системи є продуктивні сили, які визначають рівень її розвитку, науково-технічного

прогресу, продуктивності суспільної праці. До суттєвих елементів економічної системи, які функціонують відповідно до дії економічних законів належать економічні відносини, які виникають між членами суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ.

Важливу роль відіграє зв'язок господарського механізму із виробничими відносинами. З його допомогою реалізується економічна власність на засоби виробництва. Він включає в себе конкретні форми виробничих відносин: планування, фінансово-кредитні відносини, ціноутворення, прибуток, оплату праці та інші.

Категорія «господарський механізм» виникла в 70-х роках минулого століття як наукове усвідомлення глибоких недосконалостей у виробничих відносинах в умовах тодішньої господарської системи, що одержала назву «командно-адміністративної». Як відомо, темпи зростання обсягів ресурсів, що надходили в сільське господарство, значно випереджали темпи збільшення приросту продукції. Через відсутність дієвих мотиваційних механізмів використання ресурсів було неефективним. Кількісне зростання виробництва, як зазначає Б. Пасхавер [2, с. 69], забезпечувалося колосальним рентним потенціалом країни та закритістю її економіки.

Активно досліджувати процеси, пов'язані з формуванням господарського механізму науковці почали ще в 60-х роках минулого століття. Теоретичні і практичні проблеми формування і функціонування механізму регулювання аграрних відносин, їх сутності та впливу на процеси відтворення в агропромисловому виробництві досліджувались такими вченими-економістами: В. Амрбосовим, В. Андрійчуком, П. Гайдуцьким, О. Гудзинським, М. Дем'яненком, О. Єрмаковим, Й. Завадським, І. Лукіновим, М. Маліком, Т. Маренич, В. Месель-Веселяком, С. Мочерним, Б. Пасхавером, П. Саблуком, В. Терещенком та іншими.

На початку незалежності країни основні зусилля науковців були спрямовані до ринку при недооцінці економічної ролі держави, що й призвело до утворення системи господарювання, яка не дозволила належним чином використати наявний виробничий, науково-технічний та інтелектуальний потенціал. Відповідно дещо односторонньо трактувався механізм господарювання, оскільки усе зводилось до механізму ринку, а державний вплив недооцінювався. Тому в аграрній сфері належить здійснити комплекс заходів щодо створення науково обґрунтованого механізму господарювання, який для його ефективного функціонування повинен врахувати дію ринкового механізму і доповнюватись державним регулюванням економіки.

У наукових публікаціях сутність категорії господарського механізму інтерпретується з певними відмінностями. Так, в економічній енциклопедії

зазначено що «Господарський механізм – система основних форм, методів і важелів використання економічних законів, вирішення суперечностей суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку людини й узгодження її інтересів з інтересами колективу, класу суспільства» [3, с. 269].

Політична економія розглядає господарський механізм як необхідний елемент економічної системи, який являє собою сукупність конкретних економічних форм, методів та важелів регулювання економічної діяльності суспільства. Він охоплює підсистеми управління, стимулювання, фінансування, кредитні важелі, правові норми та відповідні інститути [4, с. 38].

Складовими елементами господарського механізму є: законодавче та правове регулювання; організаційний механізм; економічний механізм; форми організації суспільного виробництва. Законодавче та правове регулювання включає закони, законодавчі і підзаконні акти, урядові рішення, правове регулювання договірної дисципліни.

Організаційний механізм є важливою складовою частиною господарського механізму і ґрунтується на використанні відносин у владній системі і охоплює організаційну структуру керуючої системи (суб'єкт управління) та організаційного процесу функціонування системи, якою керують (об'єкт управління). Цей механізм включає організаційно-правові нормативи і принципи, що регулюють систему менеджменту, права, обов'язки і відповідальність її працівників та організаційний процес управлінської діяльності; розподіл праці між різними виконавцями та порядок делегування повноважень; чисельність працівників апарату управління та стимулювання їх праці.

Базисом господарського механізму є економічний механізм, основу якого складають такі елементи як планування, комерційний розрахунок, форми організації виробництва й управління, система податків, фінансування, кредитування тощо. Він впливає на процес виробництва за допомогою економічних методів управління, тобто способи впливу на економічні процеси і явища здійснюються через інтереси працівників трудових колективів шляхом створення необхідних стимулів, які спонукають працівників підприємства спрямовувати свою діяльність на досягнення поставленої мети.

Сучасний економічний механізм являє собою сукупність методів і форм впливу на економічну і соціальну стабілізацію, відновлення і подальший розвиток сільського господарства через систему державної підтримки: фінансово-бюджетну, кредитну, податкову, страхову, інвестиційну, інноваційну, інформаційну, кадрову. У складі економічного механізму особливе місце належить протизатратному механізму, який становить сукупність економічних заходів, спрямованих на раціональне використання ресурсного потенціалу та

зниження виробничих витрат на одиницю виробленої продукції за умов її зростання відповідно до потреб споживачів.

Усі види механізмів взаємопов'язані, уточнюють та доповнюють один одного. Тому необхідно чітко підходити до їх сутності та особливостей формування і не ототожнювати їх.

В сучасних умовах господарський механізм необхідно розглядати як систему об'єктивно існуючих, так і свідомо регульованих економічних, організаційних, соціальних відносин у процесі господарської діяльності, спрямованих на підвищення економічної ефективності ведення господарства. При розробці господарського механізму в усіх суб'єктах господарювання необхідно враховувати дію економічного механізму, який спрямований на стабілізацію їх доходів і забезпечення розширеного відтворення.

Загалом господарський механізм агропромислового комплексу – це ринковий механізм реалізації та державного регулювання аграрних відносин в практичній діяльності підприємств. Дія господарського механізму поширюється на всі аграрні підприємства незалежно від форм власності та господарювання. Оскільки він створює однакові умови для всієї системи агробізнесу.

З розвитком суспільного виробництва формуються певні умови, які зумовлюють необхідність доповнення ринкового механізму регулювання економіки свідомим централізованим державним механізмом. Тому сучасна економіка регулюється ринковим і державним механізмом, які в сукупності становлять господарський механізм. Отже, господарський механізм у ринковій економіці — це складна система відносин, яка забезпечує злагоджене функціонування економіки на національному рівні. Він являє собою сукупність певних форм, методів і важелів регулювання економічних процесів та дій господарських суб'єктів на основі використання економічних законів і правових норм [5, с. 228].

Таким чином основними елементами господарського механізму є ринковий механізм та державне регулювання. У цій системі взаємодіють держава, з одного боку, а ринковий механізм, з іншого, що забезпечує злагоджене функціонування ринкових і державних важелів на національному рівні.

### **Список використаних джерел:**

1. *Економічна теорія: Політекономія: підручник. / за ред. В.Д. Базилевича. 8-ме вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2012. 702 с.*
2. *Пасхавер Б. Й. Господарський механізм агропромислового комплексу кризового періоду: / Київ: Ін-т економіки НАН України, 2001. 351 с.*
3. *Економічна енциклопедія: У 3 томах. Київ: Видавничий центр Академія, 2000. Т. 1. 863 с.*
4. *Федоренко В.Г., Діденко О.М., Руженський М.М., Іткін О.Ф. Політична економія: підручник. Київ: Алерта, 2008. 487 с.*
5. *Ажнюк М.О., Передій О.С. Основи економічної теорії: Навч. посіб. Київ: «Знання», 2008. 368 с.*

УДК 338.48

*Герасимів Зоряна, к. геогр. н., доцент  
доцент кафедри економіки підприємства  
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»  
Бережани, Україна*

## **ОСОБЛИВОСТІ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ**

***Анотація.** У статті досліджено особливості інноваційного розвитку туристичної сфери. Розглянуто специфіку інноваційної діяльності у сфері туризму. Проаналізовано основні фактори, що впливають на здійснення інноваційної діяльності в туристичній сфері. Досліджено чинники, що спонукають до інноваційних змін. Розкрито застосування інформаційних технологій в туризмі. Розглянуто умови перспективного розвитку туристичної.*

***Ключові слова:** туризм, інновації, інноваційні рішення, інформаційні технології, інноваційна політика.*

***Herasymiv Zoriana**  
PhD (Geographical Scences), Associate Professor,  
Associated Professor of the Department of economics of the enterprise  
Separated Subdivision of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine  
«Berezhany Agrotechnical institute»  
Berezhany, Ukraine*

## **THE FEATURES OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE TOURIST SPHERE**

***Abstract.** The features of innovative development of tourist sphere are investigated in the article. The specificity of innovative activity in the sphere of tourism is considered. The main factors influencing the implementation of innovative activities in the tourism sphere are analyzed. Factors that drive innovation are explored. The application of information technologies in tourism is disclosed. Conditions of perspective development of tourist are considered.*

***Keywords:** tourism, innovations, innovative solutions, information technologies, innovation policy.*

Інновації відіграють важливу роль в економіці країни, їх запровадження забезпечує активізацію розвитку галузей, подолання застійних явищ та негативних тенденцій, сприяє виходу із кризи. Завдяки здійсненню інноваційної політики на підприємствах туристичної сфери, їхні послуги стають більш привабливими для споживачів.

Запровадження інновацій в туристичну галузь сприяє підвищенню конкурентоспроможності вітчизняного туристичного продукту на внутрішньому та зовнішньому ринках, позитивно впливає на туристичний імідж України, зумовлює перехід до сталого розвитку туристичної діяльності, забезпечує збільшення прибутковості туристичного бізнесу та зростання грошових надходжень до бюджету.



Інноваційне рішення – це результат розумово-психологічної та творчої діяльності суб'єктів господарювання, який призводить до вибору певної альтернативи дій, освоєння новітніх форм діяльності та спрямований на створення нового або зміну існуючого продукту, на удосконалення транспортних, готельних та інших послуг, освоєння нових ринків, впровадження передових інформаційних та телекомунікаційних технологій і сучасних форм організаційно-управлінської діяльності [1, с. 75].

Туризм є важливим видом економічної діяльності, його розвиток позитивно впливає на інші галузі економіки та сприяє зростанню зайнятості населення. Від туризму залежать розвиток транспорту, готельно-ресторанного бізнесу, виробництво товарів та послуг. Розвинута туристична галузь забезпечить формування позитивного іміджу нашої країни, сприятиме поширенню нашої культури, цінностей, традицій.

Україна, сприяючи пріоритетному розвитку туризму як рушійної сили економіки країни та активно застосовуючи інноваційні технології, зможе увійти в число лідерів туристичного бізнесу.

До інновацій в туризмі слід віднести, перш за все, ті нововведення, які супроводжуються:

- відновленням та розвитком духовних і фізичних сил туристів;
- якісно новими змінами туристичного продукту;
- підвищенням ефективності функціонування інфраструктури туризму;
- збільшенням результативності управління, стійким функціонуванням і розвитком туристичної сфери країни;
- підвищенням ефективності процесів формування, позиціонування та споживання туристичних послуг;
- прогресивними змінами факторів виробництва;
- посиленням іміджу і конкурентоздатності туристичних підприємств [2, с. 22].

Україна, маючи значний туристичний потенціал, сьогодні відстає від країн з розвинутою туристичною індустрією. Відсутність належної інфраструктури, низька якість та невеликий асортимент туристичних послуг, недосконалість законодавства у сфері туризму, непроста економічна та політична ситуація в країні не сприяють залученню інвестицій у сферу туризму. Відсутність належної підтримки та сприяння з боку держави, недостатнє фінансування програм розвитку туризму в регіонах, нестача кваліфікованих кадрів, недостатнє запровадження інновацій є головними перешкодами на шляху розвитку туристичного бізнесу.

Для будь-якої країни характерні спільні чинники, що спонукають до інноваційних змін, а саме:

- зростаючі потреби населення в ознайомленні зі способом життя в інших регіонах та здобуття нових знань;

- насичення попиту у багатьох класичних і традиційних напрямках поїздок (дестинаціях);

- необхідність стримувати виїзд своїх громадян в зони, аналогічні за рекреаційними умовами регіонам своєї країни (природа, культура, клімат);

- гармонійне поєднання привабливих умов відпочинку і подорожей для повного задоволення потреб найвимогливіших туристів;

- небезпека втрати квоти ринку в'їзного туризму;

- загострення конкуренції та зростання пропозицій стандартизованих глобальних продуктів;

- технологічна революція і експансія послуг в економіці [3, с. 11].

Застосування інновацій у сфері туризму полягає у створенні нового та вдосконаленні існуючого туристичного продукту, у використанні найновіших досягнень науки та техніки, у розширенні діючих та освоєнні нових ринків реалізації туристичних послуг, у розробці нових туристичних маршрутів та запровадженні нових підходів до організації та здійснення туристичної діяльності.

Намагання туристичних підприємств зберегти та розширити ринок своїх послуг, забезпечити конкурентоспроможність виробленої продукції з метою отримання стабільних прибутків неминуче вимагає застосування інноваційних технологій та переосмислення традиційних підходів до ведення туристичного бізнесу.

Зміна інтересів споживачів туристичних послуг, бажання познайомитись з екстремальними та нетрадиційними видами туризму, зростання попиту на якісні та різноманітні послуги ставлять нові завдання перед туристичними підприємствами.

Можливості інноваційного розвитку у сфері туризму залежать від наявності унікальних туристичних об'єктів, кадрових, інформаційних та фінансових ресурсів, підтримки держави.

Важливими факторами, які впливають на здійснення інноваційної туристичної діяльності, є наступні:

- економічна та політична ситуація у різних країнах;

- нормативно-правові акти та законодавство у сфері туризму;

- зміна попиту споживачів туристичних послуг та зростання вимог щодо якості отриманого продукту;

- диверсифікація діяльності великих туристичних компаній;

- відмінності у рівнях розвитку інфраструктури;

- поява нових цікавих пропозицій у зв'язку з розширенням технологічних можливостей виробників туристичних послуг;

- конкурентна боротьба між виробниками, що працюють у сфері туризму;
- виникнення форс-мажорних ситуацій, що можуть призвести до значних втрат;
- низький платоспроможний попит значної частини населення;
- недостатня мотивація та високий ступінь ризику запровадження інновацій;
- несприятливий інвестиційний клімат.

Широке використання сучасних інформаційних технологій дозволяє забезпечити ефективне функціонування туристичних підприємств, оскільки дає змогу максимально повно, швидко та ефективно ознайомити споживача із переліком туристичних послуг, їх доступністю, характерними особливостями та можливостями інфраструктури, дає змогу за короткий термін забронювати квитки, вирішити питання з оформленням документів, надати необхідні роз'яснення та додаткову інформацію.

Запровадження заходів, пов'язаних із загрозою поширення COVID-19, робить неможливим здійснення традиційної туристичної діяльності, проте клієнти мають можливість побувати у віртуальних туристичних турах, відвідати країни, архітектурні та культурні пам'ятки, не виходячи з дому. У майбутньому вони зможуть здійснити таку подорож реально.

Використання різноманітних інноваційних рішень в туристичній діяльності, розробка та впровадження дієвої інноваційної стратегії діяльності туристичних підприємств, системний характер інновацій матимуть позитивний вплив на збільшення туристичних потоків, підвищення ефективності та прибутковості туристичної сфери, дозволять вивести нашу країну на якісно новий рівень розвитку туризму.

Держава повинна проводити інноваційну політику, спрямовану на забезпечення сприятливих умов для здійснення інноваційної діяльності у різних сферах господарського життя, в тому числі і в туризмі. Підвищення іміджу України, покращення інвестиційного клімату та збільшення інвестиційної привабливості української туристичної галузі дасть змогу, за умови здійснення виваженої інноваційної політики, перетворити її на прибутковий туристичний бізнес, що забезпечить значні грошові надходження до бюджету, створить нові робочі місця та матиме позитивний вплив на розвиток інших галузей та виробництв.

### **Список використаних джерел:**

1. Борисова О. В. *Інноваційні рішення в туризмі. Економічна наука XXI століття: реалії та перспективи: збірник наукових праць з актуальних проблем економічних наук: у 2-х частинах. Дніпропетровськ: Видавничий дім «Гельветика», 2013. Ч. 1. С. 73-80.*
2. *Використання інноваційних технологій в галузі туризму : монографія / В. М. Зайцева та ін. Запоріжжя : Дике Поле, 2015. 144 с.*
3. *Інновітг в туризмі : монографія / А.А. Мазаракі та ін. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 532 с.*

УДК: 338.48

*Гурська Ірина, к.е.н., доцент  
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»  
м. Бережани, Україна*

## **ОСНОВНІ УМОВИ РОЗВИТКУ РИНКУ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ**

***Анотація:** В статті розглянуто погляди науковців стосовно поняття «ринку туристичних послуг», досліджується основні умови та особливості його розвитку. Визначено економічну суть поняття попиту та пропозиції, розглядаються основні характеристики туристичного попиту та туристичної пропозиції, визначено фактори впливу на туристичний попит і туристичну пропозицію. Сформовано власне бачення поняття «ринку туристичних послуг» як сукупності економічних відносин, які формуються під впливом забезпечення купівлі-продажу специфічних туристичних товарів і послуг.*

***Ключові слова:** туризм, туристична галузь, туристичний попит, туристична пропозиція, ринок туристичних послуг, кон'юнктура туристичного ринку, функції туристичного ринку.*

*Hurska Iryna, PhD (Economic Sciences), Associate Professor  
«Berezhany Agricultural Institute», Berezhany, Ukraine*

## **BASIC CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF THE TOURIST SERVICES MARKET**

***Summary:** The article reviews the views of scientists on the concept of "tourist services market", examines the basic conditions and features of its development. The economic essence of the concept of supply and demand is determined, the main characteristics of tourist demand and tourist supply are considered, the factors of influence on tourist demand and tourist supply are determined. The own vision of the concept of "tourist services market" as a set of economic relations formed under the influence of ensuring the purchase and sale of specific tourist goods and services has been formed.*

***Key words:** tourism, tourism industry, tourist demand, tourist offer, tourist services market, tourist market conditions, tourist market functions.*

Туризм є однією з провідних галузей світової та національної економік, яка сприяє розвитку тих територій, де є оздоровчо-рекреаційні ресурси. Розвиток туристичного бізнесу стимулює створення додаткових робочих місць і забезпечення зайнятості населення, активізацію зовнішньоторговельного балансу як країни так і її регіонів. Туристичний бізнес впливає на розвиток таких галузей економіки, як фінансово-кредитна, транспортна, культурно-розважальна, послуг харчування та інших, тобто виступає своєрідним каталізатором соціально-економічного розвитку.

Ринок – це економічна категорія, яку формує попит і пропозиція та об'єднує разом покупців (представників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг.

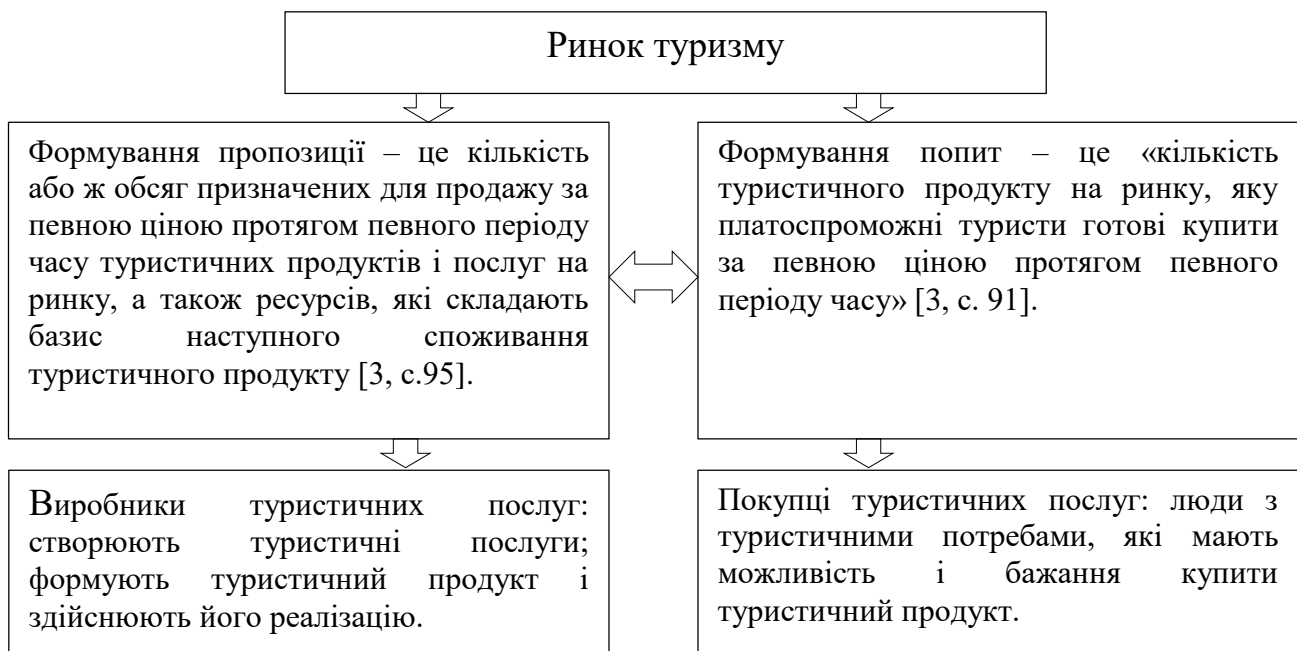
Ринок туристичних послуг визначається як туристичний регіон, країна, система, в якій здійснюється процес перетворення туристсько-екскурсійних послуг в гроші і зворотного перетворення грошових коштів на туристсько-

екскурсійні послуги. Також ринок туристичних послуг можна визначити як сукупність споживачів туристського продукту, які мають кошти купити його сьогодні або завтра [4].

Туристичний ринок вважається досить гнучким і таким, що швидко відновлюється після дії несприятливих чинників. Але незважаючи на це, він гостро реагує на будь-які зміни у суспільстві та на зовнішні чинники, які мають безпосередній вплив на нього. Саме ці зміни значною мірою визначають кон'юнктуру туристичного ринку – стан попиту і пропозиції на туристичний продукт на даній території за визначений проміжок часу. Відомо, що кон'юнктура туристичного ринку досить мінлива і залежить, зокрема, від політичних, економічних, соціальних та інших процесів [6].

Український ринок туристичних послуг має певні особливості, до яких можна віднести: збільшення пропозиції послуг, зважаючи на зростаючий попит; кваліфікованих фахівців для роботи в галузі; виняткові можливості для розвитку найрізноманітніших видів туризму; сприяння розвитку ринкової інфраструктури з боку держави шляхом забезпечення нормативно-правових аспектів діяльності.

Основним місцем реалізації туристичної послуги є туристичний ринок, який формується під впливом таких економічних показників попиту і пропозиція (рис. 1).



**Рис. 1. Фактори формування туристичного ринку.**

Попит на туристичні послуги формується як в країні (на послуги внутрішнього та міжнародного зарубіжного туризму), так і за її межами (послуги міжнародного іноземного туризму), а задовольняється він пропозицією, яку створюють і реалізують суб'єкти національного туристичного ринку. В наукових джерелах Е. З. Левицька зазначає, що реакція попиту на ціну в цілому є еластичною. Тобто, ціна на послуги та товари туристичного призначення на

ринку є результатом збалансованості попиту і пропозиції за обсягами, номенклатурою та структурою [3, с. 86].

Відповідно пропозиція характеризує економічну ситуацію на туристському ринку з боку виробників-продавців. На пропозицію впливають: технологія виробництва; ціна на робочу силу, основні й обігові фонди, ресурси, при зниженні цін на які також зменшується собівартість продукції; кількість виробників; податки [7]. Отже, туристична пропозиція – сукупність виробничих можливостей підприємств, спроможних надати туристичний продукт. Пропозиція туристських послуг формується на основі виявлених в результаті досліджень пріоритетів, які стосуються напрямів і видів туризму.

Економічний зміст ринку туристичних послуг розкривається через його функції, основними з яких є [1; 2; 5]:

1) регулятивна функція характеризує ринок через процеси збалансованості попиту і пропозиції, узгодження виробництва і споживання туристичних продуктів в цілому й по окремих сегментах зокрема;

2) стимулююча функція полягає у забезпеченні стабільного зростання економічної ефективності виробництва туристичних послуг в умовах загострення конкуренції й вдосконалення пропозиції відповідно до особливостей попиту в різних регіонах;

3) оптимізаційна функція – оптимізує використання факторів виробництва комплексного туристичного продукту, тобто «вказує» виробникам «які?», «в якому обсязі?» та «для кого?» необхідно виробляти туристичні продукти/послуги;

4) інформаційна функція – надає інформацію про середній рівень сукупного попиту й пропозиції на різні види туристичних послуг і товарів, на які виробникам варто орієнтуватися у своїй господарській діяльності, забезпечує встановлення ціннісних еквівалентів для купівлі-продажу (обміну) туристичних продуктів;

5) санаційна функція – ринок через конкуренцію вибраковує з обігу ті туристичні продукти/послуги або їх виробників, які не забезпечують нижню межу стандарту якості тощо;

6) розподільча функція, яка вказує на те, що доходи виробників туристичного продукту й самих туристів у ринковій економіці диференціюються через ціни, зумовлюючи соціальне розшарування суспільства за доходами з однієї сторони, а з іншої – диференціює туроператорів, турагентів і контрагентів відповідно до ефективності їх роботи;

7) алокаційна функція. Ринок туристичних послуг забезпечує виробництво оптимальної комбінації товарів і послуг за допомогою моделі оптимізації найефективнішої комбінації ресурсів, за якої виробництво й реалізація продукту/послуги здійснюється з мінімальними альтернативними витратами.

8) інтеграційна функція – ринок об'єднує суб'єктів туристичної сфери в одне ціле, сприяючи формуванню єдиного туристичного (економічного) простору як у межах визначеного регіону, окремої держави, так і в межах світової економіки тощо.

Отже, основними умовами розвитку ринку туристичних послуг є стабільність політичної й економічної ситуації, підвищення рівня доходів населення; гармонізація податкового, валютного, митного, прикордонного та інших форм регулювання; розвиток інфраструктури; збереження та розвиток історико-культурної спадщини; підвищення рівня обслуговування; забезпечення реклами.

### **Список використаних джерел:**

1. Гонтаржевська Л. І. Ринок туристичних послуг в Україні: навчальний посібник. Донецьк: Східний видавничий дім, 2008. 180 с.
2. Жук І. З. Управління маркетинговою діяльністю суб'єктів туристичного бізнесу в Україні : дис. канд. екон. наук : спец. 08.00.03; Львівський національний ун-т імені Івана Франка. Львів, 2015. 214 с.
3. Левицкая Э. В. Организация предпринимательства в туризме. Донецк: ДИТБ, 2000. 306 с.
4. Мальська М. П., Худо В. В. Туристичний бізнес: теорія та практика. навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2007. 424 с.
5. Мудрак, Р. П., Мосеева Н. І. Регіональний ринок туристичних послуг: сутність, теоретичні основи сегментації, диференціації, управління. Український журнал прикладної економіки. 2018. Том 3. № 4. С. 118-130.
6. Пестушко В.Ю. Туристичний ринок України як індикатор суспільних процесів. URL: <http://er.nau.edu.ua:8080/bitstream/NAU/19654/1/%>.
7. Ринки туристичних послуг: стан і тенденції розвитку: монографія / за ред. проф. Герасименка В. Г.; авт. кол.: В. Г. Герасименко, С. С. Галасюк, С. Г. Нездоймінов та ін. Одеса: Астропринт, 2013. 304 с.

УДК 338.48

*Замора Оксана, к.е.н., доцент кафедри економіки підприємства  
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»,  
м. Бережани, Україна*

## **АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ**

У статті розкрито зміст понять «сільський туризм», «зелений туризм» та їх класифікація. У результаті аналізу наукових праць багатьох учених були систематизовані їх погляди на визначення.

У результаті дослідження були виявлені спільні риси і відмінності між «сільським зеленим туризмом», «агротуризмом» та «екотуризмом», а також систематизовано їхні характерні особливості. Розглянуто соціально-економічне значення сільського туризму для економіки України та перспективи подальшого розвитку.

**Ключові слова:** сільський туризм, зелений туризм, сільський зелений туризм, агротуризм, екотуризм та ін.

*Zamora Oksana, PhD (Economic Sciences), Docent,  
Associate Professor at the Department of Economics of Enterprise,  
Separated subdivision of NULES of Ukraine «Bereshany Agrotechnical Institute»  
Berezhany, Ukraine*

## **ASPECTS OF THE RURAL GREEN TOURISM DEVELOPMENT**

*The article is devoted to the concept of “rural tourism”, “green tourism” and their classification.*

*Revealed differences and similarities these concepts.*

*The study revealed common features and differences between “rural green tourism”, “agritourism” and “ecotourism”, as well as their characteristic features. The socio-economic importance of rural tourism for the Ukrainian economy and prospects for further development are considered.*

**Keywords:** *rural tourism, green tourism, rural green tourism, agrotourism, ecotourism and others.*

В умовах удосконалення ринкових відносин в Україні одним із актуальних напрямів розвитку сільського господарства може стати сільський зелений туризм, який є однією із форм самозайнятості та вирішення проблеми безробіття на селі. Для українського села це ще один спосіб залучення надлишкової робочої сили, яка вивільнилася з сільськогосподарського виробництва. Оскільки, відомо, що малі підприємницькі структури в аграрному секторі економіки України функціонують на принципах самоокупності, самозабезпечення, самостійності у виборі напрямів діяльності і повної відповідальності за результати діяльності. Тому сільський туризм можна вважати одним з перспективних напрямків розвитку підприємництва в сільській місцевості.

Сільський зелений туризм – це специфічна форма відпочинку в приватних господарствах сільської місцевості з використанням майна та трудових ресурсів особистого селянського, підсобного або фермерського господарства, природно-рекреаційних особливостей місцевості, а також культурної, історичної та етнографічної спадщини регіону [1]. Це різновид сільського туризму, характерними рисами якого є: перебування туриста в приватній садибі сільського господаря; надання сільськими господарями послуг туристам з використанням ресурсів сільської місцевості; залучення туриста до сільського життя, зокрема до традиційних форм господарювання.

Трактування сільського зеленого туризму як поняття різними науковцями показує широкий спектр думок щодо розуміння змісту цієї дефініції. Понять «сільський туризм», «зелений туризм», «сільський зелений туризм», «агротуризм» та «екотуризм» мають багато схожих рис, оскільки характеризують вид відпочинку в сільській місцевості (табл.1).

Сільський зелений туризм є дещо ширшим поняттям, ніж агротуризм, оскільки передбачає не лише проживання з родиною на території сільськогосподарського виробника з метою ведення домашнього господарства, а



й відвідування місцевих пам'яток культури та історії, природних багатств. Це спонукає до висновку, що функціонування сільського зеленого туризму пов'язане з використанням власних осель жителів, а агротуризм – із використанням майна фермерів, основна діяльність і зайнятість яких спрямована на сферу сільського господарства.

Агротуризм є відпочинковим видом туризму, зосередженим на сільських територіях, який передбачає використання сільського (фермерського) господарства з метою рекреації, освіти чи активного залучення до традиційних форм господарювання [2].

*Таблиця 1.*

**Спільні та відмінні характеристики сільського зеленого туризму, агротуризму та екотуризму<sup>1</sup>**

Характерні особливості	Сільський зелений туризм	Агротуризм	Екотуризм
Місце дислокації	Сільська територія	Сільська територія	Території природних парків, заповідників, лісових та гірських масивів
Місце отримання послуг	Будинок сільського господаря	Ферма	Будинки лісників, палатки посеред дикої природи
Мета подорожі	Відпочинок від галасу міста, ознайомлення з культурою та місцевими традиціями	Допомога у веденні сільського господарства	Знайомство з живою природою та збереження довкілля

Екотуризм є видом сільського туризму, що передбачає відвідування туристами сіл, розташованих у межах територій національних природних парків, заповідних зон, тобто таких, що мають природничу, культурологічну, етнографічну цінність [3].

Використання в обігу понять «сільський туризм», «зелений туризм», «сільський зелений туризм», «агротуризм» та «екотуризм» мають достатню кількість схожих рис, оскільки характеризують вид відпочинку в сільській місцевості.

Наведені вище поняття, пов'язані з сільським туризмом і екотуризмом, знайшли своє застосування для визначення форм туристичного руху в Україні. Зокрема відпочинок в українських селах було визначено як «сільський зелений туризм». Він охопив широкий спектр форм відпочинку на селі: від стаціонарного відпочинку у сільській місцевості (сільський туризм), відпочинку в туристичних центрах і на курортах, що розташовані у селищах і малих містах, до відпочинку у сільських садибах (агротуризм). Визначення сільського туризму як «зеленого» підкреслює його екологічний аспект.

Основна послуга сільського зеленого туризму – це не просто надання

<sup>1</sup> *Власна розробка автора*

туристам тимчасового проживання, а формування комплексного обслуговування відпочивальників – проживання, харчування та дозвілля. Центральною фігурою в організації відпочинку виступає сільська родина, яка проживає в селі, здійснює основну діяльність, пов'язану з веденням особистого селянського господарства, та побічну – з використанням майна цього господарства для надання відповідних послуг у сфері сільського зеленого туризму. Члени сільських родин, готуючись до прийому гостей, поповнюють свої знання з ведення домашнього господарства, санітарії, кулінарії тощо [4]. Це означає фактично трансформацію сільських жителів у більш кваліфіковану робочу силу і зростання якості людського капіталу села.

У сфері сільського зеленого туризму як виду господарської діяльності є ще одна характерна якість, яка зумовлена природою та сутністю послуги. Туристичні послуги, як і будь-які інші послуги, у значній частині своїх споживчих якостей є нематеріальні, невідчутні, наповнені естетичним сприйняттям навколишнього середовища. Цим вони відрізняються від товарів та інших матеріальних благ.

Специфічною одиницею туристичного продукту у сфері сільського зеленого туризму є послуга агрооселі. Комплекс послуг, що надаються відпочивальникам, складається з послуг проживання, обслуговування, харчування, транспортного та інформаційного забезпечення. Сільський зелений туризм є дієвим чинником розвитку сільських територій, сприяє диверсифікації сільськогосподарського виробництва і відродженню села.

Агрооселя є водночас суб'єктом підприємницької діяльності у сфері сільського зеленого туризму та власним будинком селянина, який використовується ним для особистого проживання та членів його сім'ї, а також для надання його в користування (ночівлі) туристам в умовах участі у відносинах у сфері сільського зеленого туризму.

Діяльність агрооселі як суб'єкта підприємництва в системі сільського зеленого туризму залежить від механізму взаємодії складових туристичного ринку, а також є специфічною, особливою складовою механізму функціонування аграрного сектору економіки загалом.

Підприємницька діяльність у сфері сільського зеленого туризму здійснюється на ринкових засадах під впливом низки чинників зовнішнього та внутрішнього характеру, а саме: екологічних, соціоекономічних, політичних, психологічних - і сприяє розвитку сільських територій.

Економічна функція сільського зеленого туризму реалізується в розвитку сільських територій, зниженні рівня безробіття на селі, підвищенні рівня доходу та добробуту сільського населення за рахунок додаткового залучення в економічний оборот сільськогосподарської продукції, яка стала товаром.

Сільський зелений туризм виконує рекреаційну функцію. Вона

підтверджується тим, що агрооселі розташовані передусім у місцях з чудовими природними ландшафтами з чистим повітрям, у лісистій місцевості, що в сукупності сприяє оздоровленню туристів [2].

Сільський зелений туризм як вид підприємницької діяльності має особливе значення для розвитку аграрної економіки держави. Він сприяє прискореному розвитку сільських територій, зростанню рівня добробуту сільського населення, диверсифікує сільськогосподарське виробництво та забезпечує вирішення низки інших завдань. Особливого значення розвиток підприємництва у сфері сільського зеленого туризму набуває в умовах економічної кризи, оскільки є одним із напрямів зниження безробіття на селі та джерелом додаткових доходів селян. Україна має достатні передумови і можливості для успішного функціонування та розвитку сільського зеленого туризму (природні і кліматичні умови, культурну та історичну спадщину), а також розвитку сильної міжнародної туристичної індустрії.

#### **Список використаних джерел:**

1. Вишнеvsька Ю. В. *Адміністративно-правові заходи забезпечення діяльності у сфері сільського туризму в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 "Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право"*. К. 2011. 20 с.
2. Липчук Н. В. *Розвиток агротуризму як напрямок диверсифікації особистих селянських господарств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 "Економіка та управління підприємствами (економіка сільського господарства і АПК)"*. Львів. 2007. 22 с.
3. Ісаєнко В. М. *Забезпечення якості продукції та послуг в агротуризмі .Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції*. 2017. Вип. 19. № 1. С. 247-252.
4. Петлін І. В. *Перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Західному регіоні України*. Вісник Львівського інституту економіки та туризму. 2008. № 3. С. 210–213.

УДК 332

*Лизакова Роза*, канд. екон. наук, доцент  
УО «Барановичский государственный университет»,  
Барановичи, Беларусь

### **ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИКИ ПРОДАЖ НА РЫНКЕ ТРИКОТАЖНЫХ ИЗДЕЛИЙ**

*Аннотация.* Рассматриваются условия работы предприятия-производителя на отраслевом рынке трикотажных изделий. Определена политика продаж, как на внутреннем, так и на внешних рынках. Определены направления работы на рынке Украины.

*Ключевые слова:* трикотаж, Беларусь, Украина, политика, продажи

*Lizakova Roza*, PhD (Econ.Sciences), associate Professor  
UO «Baranovichi state University», Baranovichi, Belarus

## **FORMATION OF SALES POLICY IN THE MARKET OF KNITTED PRODUCTS**

*Abstract.* The conditions of the manufacturer's work in the industry market of knitwear are considered. The sales policy is defined, both in the domestic and foreign markets. The directions of work in the market of Ukraine are defined.

**Keywords:** knitwear, Belarus, Ukraine, politics, sales

На сегодняшний день рынок легкой промышленности Беларуси в целом и в частности трикотажной подотрасли испытывает серьезные затруднения. Трикотажная подотрасль специализирована на выпуске верхнего и бельевого трикотажа, трикотажного полотна, чулочно-носочных и других изделий. Их производство сосредоточено на следующих крупных предприятиях Республики Беларусь: ОАО «Брестский чулочный комбинат», РУПП «Барановичская трикотажная фабрика», ОАО «Солигорское трикотажное предприятие «Купалшка», промышленно-торговые предприятия (Пинское «Полесье», Минское «Алеся», Гомельское «8 Марта», Жодинское «Свитанак») и др. По распоряжению концерна «Беллегпрома» предприятия ликвидируют складские запасы, поэтому для данного потребительского рынка по состоянию на текущий момент характерны различные акции и скидки при продаже. Но в целом каждый производитель формирует и выдерживает свою политику продаж. В частности такой ведущий производитель, как ОАО «8 Марта» осуществляет поставку произведенной продукции на внутренний и внешний рынки сбыта. Внутренний рынок сбыта представлен разветвленной логистической цепью поставок во все области Республики Беларусь, а также сетью фирменных магазинов, осуществляющих свою деятельность во всех регионах страны. Внутренний рынок характеризуется высокой степенью присутствия зарубежных производителей, ориентацией покупательского спроса на менее дорогостоящие изделия, а также чувствительностью потребителей на изменяющийся уровень цен. Емкость внутреннего трикотажного рынка для производителей имеет тенденцию сужения. Это связано и с падением платежеспособного спроса населения, которое переориентируется на магазины секонд-хендов и рыночные палатки и с потерь конкурентных преимуществ отечественной продукции за счет поступления более дешевых товаров из Узбекистана, КНР, Турции. Представители молодежного сегмента предпочитают приобретать товары китайского производителя через интернет-магазины. Поэтому производители Беларуси всегда ориентировались, а теперь тем более на внешние рынки. Более 55% продукции «Беллегпрома» в 2019 году экспортировано. Продукция поставлена в 60 стран на сумму \$484 млн. Получена чистая прибыль в сумме Br122,1 млн, что в 1,8 раза превышает уровень 2018 года [1].

Внешний рынок производимой продукции ОАО «8 Марта» характеризуется распределением на рынок дальнего и, в основном, рынок ближнего зарубежья, представленный Российской Федерацией, Украиной, Казахстаном. В процессе реализации продукции предприятие использует несколько каналов сбыта: отгрузка торговым представителям ; в торговый дом, а также прямые поставки мелкооптовым покупателям и индивидуальным предпринимателям. Указанные выше экспортные рынки имеют ряд условий, которые необходимо учитывать при работе с уже имеющимися контрагентами, а также в процессе поиска новых. Основопологающим условием является наличие высокой степени конкуренции, что в итоге делает покупателей крайне требовательными к выполнению обязательств со стороны производителя.

ОАО «8 Марта» весьма заинтересовано в расширении своего присутствия в Украине. На рынке Украины эффективно функционируют производители трикотажных и чулочно–носочных изделий, трикотажного полотна (концерн «Текстиль–Контакт» (г.Киев), трикотажная фабрика (г.Кременчуг), ООО «Надежда – Мелитопольский трикотаж» (г.Мелитополь), трикотажная фабрика «Мрия» (г.Мукачево), ООО «Автопапа» (г.Киев), АООТ «Аура» (г.Николаев), ООО «Виатекс» (г.Александрия Кировоградской обл.), ООО «Украинская чулочная компания», «Дайс» (г.Львов), Чулочная фабрика «Легкая хода», ЧФ «Дана» (г.Житомир), ООО Харьковская чулочная фабрика (г.Харьков) и т.д..

Для развития экспортных поставок на рынок Украины предприятию необходимо обеспечить выполнение следующих задач на 2020 год:

1. Разработать предложения по ценам, приемлемым для данного рынка:

- на коллекции изделий верхнего трикотажа для женщин из натурального сырья (лен, хлопок), простого дизайна;
- чулочно–носочных изделий с применением натуральных, а также новых видов сырья (хлопок, вискоза, лен, бамбук, модал, тенсел);
- трикотажных полотен, разнообразных по составу, расцветке и принтам.

2. Обеспечить возможность выполнения заказов по выпуску трикотажных и чулочно–носочных изделий под торговой маркой заказчика.

Таким образом, осуществив мониторинг рынков сбыта, были выявлены следующие основные принципы политики продаж ОАО «8 Марта» на 2020 год:

- развитие прямых продаж посредством расширения фирменной товаропроводящей сети, в том числе за пределами Республики Беларусь, что приведет не только к ускорению товарооборачиваемости, но и ускорению всего воспроизводственного цикла;

- заблаговременное обсуждение с контрагентами сезонных коллекций и формирование пакета заказов для производства и своевременного выпуска продукции к сезону;

- высокое качество производимых и поставляемых изделий, без признаков брака товара и упаковки;
- своевременность исполнения производственных заказов: отгрузка клиенту заказов точно в сроки, указанные в договоре;
- применение системы скидок с учетом объема отгруженных товаров;
- развитие дилерской сети за пределами Республики Беларусь;
- наращивание объемов поставок, активизация маркетинговых исследований зарубежного рынка;
- поиск новых заказчиков, покупателей с выездом специалистов ОБЭС с образцами в зарубежные страны, и проведение презентаций продукции ОАО «8 Марта»;
- поиск покупателей посредством сети «Интернет»;
- формирование максимально привлекательных коммерческих предложений для иностранных покупателей при заключении договоров: совершенствование гибкой системы скидок в зависимости от объема продаж и условий оплаты, предоставление отсрочки платежа постоянным и надежным партнерам;
- оказание логистических услуг по доставке товаров собственным транспортом предприятия в адрес авто– и железнодорожных транспортно–экспедиционных компаний с целью последующей экспресс–отгрузки покупателям отдаленных регионов и близлежащих государств; сокращение сроков доставки;
- улучшение потребительских свойств ассортимента, повышение его конкурентоспособности, создание и освоение новых видов продукции, соответствующих уровню зарубежных аналогов;
- развитие рекламно–информационного обеспечения продукции, электронной торговли, применение современных информационных технологий: размещение информации о производимой продукции на сайте предприятия, на информационных порталах сети Интернет – [icetrade.by](http://icetrade.by), [bellegprom.by](http://bellegprom.by), [export.by](http://export.by) в электронной системе биржевых торгов ОАО «Белорусская универсальная товарная биржа» и Национального центра маркетинга и конъюнктуры цен; размещение на торговой площадке концерна «Беллепром» – [tradebel.com](http://tradebel.com), использование сайтов в социальных сетях.

Следует отметить, что огромную роль в расширении экспортных поставок в Украину играют проводимые форумы регионов Украины и Беларуси. Так на II форуме, проведенном в г.Житомире в октябре 2019 г., были подписаны соглашения на поставку белорусской продукции на сумму более чем \$542 млн. В частности, для ведущего предприятия белорусской легкой промышленности ОАО «8 Марта» в рамках данных соглашений получен заказ от крупной

украинской оптово-производственной компании «Галерея льна» (г. Житомир) на изготовление кружевного полотна на сумму 3,7 тыс. долл. США [2].

### Список литературы

1. *Итоги работы за 2019 год: Беллегпром. Новости.* URL: <http://bellegprom.by/press/news/a703db971f613c14.html> Дата доступа 25.02.2020.
2. *II форум регионов. БелТА* URL: <https://www.belta.by/economics/view/ii-forum-regionov-belarusi-i-ukrainy>. Дата доступа 26.02.2020.

УДК 336

*Сидоренко Юлия, канд. экон. наук, доцент,  
Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации  
Гомель, Республика Беларусь*

## ОПРЕДЕЛЕНИЕ ХЕДЖИРОВАНИЯ, ОТРАЖАЮЩЕЕ МЕХАНИЗМ ЕГО ДЕЙСТВИЯ

*В статье комплексно исследованы существующие определения хеджирования и его инструменты, что позволило обосновать определение, отражающее механизм действия хеджирования, а также его цели и принципы построения стратегии, что в совокупности позволяет однозначно трактовать принадлежность операции к сделкам хеджирования в практике управления рисками.*

*Ключевые слова:* хеджирование, производные финансовые инструменты, форварды, фьючерсы, опционы, страхование.

*Sidorenko Yuliya, PhD in economics,  
Belarusian trade and economic university of consumer cooperatives  
Gomel, Republic of Belarus*

## DEFINITION OF THE HEDGING, WHICH REFLECTS MECHANISM OF ITS ACTION

*The article comprehensively investigated the existing definitions of hedging and its tools, that allowed to justify the definition, which reflects the hedging mechanism of action, its objectives and principles of the strategy, which together allow exactly determine belongs to the operation of hedging transactions in the practice of risk management.*

*Keywords:* hedging, derivative financial instruments, forwards, futures, options, insurance.

Инструменты, используемые хеджированием, могут применяться и в других целях, поэтому на практике при формировании финансовой отчетности возникают вопросы по применимости определенных норм учета. Следовательно, необходимо сформулировать определение, которое будет отражать механизм действия данного метода управления рисками и за счет этого позволять однозначно трактовать принадлежность конкретной операции к сделкам хеджирования.

Все определения хеджирования можно разделить на три большие группы, которые частично пересекаются. К первой группе можно отнести слишком «широкие» определения, которые не отражают сущность хеджирования и его

отличия от других методов управления рисками; могут ввести в заблуждение и отнести к хеджированию все методы управления рисками. Некоторые «широкие» определения ограничивают сферу применения хеджирования одним-двумя рисками.

Ко второй группе можно отнести определения, которые трактуют хеджирование через его инструменты, при этом большое разнообразие инструментов, используемых в целях хеджирования, приводит к разнообразию определений. Чаще всего хеджирование рассматривают как операции с производными финансовыми инструментами и сводят процесс хеджирования к заключению сделок на срочном рынке. К этой же группе можно отнести определения, которые описание механизма действия биржевых срочных сделок в качестве инструмента хеджирования выдают за механизм действия самого хеджирования.

Третью группу составляют определения, трактующие термин «хеджирование» через термин «страхование». Такое разнообразие определений связано, прежде всего, с тем, что исследование хеджирования – новое направление в финансовой науке, до сих пор динамично развивающееся: постоянно растет количество и разнообразие инструментов хеджирования, появляются новые возможности по их использованию, соответственно растет и количество рисков, которыми можно управлять с помощью хеджирования. Это приводит к невозможности дать определение хеджированию, основываясь на описании механизма его действия, поскольку каждый инструмент имеет свои особенности. Поэтому необходимо выделить то, что отличает и характеризует процесс хеджирования вне зависимости от инструментов и механизмов их применения, и выделить из имеющихся или сформулировать определение, которое отразит сущностные признаки самого хеджирования, а не его инструментов. Необходимо также на основании информации о сущности хеджирования определить его место в системе экономических отношений, которое пока также однозначно не определено.

В зависимости от сроков исполнения все сделки делятся на спотовые, исполняемые непосредственно после заключения сделки, и срочные, исполняемые в определенный момент в будущем. Хеджирование может осуществляться как за счет первых, так и за счет вторых. Срочные сделки, представленные производными финансовыми инструментами, являются наиболее эффективными и потому наиболее популярными инструментами хеджирования, но сводить его исключительно к срочным сделкам некорректно. Хеджирование в качестве инструментов может использовать также различные оговорки, вносимые в основные договора, называемые встроенными производными инструментами. Таким образом, тот факт, что в качестве инструментов хеджирования чаще используются производные финансовые



инструменты, не исключает необходимости рассмотрения механизма действия производных инструментов и встроенных производных инструментов, также используемых в целях хеджирования, для выявления его сущности. Следовательно, определения, опирающиеся на использование производных ценных бумаг срочного рынка как отличительную черту хеджирования или описывающие механизм их заключения как механизм действия самого хеджирования, не в полной мере отражают его сущность.

Кроме того, сейчас уже существует большое разнообразие различных модификаций и комбинаций производных финансовых инструментов, каждая из которых имеет свои особенности, и в процессе развития финансового инжиниринга их количество будет продолжать неуклонно расти, удовлетворяя потребности управления разнообразнейшими рисками субъектов хозяйствования. Строить определение на описании особенностей механизма действия каждого из них не представляется возможным, а все попытки дать определение хеджирования, основываясь на механизме действия того или иного или нескольких инструментов, приводят к тому, что оставшиеся инструменты под это определение не подпадают. Однако необходимо рассмотреть механизмы действия основных, так называемых базовых, производных финансовых инструментов, на основании которых создаются различные модификации и из которых строятся разнообразные комбинации (это форварды, фьючерсы и опционы), чтобы определить то общее, что могло бы объединить производные и производные инструменты, используемые в целях хеджирования.

Проведенное исследование показало, что «ограничение (сглаживание амплитуды) колебания будущего финансового потока» можно считать отличительной чертой самого хеджирования, поскольку она присуща всем его инструментам. При этом такое ограничение колебания должно делать финансовый поток более объективно предсказуемым, то есть сделка хеджирования должна быть уже осуществлена (в случае спот-сделки) или иметь практически 100-процентную вероятность исполнения в будущем (не считая форс-мажорных обстоятельств). По этой причине продажа опциона, когда субъект хозяйствования за получаемую премию берет на себя неограниченный риск и когда вероятность ее исполнения непредсказуема, поскольку полностью зависит от развития рыночной ситуации, к сделкам хеджирования относится только в случаях, если она является частью комплексной стратегии хеджирования.

Еще одной причиной, по которой не представляется возможным давать определение хеджированию через сделки с производными инструментами, является то, что далеко не все они заключаются в целях хеджирования. С ними так же работают спекулянты и арбитражеры, поэтому необходимо разобраться в основных отличиях хеджирования от спекуляции и арбитража. Основное

отличие между участниками срочного рынка производных инструментов состоит в целях: хеджеры желают снизить риски, связанные с основной коммерческой деятельностью, а для спекулянтов и арбитражеров – это основной источник дохода. Следовательно, следующей отличительной особенностью хеджирования является связь хеджируемых рисков с основной коммерческой деятельностью субъекта хозяйствования, осуществляющего хеджирование.

Поскольку спекулянт не связан с реальным активом, он может позволить себе строить позицию в зависимости от собственных суждений о том, как изменится цена в будущем, а хеджер должен строить свою позицию исходя из потребностей основной коммерческой деятельности и на основе применения объективной оценки риска. Таким образом, еще одной отличительной чертой хеджирования является принятие решений независимо от субъективных предположений относительно возможных изменений риск-фактора в будущем. В формулировку определения хеджирования ее можно не включать, поскольку пренебрежение данной четвертой особенностью хеджирования влечет за собой несоблюдение как минимум одного из первых трех его признаков (обеспечение большей объективной предсказуемости финансового потока).

Многие авторы утверждают, что посредством хеджирования можно защититься от «неблагоприятных последствий». Однако таким свойством обладают только опционы, остальные же инструменты (форварды, фьючерсы, спотовые сделки, различные оговорки) призваны в той или иной степени зафиксировать будущий финансовый поток и тем самым компенсировать как неблагоприятные, так и благоприятные изменения, поэтому подобное указание ограничивает инструментарий хеджирования.

Ограничивает инструментарий хеджирования также указание на необходимость заключения более чем одной сделки в процессе хеджирования, указание на их параллельность, противоположность или компенсационный характер. При расчетных сделках можно говорить о параллельности, противоположности и компенсационном характере. К поставочным срочным сделкам или к сделкам на наличном рынке, заключенным одновременно с основной (например, форвард на покупку иностранной валюты, в которой заключен основной контракт), может быть применено понятие параллельности. Но если речь идет о поставочных сделках, которые одновременно являются и основным контрактом, и сделкой, фиксирующей цену, или о различных оговорках, вносимых в основной контракт и здесь и сейчас регламентирующих условия сделки, то к ним не применимо ни одно из перечисленных понятий.

Разобравшись со спецификой хеджирования и выделив его существенные признаки, можно оценить правомерность определения хеджирования через термин «страхование». Механизмы действия страхования и хеджирования кардинально отличаются. При страховании из формируемого за счет регулярных

вносов страхового фонда при наступлении страхового случая выплачивается возмещение понесенных убытков. То есть при страховании формируется централизованный фонд средств, оно всегда является платным, нивелирует только риски понести убытки, при этом практически не страхуются рыночные риски (валютные, ценовые, процентные). При хеджировании два контрагента с противоположными рисками напрямую либо посредством биржи или дилера заключают контракт, фиксирующий стоимость базового актива на определенный момент в будущем, либо с этой же целью заключают спотовую сделку. Такие экономические отношения позволяют оптимизировать рыночные риски. При этом никакой фонд не формируется, потому что все инструменты, кроме опционов, являются бесплатными (не считая накладных расходов), а опционная премия не имеет целевого назначения. Кроме того, хеджирование одновременно ограничивает и риск понести убытки и риск получить дополнительный доход. Единственным инструментом, позволяющим исключить только риск убытков также являются опционы. Их можно по совокупности признаков отнести как к страхованию, так и к хеджированию. Поэтому можно утверждать, что понятия «страхование» и «хеджирование» пересекаются, образуя класс опционов, но при этом каждый из них является самостоятельным видом экономических отношений, и потому все определения, трактующие хеджирование через страхование, являются неправомерными.

В процессе изучения определений понятия «хеджирование», предлагаемых современной финансовой наукой, выявлены следующие основные недостатки:

1) возможность отнесения к хеджированию прочих методов управления рисками, присущая определениям, которые не отражают сущность хеджирования и не показывают его отличия от других методов управления рисками;

2) выделение определенных рисков, которые могут быть оптимизированы посредством хеджирования, что ограничивает сферу его применения;

3) ограничение объема инструментария хеджирования: а) при рассмотрении хеджирования как операции с производными финансовыми инструментами; б) при указании на необходимость заключения более чем одной сделки в процессе хеджирования, их параллельность, противоположность или компенсационный характер; в) при указании на возможность устранения с помощью хеджирования исключительно неблагоприятных последствий;

4) определение термина «хеджирование» через термин «страхование» не дает представления о том, что это самостоятельные виды экономических отношений, которые пересекаются и образуют класс опционов.

В результате проведенного исследования установлено, что имеющиеся определения не отражают в полной мере сущность хеджирования, поэтому необходимо дать новое определение, включив в него выявленные автором

сущностные признаки. На взгляд автора, «хеджирование» — это экономические отношения, возникающие в процессе оптимизации будущих рисков основной коммерческой деятельности посредством сглаживания амплитуды колебаний будущего финансового потока, которое обеспечивает его большую объективную предсказуемость.

Научной новизной результатов исследования, представленных в статье, является обоснование определения хеджирования, которое в отличие от существующих позволяет выделить хеджирование как самостоятельный вид экономических отношений; показать механизм действия хеджа с учетом специфики всех используемых им инструментов и его отличия от других методов управления рисками; отличать хеджирование от спекулятивных и арбитражных операций, что при использовании в практике управления рисками позволяет однозначно трактовать принадлежность операции к сделкам хеджирования\*.

*\*Статья подготовлена при поддержке Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований*

УДК 351.746.1

*Федуняк Ігор, кандидат економічних наук, доцент,  
доцент кафедри економіки підприємства  
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»  
Бережани, Україна*

## **ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗМУ**

*Анотація.* У статті з'ясовано причини глобальної економічної кризи. Проаналізовано світовий індекс цін на продукти харчування. Розкрито важливі показники продовольчої безпеки держави. Визначено основні напрями підвищення рівня національної продовольчої безпеки в умовах глобального подорожчання продуктів харчування.

*Ключові слова:* глобалізм, продовольча криза, продовольча безпека, зростання цін, індекс цін, міжнародна торгівля.

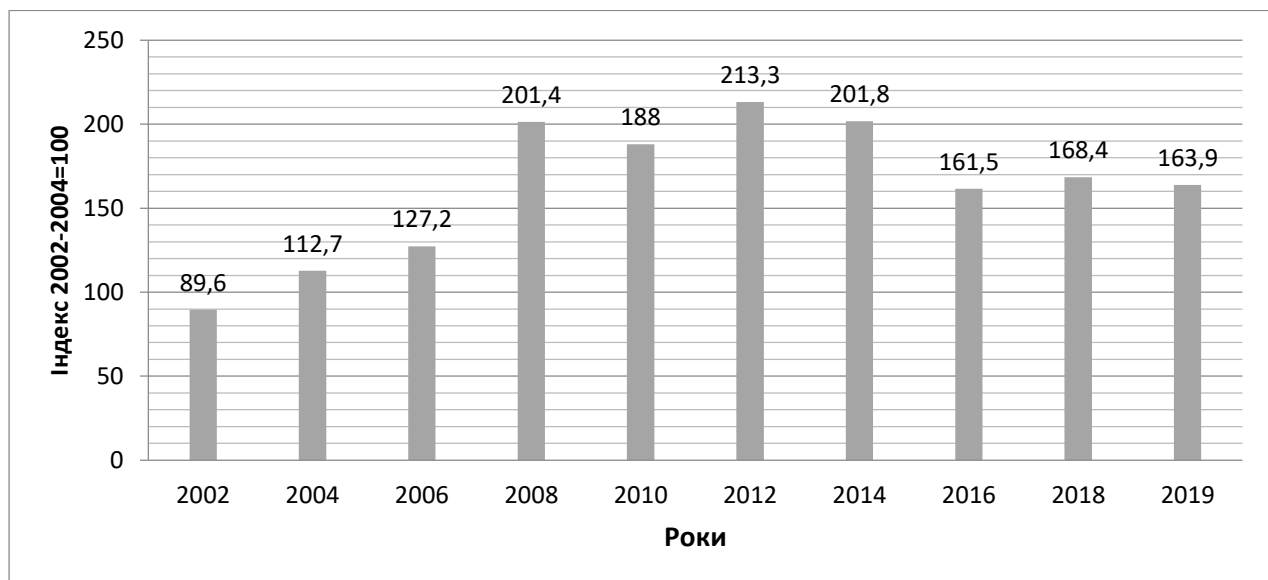
*Feduniak Ihor, Ph.D., Associate Professor,  
SS of NULES of Ukraine "Berezhany Agrotechnical Institute"  
Berezhany, Ukraine*

## **FOOD SECURITY IN THE CONDITIONS OF GLOBALISM**

*Abstract.* The article explains the causes of the global economic crisis. The World Food Price Index is analyzed. Important indicators of the food security of the state are revealed. The main directions of increasing the level of national food security in the context of global food prices are identified.

*Key words:* globalism, the food crisis, food security, rising prices, the price index, international trade.

Сучасній світовій економіці притаманні ознаки глобалізму, що стало відчутним у багатьох галузях національного господарства, де інтереси однієї країни у певних сферах не можуть бути задоволені без врахування інтересів інших країн. Така ситуація стосується і глобальної продовольчої проблеми, яка виступає однією з найдавніших проблем людства. Недостатня забезпеченість населення продовольством позначається на здоров'ї людини і, як наслідок, зменшується тривалість життя. Світову проблему продовольчого забезпечення необхідно вирішувати якнайшвидше. За даними продовольчої та сільськогосподарської організацією ООН (ФАО) у світі зареєстровано близько 1 млрд голодуючих. Продовольча проблема у першу чергу полягає в тому, що в країнах, які розвиваються, відсутні кошти для закупівлі необхідних продуктів харчування (рис. 1).



*Рис. 1. Динаміка світового індексу цін на продукти харчування*

Порівняно з 2002 р. індекс цін на продовольчі товари в 2012 р. зріс з 89,6 до 213,3 у грудні 2012 р. [1]. Це пояснюється такими причинами, як підвищення світових цін на нафту, скорочення світових продовольчих запасів і розвиток ринку біопалива, який спрямував продаж сировини в нове русло, тобто на виробництво біоетанолу. Як стверджують фахівці Міжнародного дослідного інституту продовольчої політики, збільшення виробництва біопалива призводить до зростання цін на продукти від 25 до 33 % [2]. Недостатньо розвинута або практично відсутня інфраструктура в сільському господарстві не дає можливості отримувати високі врожаї та вирощувати сільськогосподарських тварин у достатній кількості. Також однією з причин повільного розвитку сільського господарства є недостатнє інвестування. Збільшення чисельності населення в світі, яке відчуває нестачу продуктів харчування, відбувається через фінансово-економічні кризи, що призводять до масового безробіття і, як наслідок, відсутність коштів для повноцінного харчування.

Світова продовольча криза не обмежується певними країнами, а стосується всього людства, тому для виходу із ситуації, що склалася на ринку продовольства, необхідним є об'єднання зусиль держав і міжнародних організацій з метою пошуку дієвих шляхів боротьби з голодом [3, с. 60].

За доповіддю співробітників ФАО певне зниження цін на продовольство зумовлене в першу чергу збільшення обсягів виробництва основних сільськогосподарських культур, що дало можливість поповнити світові запаси і таким чином збільшити співвідношення запасів до споживання. Зважаючи на це, індекс цін на продовольчі товари наприкінці 2019 року знову знизився до 163,9.

Ситуація у світі із продовольчим забезпеченням, як наголошувалося, повинна вирішуватися спільними зусиллями. Боротьба з голодом у деяких країнах, що розвиваються, можлива лише при розробленні довгострокових програм донорського вливання коштів у країни із затяжною кризою, що дало б змогу населенню, яке перебуває за межею бідності, забезпечити повноцінне харчування. Через хороші урожаї останніх років і накопичених запасів утворився надлишок основних продовольчих товарів. В результаті чого, спад виробництва зернових не повинен позначитися на наявності продовольства для споживання.

Підвищення економічної відкритості в Україні правомірно вказує на необхідність реалізації інтеграції у світову систему зовнішньоекономічних зв'язків не стихійно, при переважаючому впливі зовнішніх чинників, а як цілеспрямований процес, який сприятиме максимальній реалізації соціально-економічного потенціалу нашої держави.

При аналізі національної продовольчої безпеки важливими показниками є:

*Фізична доступність продовольства.* Продукти харчування повинні бути в наявності на всій території країни в кожен момент часу і в мінімально необхідному асортименті.

*Економічна доступність продовольства.* Кожен громадянин повинен мати достатній рівень доходу для придбання мінімального набору продуктів харчування.

*Надійність доступу до продовольства.* Соціально-економічна система країни повинна забезпечити безперебійне постачання населення життєво важливими продуктами харчування у відповідності з фізіологічними нормами споживання (чи іншими нормами) в умовах нестабільності дії факторів, які визначають поточне виробництво та імпорт продовольчих товарів, кон'юнктуру внутрішнього і зовнішнього ринків продовольства.

*Стійкість доступу до продовольства.* Соціально-економічна система країни повинна гарантувати доступність продовольства для кожного громадянина не лише в короткостроковій, але і довгостроковій перспективі [4].

Україна, маючи велике й різноманітне сільське господарство, входить до числа провідних світових виробників зернових, соняшнику, сої та олії.

Вітчизняне сільське господарство продовжує залишатися основою нашого суспільства і забезпечує продуктами харчування населення, формує третину валютних надходжень.

Україна має значні можливості сприяти таким організаціям, як ООН при розв'язанні глобальних проблем людства, до яких відноситься і продовольча. Однак це не повинно відобразитися на внутрішньому продовольчому ринку, адже неконтрольований експорт сільськогосподарської продукції призводить до зростання внутрішніх цін на продовольство.

Сільськогосподарське виробництво і міжнародна торгівля сільськогосподарськими товарами є життєво важливими компонентами економіки будь-якої країни, оскільки пов'язують в собі такі поняття, як забезпечення продуктами харчування населення, забезпечення робочих місць, підвищення рівня доходів, якості життя селян, стабільне та збалансоване природокористування, освоєння і розвиток нових територій.

Рівень розвитку міжнародної торгівлі сільськогосподарськими товарами є важливою складовою економічного розвитку країни. Проте для позитивного впливу необхідно утримувати обсяги і структуру зовнішньоекономічної діяльності в сільському господарстві в певних рамках, які будуть покращувати економічний клімат, насичувати ринок потрібними сільськогосподарськими товарами, приносити дохід у бюджет, не завдавати шкоди національним виробникам, скорочувати масштаби убогості, збільшувати зайнятість, забезпечувати продовольчу безпеку, екологічну стійкість [5].

В умовах сучасних глобальних викликів, за рахунок безперервних інновацій та зусиль, спрямованих на підвищення продуктивності, налагодження переробки та формування додавання вартості, використання сучасних технологій та створення інфраструктури вітчизняним товаровиробникам вдається виходити на зовнішні ринки. Наразі, переробка та експорт сільськогосподарської продукції є одним із ключових напрямків розвитку країни. Наявні природні ресурси дозволяють розширювати експорт та задовольняти продовольчі потреби багатьох споживачів продовольства у світі. При цьому важливим є дослідження світової кон'юнктури та адаптація до тенденцій, які наразі є на світових ринках.

В умовах сучасних ринкових реалій для України важливо розширювати асортимент продукції, що експортується, налагоджувати виробництво власної продукції, яка наразі імпортується та збільшувати частку продукції з доданою вартістю у загальній структурі експорту.

#### **Список використаних джерел:**

1. *Індекс цін на продукти харчування ФАО.* URL: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex> (дата звернення 28.02.2020).
2. *A Worsening Food Crisis. The U. S. and its allies need to act., The Washington Post, April 20, 2008. P. B06.*

3. *Кваша С. М. Вплив світової продовольчої кризи на формування стратегії розвитку АПК. Економіка АПК. 2008. № 8. С. 60–67.*
4. *Коцій О. В. Проблеми забезпечення населення України продовольством. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2013. Вип. 6. (104). С. 441–448.*
5. *Михайленко О. Г. Сучасні тенденції та проблеми розвитку міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією в контексті сталого розвитку. Вісник Одеського національного університету. Серія «Економіка». 2015. Т. 20. Вип. 5. С. 29–35.*

УДК 352.07

*Ярема Любов, к.е.н., доцент кафедри економіки підприємства  
ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут»,  
м. Бережани, Україна*

## **СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ ОБ'ЄДНАНИХ ГРОМАД**

*У статті досліджено умови формування стратегії стратегій розвитку громад.*

*Проаналізовано чинники внутрішнього і зовнішнього характеру, що зумовлюють необхідність впровадження в Україні Стратегії сталого розвитку.*

*В результаті дослідження розглянуто стратегічне бачення сталого розвитку, що забезпечить створення сприятливого інвестиційного клімату.*

***Ключові слова:** стратегія розвитку, об'єднані громади, сталий розвиток, цілі розвитку та ін.*

*Yarema Liubov, PhD (Economic Sciences), Docent,  
Associate Professor at the Department of Economics of Enterprise,  
Separated subdivision of NULES of Ukraine «Bereshany Agrotechnical Institute»  
Berezhany, Ukraine*

## **STRATEGIC PLANNING OF DEVELOPMENT OF UNITED COMMUNITIES**

*The article explores the conditions for the formation of a community development strategy.*

*The factors of internal and external nature that determine the need for the implementation of the Sustainable Development Strategy in Ukraine are analyzed.*

*As a result of the study, a strategic vision of sustainable development was considered, which will ensure the creation of a favorable investment climate.*

***Key words:** development strategy, united communities, sustainable development, development goals, etc.*

Самодостатні територіальні громади мають стати надійною інституційною основою передачі повноважень та ресурсів на місцевий рівень, запорукою ефективної діяльності з місцевого розвитку. Об'єднання громад – це лише початкова фаза, за якою слідкують реальні дії з реалізації потенціалу розвитку та співробітництва громад, формування належної місцевої інфраструктури, створення умов соціально-економічного зростання й забезпечення повноцінного життя на територіях. Для цього потрібно використання як інноваційних, так і вже існуючих і апробованих практикою управлінських механізмів та інструментів



Серед таких важливе місце посідають стратегічне планування та управління проектами.

Важливо, що об'єднання громад і формування об'єктів співробітництва громад – це завдання, які можуть бути реалізовані із широким застосуванням проектного підходу. Як форма співробітництва громад проект (спільний проект) – це комплекс робіт, об'єднаних спільною для учасників проекту метою, яка відповідає стратегії місцевого розвитку, і які (роботи) реалізуються за спільні кошти учасників проекту (як з бюджетних, так і з інших незаборонених джерел) для отримання спільної вигоди всіх учасників унаслідок спільного використання продукту проекту. Використання технологій проектного підходу дозволяє підвищити рівень впорядкування робіт з досягнення встановленої мети, зокрема визначити: продукт майбутнього проекту в його зв'язку із стратегією розвитку території; очікувані витрати, соціально-економічні та інші вигоди (результати) проекту з урахуванням інтересів зацікавлених сторін; ймовірні ризики, на які слід обов'язково звернути увагу та вчинити заходи щодо їх попередження. При плануванні проекту слід за рекомендаціями проектного підходу сформувати ієрархічну структуру робіт проекту (дерево робіт – WBS); сформувати матрицю відповідальності виконавців; спланувати потрібні ресурси і скласти бюджет проекту; побудувати календарний графік виконання робіт. Обов'язково слід сформувати команду та призначити керівника проекту. Все це підвищує ймовірність успіху співробітництва [1].

У нових умовах мають бути піддані певній модернізації і підходи до формування стратегій розвитку укрупнених громад, і відкриваються додаткові можливості урізноманітнити й поглибити арсенал інструментів і технологій проектного управління. Проте не можна не звернути увагу на деякі складності, що виникають при перенесенні традиційних проектних технологій до сфери публічного управління, зокрема 140 – до сфери місцевого самоврядування. Це пов'язане як із специфікою середовища реалізації проектів (бізнес чи місцеве самоврядування), так і з проблемами адекватного виміру результатів проектів, коли традиційні показники визначення ефективності проектів не діють (часто проекти публічного управління є «за визначенням» неприбутковими). Адаптація традиційних проектних технологій до середовища місцевого самоврядування – це також потенційна сфера наукового пошуку. Слід розмежовувати проекти місцевого самоврядування на два класи: інвестиційні (зокрема інфраструктурні) проекти і соціально-управлінські проекти (які не вимагають капітального інвестування). За таким підходом більш раціонально адаптуються технології проектного аналізу та оцінювання суспільної корисності проектів.

Необхідність впровадження в Україні Стратегії сталого розвитку зумовлена чинниками внутрішнього і зовнішнього характеру [3]:

- у зв'язку з ухваленням на Саміті ООН зі сталого розвитку 17 глобальних

Цілей сталого розвитку на період до 2030 року потребує актуалізації Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»;

- в Україні внаслідок домінування протягом багатьох років ресурсо та енергоємних галузей і технологій, сировинної орієнтації експорту та надмірної концентрації виробництва у промислових регіонах сформувалася така структура управління розвитком, яка загалом є неефективною та екологічно небезпечною;

- рівень економічного розвитку та добробуту населення не відповідає природному, науково-технічному, аграрно-промислового потенціалу України та кваліфікаційно-освітньому рівню населення, соціально-історичним і культурним традиціям народу України;

- Україна має міжнародні зобов'язання щодо сталого розвитку, визначені стратегічними документами ООН;

- основою для впровадження інноваційних перетворень в Україні у напрямі сталого розвитку є Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом;

- у розроблених та затверджених стратегічних загальнодержавних, галузевих та регіональних документах не повною мірою відображені цілі та завдання сталого розвитку;

- українські вчені підготували наукове обґрунтування переходу України до сталого розвитку та була сформована відповідна громадська підтримка цього процесу.

Проект Стратегії сталого розвитку України на період до 2030 року був обговорений з червня до грудня 2016 року на регіональних та національних консультаціях, у яких взяли участь представники органів державної влади та місцевого самоврядування всіх областей України, депутати різних рівнів, науковці та освітяни, представники інститутів громадянського суспільства, професійних об'єднань, бізнесу, ЗМІ, експерти міжнародних організацій.

Стратегія встановлює цілісну систему стратегічних та операційних цілей переходу до інтегрованого економічного, соціального та екологічного розвитку країни до 2030 року. Вона також визначає інституційні засади впровадження Стратегії, напрями міжгалузевої та міжсекторальної взаємодії, основні рушійні сили та інструменти її реалізації. Цільові показники зазначено для трьох етапів реалізації Стратегії: 2017–2020 рр., 2021–2025 рр., 2026–2030 рр.

Перехід до сталого розвитку – це процес зміни ціннісних орієнтацій багатьох людей. Визнаними міжнародними фундаментальними цінностями розвитку є свобода, рівність, солідарність, толерантність, повага до природи, спільна відповідальність. Національні цілі сталого розвитку базуються на політичних, економічних, соціальних, екологічних, моральних і культурних

цінностях, властивих українському суспільству. Вони визначають спрямованість стратегії на турботу про спільне благо та захист національних інтересів України.

Стратегічне бачення сталого розвитку України ґрунтується на забезпеченні національних інтересів та виконанні міжнародних зобов'язань України щодо переходу до сталого розвитку. Такий розвиток передбачає:

- подолання дисбалансів в економічній, соціальній та екологічній сферах;
- трансформацію економічної діяльності, перехід на засади «зеленої економіки»;
- побудову мирного та безпечного, соціально згуртованого суспільства з належним врядуванням та інклюзивними інституціями;
- забезпечення партнерської взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, бізнесу, науки, освіти та організацій громадянського суспільства;
- повну зайнятість населення;
- високий рівень науки, освіти та охорони здоров'я;
- підтримання довкілля в належному стані, який забезпечуватиме якісне життя та благополуччя теперішнього і майбутніх поколінь;
- децентралізацію та впровадження регіональної політики, яка передбачає гармонійне поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів;
- збереження національних культурних цінностей і традицій [2].

Визначальним у Стратегії є інноваційне спрямування розвитку, яке ґрунтується на активному використанні знань і наукових досягнень, стимулюванні інноваційної діяльності, створенні сприятливого інвестиційного клімату, оновленні виробничих фондів, формуванні високотехнологічних видів діяльності та галузей економіки, підвищенні енергоефективності виробництва, стимулюванні збалансованого економічного зростання, основаному на залученні інвестицій у використання відновлюваних джерел енергії, в екологічно безпечне виробництво та «зелені» технології.

Економічне зростання буде пов'язане не з експлуатацією природних ресурсів, а з широким застосуванням моделей «зеленої» економіки. Накопичені в минулому відходи поступово будуть перероблятися та утилізуватися, що приведе до зменшення масштабів та ліквідації значної кількості полігонів. В експорті відбудеться перехід від сировини та продуктів її первинної переробки до переважання продуктів з високим ступенем доданої вартості.

Сталий розвиток орієнтований насамперед на людину та поліпшення якості її життя у сприятливому соціально-економічному середовищі та екологічно чистому, здоровому, різноманітному природному довкіллі. Високий інтелектуальний рівень людського потенціалу має забезпечити конкурентоспроможність країни у майбутньому.

**Список використаних джерел:**

1. Берданова О. В., Вакуленко В. М., Валентюк І. В., Ткачук А. Ф. Стратегічне планування розвитку об'єднаної територіальної громади: навч. посіб. К. 2017. URL: [http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/04\\_Strateg\\_Plan-PRN-5.pdf](http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/04_Strateg_Plan-PRN-5.pdf)
2. Сталій розвиток місцевих громад: роль економічної освіти та науки Матеріали науково-практичної конференції. Чернівці. 2017. URL: [http://econom.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/maket\\_09-10\\_Nov\\_2017.pdf](http://econom.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/maket_09-10_Nov_2017.pdf)
3. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року. URL: [https://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/UNDP\\_Strategy\\_v06-optimized.pdf](https://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/UNDP_Strategy_v06-optimized.pdf)

УДК 33.338.264

*Капорцева Оксана, старший преподаватель  
Институт бизнеса Белорусского государственного университета  
Минск, Республика Беларусь*

**ПРОГНОЗИРОВАНИЕ И ПЛАНИРОВАНИЕ ИННОВАЦИЙ В СИСТЕМЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ**

*В статье показана роль прогнозирования и планирования в процессе осуществления координации социальной, инновационной и региональной политики, освещены методические вопросы планирования инновационного развития на макро-, мезо- и микроуровнях, изложены проблемы и даны рекомендации по их решению.*

*Ключевые слова: прогнозирование, планирование, программирование, инновации, социально-экономическая политика, эффективность*

*Kaportseva Oksana, Senior Lecturer  
School of Business, Belarusian State University  
Minsk, Republic of Belarus*

**FORECASTING AND PLANNING OF INNOVATIONS IN THE SYSTEM OF REGULATION OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF BELARUS**

*The article shows the role of forecasting and planning in the process of coordinating social, innovative and regional policies, highlights methodological issues of innovative development planning at the macro, meso and micro levels, presents problems and gives recommendations for their solution.*

*Keywords: forecasting, planning, programming, innovation, socio-economic policy, efficiency.*

Для достижения стратегической цели и решения важнейших задач устойчивого развития страны разрабатывается социально-экономическая политика, основными составляющими которой являются социальная, инновационная и региональная политики. В системе регулирования социально-экономического развития в условиях перехода Республики Беларусь на инновационный путь важное значение должно придаваться вопросам прогнозирования и планирования инноваций.

Прогнозные расчеты должны являться основой формирования и совершенствования социальной, инновационной и региональной политики. В целях координации и реализации составляющих социально-экономической политики необходимо осуществлять планирование.

В современных условиях планированию инновационного развития должно придаваться особое значение, так как результаты инновационной деятельности оказывают существенное влияние на темпы экономического роста, уровень благосостояния народа и повышение конкурентоспособности продукции, отрасли, региона и экономики страны в целом.

Планирование инновационного развития предполагает научное обоснование целей, приоритетов, путей и средств их достижения. Его необходимо осуществлять на всех уровнях управления экономикой при их взаимодействии.

На макроуровне должны разрабатываться программы инновационного развития республики, государственные научно-технические программы (ГНТП), на мезоуровне – отраслевые и региональные программы. На микроуровне должно осуществляться планирование инноваций, предусматривающее разработку программы инновационного развития предприятия (долгосрочного инновационного плана) и текущего инновационного плана (плана научно-технического развития). В рамках инновационного плана (программы) должны разрабатываться инновационные проекты, включающие систему, взаимообусловленных и взаимосвязанных по срокам, ресурсам и исполнителям мероприятий по достижению поставленных целей на определенном направлении развития науки, техники, организации и управления предприятия. С целью повышения эффективности инноваций акцент должен делаться на внедрении прогрессивных технологий, способствующих снижению материало- и энергоемкости продукции и повышению ее конкурентоспособности, увеличению доли высокотехнологичной и наукоемкой продукции.

Следует отметить, что в Республике Беларусь накоплен определенный опыт по планированию инноваций. На пятилетнюю перспективу разрабатывается Государственная программа инновационного развития (ГПИР). В ГПИР на 2016-2020 годы предусмотрено ускоренное развитие высокотехнологичных секторов экономики, обеспечение конкурентоспособности традиционных секторов национальной экономики на основе внедрения инноваций, совершенствование национальной инновационной системы на базе формирования рынка научно-технической продукции, создание благоприятной среды для осуществления инновационной деятельности [1, с.6]. Для решения наиболее важных проблем, относящихся к приоритетным направлениям научно-технической деятельности в конкретной отрасли, разрабатываются отраслевые научно-технические программы (ОНТП), а для решения задач региона – региональные научно-

технические программы (РНТП). Формируется нормативно-правовая база по созданию благоприятного инновационного климата в республике и стимулированию производства высокотехнологичной продукции.

Методология и практика разработки научно-технических программ, целевых комплексных программ и инновационных (инвестиционных) проектов постоянно совершенствуется. Однако многие вопросы остаются нерешенными. Это касается проблемы прогнозирования показателей, определения эффективности программ и проектов, финансового обеспечения их реализации.

В ходе исследования выявлено, что хотя ГНТП и доказывают свою эффективность, в то же время имеются значительные трудности в их реализации, связанные в первую очередь, с проблемой финансирования разработок и несоблюдением сроков их освоения. Другой не менее важной причиной является отсутствие заказов на приобретение разработанной новой техники. Среди причин следует выделить также несовершенство действующей практики расчета эффективности программ. В тени остаются исходные данные для определения затрат и коэффициентов эффективности. Как правило, расчеты базируются на данных прошлого периода. Поэтому оцененные в процессе обоснования научно-технические программы как высокоэффективные, при практической их реализации не дают должного эффекта.

В связи с этим особую значимость приобретает проведение более глубокого обоснования программ и осуществление прогнозирования уровня потенциальной конкурентоспособности продукции путем проведения прогнозных расчетов показателей с акцентом на повышении точности их результатов. Прогнозирование и планирование конкурентоспособности товара должно осуществляться в тесной увязке с фазами его жизненного цикла, чтобы своевременно принимать соответствующие решения по снятию его с производства или модернизации [3, с. 222].

Следует отметить, что результаты расчетов во многом зависят от применяемых методов прогнозирования, полноты и достоверности исходной информации и временного периода. Без наличия достоверной информации трудно определить истинные затраты, следовательно, принимать наиболее эффективные управленческие решения. При проектировании нового изделия цена должна определяться исходя из прогнозного уровня затрат и затем сравниваться с рыночными ценами, чтобы не допустить просчетов в будущем. Необходимо создать информационную базу данных (прогнозных значений) основных макроэкономических, региональных и отраслевых показателей на кратко-, средне- и долгосрочную перспективу и постоянно ее уточнять с учетом изменения внешних факторов.

Недостатком действующей практики планирования инноваций является то, что при этом не применяются методы оптимизации, которые позволяют решать

проблему эффективного использования финансовых ресурсов, определять последовательность осуществления инновационных проектов и оптимального их выбора.

Нуждаются в уточнении критерии отбора инновационных проектов. Кроме того, на сегодняшний день нет единого системного подхода к формированию перечня критериев к проведению экспертизы инновационных проектов. Применение универсальной системы критериев для оценки инновационных проектов будет способствовать совершенствованию процесса экспертизы и их отбора [2, с. 101].

Актуальными остаются вопросы финансирования инноваций и более эффективного использования средств инновационных фондов, усиление их целевого использования. Важным является создание спроса со стороны государства на результаты исследований и разработок через механизмы государственных закупок наукоемкой продукции.

Таким образом, решение обозначенных проблем на макро-, мезо-, микроуровне, будет способствовать интеграции науки и производства, успешной реализации социально-экономической политики и ее составляющих.

#### **Список литературы:**

1. Государственная программа инновационного развития Республики Беларусь на 2016–2020 годы / под ред. А. Г. Шумилина. Минск: ГУ «БелИСА», 2017. 149 с.
2. Жиляева, А.С., Культин, Н.Б. Универсальная система критериев оценки инновационных проектов // *Инновации*. 2017. № 10 (228). С. 100-105.
3. Капорцева, О.Н. Совершенствование механизма взаимодействия макро- и микроуровней в процессе планировании инноваций и повышения конкурентоспособности промышленной продукции Республики Беларусь // *Бизнес. Инновации. Экономика*. 2018. Вып. 2. С. 219-226.

УДК 33

*Губская Елена, студентка, Республика Беларусь, г. Барановичи*

### **ДИСКРИМИНАЦИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ В ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С БАНКАМИ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ**

*В данной статье нами анализируется проблема дискриминации физических лиц в их взаимоотношениях с банками: актуальные проблемы и пути их решения. Мы определили ряд существующих проблем в современном обществе и предложили некоторые возможные пути их решения.*

**Ключевые слова:** дискриминация, физические лица, банк, экономика, кредитные операции, взаимодействие, проблемы, пути решения

*Gubskaya Elena, student, Baranovichi, Belarus*

### **DISCRIMINATION OF INDIVIDUALS IN THEIR RELATIONS WITH BANKS: CURRENT PROBLEMS AND SOLUTIONS**

*In this article, we analyze the problem of discrimination of individuals in their relations with banks: current problems and solutions. We identified a number of existing problems in modern society and suggested some possible solutions.*

**Keywords:** *discrimination, individuals, bank, economy, credit operations, interaction, problems, solutions*

Дискриминация проявляет полное воздействие на социум в целом. Утрата человеческого потенциала также ресурсов отрицательно влияет на производительность, конкурентоспособность также экономику; общественные и финансовые различия увеличиваются; социальное единство и солидарность рушат и грозят общественно-политической устойчивости. В наше время колоссальное число кредитных учреждений, в основном коммерческих банков, дают обширный диапазон банковских услуг как физическим, так и юридическим лицам. Когда клиент обращается в коммерческий банк, он рассчитывает приобрести несколько банковских услуг конкретного качества и в определенный срок. В то же время подлинное качество услуг, которые он получает в связи с особенностью клиентской политики этого банка, может никак не отвечать ожиданиям клиента.

По этой причине при разработке клиентской политики банк обязан принимать во внимание не только лишь все внешние и внутренние условия, какие сформировывают нынешнюю обстановку на рынке банковских услуг и устанавливают стратегию последующего формирования, однако также ожидания клиентов – физических лиц. Малое развитие определенных нюансов взаимодействия банка с покупателями доказывает значимость данной трудности, а также потребность поиска путей решения проблем [3, с. 17].

Нынешнее финансовое развитие и общественно-экономические отношения настоятельно требуют интенсивного взаимодействия банковского сектора с физическими лицами. Клиентами считаются физические и юридические лица, которые пользуются предложениями банка. Банк и его клиенты считаются независимыми субъектами финансовых взаимоотношений, любой из которых сталкивается с рядом проблем. С одной стороны, банк встречается с подобными трудностями, как обман, нечестные клиенты, утрата средств, значительная конкурентная борьба, угроза дефолта заемщика по кредитным обязательствам. Обнаружение проблем, сопряженных с дискриминацией отдельных лиц также их отношений с банками, обладает огромной значимостью для формирования результативного сервиса клиентов банка [1, с. 40].

В наше время потребители предъявляют высокие запросы к качеству предоставляемых им услуг, в том числе банковское обслуживание, и в случае если они принимают выполнение собственных желаний как само собою разумеющееся и никак не дают ему значительного внимания, то недочеты, напротив, имеют все шансы послужить причиной к отрицательной реакции.



Положительный результат взаимодействия с клиентом будет находиться в зависимости от того, в какой степени хорошо банк ликвидирует данные трудности либо сгладит их вследствие собственных преимуществ.

Банки реализовывают посредничество в кредитах, платежах, действиях с ценными бумагами. Аспектом посредничества считается прибыльность для двух сторон операции. В данном случае плата за средства, переведенные и приобретенные с кредита, появляется под воздействием спроса и предложения заемных денег. Наличие посредника в виде банка уменьшает угрозу отсутствия возвратов, увеличивает результативность расчетов из-за квалификации банков в подобных действиях и, таким образом, уменьшает издержки обращения [2, с. 164].

На наш взгляд, к основным проблемам дискриминации физических лиц и их взаимоотношениям с банками относятся:

1. Продолжительный период ожидания кредитного постановления связан с потребностью контроля нынешнего также прогнозируемого уровня благосостояния заемщика. Займы даются заемщикам на базе погашения и срочности, другими словами, банк обязан быть убежден, то что в перспективе заемщик приобретет необходимый доход, для того чтобы осуществить собственные обязательства перед банком вовремя также в абсолютном размере (для того чтобы ликвидировать главную сумму кредита и начисленные проценты). По этой причине банк обладает возможностью подвергнуть проверке качество заемщика. Данный контроль занимает большое количество времени, что, безусловно, порождает возмущение соискателя кредита. Данное возмущение зачастую обладает не только лишь эмоциональным, однако также и финансовым аспектом – в ожидании кредита незаменимые товары заемщика имеют все шансы пропасть с реализации, условия реализации проекта имеют все шансы пройти или цены могут поменяться. В результате заявитель в том числе и уже после положительного постановления банка может воздержаться от кредита.

2. Большая доля неоплаченных кредитов из-за несоответствия между благополучием заемщика и банковскими условиями. Отказ в кредите приводит к недовольству клиентов, которые должны отступить от осуществления значимых для них планов. Помимо этого, банки не должны обосновывать собственное решение, но вероятный заемщик даже не обладает возможностью узнать, что ему необходимо делать, для того чтобы угодить требованиям банка при подаче заявки на 2-ой кредит. Для решения вышеуказанных проблем сократите время ожидания решения об утверждении кредита и увеличьте уровень одобрения кредита для заемщика. Решение таких проблем может быть достигнуто путем увеличения стоимости кредитов путем включения страховых услуг в сумму кредита или путем увеличения процентной ставки. Таким образом,

банк будет застрахован от вероятности дефолта, а клиенты будут довольны обслуживанием.

3. Сложный характер банковского продукта, который усложняет построение одной стоимости на продукт и сбивает с толку покупателя. Банковский продукт – это совокупность банковских услуг, любой из которых заключается в наборе сопряженных банковских действий. Согласно данному фактору банковским специалистам зачастую бывает сложно обеспечить банковский продукт покупателю в виде общего комплекса – он разделен на отдельные услуги либо даже операции, любая из которых оплачивается в отдельности. Данное смущает покупателя и приводит к превышению его стоимости погашения кредита, то что, в собственную очередность, приводит к неудовлетворенности качеством сервиса. С целью решения данной трудности следует указать для любого банковского продукта, какие услуги, которые он включает, считаются базисными, в отсутствии которых банковский продукт никак не может быть потреблен, и какие считаются добавочными и совершенствуют качество пользования базовых услуг, однако никак не оказывают большого влияния на их суть. В данном случае стоимость базовых услуг будет введена в стоимость 1-го банковского продукта, но вспомогательные услуги станут оплачиваться в отдельности.

4. Обязывание клиента к приобретению дополнительных услуг. Для того чтобы повысить собственную прибыль либо уменьшить риск, банки вверяют собственным клиентам вспомогательные услуги, и клиенту может быть отказано в главном банковском продукте, представляющем интерес. Необходимо выделить, то что нередко введение страховых услуг в продукт считается добровольным предложением, и клиент может воздержаться. Но в области потребительских кредитов, к примеру, кредитные консультанты включают вспомогательные услуги в сумму кредита без уведомления заемщика – физического лица. С целью решения подобных вопросов управлению банка следует обучить кредитного менеджера реализовать страховые услуги, говорить об абсолютно всех превосходствах и недочетах продукта, устанавливать контакты с клиентами, формулировать потребности клиентов и обладать способностью работать с резервированием. Необходимо удостовериться, что клиент непосредственно осознает, то, что страхование на самом деле очень важно, то что в случае страхового происшествия сможет помочь ему преодолеть проблемы, с какими встречается заемщик. С данной целью управление обязано осуществить обучение по реализации вспомогательных услуг.

5. Обеспечение покупателя неполной информацией. Известно, что более значимые и негативные условия показаны в маркетинговых объявлениях и соглашениях, изданных малым шрифтом, по этой причине клиент никак не акцентирует на них внимания. Против данной нечестности возможно бороться

только лишь согласно закону. Для того чтобы найти решение некоторым из перечисленных выше вопросов, банки стремительно переходят на удаленное обслуживание клиентов посредством Интернет. Один из методов предоставления удаленных банковских услуг считается интернет-банкинг. Главные достоинства данной области: практичность, подвижность, легкость также скорость сервиса.

Таким образом, мы выявили некоторые причины дискриминации физических лиц в их взаимоотношениях с банками и считаем необходимым в дальнейшем устранить указанные недостатки в работе банков.

### **Список литературы**

1. Зражевский, В.В. Индивидуальное банковское обслуживание – private banking // Деньги и кредит. 2007. № 11. С. 40-43.
2. Зубченко, Л.А. Новые тенденции в банковском обслуживании населения: опыт Франции // Экономические и социальные проблемы России. 2005. № 1. С. 164-188.
3. Юдин, В.В. Перспективы дистанционного банковского обслуживания физических лиц // Банковские услуги. 2006. № 2. С. 17-24.

УДК 331.104.22

*Турчинская Анна,  
Студентка 4 курса факультета международных бизнес-коммуникаций,  
Белорусский государственный экономический университет  
Минск, Беларусь*

### **IT-КОМПАНИИ В БЕЛАРУСИ: К ОЦЕНКЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ**

*Аннотация.* В материале рассматривается проблема оценки уровня корпоративной культуры в новых IT-компаниях, ведущих свою деятельность на постсоветском пространстве, в Беларуси. Результаты показывают, что сотрудники данных компаний демонстрируют высокие значения по четырем показателям корпоративной культуры, традиционно используемых в оценке.

*Ключевые слова:* корпоративная культура, организационная культура, участие сотрудников, миссия компании.

*Turchinskaya Anna  
4<sup>th</sup>-year student, Department of International Business Communications,  
Belarusian State Economic University  
Minsk City, Belarus*

### **BELARUSIAN IT-COMPANIES: ASSESSING CORPORATE CULTURE**

*Annotation.* The material deals with assessment of corporate culture at newly established IT companies operating in a post-Soviet country, Belarus. The research shows that company employees at Belarus-based IT companies display high values of the four key indicators traditionally used for assessing corporate cultures.

*Key words:* corporate culture, organizational culture, employee involvement, company mission.

An organization is an organism whose life potential is based on its corporate (organizational) culture. It includes basic principles, values, standards of behavior, and other aspects uniting employees within the organization and, at the same time, distinguishing one company from another. One can even say that the culture of an organization is its “soul”.

The phenomenon of organizational culture has always existed as an integral element of the relationship between people within the group. Both written and unwritten rules of professional behavior were originally formed in medieval guilds, and the violation of those rules could lead to exclusion. Various external attributes were used in order to distinguish between members and non-members, such as special clothing type or color, secret symbols, and behavioral signs. Some of these elements can also be found today, especially in academia.

In recent decades special attention has been paid to the study of the corporate culture phenomenon. It plays a significant role in the life of organizations, and changing some of its aspects can impact performance. *Peters and Waterman* (2002) emphasize the importance of corporate culture for the success of an enterprise stressing that managers should not only solve economic issues but also create a favorable working atmosphere.

Today, in the context of globalization, easy and fast commercial exchange and rapidly growing competition, more and more attention is devoted to the organization's intangible assets. Due to the companies' expansion and the establishment of new divisions, culture is becoming an increasingly important tool directing employees at achieving common goals.

*Schein* (2002) argued that in large organizations, along with the core culture shared by the entire company, subcultures with their own characteristics, norms, and beliefs are often formed within individual divisions such as departments or workshops [1, p. 112].

Traditionally, two groups of elements are included in the structure of corporate culture: objective and subjective components. The first group comprises material elements of culture: symbols, trademarks, the building's exterior and interior design, furniture, and employee appearance. The subjective components of culture are elements that are reflected in people's behavior: values, philosophy, norms, rites and rituals, mentality, communication style, management openness to the subordinates, etc. [2, p. 67-89].

Corporate culture of each individual enterprise is unique. It is determined by various factors including national traditions and other companies' experience. However, no less important is the type of the industry it operates in. In this regard, there can be identified a number of features that are more or less common to most enterprises in the IT sector.

Their main peculiarity is a significantly greater share of creative work. Good specialists are the main intellectual resource and driving force of IT companies. Thus, the management efforts in creating corporate culture in an IT organization are largely aimed at attracting and retaining highly qualified specialists. For this purpose, companies offer employees a variety of preferences, benefits and bonuses. Large IT companies even hire special managers who are responsible for organizing these bonuses. They are called “Chief Happiness Officers”.

Managers of IT companies strive to encourage employees to spend as much time in the office as possible, so close attention is devoted to the organization of work space.

A high-quality software product is usually created by a team consisting of several information technology specialists with various technical skills. Consequently, the success of the project highly depends on a well-organized communication system between developers within the group.

*Cameron and Quinn* (2012) revealed the dominance of the adhocratic type of management structure in organizations in this area. This type of structure is characterized as adaptive, rapidly changing, flexible and actively interacting with the external environment. Companies of this type encourage innovation, creativity and risk-taking [3, p. 267].

The organizational structure of IT companies can differ greatly from the traditional linear-functional structure. Some of them represent so called "virtual" organizations, whose divisions are connected only virtually. The IT sphere is not characterized by hierarchical management with a strict dress code and highly formal relations. Many employees have flexible working hours and opportunity of remote working. Decision-making process often involves all groups of employees: engineers, designers, managers. Company is commonly headed by a young specialist in the field of information technology. This trend helps to reduce the distance between managers and subordinates.

Moreover, corporate culture of IT enterprises is greatly influenced by the personal characteristics peculiar to the sphere representatives. Good IT specialists show a high level of engagement, intelligence, flexible thinking, trainability, and are prone to experimenting and finding innovative solutions.

Various theories, methods and tools are used to analyze the effectiveness of corporate cultures. *Fey and Denison* (2000) characterized effective organizations through four key indicators: involvement, consistency, adaptability, and mission. In our field study, we have applied these indicators to the analysis of corporate culture at one of the leading IT companies based in Belarus, EPAM Systems, Inc. The values obtained are displayed in Fig.1 below.

The research was based on interviews conducted with the company's employees. A questionnaire based on questionnaires previously used by various researchers to analyze corporate culture at enterprises was developed specifically for the company's

employees. Respondents were asked to evaluate on a ten-point scale the compliance of the statements given in the questionnaire with their own opinion about the company. Thus, each of the above factors was evaluated on five questions on the Likert scale.

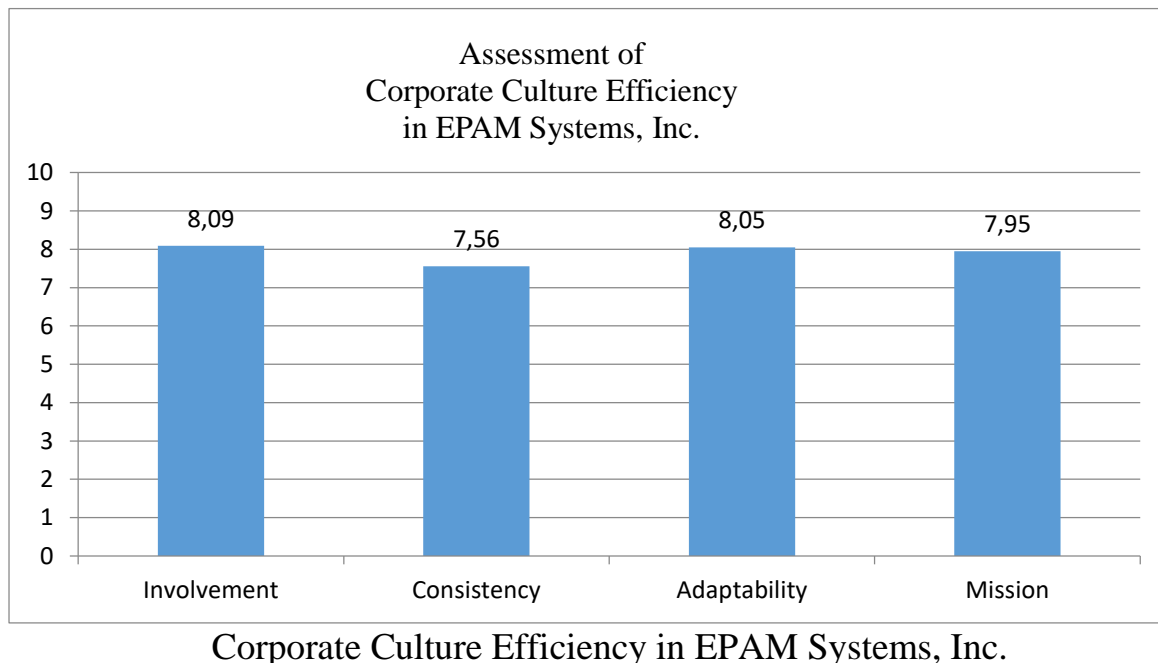


Fig.  
1

The results show relatively high indicators of the above-mentioned factors. Therefore, it can be concluded that the considered company possesses highly developed and efficient organizational culture characterized by clear understanding of the company's development direction, its goals and objectives by all workers; high employee involvement in working process and commitment to common goals; consistency between different divisions of the company; ability to quickly respond to changes.

Human, their intelligence, abilities and skills are key strategic resources of an enterprise. Well-developed organizational culture directly contributes to the organization performance, particularly by the motivational impact on employees. That is why its building, maintaining and strengthening are worth significant attention.

### List of references

1. Шейн, Э. *Организационная культура и лидерство*. СПб: Питер, 2002. 336 с.
2. Томилов, В.В. *Культура предпринимательства*. СПб: Питер, 2012. 368с.
3. Камерон, К. *Диагностика и изменение организационной культуры*. СПб: Питер, 2012. 320 с.

**Научный руководитель: Ю.В. Маслов**, кандидат педагогических наук, доцент,  
Белорусский государственный экономический университет

## ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК [32:16]

*Zhmakina Tatiana*

*Master of Arts (Philology), Senior Lecturer, Department of social policy and ideology  
Academy of Public Administration under the aegis of the President of the Republic of Belarus  
Minsk, Belarus*

### THE ROLE OF ARGUMENTATION IN THE CONTEXT OF POLITICAL DELIBERATION

**Abstract:** *Deliberation plays an important role in a number of political institutions and is also an increasingly common way that citizens participate in politics. Taking into account the guiding principles of the theory of argumentation and basics of political argumentation, the article defines the context in which deliberation takes place, the process by which deliberation proceeds, and the outcomes that deliberation produces.*

**Keywords:** *theory of argumentation; argumentation; political argumentation; deliberation; political deliberation.*

*Жмакина Татьяна,*

*магистр филологических наук, старший преподаватель,  
кафедра социальной политики и идеологии  
Академия управления при Президенте Республики Беларусь  
Минск, Беларусь*

### РОЛЬ АРГУМЕНТАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЛИБЕРАЦИИ

**Аннотация:** *Делиберация играет важную роль в политических институтах, а также является способом гражданского участия в политических процессах. Исходя из основополагающих принципов теории аргументации и политической аргументации, статья рассматривает контекст, в котором разворачивается делиберация, процесс, в соответствии с которым она протекает, а также результат, на достижение которого она ориентируется.*

**Ключевые слова:** *теория аргументации; аргументация; политическая аргументация; делиберация; политическая делиберация.*

Acknowledging the centrality of deliberative practices in a democracy, political theorists speak of “the deliberative turn” in democratic theory and stress that “argument always has to be central to deliberative democracy” [1, p. 71]. “The argumentative turn” in policy studies maintains that it is argumentation that constitutes the primary consideration in the world of policy making.

A thorough examination regarding the interplay between argumentation theory and political theory shows that this was a major concern in the classical work of Aristotle. Today, one can distinguish at least three levels of examination of political deliberation within argumentation studies.

First, argumentation scholars illustrate their largely theoretical investigations into forms of argumentation with examples drawn from political discourse, examine

argumentative phenomena of political argumentation such as fallacies [2], rhetorical case studies [3].

Second, researchers provide a theoretical background for a systematic study of argumentative contexts, including political deliberation. Deliberative discourse becomes an object of consistent inquiry into the conditions it creates for argumentative exchanges. As a result, models of argumentation in deliberative context are proposed, whether on descriptive [4, Ch. 5] or normative [5] grounds.

Third, theorists of deliberative democracy and policy analysts put argument at the very center of their conceptual apparatus and begin employing tools of argumentation theory [6].

Argumentation and political studies is conceptual work dealing with fundamental notions such as the rationality of political argument and political action, especially in the context of the deliberative theory of democracy. Early moves in this direction were taken by Habermas [7, Ch. 1] and Wenzel [8]. Political deliberation within argumentation studies is analyzed from different perspectives and through the lens of different approaches. Thus, van Eemeren in “Strategic maneuvering in argumentative discourse in political deliberation” lays theoretical foundations for the study of argumentation in political deliberation from the perspective of the pragma-dialectical theory. Van Eemeren expounds the theory in its latest version, where dialectical and rhetorical concerns are integrated in the notion of strategic maneuvering. He treats contexts for argumentation as communicative activity types belonging to the larger genres of communicative activity. Public deliberation is analyzed as one of such crucial genres. It creates particular conditions for strategic maneuvering in argumentative discourse that can be systematically characterized using the ideal model of a critical discussion as a conceptual template.

In “Strategic maneuvering in European Parliamentary debate” Garssen applies the framework developed by van Eemeren to analyze legislative debates in the European Parliament. Garssen builds on previous work in which this particular type of debate is characterized as a distinct argumentative activity type in which the possibilities for strategic maneuvering are predetermined. He shows that the preconditions for strategic maneuvering in this type of debate are not only to be found in institutional regulations and conventions, but also in the fact that the discussions take place in a complex context in which many parties with many different political interests act.

Dima Mohammed in “Pursuing multiple goals in European Parliamentary debates: EU immigration policies as a case in point” examines the complex context of EP debates and how it shapes argumentative exchanges. Mohammed focuses on the multi-purposive nature of these debates and suggests that while the occasion-related and powers-related goals give rise to multiple discussions that are developed simultaneously, the identity-related goals guide the MEPs’ choices and formulations in these discussions.



Marianne Doury and Assimakis Tseronis in “The place of counter discourse in two methods of public deliberation: The conference “de citoyens” and the “debat public” on nanotechnologies in France” study the way arguers manage the institutional constraints in two methods of public deliberation: consensus conference and public hearing.

Mark Aakhus in “Deliberation digitized: Designing disagreement space through communication-information services” starts the investigation of argumentation in the context of computer-mediated deliberation.

Arthur Edwards in “(How) do participants in online discussion forums create ‘echo chambers’? The inclusion and exclusion of dissenting voices in an online forum about climate change” takes into scrutiny discussions on Climategate.nl – a skeptical Dutch online forum on climate change. Edwards argues that political online forums can be treated as argumentative communities, with their own established rules and practices.

Marcin Lewiński in “Debating multiple positions in multi-party online deliberation: Sides, positions, and cases” takes readers’ discussions on Osama bin Laden’s killing in online editions of two British newspapers – The Guardian and The Telegraph – as a starting point to examine the complexities of multi-party deliberations in which many competing positions are debated.

Deliberation takes place whenever citizens discuss publicly relevant issues in argumentative exchanges aimed at forming and critically testing political opinions. Democracy demands equal power and access to influence among its participants. Power in deliberative democracy lies in the ability to convince others through the argumentative discursive process. The effectiveness of deliberation rests on the context in which deliberation takes place, the process by which deliberation proceeds, and the outcomes that deliberation produces.

*Outcomes* are the products of deliberation. Opinion change, knowledge gain, and post-deliberation behaviour (subsequent political participation) are the basic outcomes produced by deliberation. Deliberation is supposed to increase deliberators’ familiarity with opposing views and the rationales underlying them as well as provide more legitimate, reasonable bases for deliberators’ own views. This familiarity creates greater tolerance for those who hold opposing views. As Cohen [9] says, “ideal deliberation aims to arrive at a rationally motivated consensus,” something that is obviously impossible if deliberation is incapable of changing deliberators’ minds. Of course not only deliberative processes can cause opinion change. Sometimes manipulation by powerful actors, preference change produced predominantly by prejudice, xenophobia or aggression toward outgroups are used, but these techniques are out of the scope of argumentative persuasion.

Most would agree that good deliberation should increase relevant knowledge. As a rule, participants gain knowledge after the deliberative experience, but a fair amount of learning appears to happen before discussion begins.

The effect of deliberation on participants goes beyond their attitudes about and knowledge of the issue under discussion. Here, post-deliberation behaviour stands to be mentioned. Participation in the democratic process improves the civic character of the participant. Satisfaction with a deliberative experience can drive subsequent political participation. Some theorists believe that deliberation can increase tolerance for opposing views by increasing awareness of the reasons underlying these views as well as establishing common ground across differences. Deliberation is expected to increase citizens' belief in their ability to participate in politics (internal efficacy) and their belief that government will respond to their demands (external efficacy).

*Process* variables describe what happens once a group starts deliberating. Good deliberation requires deliberators to justify their positions to each other. Therefore, deliberative processes that include more justifications are preferable.

Deliberative formats differ, and not all of them can be contextually productive. Within a particular context, deliberation that allows all participants to speak might produce less effective outcomes than deliberation where only the most knowledgeable members of the community speak. To be a success, deliberative process should meet several criteria. First, deliberators should adopt whatever position appears to be the norm within the group. Second, process suggests that in a group with a starting majority, the pool of persuasive arguments that can be introduced in conversation should consist mainly of arguments that support the majority view. Public opinion shifts for arbitrary reasons and can be manipulated easily. Some forms of inequality may affect. Unequal status may have a variety of sources beyond race and gender (e. g. socially dominant groups, marginalized groups in society).

Authoritative power is necessary for deliberative democracy, which requires leaders who are receptive to the concerns of affected publics and have the legitimate authority to consider and act on the public's preferences and concerns. In the deliberative ideal, coercive forms of power, defined as the threat of sanction or use of force against another's interests, are absent because they distort communication and argumentation.

Kinds of speech also matter in deliberation. The process and mechanisms drive the cause and effect of deliberation. Storytelling – personal anecdotes – allows speakers to introduce controversial issues and train listeners' attention on differences between the speaker's experience and their own, and may create empathy. Storytelling appears to play a major role in how people deliberate about political issues. However, debate also plays an important role. By using debate, participants identify and delimit differences while still showing respect for others.

The *context* of deliberation includes those factors that exist before deliberation begins and influence its process or outcomes. Deliberation is generally organized by some existing group, and is shaped by the political context in which it takes place. Deliberation is also shaped by the organizational format (policy agenda) about how to structure group discussion: procedural and decision rules and practices, settings, moderators, etc. Beyond any doubt, moderators have a heavyweight role in deliberation. They improve the process by keeping groups on task, managing conflict, and ensuring that everyone has a chance to speak. But on the other hand, moderators can have a negative effect by using their privileged position to exert influence over the outcome of deliberation. Non-neutral moderators can intervene during the deliberation and shift group opinion.

When group deliberation ends with a decision, the decision rule used may have a significant impact on the form discussion takes. Decision-making in deliberative democracy can involve voting, negotiation, or workable agreements that entail agreement on a course of action. Rather than consensus, deliberation recognizes pluralism and strives for metaconsensus, which involves mutual recognition of the legitimacy of the different values, preferences, judgements, and discourses held by other participants.

In summing up, it is significant that the correlation between argumentation studies and deliberation in a political context was established in antiquity and encourages a continuous inquiry. Following German philosopher Jürgen Habermas [10], contemporary researchers distinguish that deliberation should rely upon publicly accountable forms of reasonable argumentation taking place under conditions of equality and inclusiveness. The normative literature on deliberation defines it as the free, equal and open-minded dialogue about a matter of public concern among anyone affected by the issue [9]. The content of this exchange can take forms of evidence, reasons, or questions, and more controversially, personal testimony, story-telling, or expressions of emotion [11]. Argumentative deliberation in the context of politics considers three categories of variables: outcomes, process, and context. The outcomes are produced by the process and context of deliberation. The knowledge of how contexts and processes produce different outcomes can help policymakers to actualize deliberation's potential and design discursive forums with procedural norms suitable to reach complicated institutional goals. Deliberation the core element of which is argumentation can enhance democracy and the quality of governance.

### **References**

1. Dryzek, J. K. *Deliberative democracy and beyond: Liberals, Critics, Contestation* / J. K. Dryzek. Oxford, UK : Oxford Univ. Press, 2000. 208 p.
2. Aikin, S. F. *Straw men, weak men, and hollow men* / Scott F. Aikin, John Casey. *Argumentation*. 2011. Vol. 25 (1). P. 87–105.
3. Zarefsky, D. *Political argumentation in the United States: Historical and contemporary studies* / David Zarefsky. Amsterdam: John Benjamins. 2014. 396 p.

4. van Eemeren, F. H. *Strategic maneuvering in argumentative discourse: Extending the pragma-dialectical theory of argumentation*. Amsterdam: John Benjamins. 2010. 320 p.
5. McBurney, P, Hitchcock D., Parsons S. *The eightfold way of deliberation dialogue*. *International Journal of Intelligent Systems*. 2007. Vol. 22 (1).P. 95–132.
6. Rehg, W. *Assessing the cogency of arguments: Three kinds of merits*. *Informal Logic*. 2005. Vol. 25 (2). P. 95–115.
7. Habermas, J. *The theory of communicative action. Volume 1: Reason and the rationalization of society*. Trans. Thomas McCarthy. Boston: Beacon Press, 1984. 465 p.
8. Wenzel, J. W. *Jurgen Habermas and the dialectical perspective on argumentation*. *Journal of the American Forensic Association*. 1979. Vol. 16. P. 83–94.
9. Cohen, J. *Deliberation and democratic legitimacy // The Good Polity: Normative Analysis of the State / J. Cohen ; Eds. A. Hamlin, P. Pettit*. Cambridge, UK : Basil Blackwell, 1989. P 17–34.
10. Habermas, J. *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Translated: W. Rehg (from German). Cambridge, MA : MIT Press, 1996. 676 p.
11. Young, M. I. *Communication and the other: beyond deliberative democracy // Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*. M. I. Young ; Ed. S. Benhabib, 1996. P. 120–136.

УДК 316.346.32-053.6(574):2

*Дуйсенбаева Мадина Сансызбайкызы*  
Магистр кафедры международных отношений  
Туркестан, Казахстан

## **АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА**

*Аннотация.* Данная статья посвящена исследованию влияния религиозной грамотности и просвещенности молодежи Казахстана, а также их влияние на стабильность нашей страны в будущем. Материалом для анализа стали казахстанские и зарубежные статьи, книги, а также государственная программа развития «Казахстан 2050».

Проведенное исследование помогло глубоко понять какую важность имеет религиозное образования для будущего страны, какие плюсы и минусы мы можем получить в случае активной помощи молодежи в познании такой тяжелой части общества как религии, и какие минусы и могут возникнуть при игнорировании данной темы.

**Ключевые слова:** молодежь, религия, грамотность, развитие, образование.

*Duisenbaeva Madina Sansyzbaykyzy*  
Master of International Relations  
Turkestan, Kazakhstan

## **RELEVANCE OF RESEARCH OF THE RELIGIOUS IDENTITY OF YOUTH OF KAZAKHSTAN**

*This article is devoted to the study of the influence of religious literacy and enlightenment of the youth of Kazakhstan, as well as their impact on the stability of our country in the future. The material for analysis was Kazakhstani and foreign articles, books, as well as the state development program “Kazakhstan 2050”.*

*The study helped to deeply understand how important religious education is for the future of the country, what pros and cons we can get if we actively help young people to learn about such a difficult part of society as religion, and what cons can arise when ignoring this topic.*

**Key words:** youth, religion, development, literacy, education.

Исторически сложилось так что в странах постсоветского пространства, с начала развала СССР, сложилась ситуация при которой «религиозные оковы» с населения были сняты, и появилась новая социокультурная обстановка. С принятием конституции Казахстан стал светской страной с религиозным и конфессиональным разнообразием форм верования. Среди широких масс населения появился интерес к религии и культурной ценности которая она за собой несет

Но даже при поверхностном анализе обстоятельств, очевидно то что религиозность и вера молодых казахстанцев возрастает не только за счет духовной потребности, но и деятельности так называемых «псевдорелигиозных» организации, которые реализуют свои цели и задачи, не учитывая сложившиеся культурные традиции и устои жизни казахстанцев.

Учитывая важность и значимость этих процессов для государства не может оставаться в тени. Так как духовная чистота, правильное воспитание это основа развития Казахстана. Именно поэтому необходимо решать такие проблемы и вопросы всем обществом совместно.

Ведь можно составить элементарную логическую цепочку, образованное, толерантное население, знающее свою культуру и историю, частями которых является религия, и идущих в ногу со временем, главная цель государства, которая обеспечит его процветание и развитие

В нашей стране во главу ставится вопрос «Религиозного» образования. Для укрепления стабильности в обществе и развитию демократии, было принято решение о борьбе государства с необразованностью, стереотипами и непониманием религии и их идеологии. Пусть это образование и носит факультативный характер, но оно есть во всех звеньях образования [1].

Немаловажным фактором стало то что молодое поколения является самым потенциально уязвимым для «радикалов».

Основным бичом современной религии является радикальное движение, которое может подорвать доверие молодежи к религии в целом. Можно привести примеры из любой страны мира, но самым ярким примером являются США, где под действием радикальной религиозной группы были взорваны здания торгового центра «Башни-Близнецы». После данного события начались события последствия которых до сих пор отражаются на жизни обычных мирных мусульман, которые попали в круг людей к которым относятся с опаской. Но тут скорее всего свое дело должны также сказать и религиозные деятели, которые должны развеять лживые представления, убедить молодежь что в Казахстане нету радикальных направлений, они все пресекаются на государственном уровне.

Казахстанская молодежь прежде всего имеет неглубокую религиозность, воспринимаемая ей как что-то данное по умолчанию, чем то что требует самостоятельного изучения, разбора, проверки и рефлексии [2].

Религия для казахстанской молодежи скорее всего как дань традициям и культуре.

У вышесказанного явления есть две стороны, с одной стороны есть вероятность того что за счет пассивной религиозности казахстанцы останутся непричастными к радикальным течениям, деятельность которых приобретает уже глобальный характер, но с другой стороны может возникнуть дезинформация и неправильная религиозная «образованность» [3].

Среди молодежи можно выделить три вида религиозности:

- 1) Осознанная – полное/частичное погружение и рациональное / осмысленное следование религиозным догмам (атрибутика, манера речи, молитва);
- 2) Выборочная – выполнение обрядов не требующих затраты сил, времени, финансов;
- 3) «Модная» – под влиянием времени, окружения, жизненных трудностей и т.д. [5].

Религия всегда имела за собой две черты – это нравственность и воспитанность, но при том же насилии и разрушение общественного строя.

И речь идет не только о современном мире, согласитесь ведь войны и конфликты на религиозной основе существовали с времен римской империи, и сохранились по сей день. Поэтому в обществе возникла боязнь нетрадиционных вероисповеданий, хотя на основе конституции их права равны, также как и традиционные вероисповедания на территории нашей страны [4].

В данный момент в Казахстане, в эпоху цифрового мира, развития интернет серфинга среди молодежи, а также активной глобализации, которой точно не избежать, нам необходима «религиозная грамотность» населения, а акцентированно уделить внимание молодому поколению, закрепить реалистическую грамотность в системе образования.

Также есть вариант того что пытаюсь сделать религиозно грамотой молодежь и делая ее нейтральной к религии, давая им принимать ее только как культурное наследие, мы можем подвергнуть «верующую» часть общества критике и ущемлению их прав, в данном аспекте надо учесть и важность толерантности.

Ведь как говорилось выше, может произойти дискриминация религиозных меньшинств, в частности из-за недопонимания их принципов вероисповедания.

Констатируя все выше сказанное ясно что религиозная грамотность является важной составляющей государственной стабильности для Казахстана.

Ведь государство может потерять свои строи общества, прийти в крах только из-за конфликта сторон где основой его являлось недопонимание друг друга.

Анализируя все вышесказанное государству необходимо провести работу в следующих направлениях:

– Сформировать толерантное, образованное общество где на подсознательном уровне будет пресекаться конфликты между конфессиями, представителями религии и людьми не имеющими отношение к таковым .

– Законодательное обеспечение защиты прав по вопросам вероисповедания и религии

– Создать площадку для двухсторонних переговоров и решению проблемных ситуации связанных с религией

– Тесное взаимодействие с международными партнерами в вопросах религии и вероисповедания

### **Заключение**

В период развития медиа пространства, интернета, цифровизации, предоставляется тяжелым контролировать информацию и процессы происходящие в малых гражданских обществ объединенными общими интересами. Тоже самое происходит и религиозными организациями, ведь они тоже маленькая ячейка общества. Чтобы население не попадало в организации с отрицательной репутации, они должны быть проинформированы насчет потенциальной угрозы. В обществе надо заранее вырабатывать информационную гигиену относительно религии. Помимо обеспечения безопасности относительно радикальных течения религии, также образованность нужна для обеспечения взаимодействия между членами общества, ведь зная традиции, устои друг друга можно строить более толерантные отношения.

На основе всего что мы изучили, мы пришли к выводу что религиозная образованность очень важно, особенно среди молодежи и данная тема является очень интересной и перспективной для дальнейшего изучения.

### **Список литературы**

1. <https://articlekz.com/article/18608>
2. <http://www.adilet.gov.kz/ru/node/12168>
3. [https://www.inform.kz/ru/religioznaya-gramotnost-faktor-stabil-nosti\\_a2912312](https://www.inform.kz/ru/religioznaya-gramotnost-faktor-stabil-nosti_a2912312)
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/religioznaya-situatsiya-i-ugroza-religioznogo-ekstremizma-v-tsentralnoy-azii>
5. <http://agkipr.kz/archives/158>

*Научный руководитель: Тэжібаев Р.*

## СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 364.

*Дубницька Олександра, викладач  
кафедра теорії і методики технологічної освіти, креслення та комп'ютерної графіки,  
НПУ імені М.П.Драгоманова, Львів, Україна*

### СУЧАСНІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

*Автором статті здійснено аналіз поняття соціального захисту населення. Досліджено взаємозв'язок і обумовленість зазначених категорій. Наведено огляд понять, що застосовуються в соціальній сфері. Також автором розглянуто форми соціального захисту населення від інфекційних хвороб в умовах введення суворого карантину.*

**Ключові слова:** *соціальне забезпечення, соціальний захист, соціальна робота, пандемія, карантин.*

*Dubnytska Oleksandra, teacher  
Department of Theory and Methodology of  
Technological education, drawing and computer graphics  
M.P. Drahomanov National Pedagogical University, Lviv, Ukraine*

### MODERN FORMS OF SOCIAL PROTECTION OF POPULATION

*The author of the article analyzes the concept of social protection of the population. The interconnection and conditionality of these categories is investigated. The overview of concepts used in the social sphere is given. The author also considers forms of social protection of the population against infectious diseases in the conditions of strict quarantine.*

**Keywords:** *social security, social protection, social work, pandemic, quarantine*

**Постановка проблеми.** В умовах сьогодення посилюється соціальна напруженість в Україні, знижується добробут та життєвий рівень населення. Об'єктивний діагноз соціального стану українського суспільства свідчить про те, що головні соціальні ризики досягли масштабів, які можуть становити реальну загрозу національній безпеці держави.

Соціальний захист – це сфера зосередження таких загальнолюдських цінностей, як рівність, соціальна справедливість, гуманізм, моральні засади суспільства, а негативні тенденції в соціальній сфері та накопичені соціальні проблеми створюють загрози національній безпеці. Тому актуальним є дослідження стану соціального захисту в Україні з метою розробки превентивних заходів та недопущення загроз, які можуть дестабілізувати соціальну та інші сфери.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Дослідженню сучасних форм соціального захисту присвячені праці вітчизняних та зарубіжних авторів. Зокрема серед вітчизняних науковців, які досліджують ці проблеми – Х. Агавердієва, О. Василик, О. Гордей, Н. Гриньова, Н. Борецька, Є. Крихтіна, Л. Момотюк, С. Синичук, Н. Флорескул, Л. Якушев та ін. Проте деякі питання залишаються недостатньо дослідженими. Так, першочергової уваги потребують



проблеми пов'язані зі специфікою соціального захисту населення в умовах суворого карантину.

**Мета статті:** проаналізувати сучасні форми соціального захисту населення в умовах існуючих загроз (вірусної інфекції).

**Виклад основного матеріалу.** Термін «соціальний захист», був вперше використаний в «Законі про соціальний захист США» в 1935 р. який законодавчо визнав новий для цієї країни інститут обов'язкового страхування на випадок старості, смерті, інвалідності й безробіття [2]. Згодом цей термін став широко застосовуватися в багатьох країнах світу, а також Міжнародною організацією праці (МОП). Надалі обсяги соціального захисту розширилися в ході розробки та прийняття конвенцій і рекомендацій МОП, Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародної асоціації соціального забезпечення (МАСО) та ін.

Соціальна захищеність – це конституційне і законодавче забезпечення всього комплексу прав і свобод людини. Право людини на соціальний захист є її конституційним правом. Адже згідно статті 46 Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Сутність соціальної захищеності громадян полягає в наявності в державі системи законів які зможуть, в разі необхідності, компенсувати недосконалість організації виробництва і розподілу матеріальних благ, а також в законодавчому забезпеченні економічних, політичних, соціальних та інших прав, свобод та інтересів громадян. Важливо розрізняти поняття «соціальна захищеність» і «соціальний захист».

Соціальний захист – це більш конкретне поняття, яке зводиться до практичної роботи всіх гілок влади щодо реалізації прав і свобод громадян, тобто соціальної роботи. Розрізняють два види соціального захисту. Абсолютна – це забезпечення всім членам суспільства гарантованого мінімуму рівня життя, це вкрай необхідний рівень життєвих благ, достатній для підтримання здоров'я і працездатності громадян, що не повинно розглядатися як привілей для обраних. У той же час обмежений соціальний захист це забезпечення державою соціальних гарантій відносного благополуччя конкретній особі або категорії громадян. Його мета – застрахувати громадян від можливого зменшення рівня доходів і зниження життєвого рівня. Фактично це винагорода за працю [7]. Поняття соціального захисту, є найбільш близьким до поняття «соціальна робота». Соціальний захист також як різновид соціальної підтримки – це сприяння людині або групі людей в подоланні важкої життєвої ситуації; соціальна дія або система дій, спрямованих не тільки на підтримку людей, а й на

усунення джерел виникнення важких життєвих ситуацій [6]. Соціальний захист включає в себе надані суспільством заходи, спрямовані не тільки на ліквідацію або мінімізацію соціально несприятливих наслідків, але на запобігання їх настання, тобто носить превентивний характер [1].

З огляду на те, що сьогоднішня пандемія коронавірусу COVID-19 вплинула на життя людей у більшості країн світу, вона не оминула вона й Україну. Тому уряд України прийняв ряд важливих рішень по захисту населення.

Відповідно до статті 29 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» з метою запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19 та з урахуванням рішення Державної комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій від 10 березня 2020 р. Кабінет Міністрів України постановою від 11.03.2020 № 211 установив з 12 березня до 3 квітня 2020 р. на усій території України карантин.

Було введено заборону на:

- відвідування закладів освіти її здобувачами;
- проведення всіх масових заходів, у яких бере участь понад 200 осіб, крім заходів, необхідних для забезпечення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Спортивні заходи дозволяється проводити без участі глядачів (уболівальників);

- роботу суб'єктів господарювання, яка передбачає приймання відвідувачів, зокрема закладів громадського харчування (ресторанів, кафе тощо), торговельно-розважальних центрів, інших закладів розважальної діяльності, фітнес-центрів, закладів культури, торговельного і побутового обслуговування населення, крім роздрібною торгівлі продуктами харчування, пальним, засобами гігієни, лікарськими засобами та виробами медичного призначення, засобами зв'язку, провадження банківської та страхової діяльності, а також торговельної діяльності і діяльності з надання послуг з громадського харчування із застосуванням адресної доставки замовлень за умови забезпечення відповідного персоналу засобами індивідуального захисту;

- регулярні та нерегулярні перевезення пасажирів автомобільним транспортом у приміському, міжміському внутрішньообласному і міжобласному сполученні (крім перевезення легковими автомобілями); перевезення понад 10 пасажирів одночасно в одному транспортному засобі у міському електричному (трамвай, тролейбус) та автомобільному транспорті, що здійснює регулярні пасажирські перевезення на міських маршрутах у звичайному режимі руху; перевезення понад 10 пасажирів одночасно в автобусах, які виконують регулярні пасажирські перевезення на міських автобусних маршрутах в режимі маршрутного таксі; заїзд на територію автостанцій автобусів, які здійснюють перевезення пасажирів у приміському, міжміському внутрішньообласному і

міжобласному сполученні, та реалізацію власниками автостанцій квитків автомобільним перевізникам, які виконують такі перевезення;

– перевезення пасажирів метрополітенами м. Києва, Харкова і Дніпра відповідно до рішення Державної комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій від 16 березня 2020 р.;

– перевезення пасажирів залізничним транспортом в усіх видах внутрішнього сполучення (приміському, міському, регіональному та дальньому).

Дозволено здійснення акціонерним товариством “Українська залізниця” окремих пасажирських рейсів у внутрішньому залізничному сполученні, рішення щодо яких приймається в кожному окремому випадку за погодженням з Міністерством інфраструктури та Міністерством охорони здоров’я, а також окремих пасажирських рейсів у міжнародному залізничному сполученні, рішення щодо яких приймається в кожному окремому випадку за погодженням з Міністерством інфраструктури, Міністерством закордонних справ та Адміністрацією Державної прикордонної служби.

Крім обмежень і заборон у законі, ухваленому ВР, є кілька норм, які мають допомогти країні пережити карантин, а саме: як закон має полегшити життя на карантині; хто підпадає під групу ризику?; як каратимуть за порушення правил карантину; як працюватиме метро та громадський транспорт; як потрапити на роботу; як пересуватись країною; як працює міжнародне сполучення; як організувати харчування; як буде працювати пошта; як безпечно вийти з дому; як не поставити під загрозу інших людей; чи варто носити маску всім; як допомогти рідним не наражати себе на небезпеку?; як прибирати вдома під час карантину; як очищати та дезінфікувати поверхні?; за що «світить» притягнення до відповідальності [4].

Юридичний відділ ЦК Профспілки роз’яснив права працівників (батьків) по догляду за дитиною у випадку карантину, а саме: оформлення непрацездатності; обставини, коли за відсутність на роботі не можна звільняти; праця дистанційно [5].

В цій ситуації безпосередньо Міністерство соціальної політики України вжило ряд заходів і поінформувало громадськість стосовно забезпечення соціального захисту населення під час дії заходів з протидії поширенню коронавірусної інфекції. А саме здійснення виплати та доставки пенсій і соціальних допомог, а також житлових субсидій в умовах попереджувальних заходів у зв’язку з коронавірусом COVID-19.

Заступник Міністра повідомив, що одержувачі пенсій та соціальних допомог жодних змін не відчуватимуть. Оскільки приблизно дві третини отримують свої виплати на банківські картки, інша третина користується послугами Укрпошти. Він також наголосив, що Укрпошта відповідно до графіка

здійснюватиме доставку пенсій та соціальних допомог маломобільним групам населення безпосередньо додому.

Також, рівень оплати за житлово-комунальні послуги і наявність або відсутність заборгованості не впливає на право отримання пільг або житлової субсидії протягом терміну їх отримання, тобто до завершення поточного опалювального сезону.

При цьому заступник Міністра звернув увагу, що для оплати житлово-комунальних послуг не обов'язково особисто відвідувати відділення банків та Укрпошти, і закликав за можливості робити це дистанційно через мережу інтернет. Для самотніх громадян, які перебувають на соціальному обслуговуванні у територіальних центрах соціального обслуговування, допомогу із оплатою рахунків за житло нададуть соціальні працівники. Міністерство соціальної політики вже поставило завдання органам місцевого самоврядування щодо організації такої роботи [3].

Проте існує загроза зупинки українського виробництва через коронавірус, яка може привести до безробіття до півмільйона українців. Найбільш уразливими до втрати роботи під час кризи є неформально зайняті працівники. В Україні це близько 20 % від загальної чисельності працівників або 3,4 млн осіб. З них 22-23 % працюють в сфері торгівлі, дрібного ремонту, харчування, готелів і транспорту і це приблизно 700 тисяч осіб [8].

Під час карантину та пов'язаною з ним економічною нестабільністю багато працівників у найбільш постраждалих компаніях зіштовхнуться перед вибором: залишатись у компанії без грошей, не маючи права на допомогу по безробіттю від держави, або ж звільнитись та під час пандемії піти у чергу до центру зайнятості – у епіцентр скупчення людей.

На думку експертів, необхідно створити особливу процедуру, за якою роботодавець отримає право відправити працівників у простій у зв'язку з карантинном (самоізоляцією) із одночасною подачею онлайн документів у Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття щодо призначення допомоги по безробіттю у зв'язку з карантинном (самоізоляцією).

У законі про зайнятість вже є процедура для призначення допомоги по частковому безробіттю у схожих випадках. Можна виправити цю процедуру, а можна створити окрему нову.

Що стосується допомоги людям, зайнятим у так званому тіньовому сегменті, можна розглянути варіант прямої адресної грошової допомоги. Для цього та подальших заходів боротьби з фінансовою та економічною кризою потрібні гроші [9].

Отже, в найкоротші терміни урядовці повинні розробити механізми подолання економічної кризи через коронавірус, яка може привести до безробіття до півмільйона українців.

**Висновки.** Отже, на державному рівні організаційно-правові форми соціального захисту спрямовані на протидію поширенню вірусної інфекції яка загрожує життю людини, виражена у формі введення суворого карантину і включає в себе заходи, спрямовані на мінімізацію важких наслідків для населення і національної безпеки зокрема.

#### **Список використаних джерел:**

1. Агавердієва Х. Ф. *Форми соціального забезпечення та соціального захисту населення // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми управління підприємствами : теорія та практика», 29-30 березня 2018 року [Електронний ресурс] / Харків. нац. екон. ун-т ім. С. Кузнеця ; наук. ред. : Борова Т. А. [та ін.]. Електрон. текстові дані. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2018. С. 1–3.*

2. Борецька Н. П. *Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми: Монографія* Донецьк: Янтар, 2001. 352 с.

3. Брифінг Міністра соціальної політики України. 16.03.2020 р. *Всі соцуслуги під час карантину люди отримуватимуть за графіком.* Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/vsi-socviplati-pid-chas-karantinu-lyudi-otrimuvatimut-za-grafikom>

4. *Коронавірус в Україні : рекомендації, заборони, штрафи та пільги на карантині.* Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/koronavirus-v-ukraini-rekomendatsii-zaborony-shtrafy-ta-pilhy-na-karantyni-210619.html>.

5. *Права працівників по догляду за дитиною у випадку карантину.* Режим доступу: <https://pon.org.ua/novyny/7696-prava-pracvnikv-po-doglyadu-za-ditinoyu-u-vipadku-karantynu.html>.

6. Синичук С. М. *Право соціального забезпечення України : навч. посібник.* К. : Знання, 2003. 306 с.

7. Флорескул Н. *Система соціального захисту населення як чинник формування соціальної держави // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету.* 2009, № 2. С. 34–45.

8. URL: <https://nv.ua/ukr/biz/experts/karantin-haos-i-bezrobittya-v-ukrajini-zakrivayutsya-viddilennya-bankiv-i-supermarketi-novini-ukrajini-50076828.html>.

9. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/03/18/658234/>.

УДК 327

*Iskakov Yerbekulan, 2nd year master's degree student  
L.N.Gumilyov Eurasian National University  
Nur-Sultan, Kazakhstan*

## **INFLUENCE OF DIPLOMATIC RELATIONS WITH ARAB COUNTRIES ON KAZAKHSTAN'S RELIGIOUS SITUATION**

**Abstract:** *In the article, the author considered cooperation in the sphere of religion, development and formation of diplomatic relations between Kazakhstan and Arab countries. According to the study, the author emphasizes the comprehensive cooperation of Kazakhstan with Muslim countries, activities within international organizations, as well as the influence of Arab countries on the development of the religious situation in Kazakhstan.*

**Key words:** *the Muslim world, the religious factor, international organizations, and the Congress of religious leaders.*

*Искаков Ербекулан, студент 2 курса магистратуры  
Евразийский Национальный Университет имени Л. Н. Гумилева  
Нур-Султан, Казахстан*

## **ВЛИЯНИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ С АРАБСКИМИ СТРАНАМИ НА РЕЛИГИОЗНУЮ СИТУАЦИЮ КАЗАХСТАНА**

***Аннотация:** В статье рассматривается сотрудничество в сфере религии, развитие и становление дипломатических отношений между Казахстаном и арабскими странами. Согласно исследованию, автор подчеркивает всестороннее сотрудничество Казахстана с мусульманскими странами, деятельность в рамках международных организаций, а также влияние арабских стран на развитие религиозной ситуации в Казахстане.*

***Ключевые слова:** мусульманский мир, религиозный фактор, международные организации, Конгресс религиозных лидеров.*

Kazakhstan's relations with the Muslim world are one of the main directions in the implementation of the country's foreign policy. This fact is primarily manifested in the proximity and community of cultures based on identical and interrelated spiritual and religious disciplines. Cooperation with the Islamic world will allow Kazakhstan, which is mainly a state with a predominantly Muslim population, to prove itself on the world stage.

Since gaining independence, the leadership of the Republic of Kazakhstan, which is a full component of the Islamic world, has aimed at establishing comprehensive and large-scale ties with the Muslim community. As practice shows, relations with Muslim States are rapidly developing and strengthening in all areas of cooperation, which allows us to talk about the significant potential of cooperation in the future.

Currently, Kazakhstan is fully and effectively working within the framework of important associations of Islamic States, primarily in the Organization of the Islamic conference, the Islamic development Bank, the world Islamic League and a number of other organizations. Participation in the work of these inter-state institutions will allow Kazakhstan to become a direct participant in the processes taking place in the Muslim community, and will contribute to enhancing mutual understanding and cooperation with other Islamic States. This will allow our country to determine its positions on the main issues of international relations, such as the situation in the middle East, the situation in Iraq, the post-war reconstruction of Afghanistan, and the challenges of countering terrorism, extremism, and drug trafficking. Kazakhstan's efforts are aimed at gradually creating prerequisites for the rapprochement of Muslim countries. Kazakhstan has given a new impetus to the process of cooperation observed in bilateral and multilateral relations with the participation of Islamic States.

Establishing large-scale ties with Islamic States contributes to the development and strengthening of not only political and economic dividends, but also cooperation in the spiritual sphere. This aspect allows the rapprochement and enrichment of peoples of civilizations that adhere to Islam.

Kazakhstan has been completely separated from other centers of Islam for a considerable period, which increases the importance of communication with Muslim countries in creating an appropriate spiritual climate. Muslim States, for their part, provide Kazakhstan with significant cultural and spiritual assistance in the formation and development of the religious basis.

Recently, Kazakhstan's achievements in the field of close relations with the Muslim world can be considered as a kind of example of political development for other States of the Islamic world. Successful political reforms and the results achieved in the field of democratization and political structure objectively individualize our state among other countries of the Muslim community. Unlike a significant number of other Muslim States, Kazakhstan is developing on the path of democratization and the establishment of an open society, which allows it to manage the process of political modernization.

The lack of a permanent dialogue between religions in the world is one of the main factors of contentious issues that arise on a global scale. As the first President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev noted in the book “critical decade”, the concept of “Islamic threat” reaches a dangerous scale and even requires the protection of Islam itself. In the mass consciousness of people there is a phenomenon of changing concepts. The danger is manifested not in the actions of religious fanatics or individual groups of extremists, but in the faith itself, which is held by more than a billion people [1].

The President of Kazakhstan announced that during the years of independence, sustainable and dynamic development of the country is possible only if civil peace and harmony in the country, i.e. peace and harmony between modern faiths.

Kazakhstan has become a historical place of mutual enrichment of civilizations, mutual integration of cultural patterns, and the creation of a community of different nationalities. It is a multi-ethnic state, and its development will be linked to this fact in any case. As a multicultural population, the country, based on the idea of citizenship, is pursuing a policy of strengthening independent statehood and creating equal conditions for the development of all existing cultures and ethnic groups on its territory. This is, of course, the key to the stability of society, security and civil harmony. This will be confirmed by the following words of the First President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev: “... Over the years, Kazakhstan has been actively pursuing a national policy based on taking into account the interests of representatives of more than 130 nationalities living in the country. It made it possible to preserve peace and stability in our main asset – society” [2, 4].

As a result, the promotion of interfaith dialogue in Kazakhstan meets the interests of both the Islamic world, the international community, and other States. The main stage of the dialogue between the main religions initiated By the first President of Kazakhstan is the holding of the Congress of world and traditional religions in

Kazakhstan in September 2003, which brought together representatives of Islam, Christianity and other faiths. The world's first religious Congress with the participation of spiritual leaders of Islam, Christianity, Judaism and traditional religions in 2003 in Astana was very successful and aroused great interest in the international community. The main goal of this forum is to mobilize the peacemaking potential of world religions to stop wars and violence in the world. At the highest level, the Astana Congress confirmed the common desire of all religions for a world free of hatred, conflicts, and wars. Religious leaders with great enthusiasm accepted the idea of the Kazakh leader to start the process of world interfaith dialogue, which is part of the global dialogue of civilizations, and created favorable conditions for the political settlement of various conflicts, especially the Middle East [3]. In today's world, this step is very important for the entire Muslim community. The second Congress of world and traditional religions, held in 2006, gave a new impetus to the process of forming an interfaith dialogue.

N. A. Nazarbayev spoke for a stable dialogue between Islam and Judaism, the idea of which was announced at the international conference of Peace and harmony in February 2003. The assistance provided by the leadership of Kazakhstan in gradually reaching compromises in the long-term conflict under consideration is particularly in the interests of all Islamic States in the middle East.

The activity of the Muslim world in the Republic of Kazakhstan is manifested in the following areas:

- Diplomatic relations (embassies of Arab countries, the Islamic Republic of Iran, the Republic of Turkey, and Pakistan)
- International cooperation (OIC, CICA, Congress of leaders of world and traditional religions)
- Cultural relations (cultural centers of Saudi Arabia and Egypt)
- Education (Arabic and Turkish colleges, institutes, Nur Mubarak)

March 6, 2009 marked the 17th anniversary of the establishment of diplomatic relations between Kazakhstan and Egypt. During this period, our countries have achieved great results: establishing a high level of political dialogue, establishing trade and economic relations, and developing cultural and humanitarian cooperation. Each of these areas includes many completed projects, and there are big plans for the future. Egypt is one of the leading partners of the Arab and Muslim world for Kazakhstan.

Kazakhstan and Egypt are legal partners. They have similar goals and objectives at the international and regional levels, and play a greater role in their regions. Our countries share similar positions on many international issues, the main principles of foreign policy expressed in their commitment to international law, their choice of peaceful instruments for resolving various problems and conflicts, their desire to develop friendly relations with all States, and so on. In this sense, both States are



interested in making a joint contribution to the common cause of peace and stability, developing comprehensive cooperation and establishing specific partnerships.

The Egyptian leadership supported such major international initiatives of Kazakhstan as the meeting on interaction and confidence-building measures in Asia, and the Congress of leaders of world and traditional religions. In turn, Astana supports Cairo's peacekeeping efforts in the Middle East and Africa, its initiative to turn the Middle East into a zone free of weapons of mass destruction, and respects the role of the Arab Republic of Egypt as a leading Arab country.

Over the years, more than a thousand Kazakhstani specialists in various fields have been trained in Cairo at the expense of the Egyptian Fund for cooperation with CIS countries. The University of Islamic culture "Nur-Mubarak" in Almaty, has become a center for training qualified religious personnel who receive correct theological knowledge away from various distortions.

During the meeting with the Ambassador of the Republic of Kazakhstan to the Arab Republic of Egypt B. Tasimov on January 30, 2009, the Minister of religious Affairs Zakzuk highly appreciated the significance and activity of the Islamic culture "Nur-Mubarak" in Almaty. Also thanked for the event aimed at strengthening peace and interreligious harmony, and noted that the Egyptian educational programs on Islamic religion form students' attitude to the role of Islam in modern society. [4].

The United Arab Emirates is an important partner state for Kazakhstan in accordance with its geostrategic location and economic potential. Diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and the United Arab Emirates established on 1 October 1992. The Kazakh Embassy in the UAE opened in September 2006. The Consulate General of the Republic of Kazakhstan in Dubai has been operating since 1997. From 2019, the extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of Kazakhstan to UAE is Menlibekov Madiyar.

The UAE Embassy in Nur-Sultan has been operating since October 2005. Since 2017, the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the UAE to Kazakhstan is Mohammed Ahmed Al-Jaber.

Relations between Kazakhstan and the UAE are developing in an atmosphere of mutual understanding and trust. This is reinforced by the positive dynamics of relations at high and other levels. Official and working visits Of the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the UAE in 1998, 2000, 2004, 2005, 2006, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2016 and 2017. As well as the official return visit of UAE President Sheikh Khalifa bin Zayed Al Nahyan to Kazakhstan in 2008 and as a result of personal trips in 2013 2004, 2006, 2009, 2010, 2011 a solid Foundation of bilateral relations was laid [5].

During his official visit to the Emirates on March 16-17, 2009, President of the United Arab Emirates Sheikh Khalifa bin Zayed al Nahyan presented The highest state award of the United Arab Emirates-the order of Zaid for his contribution to

strengthening bilateral relations. In turn, the head of state awarded the President of the UAE with the order “Altyn Kyran” the highest award of the Republic of Kazakhstan.

In addition, the first stage of political consultations was held during the visit, as a result, a Memorandum on political consultations was signed between the ministries of foreign Affairs of Kazakhstan and the UAE. The second and third stages of political consultations were held in Nur-Sultan on may 12, 2010, and in Abu Dhabi on November 28, 2011. During the meetings, the parties noted the correspondence of their positions on major global and regional issues [6].

The countries of the Persian Gulf are very close to the Central Asian republics. General issues: security, combating international terrorism, and drug trafficking. Abu Dhabi is in constant contact with Nur-Sultan. The United Arab Emirates gave a positive assessment of the establishment of the conference on interaction and confidence-building measures in Asia and the Shanghai cooperation organization in Central Asia.

Relations with Arab countries are of great value for Kazakhstan, at the same time (the experience of Arab countries in oil production, industry, infrastructure, services, etc.) activates bilateral relations in such promising areas as the implementation of major investment projects with Arab investments, as well as the transfer of the experience of Arab development in various industries to Kazakhstan. I want to note that the relations of the Republic of Kazakhstan with the Arab countries, as well as with other States of the Muslim world, are mainly carried out in economic terms.

Increasing economic participation of Arab countries in Kazakhstan directly affects the religious situation in the country. In particular, the number of mosques and islamic educational institution is growing, and public attention to religion is growing, which may complicate the recognition of Islam in the future.

### **List of references:**

1. *Kazakhstan initiates a forum on “the Muslim world and the West”*. URL: [www.saratau.ru/news/newsid/56063/](http://www.saratau.ru/news/newsid/56063/).
2. *Mekebayeva M.A. Internal and foreign policy of the Republic of Kazakhstan*. Almaty: Kazakh University, 2016. P. 128.
3. *Laumulin M. Kazakhstan in modern international relations: security, geopolitics, political science*. Almaty, 2000.
4. *Kazakhstan and the Muslim world*. URL: [spy.kz/Soc/Kazakhstan-i-musulmanskii-mir//](http://spy.kz/Soc/Kazakhstan-i-musulmanskii-mir//).
5. <http://mfa.gov.kz/kz/content-view/sotrudnichestvo-respubliki-kazakhstan-s-ob-edinennymi-arabskimi-emiratami>.
6. *O. Sidorov. Kazakhstan and UAE: Prospects of Cooperation* // [gazeta.kz/art.asp?aid=39700](http://gazeta.kz/art.asp?aid=39700).

**Scientific adviser:** PhD, (cand.soc.sciences), ass. professor (docent). **Zhakiyanov T.Zh.**

УДК: 37.01:297

*Madiyeva Botagoz, 2nd year master's degree student  
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

## **FEATURES OF CHILD EDUCATION IN MUSLIM FAMILY**

*Summary: in this article, the author examines the features of raising children in Muslim Family. In accordance with the goals of the research work, the author emphasizes the role of the family in the upbringing of the child, the importance of spiritual education of the child, its relevance at the present stage.*

*Key words: education, family, family institution, religious education, and the means of religious education.*

*Мадиева Ботагоз, студент 2 курса магистратуры  
Евразийский Национальный Университет имени Л. Н. Гумилева  
Нур-Султан, Казахстан*

## **ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ РЕБЕНКА В МУСУЛЬМАНСКОЙ СЕМЬЕ**

*Аннотация: В данной статье автор рассматривает особенности воспитания детей в мусульманской семье. В соответствии с целями исследовательской работы автор подчеркивает роль семьи в воспитании ребенка, важность духовного воспитания ребенка, его актуальность на современном этапе.*

*Ключевые слова: образование, семья, институт семьи, религиозное воспитание, средства религиозного воспитания.*

The family is one of the fundamental institutions of society, which is assigned the stability and ability of each subsequent generation to educate the population, and in terms of the development of the family as a whole means the development of society. Marital status is a consequence and cause of a number of processes occurring in modern society.

One of the most important functions of the family is the upbringing of the child. In the family, the first steps are taken to educate the future person, teach him certain qualities, ideas and views. A person receives his first life lessons in the family, where the formation of his future character, which affects the given environment, begins.

Education is one of the main categories of pedagogy. However, there is no generally accepted definition of parenting. This concerns its ambiguity. Education can be considered as a social phenomenon, action, process, value, as well as a system, action, interaction. Each of these values is correct, but none of them can describe the General upbringing. However, in the national pedagogical literature, there are several well-known attempts at a General approach to the disclosure of the concept of “upbringing”.

Defining the scope of the term “upbringing”, many researchers define education in the broadest social sense, including impact on him as a whole human society, then there are clearly balances education with socialization. Education in the broadest sense of purpose, implemented by the system of educational institutions; education in narrow

pedagogical sense, particularly educational work, which aims to ensure that children have a certain system of qualities, views and beliefs; parenting in a more narrow sense – (for example, a certain moral quality, etc.) [1, p. 34.]. Giving a meaningful characterization of upbringing, researchers include such types as mental, labor and physical education, moral, religious, labor, aesthetic education, legal, field, and economic education. The process of religious education is ambiguous. It includes several criteria that are equally necessary for the formation of a complete personality. That is, in modern pedagogy in religious education, such a process as a holistic, that is, a holistic approach has an essential character. What aspects comprise a holistic approach to education in the spirit of religious traditions? In the process of religious education, it is very important to instill the skills of good, religious lifestyle, including external forms and representations. True education should contribute to the manifestation and disclosure of this rite in the life of a person. A person who has received such education thinks and acts in accordance with the initiative laid down by God; each of his actions and judgments seeks to match the worldview.

The importance of the family as an institution of upbringing is explained by the fact that the child becomes an important part of life and affects his personal life. It forms the individual basis of the child. The family is a special group that plays an important, long-term and key role in education.

Harmonious development of the child is impossible without family upbringing, this upbringing must be strengthened together with social education. Family and society are small and large models of the same system. V. Satyr wrote: “the family should be a unifying force in society, and the number of its members is so great that they are one of the considered unions of society, which knows everything about each other that is placed in one room”. Speaking about the family as part of the social education of the new generation, it is necessary not to ignore its importance in this system. Parents form a set of social values, worldview, orientation, needs, interests, and habits of children.

All social or psychological aspects of a child's behavior at any age depend on their current and past marital status. Of course, the nature of this dependency changes. For example, if the child's academic performance and the length of his / her education depends on the material level of the family, then the level of education of the parents now affects (children with higher education of their parents study well). The fate of children, in addition to the educational level of parents, is influenced by the nature of relationships between family members and family composition.

There are a number of psychological mechanisms for raising children, which are relatively individualized, through which parents contribute to the education of their child.

First, support: adults reward the child's actions that they consider correct, and for violating the established rules, they introduce a system of rules into the child's mind,

compliance with which gradually becomes a familiar and internal necessity for the child. Second, identification: the child will notice the example of the parents, imitates them, tries to be one. Third, understanding: knowing the inner world of the child, paying attention to its problems, parents form the child's consciousness and communicative qualities.

The best asset that parents can give a child is a good upbringing. It is in this family that all traditions are formed, all experience passes from the older generation to the younger, so the basis of the child's spiritual education lies in the responsibility of the parents. [3, 46].

Adjustment. Correction of negative behavioral manifestations of the child using pedagogical approaches. Encouragement and punishment are methods of pedagogical stimulation that force the child to encourage socially useful activities, as well as to restrain negative behavior and actions.

Parents' style also plays an important role in raising children. In particular, A. Baldwin identifies two styles of parenting practice: democratic and observational.

The democratic style is determined by the following parameters: a high level of direct communication between parents and the child; involvement of the child in the discussion of family problems; readiness of parents to help the child.

In the observational style, parents significantly restrict the child's actions: a clear explanation of the nature of the restriction to the child, and no disagreement between the parents and the child about the punishment measures.

In a family that uses a democratic style of parenting, children are characterized by a display of leadership abilities, attack, and the desire to track other children, and the children themselves are difficult to external observation, but they are not characterized by altruism, empathy.

In the system of social roles of women and men, final steps have been taken forward.

A woman's freedom and intervention in production activities raised her role in society and the family, and abolished the traditional division of the role of mother and father. Now the division of roles in the family depends not on the gender of the spouses, but on their individual characteristics. But this is also controversial. The role of the father in upbringing is particularly difficult. [1].

The image of the family is formulated as a social institution, in social norms, in the forms of sanctions and positions that regulate the relationship between spouses, parents, children and other relatives.

No upbringing also applies to upbringing. Educates and neglect, and side effects when left unattended. When the child does not feel attention, he becomes impartial or angry to others. It does not have a directed educational effect, but it has side effects. Due to the fact that a child lives in a family, it is affected by the well-being of its large members. [2].

**In the process of upbringing, it is necessary to protect them not only from economic and psychological impacts, but also from their quality of health and physical development, to adapt them to the solution of housing and transport issues, urbanization of the environment, the center, and industrialization [3].**

A special place in family upbringing is given to the religious education of the child. First of all, it is important for Muslims to develop the national identity of the younger generation, so that children feel rich in the national culture. However, this must be combined with respect for the traditions of the country in which the child lives and is raised. The Muslim family is based on the principle of responsibility of family members for each other. Of course, the greatest responsibility belongs to the man-the husband and father, who is responsible for material support and protection of the family. The responsibility for the General welfare of the home is borne by a woman, and she must also actively participate in the upbringing of children, and raise children from childhood with moral and pedagogical norms. Parents nurture their children's love of Islam and strive to become an exemplary Muslim. The mother and father are jointly responsible, but also perform different functions in the family. The child should feel the mother's sense of tenderness, compassion, mercy, and the father's sense of confidence, security, and cruelty [4]. Parents should be, first of all, authoritative and models for the child. "The reputation of the parent is a consequence of the child's ability to choose things that he considers fair, right, and necessary for development, and strictly fulfill them." [5, p. 111].

When the child is 10 years old, parents begin to pay special attention to sex education. Boys and girls do not sleep in the same room, and parents begin to explain the role of men and women in society. Islam also does not support erotic education from an early age, so parents are not encouraged to show feelings around children. Boys and girls differ not only physiologically, but also psychologically, so Muslims come to parenting methods in different ways. In a family, a boy should be encouraged by his mother. A father should tell and support his daughter with warm words. It is believed that this develops the ability of children to communicate with the opposite sex, which is manifested in an adult when choosing life partners. But if the child commits hooliganism, the son is punished by the father, and the daughter is punished by the mother. But it is necessary to educate without physical and moral violence. Parents often ignore these rules depending on the situation. However, none of the children in the family has advantages, but in order not to formulate the idea that it is not enough to love someone among children, it is more to love someone, Islam requires the same attitude to all children. [6, p. 157].

Of course, in a country where there is no Muslim religion, parents face certain difficulties in raising children, and the child sometimes has a contradiction between the needs of the family and the surrounding social environment. Although Islam respects other religions, people who believe in Islam are not like other religions. Therefore,

many children do not go to kindergartens, which are raised by mothers. The family should adapt the child to the social environment and socialize, work correctly with Internet sources when engaged in the upbringing of a teenager [7, p. 11]. This choice is individual depending on the level of understanding of the basics of family education.

Let us focus on issues of Muslim ethics in upbringing. On certain provisions concerning children in a Muslim family:

1) Teaches children to instill the habit of greeting: the child must know when, how, and where. Non-compliance with this rule is negative behavior for Muslims.

2) Children should knock the door before entering the parents' room. The child knows that there is a separate space that cannot be destroyed without warning the parents;

3) Children do not have the right to vote, be rude, humiliate the honor and dignity of their parents, but rather show respect for them.

4) The child first does not start eating before the biggest person in the family.

5) Older children should help the mother take care of younger siblings [8, p. 36].

In General, the rest of the rules of behavior for children of the Muslim religion are similar to the rules of behavior for children of other religions.

We see that the upbringing of children in Islam as a whole has its own characteristics, for example, in a Christian family, not quite different. The Muslim family strictly observes the principles and precepts of their faith. Parents love their children, place great hopes on them, and try to educate them in affection and justice, to educate them in a sense of love and compassion, to teach justice and humanity.

Summing up, this article not only spoke about the traditions of upbringing of children, but also noted the difficulties and problems of Muslim families living in countries of other religions. The solution to this problem is the creation of kindergartens and schools for Muslims. Therefore, many parents raise their children on their own, so they must prepare correctly for raising children.

#### **List of references:**

1. Baymukanova M.T. *Social and educational work with a family*. Astana: "Parsat Alemi" publishing house, 2005. P. 180.

2. Zhanazarova Z.J. *Sociology of the family*. Almaty: Kazakh University, 2010. P. 239.

3. Zhanazarova Z.J. *Modern family in Kazakhstan and its problems*. Almaty: Kazakh University, 2004. P. 257.

4. Sawwa, L.I., Diyatlova, S.D. *Use of information tools in the development of socio-adaptive skills of older preschoolers and younger students // Modern problems of science and education*. 2012. № 1. URL: [www.science-education.ru/101-5420](http://www.science-education.ru/101-5420).

5. Rezwani, E. A. *The Koran and its world*. СПб. : St. Petersburg Oriental studies, 2001. P. 608.

6. Perno-Masson, A.-K. *Child psychologist. Check the strength of your positions // Psychologies*. 2008. September. № 30. P. 156-160.

7. Kokov, V.M. *Islam: the humanistic tradition. Sci. thought of the Caucasus*. 2000. № 1. P. 9-13.

8. Marwan, Ibarhim al-Kaysi Abu Aisha. *Research on the family in Islam*. M., 1997. P. 98.

**Scientific adviser: PhD (soc.sciences), assoc. professor (docent). Zhakiyanov T.Zh.**

**ЮРИДИЧНІ НАУКИ**

УДК 34

*Заблоцкая Виктория*  
*преподаватель кафедры теории и истории государства и права*  
*УО «БрГУ имени А.С.Пушкина»,*  
*ведущий юрисконсульт КУП «ЖРЭУ г. Бреста»,*  
*Брест, Республика Беларусь*

**ПОРЯДОК ПРИНЯТИЯ ОБЯЗАТЕЛЬСТ ПОСЛЕ СМЕРТИ  
НАСЛЕДОДАТЕЛЯ УЧАСТНИКАМИ ДОЛЕВОЙ СОБСТВЕННОСТИ**

*В данной статье рассматриваются проблемы принятия наследства. Названы случаи, когда наследство открывается на часть наследственного имущества, что порождает трудности в определении момента наступления обязательств участников долевой собственности по оплате жилищно-коммунальных услуг.*

*Участник долевой собственности, наследник, жилищно-коммунальная услуга, свидетельство о государственной регистрации, приватизация.*

*Zablotskaya Viktoria*  
*teacher of the Department of theory and history of state and law*  
*Pushkin state University,*  
*leading legal adviser of the municipal unitary enterprise “ZHREU of Brest”*  
*Brest, Republic Of Belarus*

**PROCEDURE OF ACCEPTING OBLIGATIONS AFTER THE DEATH OF  
THE TESTATOR BY PARTICIPANTS OF SHARED OWNERSHIP**

*This article discusses the problems of inheritance acceptance. There are cases when the inheritance is opened for a part of the inherited property, which creates difficulties in determining the time of the onset of the obligation of participants of shared ownership to pay for housing and communal services.*

*Participant of shared ownership, heir, housing and communal services, certificate of state registration, privatization.*

В Республике Беларусь принятие наследства и погашение долгов наследодателя регламентируется Гражданским кодексом Республики Беларусь от 7 декабря 1998 г. № 218-З (в редакции от 04.05.2019 г. № 185-З) (далее – ГП).

На основании статьи 1085 ГК необходимые расходы, вызванные предсмертной болезнью наследодателя, расходы на похороны наследодателя, а также расходы, связанные с охраной или управлением наследственным имуществом, возмещаются за счет наследства в пределах его стоимости. До получения наследниками свидетельства о праве на наследство требования о возмещении расходов, указанных в пункте 1 настоящей статьи, могут быть предъявлены к наследнику, принявшему наследство, или к исполнителю завещания. При отсутствии указанных лиц выплата необходимых сумм, в том числе из вклада (депозита) или со счета наследодателя, может быть произведена



по решению нотариуса. В случае отказа в удовлетворении требований спор разрешается судом [1].

После получения наследниками свидетельства о праве на наследство расходы, указанные в пункте 1 настоящей статьи, возмещаются наследниками в пределах стоимости перешедшего к каждому из них наследственного имущества до погашения требований по долгам наследодателя.

В соответствии с пунктом 1 статьи 1086 ГК каждый из наследников, принявших наследство, отвечает по долгам наследодателя в пределах стоимости перешедшего к нему наследственного имущества [1].

Таким образом, наследование – переход имущества умершего к другим лицам в порядке универсального правопреемства – в неизменном виде как единое целое и в один и тот же момент. При этом необходимость погашения долгов не зависит от того, был ли осведомлен наследник, принимая наследство, об их наличии, а также от того, когда они выявлены, и когда наступает срок их погашения.

В большинстве случаев после смерти собственника возникают долги, и соответственно обязательства по оплате жилищно-коммунальных услуг. Однако наследники, принимая наследство, как фактически, так и юридически, не спешат подтверждать свои наследственные права путем получения специальных документов (свидетельство о праве на наследство) для последующего получения свидетельства о государственной регистрации в Едином государственном регистре недвижимого имущества, прав на него и сделок с ним (далее – ЕГР).

При этом согласно пункту 4 статьи 34 Жилищного кодекса Республики Беларусь (в редакции от 4 мая 2019 г. № 185-3) (далее – ЖК) в случае принятия наследства задолженность по плате за жилищно-коммунальные услуги погашают наследники в порядке, установленном гражданским законодательством (статья 1086 ГК) [2].

По пункту 13 Положения «О порядке расчетов и внесения платы за жилищно-коммунальные услуги и платы за пользование жилыми помещениями государственного жилищного фонда», утвержденного постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 12.06.2014 г. № 571 (далее – Положение № 571), плата за жилищно-коммунальные услуги, подлежащая внесению наследниками, принявшими жилое помещение в составе наследства, рассчитывается по субсидируемым тарифам для населения без начисления пеней до получения свидетельства о праве на наследство, но не более семи месяцев со дня открытия наследства, с применением установленного настоящим Положением порядка взимания дифференцированной платы за услуги газоснабжения, снабжения сжиженным углеводородным газом от индивидуальных баллонных установок в зависимости от объема их потребления [3].

В статье 1037 ГК определено, что наследниками по завещанию и закону могут быть граждане, находящиеся в живых в момент открытия наследства, а также зачатые при жизни наследодателя и родившиеся живыми после открытия наследства [1].

Однако законодатель не урегулировал вопрос по оплате за жилищно-коммунальные услуги, когда после смерти наследодателя выявляется факт приватизации квартиры на имя умершего наследодателя, что подтверждается выпиской из регистрационной книги о правах, ограничениях (обременениях) прав на изолированное помещение из ЕГР. При этом имеются случаи, когда в приватизации принимали участие не только умерший собственник (покупатель), но также и другие члены его семьи, которые наравне с собственником оплачивали стоимость приватизированной квартиры в равных долях, однако доли в праве собственности на жилое помещение не отражали в свидетельстве о государственной регистрации на жилое помещение либо в техническом паспорте на жилое помещение.

После умершего собственника открывается наследственное дело на его принадлежащую долю в жилом помещении, а остальные участники приватизации удостоверяют в нотариальном порядке соглашение о выделении долей в праве собственности, что в последующем является основанием для внесения исправлений в документы ЕГР и регистрации своего права с даты первоначального приобретения права собственности на жилое помещение.

Согласно пункту 1 статьи 252 ГК каждый участник долевой собственности обязан соразмерно со своей долей участвовать в уплате налогов, сборов и иных платежей по общему имуществу, а также издержках по его содержанию и сохранению, если законодательством или договором не установлено иное [1].

Возникает вопрос, с какого момента участник приватизации жилого помещения считается участником долевой собственности (с момента заключения договора приватизации либо с момента заключения соглашения о выделении долей в праве собственности после смерти наследодателя). Разрешая данный вопрос, мы определяем и порядок начисления платы за жилищно-коммунальные услуги.

Законодатель не указывает норму права, которая применима в данном случае к участникам приватизации после открытия наследства на долю в жилом помещении в отношении начисления платы за жилищно-коммунальные услуги, и по каким тарифам рассчитывать данную плату.

Пункт 13 Положения № 571 применим лишь к наследникам, принявшими жилое помещение в составе наследства.

Таким образом, присутствует правовая неопределенность, т.е. отсутствие ясности, четкости и логической согласованности нормы права, что порождает возможность неоднородного понимания норм права и их неединообразного

применения. Видится целесообразным внести изменения либо применить официальное толкование нормы права, указав единый подход, по которому именно с момента выделения долей (оформление документально) участниками долевой собственности и получения свидетельства о государственной регистрации, производить начисление платы за жилищно-коммунальные услуги, не принимая во внимание момент их участия в заключении договора приватизации жилого помещения.

### Список литературы

1. Гражданский кодекс Республики Беларусь : принят Палатой представителей 28.10.1988 г., одобрен Советом Республики 19.11.1998 г.: / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2020. URL: <http://www.pravo.by>. Дата доступа : 20.02.2020.

2. Жилищный кодекс Республики Беларусь : принят Палатой представителей от 31.05.2012 г., одобрен Советом Республики 22.06.2012 г.: / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2020. URL: <http://www.pravo.by>. Дата доступа : 20.02.2020.

3. Об утверждении Положения о порядке расчетов и внесения платы за жилищно-коммунальные услуги и платы за пользование жилыми помещениями государственного жилищного фонда, внесении изменений и дополнений в постановления Совета Министров Республики Беларусь и признании утратившими силу постановлений Совета Министров Республики Беларусь и их структурных элементов: постановление Совета Министров Республики Беларусь от 12.06.2014 г. № 571 : / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2020. URL: <http://www.pravo.by>. Дата доступа : 20.02.2020.

УДК 342.7

*Мегес Роксолана, студентка магістратури,  
Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна*

## ПРАВО НА ТАЄМНИЦЮ ОСОБИСТОГО ЖИТТЯ: ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

*Анотація.* У статті розглянуто право на таємницю особистого життя та його гарантування згідно до Законодавства України та Європейського Союзу. Описані основні види права на особисте життя та можливі варіанти обмеження і втручання в нього з боку держави та третіх осіб. Висвітлені проблеми забезпечення такого права в сучасній Україні.

*Ключові слова:* право на особисте життя, право на таємницю особистого життя, недоторканість приватного життя, захист права на особисте життя.

*Mehes Roksolana, Master's student,  
Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine*

## THE RIGHT ON THE PRIVACY OF A PERSONAL LIFE: PROBLEMS OF IMPLEMENTATION

*Abstract.* The article analyzes the right to privacy and its guarantee in accordance with the Law of Ukraine and the European Union. The basic types of the right to privacy and possible options for restriction and interference by the state and third parties are described. The problems of securing such a right in modern Ukraine are considered.

*Key words:* the right to privacy, the right to secrecy privacy, privacy inviolability, protection of the right to privacy.

Законодавством України передбачене право на таємницю особистого життя. Воно полягає у тому, що будь-яка фізична особа має можливість вимагати від оточуючих не розголошувати відомості про обставини особистого життя, які не містять ознак правопорушення, яке підтверджене рішенням суду [4]. Відповідно, особа має право на нотаріальну, банківську, медичну чи іншу таємницю відомостей з її особистого життя [5]. Проте у сучасному світі, з розвитком інтернет-технологій, забезпечення належного виконання цього права стає дедалі складнішим. Отож, вважаємо за необхідне, розглянути детальніше право на таємницю особистого життя та проблеми його забезпечення в сьогоденних реаліях.

Право на таємницю особистого життя є певною мірою похідним від положень статті 32 Конституції України, що проголошують наступне: «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації» [2]. Це право також охороняється статтею 182 Кримінального кодексу України, в якій передбачені види покарань за порушення недоторканості приватного життя [1].

Міжнародне право також регулює проблеми забезпечення права на особисте життя. Такі норми можна спостерігати у статті 12 Загальної декларації прав людини, статті 8 Конвенції про захист прав і основних свобод людини та статті 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Аналізуючи статтю 301 Цивільного кодексу України, можна визначити особисте життя як право виключно фізичної особи, яке включає повноваження визначати своє особисте життя та можливість ознайомлення з ним інших осіб, повноваження зберігати у таємниці обставини свого особистого життя, повноваження вимагати захисту права на особисте життя.

Частина 3 цієї статті говорить, що фізична особа має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя [4]. Це означає, що фізична особа має можливість самостійно не розголошувати обставини свого особистого життя, а також вимагати такого нерозголошення від інших осіб, які володіють такою інформацією. Крім загальної норми про охорону таємниці особистого життя,

законодавець вводить спеціальні норми, якими здійснюється додатковий її захист, наприклад, лікарської таємниці (ст. 40 «Основи законодавства України про охорону здоров'я»), таємниці усиновлення (ст. 226 – 231 СК України), таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 306 ЦК України, ст. 9 Закону України «Про телекомунікації»), адвокатської таємниці (ст. 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), таємниці вчинюваних нотаріальних дій (ст. 5, 6, 8 Закону України «Про нотаріат») [5]. Можливість поширення інформації про особисте життя фізичної особи попри її волю можливе лише на підставах та в порядку, що визначений законом, наприклад, коли обставини особистого життя фізичної особи містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду, або коли фізична особа, яка поширює інформацію, повинна переконатися у її достовірності [4].

Таким чином, право на таємницю особистого життя можна визначити як на особистісному, так і на професійному рівні. Особистими є такі таємниці, які особа нікому не розголошує. Такими таємницями є: таємниця творчості, спілкування, сімейних і інтимних стосунків, таємниця переговорів і листування і інші. Професійними таємницями називають ті, які є довірені представникам певних професій (нотаріуси, лікарі) для захисту прав та законних інтересів заінтересованих осіб.

В сучасному світі, де інформація поширюється, із швидкістю світла, за допомогою інтернету, збереження таємниці приватного життя стає дедалі важчим завданням як для громадян України, так і для держави. Численні сайти ведуть політику конфіденційності, браузері використовують режими анонімного перегляду веб-порталів, проте й це не зберігає людське життя від втручань третіх осіб. Стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає захищеними від посягань на втручання як держави, так і третіх осіб такі аспекти людського життя, як: приватне життя, сімейне життя, житло та кореспонденцію [3]. Проте, відповідно до Українського законодавства, інформація не визнається конфіденційною, якщо вона раніше була оприлюднена шляхом публікації, повідомлення в засобах масової інформації чи у інший спосіб [1]. Конституція України у статті 31 гарантує кожному таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної і іншої кореспонденції [2]. Наприклад, будь-яка кореспонденція може бути опублікована лише за згодою відправника і адресата. Якщо кореспонденція стосується приватного життя іншої особи, то вона може бути використана лише за згоди цієї особи [3]. Втручання у особисте життя, листування, телефонні розмови можливе лише за дозволом суду. Матеріали, отримані від такого втручання долучаються до судової справи лише якщо у них містяться докази, що мають значення для вирішення цієї справи [3].

Незважаючи на те, що право на таємницю особистого життя гарантується Конституцією України, в судах довести порушення цього права є практично неможливим. Українське законодавство має багато прогалин, а також суди при прийнятті рішень, що стосуються втручань у приватне життя особи, її листування, телефонні розмови і інше, не використовують законодавство Європейського Союзу, не керуються нормами Конвенції про захист прав людини і її основоположних свобод.

Отже, ставати на захист таємниць особистого життя в першу чергу повинні самі громадяни, а вже потім держава. Поширювати інформацію про особисте життя потрібно завжди обережно та пам'ятати, що таку інформацію може використати будь-хто, а захистити особу від цього буде нікому, адже вона сама надає доступ до неї. Надіємся, що в найближчому майбутньому держава України розпочне модернізацію законодавства та активно впроваджуватиме практику ЄС стосовно захисту приватного життя громадян в свою діяльність.

#### **Список використаних джерел:**

1. Коментар до статті 182. Порушення недоторканості приватного життя: Юридичні послуги. 2017 р. URL: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/179.php> (дата звернення 12.11.2019).
2. Конституція України: Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 20.06.1996 р. №254к/96ВР. Дата оновлення: 21.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80> (дата звернення 12.11.2019).
3. Мартова Ю. Чому право на приватне життя і таємницю листування не працює в Україні?: проект Правова консультація. URL: <https://www.praviconsult.com.ua/chomu-pravona-privatne-zhittya-i-listuvannya-ne-pratsyuє-v-ukrayini/> (дата звернення 12.11.2019).
4. Цивільний Кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01. 2003 р. №435-IV. Дата оновлення 02.11.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 12.11.2019).
5. Юрисконсульт: Народний правовий портал. 2019 р. URL: <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/662-301.html> (дата звернення 12.11.2019).

*Науковий керівник: доцент, к.ю.н. Ярема Оксана Григорівна*

UDC [342.71+325.1] – 053.2

*Belousova Snezhana, 2<sup>nd</sup> year student,  
Academy of Public Administration under the aegis of the President of the Republic of Belarus  
Minsk, Belarus*

## **LEGAL STATUS PROBLEMS OF REFUGEE CHILDREN**

**Abstract.** *The article analyzes the main provisions of the Convention on the Rights of the Child and the general comments of the Committee on the Rights of the Child regarding the rights of refugee children and prohibition of a child detention because of his migratory status. Alternatives to detention proposed by international bodies are being considered.*

**Key words:** *Refugee children, Convention on the Rights of the Child, detention, alternatives to detention.*

*Белюсова Снежана, студентка 2 курсу,  
Академія управління при Президенті Республіки Беларусь  
Мінск, Беларусь*

## **ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ ДЕТЕЙ-БЕЖЕНЦЕВ**

***Аннотация.** В статье анализируются основные положения Конвенции о правах ребенка и общие замечания Комитета по правам ребенка, касающиеся прав детей-беженцев и устанавливающие запрет на содержание ребенка под стражей из-за его миграционного статуса. Рассматриваются предлагаемые международными органами альтернативы содержанию под стражей.*

***Ключевые слова:** Дети-беженцы, Конвенция о правах ребенка, заключение под стражу, альтернативы заключению.*

Modern people are increasingly faced with many threats, forcing them to flee their home country. Protracted conflicts, ongoing violence, poverty and adverse conditions are strong prerequisites for the emergence of refugees, including a huge number of children.

To date, 29.6 million refugees have been registered, with more than half of the children among them, and the unofficial figure may be much larger [9]. Only in the past few weeks, because of increasing conflicts in Syria, more than 575 thousand children have become internally displaced persons [8]. Millions of children leave their homes in the hope of a better life, but quite often they die on the road due to dangerous movements, many of them often come under even greater threats due to the exploitation of smugglers and “human commodity” dealers, and upon successful arrival they are treated in a different country not in the best way, often resulting in their rights’ violation.

The 1989 Convention on the Rights of the Child, ratified by the Republic of Belarus in 1990, recognizes that children are the most vulnerable category of the population and, accordingly, they have the right to special care and assistance, and children living in extremely difficult conditions need special attention. This Convention establishes that States Parties to the Convention shall take the necessary measures to ensure that a child who wishes to be granted refugee status in accordance with applicable international or national law and procedures, proper protection and humanitarian assistance in exercising the applicable rights set forth in the Convention and other international human rights or humanitarian documents to which these states are parties [2].

The general observations of the Committee on the Rights of the Child No. 22 regarding the rights of migrant children establish that States should ensure that children are treated exactly like the children in the context of international migration. And the principle of non-discrimination, enshrined in the Convention on the Rights of the Child, obliges States parties to respect and ensure the rights provided for in the Convention for all children, regardless of whether they are considered migrants in settled or

irregular situations, asylum seekers, refugees, stateless persons and / or victims of human trafficking, including in situations of return or deportation to the country of origin, regardless of citizenship, migration status or without citizenship of the parents or legal guardians of the child [5].

A child quite often finds himself in a situation where, upon arrival illegally in a foreign country, he is detained. In this regard, General Comment No. 23, on the Committee on the Rights of the Child states that every child is always endowed with the fundamental right to freedom of the individual and freedom from detention on the basis of immigration law. And the detention of any child because of its migratory status or the migratory status of his parents is a violation of the rights of the child and violates the principle of the best interests of the child. In this connection, the Committee on the Rights of the Child insists that states completely stop and abandon the practice of detaining children on the basis of immigration law. Any kind of immigration detention of children should be prohibited by law, and such a ban should be fully respected in practice. It is also emphasized that children should not be subject to criminal liability or punishment, such as detention, because of their migratory status or the migratory status of their parents. Irregular entry and stay in the country as such are not crimes against the person, property or national security. The criminalization of irregular entry into and stay in the country goes beyond the legitimate desire of participating States to control and regulate migration and leads to arbitrary deprivation of liberty [6].

As an alternative to custody, UNICEF proposes other measures. In particular, supported community placement, including placement with host families, bail schemes to ensure immigration proceedings compliance or reporting requirements, or schemes whereby guarantors or sponsors agree to support the care and supervision of a migrant family in the community [1].

Refugee children quite often are deported without any legal proceedings. Thus, in 2019, the Committee on the Rights of the Child examined an individual complaint from a refugee child. A minor migrant from Mali, while being forced to leave the country due to military conflicts and subsequently having entered Spain through the Moroccan border, was subjected to unlawful deportation without a trial, which violated article 37 of the Convention. As a result, the Committee decided that the facts submitted to it showed violations of Articles 3, 20 and 37 of the Convention, and that Spain was ordered to provide the applicant with appropriate compensation, including financial compensation and rehabilitation for the damage caused to him. In addition, Spain, as the State party, was ordered to review the tenth additional provision of Organic Law 4/2015, On the Protection of Public Safety, regarding the “special regime of Ceuta and Melilla” that would allow the State party to selectively practice the automatic deportation of children to its border [4].

A serious problem is the late registration of refugee children and the lack of quality data on millions of displaced children and migrant children, as well as



insufficient attention to the situation of children in refugee camps, which exacerbates the serious risks they face. Only in the Netherlands by 2019 about 1,600 children were lost from refugee camps, who were most likely victims of traffickers [7], since local authorities are usually not interested in a thorough search for such children. This circumstance suggests that countries should strengthen their capacity to collect, analyze and use data on refugee children, as well as exchange views on the best practices for collecting and analyzing such data.

With the changing world situation, new prerequisites for the emergence of new categories of refugees also take place. Climate change has led to the emergence of so-called “climate refugees”. So, in 2020, the Human Rights Committee examined a complaint from a family with children from the Republic of Kibirati who sought asylum in New Zealand. A New Zealand court ordered the family to be deported to their homeland, but the Kibirati family found that this violated their right to life. Because due to the sea levels rising, Kibirati is gradually becoming unsuitable for life. Despite the fact that the Human Rights Committee came to the conclusion that there is no threat to life in this case and the decision of the New Zealand court was legal, in the future, with a real threat to life due to climate change, states will not be able to deport such people [3].

Thus, a child who wishes to obtain refugee status or who is considered to be a refugee has the right in the host country to receive proper protection and humanitarian assistance, which is enshrined in the Convention on the Rights of the Child. The general observations of the Committee on the Rights of the Child emphasize that States should first of all treat a child as a child, not a criminal, and prohibit the detention of a child at the national level because of his migratory status, because the child is the most vulnerable member of society because of his or her physical and mental immaturity. And, since, healthy children brought up in a favorable environment are the key to the successful future of any country, states should review the measures that are taken in relation to migrant children. States are encouraged to use supported community placement, including placement with host families, bail schemes to ensure immigration proceedings’ compliance or reporting requirements, or schemes, whereby guarantors or sponsors agree to support the care and supervision of a migrant family in the alternative to detention community, will contribute to the best interests of children and the quickest adaptation of children to new conditions. States need to ensure the timely registration of juvenile refugees in order to prevent exploitation by traffickers.

#### **List of references:**

1. *Alternatives to immigration detention of children [Electronic source] // UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/documents/alternatives-immigration-detention-children>. Access date: 03.03.2020.*
2. *Convention on the Rights of the Child [Electronic source] // United Nations. URL: [https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/conventions/childcon.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml). Access date: 03.03.2020.*
3. *Historic UN Human Rights case opens door to climate change asylum claims [Electronic source] // United Nations. URL:*

<https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25482&LangID=E>.

Access date: 03.03.2020.

4. *Individual complaint [Electronic source] // Committee on the Rights of the Child. URL: <https://juris.ohchr.org/Search/Details/2507>. Access date: 03.03.2020.*

5. *Joint General Comment No. 3 of the CMW and No. 22 of the CRC in the context of International Migration: General principles [Electronic source] // Committee on the Rights of the Child. URL: [https://tbinternet.ohchr.org/\\_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=ru&TreatyID=5&DocTypeID=11](https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=ru&TreatyID=5&DocTypeID=11). Access date: 03.03.2020.*

6. *Joint General Comment No. 4 of the CMW and No. 23 of the CRC in the context of International Migration: States parties' obligations in particular with respect to countries of transit and destination [Electronic source] // Committee on the Rights of the Child. URL: [https://tbinternet.ohchr.org/\\_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=ru&TreatyID=5&DocTypeID=11](https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=ru&TreatyID=5&DocTypeID=11). Access date: 03.03.2020.*

7. *Media: About 1,600 refugee children missing in the Netherlands [Electronic source] // Ukraine in Arabic. URL: <http://arab.com.ua/ru/smi-v-niderlandah-propalo-okolo-1600-dete-bejencev>. Access date: 03.03.2020.*

8. *Protecting children must be top priority, in latest refugee surge response [Electronic source] // UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/eca/press-releases/protecting-children-must-be-top-priority-latest-refugee-surge-response>. Access date: 03.03.2020.*

9. *Statistics [Electronic source] // The office of the United Nations High Commissioner for Refugees. URL: <https://www.unhcr.org/ru/stats>. Access date: 28.02.2020.*

**Research Adviser: Ekaterina A. Bahtadze,**

*Senior Lecturer, Department of Foreign Language Communication*

*Academy of Public Administration under the aegis of the President of the Republic of Belarus*

УДК 347.157 (476)

**Останук Влада**

*Академия управления при Президенте Республики Беларусь*

*Минск, Республика Беларусь*

## **УСЛОВИЯ ЭМАНСИПАЦИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ЛИЦ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ**

**Аннотация.** Освещаются основные проблемы, связанные с особенностью признания несовершеннолетних граждан полностью дееспособными до достижения ими установленного законом возраста. Рассматриваются вопросы дальнейшего развития института эмансипации и возможности разрешения сложившихся противоречий в действующем гражданском законодательстве при реализации норм, регулирующих процедуру эмансипации.

**Ключевые слова.** Несовершеннолетний, дееспособность, эмансипация, предпринимательская деятельность, законный представитель, родитель, усыновитель, попечитель, трудовой договор (контракт).

**Ostapuk Vlada**

*Academy of Public Administration under the aegis of the President of the Republic of Belarus*

*Minsk, Belarus*

## **CONDITIONS FOR EMANCIPATION OF MINORS UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF BELARUS**

**Abstract.** Highlight the main problems associated with feature recognition of emancipated minors, until they reach the legal age. In doing so, addresses the issues of the further development of

*the Institute of emancipation and resolve prevailing conflicts in the current civil law, rules governing the procedure for emancipating.*

**Keywords.** *Minor, capacity, emancipation, legal representative, parent, adoptive parent, guardian, employment contract (contract).*

Исторически появление и развитие института эмансипации связано еще с древнеримским правом, согласно которому подвластный член семьи мог приобрести полную дееспособность только путем эмансипации, суть которой заключалась в публичном заявлении главы семейства об освобождении своего сына от отцовской власти. Что касается гражданского законодательства Российской империи, в состав которой входила и Беларусь, то оно не включало в себя данный институт, так как считалось, что расширение права человека должно происходить постепенно, по мере его взросления и психологической зрелости. Впервые институт эмансипации был включен лишь в ныне действующий Гражданский Кодекс Республики Беларусь 1998 г. (далее – ГК). Предпосылками его появления в гражданском законодательстве Республики Беларусь явились:

1. Развитие рыночной экономики;
2. Процесс акселерации несовершеннолетних, охватывающий физическое, духовное и интеллектуальное развитие;
3. Заинтересованность государства и молодёжи в более широком участии в гражданских и иных правоотношениях и необходимость создания для этого правовой базы;
4. Вхождение республики Беларусь в европейской поле и связанное с этим расширение прав несовершеннолетних;
5. Развитие информационных технологий.

Слово «эмансипация» происходит от лат. *emancipatio*, что означает освобождение от зависимости, подчиненности, угнетения, предрассудков.

Суть эмансипации состоит в том, что когда несовершеннолетние, достигшие установленного возраста, при соблюдении определенных условий, установленных законом, наделяются полной гражданской дееспособностью, т.е. уравниваются в правах с совершеннолетними гражданами.

Что касается действующего ГК Республики Беларусь, то он не даёт ответа на многие вопросы, связанные с эмансипацией. В результате чего учёные цивилисты, органы опеки и попечительства и суд, решающий дела, связанные с эмансипацией несовершеннолетних толкуют их по-разному.

В соответствии со ст. 26 ГК Республики Беларусь лицо, достигшее 16 лет, может быть объявлено полностью дееспособным, если оно работает по трудовому договору (контракту), или с согласия родителей, усыновителей или попечителя занимается предпринимательской деятельностью. Обретение несовершеннолетним статуса эмансипированного лица происходит в

установленном порядке. Для этого необходимо решение органов опеки и попечительства, принимаемое с согласия обоих родителей, усыновителей или попечителя, а при отсутствии такого согласия – по решению суда [1].

Из данной статьи следует, что обязательным условием эмансипации несовершеннолетних является получение на то согласие законных представителей. Но сама форма выражения согласия не определена. Многие ученые считают, что оно должно быть представлено в органы опеки и попечительства в письменной форме путём предоставления отдельного документа либо путём подписи на заявлении несовершеннолетнего [2, с. 12]. Полагаем, что наиболее правильным является мнение С.Н. Беловой и В.В. Бутнева, которые считают, что необходимо установление нотариальной формы получения согласия родителей (законных представителей) на эмансипацию несовершеннолетних на уровне законодательства [3, с. 49].

Однако, как мы видим, законодатель не закрепил дополнительные требования, которыми должен обладать несовершеннолетний, чтобы стать эмансипированным. Ничего не сказано о его социальной зрелости и относительно того, кто должен её определять. Поэтому прежде чем принять решение об эмансипации уполномоченным на то лицом (органом), необходимо обращать внимание на личностные качества несовершеннолетних, уровень их физического и интеллектуального развития, способность действовать разумно с осознанием всех последствий совершаемых действий. Для этого необходимо закрепить законодательно нормы, которые касались бы возможности проведения психологической экспертизы для подтверждения психологической зрелости несовершеннолетнего. Данная экспертиза должна носить консультативный характер.

Следующим условием для совершения акта эмансипации являются достижение 16-летнего возраста и одновременное осуществление трудовой или с согласия родителей, усыновителей или попечителя предпринимательской деятельности (ст. 26 ГК) [1]. Однако ст. 22 ГК Республики Беларусь устанавливает, что предпринимательской деятельностью можно заниматься только с момента государственной регистрации в качестве индивидуального предпринимателя [1]. Следует заметить, что ни данная статья ГК Республики Беларусь, ни Декрет Президента Республики Беларусь от 16 января 2009 г. № 1 «О государственной регистрации и ликвидации (прекращении деятельности) субъектов хозяйствования» [4] не устанавливают возраст, с которого лицо может быть зарегистрировано как индивидуальный предприниматель. Как отмечает Т. Д. Грамбачева, на практике регистрирующие предпринимателей органы требуют для государственной регистрации либо достижения 18 лет, либо приобретения полной дееспособности путем вступления в брак или эмансипации, а при отсутствии этих условий отказывают в регистрации [5, с. 4].

Таким образом, между ст. 22 и ст. 26 ГК Республики Беларусь, а также практикой их применения имеет место юридическая несогласованность. Полагаем, что для устранения указанной несогласованности следует прибегнуть к изменениям в законе, предложенным Т. Д. Трамбачевой:

1) дополнить п. 1 ст. 22 ГК Республики Беларусь частью в следующей редакции: «Гражданин вправе заниматься предпринимательской деятельностью без образования юридического лица с момента государственной регистрации в качестве индивидуального предпринимателя. Государственная регистрация предпринимателя возможна по достижении им восемнадцати лет либо когда лицо приобрело полную дееспособность в случаях предусмотренных законодательными актами»;

2) исключить из п. 1 ст. 26 ГК Республики Беларусь слова «... или с согласия родителей, усыновителей или попечителя занимается предпринимательской деятельностью» [5, с. 5].

Следует отметить, что п. 1 ст. 26 ГК Республики Беларусь ограничивает условия эмансипации несовершеннолетних только их работой по трудовому договору (контракту) или занятием предпринимательской деятельностью с согласия родителей, усыновителей или попечителя [1]. А ведь несовершеннолетний может получать доход и от других видов деятельности: работая по договору подряда, комиссии, поручения, а также от участия в спортивных соревнованиях и авторских вознаграждений. Таким образом, полагаем, что есть необходимость расширения перечня условий эмансипации, предусмотренных в п. 1 ст. 26 ГК Республики Беларусь.

Особое внимание нужно обратить на то, что эмансипация не влияет на правовое положение работающего несовершеннолетнего. В трудовых отношениях в области охраны труда, эмансипированный пользуется льготами, предусмотренными трудовым законодательством. Связано это с тем, что особый (льготный) порядок ответственности несовершеннолетнего, работающего по трудовому договору (контракту), как и нормы, регулирующие процесс труда и отдыха, направлен на охрану психофизиологического здоровья несовершеннолетнего. Подтверждением чему является глава 20 Трудового Кодекса Республики Беларусь, регулирующая трудовые отношения с несовершеннолетними [6].

Достаточно часто в публикациях по юриспруденции можно встретить мнение юристов-ученых, в соответствии с которым приобретение несовершеннолетним дееспособности в полном объеме в связи со вступлением в брак должно охватываться понятием «эмансипация». Такого мнения, например, придерживается Т.Д. Карпенко. Однако с таким подходом трудно согласиться, поскольку не вызывает сомнений, что приобретение несовершеннолетним дееспособности в полном объеме в связи со вступлением в брак и эмансипация –

это два самостоятельных правовых явления. На это, в частности, указывает положение п. 2 ст. 20 ГК Республики Беларусь: «в случае, когда законодательством допускается эмансипация или вступление в брак до достижения восемнадцати лет, гражданин, не достигший восемнадцатилетнего возраста, приобретает дееспособность в полном объеме соответственно с момента принятия решения об эмансипации или со времени вступления в брак» [1].

Проанализировав норм ГК Республики Беларусь и Кодекса Республики Беларусь о браке и семье (далее – КоБС) можно с уверенностью сказать, что различны как основания приобретения дееспособности в полном объеме в порядке эмансипации и вступления в брак несовершеннолетним, так и минимальный возраст: в первом случае это шестнадцать, во втором – пятнадцать лет (ст. 26 ГК; ст. 18 КоБС) [1; 7].

Также отличается и цель, с которой несовершеннолетние лица приобретают дееспособность в полном объеме. Лица, которые приобретают полную дееспособность в порядке эмансипации, становятся независимыми и самостоятельно совершают все виды сделок, несут полную ответственность по своим обязательствам. А что касается несовершеннолетних, приобретающих дееспособность в полном объеме, в результате вступления в брак, то здесь преследуются совершенно иные цели (например, создание семьи).

Подводя итоги, можно сделать вывод о том, что необходимо дальнейшее развитие и совершенствование института эмансипации для того, чтобы в будущем устранить все пробелы, которые существуют на данном этапе. В частности, нами предлагается:

1. Установить в законе нотариальную форму получения согласия от родителей и лиц, их заменяющих;
2. Устранить юридическую несогласованность между ст. 22 и 26 гк республики беларусь путём внесения в закон вышеперечисленных изменений;
3. Расширить предусмотренные п. 1 ст. 26 гк республики беларусь условия эмансипации несовершеннолетних.

### **Список литературы:**

1. *Гражданский Кодекс Республики Беларусь : 8 декабря 1998 г., № 218-3 : принят Палатой Представителей 28 декабря 1992 г. : одобрен Советом Республики 19 ноября 1998 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. – Минск, 2020.*
2. *Лозовская, С. О. Правосубъектность в гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. О. Лозовская ; Моск. гос. юрид. акад. – Москва, 2001. – 34 с.*
3. *Белова, С. Н. О некоторых проблемах института эмансипации несовершеннолетних / С. Н. Белова, В. В. Бутнев // Правоведение. – 2008. – № 6 – С. 49.*
4. *О государственной регистрации и ликвидации (прекращении деятельности) субъектов хозяйствования [Электронный ресурс] : Декрет Президента Республики Беларусь, 16 января 2009 г. № 1 : в ред. Указа Президента Республики Беларусь от 18.04.2019 г. № 151 // ЭТАЛОН.*

Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2020.

5. Грамбачёва, Т. Д. Эмансипация несовершеннолетних в гражданском праве Республики Беларусь : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т. Д. Грамбачёва. – Минск, 2009. – 23 с.

6. Трудовой Кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс] : 26 июля 1999 г., № 296-З : принят Палатой представителей 8 июня 1999 г. : одобр. Советом Респ. 30 июня 1999 г. : в ред. Закона Респ. Беларусь от 18.07.2019 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2020.

7. Кодекс Республики Беларусь о браке и семье [Электронный ресурс] : 9 июля 1999 г., № 278-З : принят Палатой представителей 3 июня 1999 г. : одобр. Советом Респ. 24 июня 1999 г. : в ред. Закона Респ. Беларусь от 17.07.2018 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2020.

*Халецкая Татьяна Михайловна, кандидат юридических наук, доцент;  
доцент кафедры правового обеспечения экономической деятельности,  
Академия управления при Президенте Республики Беларусь.*

УДК 347.176

*Пейза Ксения*

*Академия управления при Президенте Республики Беларусь  
Минск, Республика Беларусь*

## **ОСОБЕННОСТИ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСА ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН И ЛИЦ БЕЗ ГРАЖДАНСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ**

*Аннотация.* В данной работе раскрывается содержание особенностей административно-правового статуса иностранных граждан и лиц без гражданства, ограничения, действующие на них. Указаны нормативные правовые источники, регулирующие положение иностранных граждан и лиц без гражданства.

*Ключевые слова:* иностранные граждане, лица без гражданства, административные правонарушения, ограничения иностранных граждан и лиц без гражданства, гражданство.

*Peiza Kseniya*

*Academy of Public Administration under the aegis of the President of the Republic of Belarus  
Minsk, Belarus*

## **FEATURES OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF FOREIGN CITIZENS AND STATELESS PERSONS IN THE REPUBLIC OF BELARUS**

*Abstract.* In this work the content features of the administrative and legal status of foreign citizens and stateless persons, the restrictions that apply to them. There are indicated regulatory and legal sources that regulate the situation of foreign citizens and stateless persons are indicated.

*Key words:* foreign citizens, stateless persons, administrative offenses, restrictions of foreign citizens and stateless persons, citizenship.

Для Республики Беларусь характерен высокий уровень миграционных перемещений, так как она является страной назначения, исхода и транзита мигрантов. Например, в 2019 г. иностранные граждане и лица без гражданства осуществили свыше 4,92 млн. въездов в Республику Беларусь и 5,19 млн. выездов. Наибольшее количество раз Государственную границу Республики Беларусь пересекали граждане Украины (3,03 млн.), России (2,61 млн.), Литвы (1,86 млн.), Польши (0,95 млн.), Латвии (0,34 млн.), Молдовы (0,17 млн.), Германии (0,11 млн.) и Казахстана (0,09 млн.). Более 878 тыс. иностранцев зарегистрировались по месту временного пребывания, более 68 тыс. получили разрешения на временное и постоянное проживание [8].

В связи с этим можно сказать, что в настоящее время вопрос о правовом положении иностранных граждан и лиц без гражданства на территории Республики Беларусь является актуальным.

Так кто же признается иностранными гражданами и лицами без гражданства в Республике Беларусь? Согласно статье 9 Закона Республики Беларусь «О гражданстве Республики Беларусь», иностранными гражданами в Республике Беларусь признаются лица, не являющиеся гражданами Республики Беларусь и имеющие доказательства своей принадлежности к гражданству (подданству) другого государства. А вот лицами без гражданства в Республике Беларусь признаются лица, не являющиеся гражданами Республики Беларусь и не имеющие доказательств своей принадлежности к гражданству другого государства [4].

Правовое положение иностранных граждан и лиц без гражданства на территории Республики Беларусь регулируется белорусским законодательством, а также международными договорами. Основными актами, определяющими правовое положение иностранных граждан и лиц без гражданства в Республике Беларусь, являются: Конституция Республики Беларусь, Закон Республики Беларусь от 1 августа 2002 г. № 136-З «О гражданстве Республики Беларусь», Закон Республики Беларусь от 4 января 2010 г. № 105-З «О правовом положении иностранных граждан и лиц без гражданства в Республике Беларусь», Закон Республики Беларусь от 20 сентября 2009 г. № 49-З «О порядке выезда из Республики Беларусь и въезда в Республики Беларусь», Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 20 января 2006 г. № 73 «Об утверждении Правил пребывания иностранных граждан и лиц без гражданства в Республике Беларусь».

Согласно статье 11 Конституции Республики Беларусь (далее – Конституция) иностранные граждане и лица без гражданства на территории Беларуси пользуются правами и свободами и исполняют обязанности наравне с гражданами Республики Беларусь, если иное не определено Конституцией, законами и международными договорами [2]. При этом они обязаны соблюдать



действующие законы независимо от того, проживают они в Беларуси постоянно или временно.

Все иностранные граждане во время их пребывания в Республике Беларусь в той или иной степени вступают в административно-правовые отношения с органами исполнительной власти в различных сферах.

Регулируя отношения с иностранными гражданами, государство не только устанавливает правоспособность, определяет их права и обязанности, но и обеспечивает реализацию и защиту их правового статуса с помощью гарантий, которые объединяют условия и средства, необходимые для осуществления процесса формирования юридического и фактического положения лица.

Юридические гарантии закреплены в законах и подзаконных актах. Они содержат меры по защите принадлежащих иностранному гражданину личных, имущественных, семейных и иных прав, право обратиться в суд и иные государственные органы и найти там необходимую защиту своих субъективных прав, а также восстановить их в случае нарушения.

Вместе с тем органы исполнительной власти осуществляют меры надзора и контроля за правомерным поведением иностранных граждан с целью выявления правонарушений, предупреждения, пресечения противоправных действий, применения мер юридической ответственности, используют процессуальные формы охраны прав и обязанностей (включая применение правоохранительных мер) и др.

Особенности административно-правового статуса иностранных граждан и лиц без гражданства представляют собой ряд ограничений их прав и обязанностей, предусмотренных законодательством, а именно они не могут:

- избирать и быть избранными в выборные государственные органы Республики Беларусь, а также принимать участие в референдумах;
- занимать должности, назначение на которые в соответствии с законодательством связано с принадлежностью к гражданству Республики Беларусь;
- исполнять на территории Республики Беларусь всеобщую воинскую обязанность [3, с. 223].

Иностранные граждане и лица без гражданства, совершившие на территории Республики Беларусь преступления, административные и иные правонарушения, несут ответственность в соответствии с законодательством Республики Беларусь [5].

Согласно статистике Министерства внутренних дел Республики Беларусь в 2019 году общее количество административных правонарушений увеличилось на 7,8 % (с 234 998 до 253 337), в отличие от уголовных преступлений (уменьшилось на 0,7 %). В основном, это правонарушения против безопасности движения и эксплуатации транспорта, а также правонарушения, связанные с

нарушением законодательства о правовом положении иностранных граждан и лиц без гражданства [8].

Ст. 6.11 Кодекса об административных правонарушениях Республики Беларусь предусматривает такой вид административного наказания, как депортация – административное выдворение за пределы Республики Беларусь, которое применяется в отношении иностранного гражданина и лица без гражданства [1]. Порядок депортации определяется постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 15 марта 2007 г., № 333 [6].

Решение о депортации иностранцев, согласно Процессуально-исполнительному кодексу Республики Беларусь об административных правонарушениях, принимают уполномоченные должностные лица органов пограничной службы Республики Беларусь, органов внутренних дел Республики Беларусь, органов государственной безопасности Республики Беларусь и судья, за совершение административных правонарушений, где санкцией предусмотрена депортация [7]. Постановление о наложении административного взыскания в виде депортации обращается к исполнению немедленно, с даты его вынесения. Постановление о депортации исполняется органом его вынесшим, а постановление о депортации, вынесенное судьей, – органом внутренних дел Республики Беларусь, исходя из минимального периода времени, необходимого для выезда иностранца из Республики Беларусь. В соответствии с постановлением о депортации иностранец может быть депортирован в одно из следующих государств: государство гражданской принадлежности, государство обычного места жительства, государство, с территории которого он прибыл в Республику Беларусь, государство, изъявившее желание его принять, государство, ходатайствующее о его выдаче, государство, с которым Республика Беларусь заключила соглашение о реадмиссии [6].

В соответствии со статьей 12 Конституцией Республика Беларусь может предоставлять право убежища лицам, преследуемым в других государствах за политические, религиозные убеждения или национальную принадлежность [2].

В соответствии с данной статьей убежище может быть предоставлено иностранным гражданам и лицам без гражданства, находящимся на территории Республики Беларусь и вынужденным покинуть страну проживания вследствие преследования их за политические, религиозные убеждения или за национальную принадлежность.

При этом политические, религиозные убеждения преследуемых не должны находиться в противоречии с ценностями, которые защищаются Конституцией и законами Республики Беларусь.

Стоит упомянуть, что согласно статье 11 Закона Республик Беларусь О гражданстве Республики Беларусь за лицом, являющимся гражданином Республики Беларусь, не признается принадлежность к гражданству

иностранного государства, если иное не предусмотрено международными договорами.

Граждане Республики Беларусь, имеющие также иное гражданство, не могут на этом основании быть ограничены в правах, уклоняться от выполнения обязанностей или освобождаться от ответственности, вытекающих из гражданства Республики Беларусь [4].

Иностранные граждане, имеющие гражданство двух или более государств, считаются в Республике Беларусь гражданами того государства, по документам которого они въехали на территорию Республики Беларусь [5].

Таким образом, в Республике Беларусь защищаются права и законные интересы, как белорусских граждан, так и иностранных граждан, и лиц без гражданства. Политика государства направлена на поиск компромиссов и построение оптимальной административно-правовой системы, учитывающей особенности статуса иностранных граждан и лиц без гражданства, опирающейся на нормы белорусского законодательства и международного права.

#### **Список литературы:**

1. Кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях [Электронный ресурс] : 21 апреля 2003 г., № 194-3 : принят Палатой представителей 17 декабря. 2002 г.: одобр. Советом Респ. 2 апреля 2003 г. : в ред. Закона Респ. Беларусь от 18.12.2019 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2020.
2. Конституция Республики Беларусь : с изм. и доп., принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. Минск : Амалфея, 2017. 64 с.
3. Курак, А. И. Основы конституционного права / А.И. Курак. Мн. : Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2006. 263 с.
4. О гражданстве Республики Беларусь [Электронный ресурс] : Закон Респ. Беларусь, 1 августа 2002 г., № 136-3 : в ред. Закона Респ. Беларусь, 20 июля 2016 г., № 414-3 // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информации Республики Беларусь. Минск, 2020.
5. О правовом положении иностранных граждан и лиц без гражданства [Электронный ресурс] : Закон Республики Беларусь от 4 января 2010 г. № 105-3; в ред. Закона Респ. Беларусь от 16 декабря 2019 г. № 267-3// ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информации Республики Беларусь. Минск, 2020.
6. Об утверждении Положения о порядке депортации иностранных граждан и лиц без гражданства [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров от 15 марта 2007 г. № 333; в ред. от 11 июля 2014 г. № 662 // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информации Республики Беларусь. Минск, 2020.
7. Процессуально-исполнительный кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях [Электронный ресурс] : 20 декабря 2006 г. № 194-3: принят Палатой представителей 9 ноября 2006 г. : одобр. Советом Респ. 1 декабря 2006 г. : в ред. Закона Респ. Беларусь от 18.12.2019 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2020.
8. Статистика по миграции [Электронный ресурс] / Министерство внутренних дел Республики Беларусь. URL: <http://www.pravo.by>. <https://www.mvd.gov.by/ru/page/departament-po-grazhdanstvu-i-migraci/migraciya/statistika-po-migracii>. Дата доступа : 10.03.2020.

**Игнатюк Андрей Здиславович**

Кандидат юридических наук, доцент; доцент кафедры конституционного и административного права, Академия управления при Президенте Республики Беларусь

УДК347.157.1

*Ревзина-Титова Александра  
Академия управления при Президенте Республики Беларусь  
Минск, Беларусь*

## **СОЦИАЛЬНОЕ СИРОТСТВО В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ КАК ФАКТОР ВЛИЯЮЩИЙ НА СОВЕРШЕНИЕ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ**

*Аннотация.* Рассматривается понятие социальное сиротство как общественное явление. Анализируются основные причины преступности социальных сирот, динамика состояния правонарушений несовершеннолетними, в том числе воспитывавшихся вне семьи.

*Ключевые слова:* сиротство, несовершеннолетние, правонарушение, преступление.

*Reuzina-Tsitova Aliaksandra  
Academy of Public Administration under the aegis of the President of the Republic of Belarus  
Minsk, Belarus*

## **SOCIAL ORPHANHOOD IN THE REPUBLIC OF BELARUS AS A FACTOR INFLUENCING THE PERFORMANCE OF CRIMES OF MINORS**

*Annotation.* The concept of social orphanhood is considered as a social phenomenon. The main causes of crime of social orphans are analyzed. The dynamics of juvenile delinquency, including those brought up outside the family, is analyzed.

*Key words:* orphanhood, minors, offense, crime.

Одной из острейших социально-экономических и психолого-педагогических проблем в нашей стране, как и на всем постсоветском пространстве, является проблема социального сиротства – явления, при котором дети остаются без родительской опеки при живых родителях.

В Конвенции ООН о правах ребенка от 20 ноября 1989 года признается неотъемлемым правом то, что ребенку для полного и гармоничного развития его личности необходимо расти в семейном окружении, в атмосфере счастья, любви и понимания [2], но к сожалению, на сегодняшний день в нашей стране это право в полном объеме не реализуется.

В системе государственных мер, направленных на оздоровление ситуации с подростковой преступностью, особое значение и актуальность приобретают вопросы совершенствования правового регулирования профилактики детской и подростковой преступности.

Эффективность борьбы с рассматриваемым видом преступности беспризорных детей и социальных сирот – возможна исключительно при наличии глубокого и всестороннего представления о данном социально-правовом явлении, а также при изучении его причин и условий.

Основные причины преступности несовершеннолетних коренятся в сферах формирования и жизнедеятельности подростка: в семье, школе, трудовой и

досугової діяльності [5, с. 26]. Вплив сім'ї здійснюється з самого раннього дитинства, тому поведінка, норми спілкування, а також прийнята в сім'ї система цінностей усваюються дуже надійно і набувають яскраво виражений особистісний характер. Пояснюється це наступним: формування особистості дитини відбувається не тільки за допомогою цілеспрямованого виховного впливу з боку членів сім'ї, але й під впливом сімейного ладу життя. Відомо, що неповнолітні, скоювали кримінально-правові злочини, як правило, характеризуються низькою успішністю, втратою інтересу до навчання, недобросовісним ставленням до неї. Частина підлітків, беручих участь у скоюванні злочинів, не має зазвичай навіть початкової освіти [8, с. 4]. Для неповнолітніх з протиправною поведінкою характерно наступне: хаотичність дій, незакінченість сформованості власної системи поглядів, позицій, цінностей; підвищена залежність поведінки від думок, критики і оцінок близького оточення, емоційність, неможливість критично аналізувати свої дії та поведінку інших людей [10, с. 49].

Доказано, що внаслідок складних економічних умов, в сім'ях зростає кількість конфліктних ситуацій. А деструктивний конфлікт розбиває сім'ю, стає фактором психічного нездоров'я дітей [9, с. 42].

В Республіці проживають тільки більше 18 тисяч дітей, залишених без опіки батьків. 83 % з них соціальні сироти (мають батьків, але залишені без їх опіки), 16 % — біологічні (втратили батьків), ще 1 % знаходяться в інтернатних закладах тимчасово. В останні роки зменшується кількість дітей-сирот і дітей, залишених без опіки батьків, знаходячись на державному забезпеченні. Цьому сприяє профілактична робота, спрямована на збереження рідної сім'ї. Варто відзначити, що до набуття чинності в 2007 році декрету № 18 «Про додаткові заходи по державній захисті дітей в неблагополучних сім'ях» [1] 1,5 % від загальної кількості дитячого населення країни були сиротами або залишені без опіки батьків. Тепер їх менше 1%.

В нашій країні ведеться детальний облік сирот, на постійній основі збирається велика кількість статистичної інформації про стан цієї групи дітей. Знаходять своє відображення в державній статистиці і інші супутні або побічні явища — алкоголізм, злочинність, безробіття зобов'язаних осіб і ін. Однак Національний статистичний комітет Республіки Білорусь не веде окремої статистики по кількості скоюваних злочинів і порушень прав сиротами [3].

За даними судової статистики в першому півріччі 2019 року за скоювання різних злочинів засуджено 500 неповнолітніх (в першому півріччі 2018 року — 485, тобто судимість неповнолітніх

увеличилась на 3,1%). Причем 104 из них совершили преступления, находясь в состоянии алкогольного опьянения (в первом полугодии 2018 года – 121), 9 – в состоянии наркотического опьянения (в первом полугодии 2018 года – 10) [3].

Стоит отметить, что за совершение преступлений против жизни и здоровья осуждены 30 несовершеннолетних.

В структуре осужденных несовершеннолетних доля воспитывавшихся вне семьи составляет 4,8 % (2019 г). В то же время, как отмечалось ранее, сироты занимают 0,18 % от общей численности детей. Таким образом, среди детей, воспитывающихся вне семьи, случаи конфликтов с законом встречаются в 4 раза чаще.

Здесь необходимо отметить, что львиная доля преступлений, совершенных сиротами, приходится на подростков 16 – 17 лет, учащихся профессионально-технических училищ. Этот возраст для данной группы детей-сирот является своеобразным «переходным», когда они, выйдя из интернатного учреждения или приёмной семьи, начинают вести полусамостоятельную жизнь [6, с. 28]. По оценкам специалистов, для детей-сирот характерно скорее использование тактики обмана и мошенничества при совершении преступления, чем применение грубой физической силы.

В целом, правонарушения среди подростков не являются чем-то необычным, хотя и признаются психологами девиантным поведением — в частности, именно поэтому среди критериев отнесения к СОП есть криминальный. Тем не менее, криминал вряд ли может рассматриваться как

самостоятельная причина сиротства. Скорее, это побочный эффект того образа жизни, который ведут родители потенциального сироты. Известно, что попрошайничество, мошенничество и кражи являются элементом выживания для детей, родители которых не в состоянии обеспечить удовлетворение их базовых потребностей в силу своего асоциального поведения, алкогольной или наркотической зависимости. Также криминал может быть и следствием сиротства, когда среди подростков, особенно находящихся в условиях полузакрытого учреждения, происходит культивация преступной субкультуры и традиций [4, с.30]. Кроме того, подросток с опытом нахождения в интернатном учреждении подсознательно может стремиться попасть в аналогичное учреждение, где быт подчинён понятным ему правилам, коим являются места лишения свободы [7, с. 11].

Уровень социального интеллекта у детей из полных семей выше, чем у детей, находящихся на формах госопеки (детских домах, школ-интернатов, домов-ребенка, домов-интернатов и др.). Наименее благополучным является уровень развития детей, оставшихся без семьи в грудном возрасте. Если в 90% случаев живущие в семье дети достигают нормального развития, то среди детей, воспитывающихся без семьи, этот показатель составляет лишь 12%. Наибольшие

различия между ними заметны в формировании речи и социальных связей, что проистекает из-за недостатка общения детей-сирот со взрослыми [11, с. 64].

По данным исследования Фрухт Э.Л., Хрикуловой М.А., Денисенко Е.В., в 1980-х годах в доме ребенка общего типа только 4,5 % детей развивались в пределах возрастной нормы. На первом году жизни в первые 3 месяца сроки формирования умений у детей из дома ребенка и воспитывающихся в семье не имели существенных различий, но уже к 5 месяцам у первых отмечалась значительная задержка в развитии, к 11-12 месяцам глубина отставания увеличилась до трёх и более месяцев [10, с. 53].

В результате этого во взрослой жизни у детей будет наблюдаться отставание в уровне интеллектуального развития и, как следствие, снижение производительности труда. Для детей, находящихся на интернатных формах опеки, характерна слабость нервной системы. Они эмоционально неустойчивы, их отличает неуравновешенность состояния нервной системы и лёгкость возникновения состояния возбуждения, малая подвижность нервных процессов, следствием чего является лёгкость возникновения утомления и переутомления, трудность адаптации к переходу из одного состояния в другое, неадекватность поведения. По причине узкого кругозора, ограниченного контакта с людьми, бедного чувственного опыта, низкой адаптации к окружающей среде у детей, воспитывающихся в интернатных формах устройства, отмечается более высокий уровень фрустрации, чем у детей, воспитывающихся в полных семьях [10, с. 54]. Высокий уровень фрустрации является одной из причин суицидального поведения. В этой связи общество от преждевременной смерти несёт экономические потери – сокращение доходов. Потерянный вследствие суицида доход государства заключается в опустошении трудовых ресурсов, обесценивании ранее вложенных в человека инвестиций, прекращении создания дополнительного ВВП и налоговых поступлений в бюджет.

Если говорить о предварительных рекомендациях в области предотвращения социального сиротства и уменьшения негативных последствий данного явления, то необходимо подчеркнуть, что целью любых изменений государственной политики, в первую очередь, видится уменьшение интегральных эффектов сиротства. Уменьшение может быть достигнуто двумя взаимодополняющими способами: сокращением общего количества вновь выявленных сирот и обеспечением лучшей социальной интеграции существующих сирот (а также тех, которые появятся по объективным причинам в будущем). Сокращение общего количества сирот возможно через а) более активную профилактику сиротства, б) поддержку реинтеграции биологических семей. К лучшей интеграции детей-сирот в общество приведет в) деинституционализация государственной опеки (переход на семейные формы) и г) улучшенная система пост-интернатного сопровождения сирот.

**Список использованной литературы**

1. О дополнительных мерах по государственной защите детей в неблагополучных семьях [Электронный ресурс] : Декрет Президента Респ. Беларусь, 24 ноября 2006 г., № 18 : в ред. Декрета Президента Респ. Беларусь от 23.02.2012 г. // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. URL: [http://www.pravo.by/document/?guid=2012&oldDoc=2006-198/2006-198\(004-014\).pdf&oldDocPage=1](http://www.pravo.by/http://www.pravo.by/document/?guid=2012&oldDoc=2006-198/2006-198(004-014).pdf&oldDocPage=1). Дата доступа: 04.01.2020.
2. Конвенция Организации Объединенных Наций о правах ребенка 1989 года // Международные акты о правах человека: Сборник документов. / Под ред. В.А. Карташкина, Е.А. Лукашевой. М., 1998. С. 1.
3. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. URL: <http://belstat.gov.by/>. Дата доступа: 21.12.2019.
4. Авчинко, Л. Суд на защите детей из неблагополучных семей // Юстыцыя Беларусі. 2008. № 3. С. 30-32. РБ.
5. Андрияшко, М. В. Направления программы демографической безопасности 2016—2020 // Юстыцыя Беларусі = Юстиция Беларуси. 2015. № 11. С. 25—30.
6. Литвинов, А. Н., Збицкая Т. В. Эффективные формы работы по профилактике социального сиротства: опыт реализации инновационного проекта Адукацыя і выхаванне. 2017. № 11. С. 25—30.
7. Лупекина, Е.А. Изучение полоролевой идентификации детей в приёмной семье при помощи методики "Три дерева" // Адукацыя і выхаванне. 2006. № 7. С. 8-12.
8. Подофёдова, А.С. Актуальные проблемы социального сиротства в Республике Беларусь // Адукацыя і выхаванне. 2006. № 11. С. 3-8.
9. Радина, Н.К. Рассказы о своей жизни как отражение психологических проблем выпускников сиротских учреждений // Вопросы психологии. 2010. № 5. С. 41-50.
10. Селенина, Е.В. Социально-трудовая адаптация детей группы риска // Вопросы психологии. 2006. № 6. С. 48-58.
11. Социально-экономические аспекты феномена сиротства в Беларуси : аналитический отчет научно-исследовательского проекта «Сироты в Беларуси»: В.Валетко. Минск, 2013. 84 с.

**Зорченко Елена Антоновна**, кандидат юридических наук, доцент;  
доцент кафедры конституционного и административного права,  
Академия управления при Президенте Республики Беларусь

УДК 345

**Шелягина Анастасия**

Могилевский государственный университет им. А.А.Кулешова  
Могилев, Республика Беларусь

## **УГОЛОВНАЯ ОТВЕСТВЕННОСТЬ ЗА ПРИОБРЕТЕНИЕ ЛИБО СБЫТ МАТЕРИАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ, ЗАВЕДОМО ДОБЫТЫХ ПРЕСТУПНЫМ ПУТЕМ**

**Аннотация.** На сегодняшний день наиболее распространенным видом преступлений по-прежнему остаются приобретение либо сбыт материальных ценностей, заведомо добытых преступным путем.

За приобретение, хранение либо сбыт материальных ценностей, заведомо добытых преступным путем, статья 236 Уголовного кодекса Республики Беларусь предусматривает уголовную ответственность.

Данная статья посвящена ответственности за осуществление данного преступления, также разобраны и проанализированы конкретные примеры из практики.

**Ключевые слова:** уголовная ответственность, материальные ценности.



## **CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR PURCHASING ANY SALES OF MATERIAL VALUES KNOWINGLY OBTAINED BY THE CRIMINAL WAY**

***Abstract.** Today, the most common type of crime are still the acquisition or sale of material assets, knowingly obtained by criminal means.*

*Article 236 of the Criminal Code of the Republic of Belarus provides for criminal liability for the acquisition, storage or sale of tangible property that was knowingly obtained by criminal means.*

*This article is devoted to the responsibility for the implementation of this crime, and specific examples from practice are also analyzed and analyzed.*

***Key words:** criminal liability, material values.*

Уголовная ответственность за приобретение либо сбыт материальных ценностей, заведомо добытых преступным путем, предусмотрена статьей 236 Уголовного кодекса Республики Беларусь (далее — УК). Объектом рассматриваемого преступления является установленный порядок обращения имущества в гражданском обороте, за исключением порядка обращения имущества при осуществлении предпринимательской и иной хозяйственной деятельности [1].

Предметом преступления выступают любые материальные ценности, которые добыты в результате совершения какого-либо преступления. При этом не имеет значения как сам характер преступления, так и степень его тяжести. Не может являться предметом данного преступления имущество, которое приобретено на средства, добытые преступным путем [3].

К материальным ценностям, являющимся предметом данного преступления, относятся денежные средства, ценные бумаги или иное имущество, как это определено статьей 128 Гражданского кодекса Республики Беларусь (далее — ГК). Такие материальные ценности противоправно отчуждаются у физического или юридического лица, причиняя тем самым им имущественный вред [2].

Предметом преступного посягательства применительно к статье 236 УК является имущество, не изъятое из гражданского оборота, т.е. вещи, ценные бумаги и другие обладающие стоимостью предметы материального мира, по поводу которых существуют отношения собственности, нарушаемые преступлением (например, посредством хищения чужого имущества, вымогательства, незаконной охоты и др.).

В том случае, если предметом рассматриваемого преступления являются материальные ценности, нарушение порядка оборота которых образует состав иного преступления (например, оружие, наркотические средства, драгоценные

металлы и камни и др.), ответственность наступает по совокупности преступлений [4].

Приобретение либо сбыт материальных ценностей, заведомо добытых преступным путем, ответственность за которые предусмотрена статьей 236 УК, относится к числу преступлений и в соответствии с международными правовыми актами. Так, согласно статье 6 Конвенции Совета Европы от 08.11.1990 N 141 «Об отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности», а также статье 6 Конвенции против транснациональной организованной преступности, принятой Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 15.11.2000 N 55/25, следует квалифицировать в качестве преступления при наличии умысла приобретение, владение или использование имущества, если в момент его получения было известно, что оно является доходом, добытым преступным путем [5].

Приобретение или сбыт материальных ценностей являются окончанным преступлением с момента фактического совершения соответствующей сделки, т.е. с момента принятия этих ценностей при приобретении либо с момента их передачи при сбыте. При этом сделка может считаться совершенной не только при физическом принятии (передаче) лицом материальных ценностей, но и при переходе к такому лицу (или от такого лица) прав на них (например, материальные ценности могут быть приобретены и сбыты лицом путем передачи их третьему лицу без их принятия).

В соответствии со статьей 776 ГК по договору хранения одна сторона обязуется хранить вещь, переданную ей другой стороной, и возвратить эту вещь в сохранности. Это означает, что хранитель материальных ценностей, добытых преступным путем, получает их во владение, а с согласия другой стороны может также пользоваться ими сам либо передать их в пользование третьим лицам. Хранитель обязан принять меры, для того чтобы обеспечить сохранность переданной ему на хранение вещи [2].

Управление Следственного комитета обращает внимание граждан, что приобретение, хранение либо сбыт материальных ценностей, заведомо добытых преступным путем, влечет уголовную ответственность.

Под приобретением следует понимать возмездное или безвозмездное получение предмета преступления путем покупки, мены, принятия дара и т.д. Сбыт имеет место в случае продажи, обмена, дарения, а также передачи для постоянного или временного пользования предмета преступления другому лицу.

С начала 2020 года следственными подразделениями Гомельской области возбуждено 22 уголовных дела, предусмотренных статьей 236 (приобретение либо сбыт материальных ценностей, заведомо добытых преступным путем) Уголовного кодекса Республики Беларусь. Наибольшее количество уголовных

дел возбуждено Гомельским городским отделом СК (8), Жлобинским РОСК (4), Светлогорским РОСК (3).

Предметами данных преступлений явились мобильные телефоны, деньги, автомагнитолы, запчасти для автомобилей, продукты питания и другое имущество.

К примеру, в г.Житковичи предметом преступного посягательства стал мотокультиватор «Skiper SK-850».

Осенью прошлого года неработающий житель Житковичей обратился к знакомому из г.Турова и сообщил, что он может похитить для него мотокультиватор. Достигнув договоренности, мужчина похитил агрегат со двора домовладения знакомого, и по заниженной цене продал туровчанину.

Покупатель приехал на сделку вместе с приятелем из д.Хочень. На обратной дороге домой горожанин попросил его спрятать сельскохозяйственную технику в своем сарае в деревне.

Вскоре приятели узнали, что сотрудники милиции принимают активные меры для установления местонахождения похищенного. Злоумышленники приняли решение перепрятать культиватор, и закопали его на земельном участке в другой деревне. Через несколько месяцев преступление было раскрыто. Похищенное возвращено владельцу.

Уже в августе 2020 года владелец мотокультиватора был осужден по уголовному делу о краже составных частей узкоколейной железной дороги торфобрикетного завода. Бывший потерпевший вместе с двумя знакомыми разобрал около 300 метров железнодорожного полотна и похитил металлические накладки, пластины, болты и гайки. Для перевозки похищенного использовали тот самый мотокультиватор с прицепом, который в данном случае стал орудием преступления.

В Ветковском районе предметом преступления по ч. 1 ст. 236 Уголовного кодекса Республики Беларусь стали два мобильных телефона, похищенных в детском оздоровительном центре в Жлобинском районе. Кражу совершили двое подростков из д.Новоселки, которые впоследствии продали похищенное своему односельчанину. При этом покупатель был осведомлен о преступном происхождении телефонов.

Таким образом, виновный должен достоверно знать о том, что материальные ценности, которые он приобретает, хранит или сбывает, имеют криминальное происхождение — добыты преступным путем.

Приобретение или сбыт означают совершение любых сделок с материальными ценностями, независимо от того, являются они односторонними или многосторонними, возмездными или безвозмездными. Такие действия являются окончанным преступлением с момента фактического совершения сделки — принятия имущества при его приобретении, передаче при его сбыте.

**Список использованной литературы:**

1. Уголовный Кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс]: 9 января 2019 г., №171-3: в ред. Закона Республики Беларусь от 18.01.2019г. // Эталон – Беларусь / Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. Минск 2020.
2. Гражданский Кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс]: 7 декабря 1998 г., № 218-3 : принят Палатой представителей 28 октября 1998 г. : одобр. Советом Респ. 19 ноября 1998 г.: в ред. Закона Респ. Беларусь от 09.01.2017 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2020.
3. Ответственность за приобретение либо сбыт материальных ценностей, заведомо добытых преступным путем URL: <http://www.ch-smi.by/>. Дата доступа: 13.02.2020. Минск 2020.
4. Приобретение либо сбыт материальных ценностей, заведомо добытых преступным путем URL: <https://bypravо.ru/> . Дата доступа: 13.02.2020. Минск 2020.
5. На Гомельщине возбуждено более 20 уголовных дел о приобретении похищенных вещей URL: <https://sk.gov.by/> . Дата доступа: 13.02.2020. Минск 2020.

**Научный руководитель Пантелеева Наталья Викторовна**  
кандидат юридических наук, доцент

## БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 634.11:631.524.86

*Кветко Елена, м.н.с.; Кузмицкая Полина, ст.н.с., к.б.н.;  
Межнина Ольга, н.с., к.б.н.; Урбанович Оксана, зав.лаб., доцент, д.б.н.  
Государственное научное учреждение «Институт генетики и цитологии  
Национальной академии наук Беларуси», Минск, Республика Беларусь*

### РАЗРАБОТКА НАБОРА SSR-МАРКЕРОВ ДЛЯ ДНК-ИДЕНТИФИКАЦИИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РОДА *MALUS*

*Аннотация.* В результате исследования показан высокий уровень полиморфизма отдельных областей генома яблони, содержащих тетра- и гексануклеотидные повторы. Разработанные SSR-маркеры позволили на молекулярном уровне проводить ДНК-идентификацию не только культурных сортов яблони, но и клоновых подвоев, что показывает их дальнейшее перспективное использование.

*Ключевые слова:* род *Malus*, сорт, коллекция, ДНК-типирование, микросателлитные повторы, SSR-маркеры

*Kvetko Elena, Junior Researcher; Kuzmitskaya Polina, Senior Researcher, Ph.D. (Biol.);  
Mezhnina Olga, Researcher, Ph.D. (Biol.); Urbanovich Oksana, Head of the Laboratory,  
Associate Professor, D. Sc. (Biol.)*

*The State Scientific Institution «Institute of Genetics and Cytology  
of National Academy of Sciences of Belarus», Minsk, the Republic of Belarus*

### DEVELOPMENT OF THE SSR-MARKERS SET FOR DNA- IDENTIFICATION OF THE GENUS *MALUS* REPRESENTATIVES

*Abstract.* As a result of the study, a high level of individual regions polymorphism of the apple tree genome containing tetra- and hexanucleotide repeats was showed. The developed SSR-markers made it possible to carry out DNA-identification of not only cultivated apple varieties, but also clonal stocks at the molecular level, that shows their further prospective use.

*Key words:* genus *Malus*, variety, collection, DNA-typing, microsatellite repeats, SSR-markers

Молекулярные методы идентификации живых организмов в настоящее время находят обширную область применения. Они широко используются как для научных исследований, так и для решения многих практических задач, в частности для построения генетических карт, оценки генетического разнообразия сортов, установления родословных селекционного материала, а также для ДНК-идентификации сортов. Международным союзом по охране новых сортов растений (UPOV) для идентификации сортов сельскохозяйственных растений рекомендован метод SSR-анализа.

В настоящее время для ДНК-идентификации сортов яблони используются SSR-маркеры на основе динуклеотидных повторов. Однако использование данных маркеров имеет свой недостаток. При разделении фрагментов амплификации методом капиллярного электрофореза секвенаторе образуется "лестница" пиков. Это затрудняет интерпретацию результатов, особенно в

случае близкого значения длин аллелей. Определенную помощь в повышении точности получаемых данных может оказать создание маркеров, ограничивающих тринуклеотидные, тетрануклеотидных повторы, а также повторы с более сложной организацией повторяющегося мотива. Они лучше подходят для практического использования, чем уже существующие методы.

Таким образом целью нашей работы было исследование полиморфизма сортов и видов *Malus*, обусловленного тетрануклеотидными повторами и повторами с более сложной организации, для разработки методов ДНК-идентификации, удобных для практического использования.

Для изучения генетического разнообразия представителей рода *Malus* была сформирована коллекция из 52 сортов яблони, включая сорта разного генетического происхождения как белорусской, так и зарубежной селекции. В исследование по ДНК-идентификации сортов были включены также 6 клоновых подвоев яблони, т.к. не всегда возможно провести их сортовую идентификацию по морфологическим признакам.

На основе нуклеотидной последовательности генома яблони сорта Golden Delicious, находящейся в базе данных GenBank, был проведен дизайн 32 пар праймеров (синтезированы ОДО «Праймтех», Беларусь), подобранных к отдельным регионам 1-17 хромосомы. Разработанные праймеры ограничивали область генома, включающую простой повтор с длиной повторяющейся единицы не меньше 4 нуклеотидов.

Для оценки информативности созданных молекулярных маркеров использовали метод ПЦР-анализа. Была проведена оптимизация условия мультиплексной ПЦР-реакции и подобрана оптимальная температура отжига праймеров: I-й этап: 1 цикл: 94°C – 4 мин; II-й этап: 35 циклов: 94°C – 30 сек; 50°C – 1 мин; 72°C – 1 мин; III-й этап: 1 цикл: 72°C – 7 мин. Для снижения затрат и оптимизации методики анализа молекулярные маркеры были сгруппированы по 4 пары для использования их в реакции мультиплексной ПЦР. Для этого форвард праймер каждого маркера был мечен одним из флуоресцентных красителей (FAM, R6G, ROX, TAMRA).

Анализ информативности разработанных SSR-маркеров показал, что не все маркеры удовлетворяли необходимым требованиям, так как не позволяли выявлять полиморфизм в исследуемых локусах микросателлитных последовательностей и, следовательно, получить информативные данные для оценки уровня полиморфизма. Праймеры, не отвечающие необходимым требованиям, были исключены из дальнейшего исследования. В результате проведенного исследования были отобраны 8 пар молекулярных маркер-кандидатов для дальнейшей работы: MC11L02, MC03L1, MC06L2, MC17L01, MC10L1, MC08L01, MC04L1, MC09L04. Использование SSR-маркеров с более сложной организацией повторяющегося мотива (таблица 1), чем

динуклеотидный, позволяет повысить качество и точность получаемых данных на секвенаторе, избавиться от «лестницы» пиков.

*Таблица 1*

**Названия и места локализации на хромосомах молекулярных маркеров, отобранных для ДНК-идентификации сортов яблони и клоновых подвоев, последовательность праймеров, повторяющийся мотив в локусах микросателлитных последовательностей**

Название маркера	Хромосома	Последовательность праймеров 5' - 3'	Повторяющийся мотив
MC11L02	11	F TACTCTCTTCCGCCTGCTTT R CGTCAACATCATCATATCTTTC	TTCT
MC03L1	3	F TCAGGAAAATGCCAGTCCTC R CCACTCGGGGTATTTGACTG	CCTGCA
MC06L2	6	F TCCTCCGTCGTCTTGAGTCT R GGTGCGGTGCTTGAAAGA	CTGCCT
MC17L01	17	F CAGAGTTCCTAACCCACCA R CCAACAAGCCACTGTGAAAA	TCCA
MC10L1	10	F CGTAATTCCGAAAATGTTAATGTTG R GATGATCACCATGCTGCACT	AAAC
MC08L01	8	F TGGATATGCCATAATGAAATCTG R AGTTTGAAGTGGGGCGTTAC	TGTA
MC04L1	4	F ACTCAGGACCGGCTCAACTA R ATGCACATTACGCTGTCTGC	TACA
MC09L04	9	F GAGACGTACCCCAAGGACAA R GGGACAATTCCGTCTTTTCA	CATA

Как видно из таблицы 1, 6 представленных маркеров содержат повторяющийся мотив из 4 нуклеотидов. Два маркера ограничивают гексануклеотидные повторы. Использование 2 маркеров с более сложной структурой повторяющегося мотива, чем тетрануклеотидные, дополняет сформированный набор.

Эффективность применения отобранных маркеров для генетического исследования по ДНК-идентификации сортов определяется несколькими параметрами. Один из них – количество выявляемых аллелей. Чем более разнообразен состав аллелей, выявляемый с помощью молекулярного маркера, в популяции исследуемых генотипов, тем выше вероятность, что он будет использован для оценки генетического разнообразия внутри вида. Общее количество выявленных аллелей после разделения продуктов амплификации методом капиллярного электрофореза с отобранными молекулярными маркерами представлено в таблице 2.

Все проанализированные локусы оказались высоко полиморфными и позволили выявить от 4 до 17 аллелей. Среднее количество аллелей, выявляемое с помощью отобранных маркеров, составило 10,9. Чем больше аллелей выявляют маркеры, тем меньшее их количество необходимо для идентификации

генотипов. Данный показатель различается для каждого вида растений в зависимости от уровня генетического разнообразия культур. [1, с. 662]. Маркер MC08L01 имеет более 1 сайта связывания в геноме яблони, так как выявляет более 2 аллелей. Яблоня является аллополиплоидом, ее геном сформировался в результате объединения двух предковых геномов. Если в процессе эволюции области генома в районе сайтов связывания праймеров не дивергировали, то молекулярный маркер может выявлять более одного локуса.

Таблица 2

**Общее количество выявленных аллелей среди 52 сортов яблони и 6 клоновых подвоев с помощью SSR-маркеров, ограничивающие микросателлитные повторы**

SSR-маркер	Общее количество выявленных аллелей	Размеры аллелей, п.н.
MC11L02	12	199, 201, 205, 208, 211, 215, 219, 223, 228, 231, 236, 252
MC03L1	6	156, 160, 168, 176, 184, 197
MC06L2	12	145, 181, 184, 190, 195, 197, 199, 201, 203, 209, 227, 229
MC17L01	4	174, 182, 192, 198
MC10L1	7	193, 202, 214, 218, 222, 226, 292
MC08L01	17	132, 136, 140, 142, 148, 154, 162, 270, 273, 277, 284, 336, 338, 342, 346, 348, 358
MC04L1	13	191, 208, 216, 224, 228, 232, 235, 240, 243, 247, 256, 263, 276
MC09L04	16	338, 340, 344, 346, 352, 354, 356, 358, 360, 362, 364, 370, 377, 384, 386, 388

Для того, чтобы оценить эффективность SSR-маркеров при описании генетического разнообразия исследуемой выборки, состоящей из 58 сортов яблони применяли ряд показателей (таблица 3), таких как: уровень наблюдаемой ( $H_o$ ) и ожидаемой ( $H_e$ ) гетерозиготности, число эффективных аллелей ( $N_e$ ), индекс Райта ( $F$ ). Данные показатели применяются только к монолокусным маркерам, поэтому расчёты проводили для 7 SSR-маркеров.

Таблица 3

**Показатели, рассчитанные для 58 представителей сортов яблони на основании SSR-анализа с 7 маркерами**

SSR-маркер	Наблюдаемая гетерозиготность ( $H_o$ )	Ожидаемая гетерозиготность ( $H_e$ )	Число эффективных аллелей ( $N_e$ )	Индекс Райта ( $F$ )
MC11L02	0,76	0,72	3,5	-0,06
MC03L1	0,79	0,70	3,4	-0,13
MC06L2	0,64	0,84	6,1	0,24
MC17L01	0,59	0,59	2,5	0,01
MC10L1	0,83	0,78	4,6	-0,06
MC04L1	0,90	0,85	6,7	-0,05
MC09L04	0,59	0,86	7,4	0,32



Среднее значение  $H_o$  составило 0,73. Результаты показывают, что исследованные представители рода *Malus* обладают достаточно высокой степенью гетерозиготности. Значение уровня ожидаемой гетерозиготности в среднем для 7 маркеров составило 0,76. Перекрестное опыление яблони влияет на поддержание высокого уровня гетерозиготности, а механизмы самонесовместимости препятствуют самоопылению. Такие механизмы определяют высокий уровень гетерозиготности. Однако у многих самоопыляемых видов уровень гетерозиготности низкий [2, с. 68; 3, с. 290].

Число эффективных аллелей в среднем составило 4,9. Среднее значение Индекса Райта составило 0,04. Отрицательный Индекс Райта показывает, что идет смещение генетического равновесия в данной выборке в сторону избытка гетерозигот [4, с. 27].

Также, чтобы определить эффективность используемых 8 SSR-маркеров для сортовой идентификации определяли величины информационного полиморфизма (PIC) и дискриминационной силы (PD) маркеров, которые представлены в таблице 4. Величина информационного полиморфизма маркера в среднем составила 0,78. Дискриминационная сила маркера в среднем составила 0,89.

*Таблица 4*

**Величины информационного полиморфизма (PIC) и дискриминационная сила маркера (PD) маркеров, рассчитанные для каждого молекулярного маркера**

SSR-маркер	Величина информационного полиморфизма маркера (PIC)	Дискриминационная сила маркера (PD)
MC11L02	0,72	0,85
MC03L1	0,70	0,87
MC06L2	0,84	0,92
MC17L01	0,59	0,74
MC10L1	0,78	0,89
MC08L01	0,91	0,97
MC04L1	0,85	0,95
MC09L04	0,86	0,94

Таким образом созданные нами *in silico* маркеры, ограничивающие тетра- и гексануклеотидные повторы, и полученные с их помощью данные о составе аллелей в исследуемых локусах свидетельствует о том, что данные маркеры по всем рассчитанным показателям не уступают широко используемым маркерам для ДНК-идентификации, ограничивающим динуклеотидные повторы [5 с. 235]. На основе полученных данных был предложен метод ДНК-идентификации сортов и клоновых подвоев яблони, с помощью которого можно установить их сортовое соответствие. Метод основан на использовании 8 SSR-маркеров, которые имеют высокую диагностическую ценность. Данные маркеры расположены на разных хромосомах яблони. Их можно применять в реакции мультиплексной ПЦР. Маркеры могут быть использованы для оценки

генетического разнообразия представителей рода *Malus*. В этом случае их рекомендуется дополнить другими молекулярными маркерами, чтобы получить более полную картину генетической связи между сортами.

### **Список литературы:**

1. Zhang D. [et al.]. Assessing genetic diversity of sweet potato (*Ipomoea batatas* (L.) Lam.) cultivars from tropical America using AFLP. *Genet. Res. Crop Evol.* 2000. Vol. 47, № 6. P. 659-665.
2. Janick J. [et al.]. *Tree and Tropical Fruits. Fruit Breeding* / ed I. John Wiley & Sons. 1996. P. 1-77.
3. Hokanson S. C. [et al.]. Microsatellite (SSR) variation in a collection of *Malus* (apple) species and hybrids. *Euphytica*. 2001. Vol. 118. P. 281-294.
4. Гладырь Е.А., Зиновьева Н.А., Брем Г. Характеристика генофонда и выявление генеалогических связей между породами овец России с использованием ДНК-микросателлитов. Доклады РАСХН. 2004. № 2. С. 26-29.
5. Liebhard R. [et al.]. Development and characterization of 140 new microsatellites in apple (*Malus × domestica* Borkh.). *Mol. Breed.* 2002. Vol. 10. P. 217-241.

**Работа выполнена при финансовой поддержке гранта БРФФИ №Б18М-040.**

УДК 578.5

*Кузмицкая Полина, к.б.н., ст.н.с.; Дмитриева Татьяна, м.н.с.  
Королева Екатерина, м.н.с.; Урбанович Оксана, д.б.н., доцент, зав.лаб.  
Институт генетики и цитологии НАН Беларуси  
Минск, Беларусь*

## **ГЕНЕТИЧЕСКОЕ РАЗНООБРАЗИЕ Y-ВИРУСА КАРТОФЕЛЯ В БЕЛАРУСИ**

*Изучен состав штаммов вируса Y, представленных на территории Беларуси, а также молекулярная вариабельность их геномов. Было показано присутствие штаммов PVY<sup>NTN</sup> (генотип A) и PVY<sup>NW</sup> (генотипы A и B). Степень идентичности между отдельными регионами геномов исследованных изолятов колеблется в пределах от 100 до 97,33%. В последовательностях выявлены нуклеотиды, находящиеся под действием очищающего отбора.*

**Ключевые слова.** Y-вирус картофеля, PVY<sup>NTN</sup>, PVY<sup>NW</sup>, генетическое разнообразие, очищающий отбор

*Kuzmitskaya Polina, PhD., senior researcher, Dzmitrieva Tatyana, junior researcher, Koroleva Ekaterina, junior researcher, Urbanovich Oksana, DSc., associate professor, head of laboratory  
Institute of Genetics and Cytology of NAS Belarus  
Minsk, Belarus*

## **GENETIC POTATO Y VIRUS GENETIC DIVERSITY IN BELARUS**

**Abstract** The strain composition of PVY as well as the molecular variability of their genomes were studied. The presence of the strains PVY<sup>NTN</sup> (genotype A) and PVY<sup>NW</sup> (genotypes A and B) was shown. The degree of identity between individual genome regions of isolates studied varies from 100 to 97.33%. Nucleotides that are under purifying selection revealed in sequences.

**Key words** Potato Y virus, PVY<sup>NTN</sup>, PVY<sup>NW</sup>, genetic diversity, purifying selection

Y-вірус картофеля (PVY) способен інфікувати множество сільськогосподарських культур родини *Solanaceae*, включаючи картоплю, томат, тютюн і перець<sup>1</sup>. Він є типовим представником роду *Potyvirus* родини *Potyviridae*, найбільшої групи рослинних вірусів. В даний час PVY є найбільш поширеним і шкідливим вірусом, уражаючим картоплю. Як і для інших представників цієї родини, для Y-віруса описано велика кількість різних штамів<sup>2</sup>. Втрачаючи врожай у інфікованих рослинах залежить від взаємодії між штамом віруса і генотипом картофеля і коливається в межах 30-80%<sup>3</sup>.

В залежності від реакції сортів картофеля і тютюну, несущих різні гени стійкості до PVY, його ізоляти поділяють на п'ять груп штамів: PVY<sup>O</sup>, PVY<sup>C</sup>, PVY<sup>N</sup>, PVY<sup>Z</sup> і PVY<sup>E</sup><sup>4</sup>. Аналіз нуклеотидних послідовностей штамів PVY<sup>N</sup> показав, що його представники діляться на дві генетичні групи: європейську (PVY<sup>N</sup>) і північноамериканську (NA-PVY<sup>N</sup>)<sup>5</sup>. Найчастіше картоплю інфікують ізоляти, що належать до груп PVY<sup>O</sup> і PVY<sup>N</sup>. Гораздо рідше у картофеля виявляються ізоляти, що належать до PVY<sup>C</sup><sup>6</sup>. Ізоляти PVY<sup>Z</sup> і PVY<sup>E</sup> були описані лише один раз і з тих пор більше не зустрічалися, в зв'язі з чим їх економічний ефект невелик<sup>4</sup>. Крім них, виявлено кілька рекомбінантних штамів: PVY<sup>NTN</sup>, PVY<sup>NW</sup>, PVY<sup>NTN-NW</sup><sup>7-9</sup>.

Картоплю є важливою сільськогосподарською культурою для Білорусі, тому вивчення її патогенів і способів їх діагностики має не тільки наукове, але і практичне значення. Симптоми інфекції є змінними. Вони залежать від умов вирощування і фази росту рослини, штамів віруса і генотипу рослини-хазяїна<sup>3</sup>. Тому візуальна діагностика уражених рослин не є оптимальним методом: вона не дозволяє виявити інфіковані рослини, якщо по будь-яким причинам симптоми не проявилися. В зв'язі з цим існує необхідність використання лабораторних методів, що дозволяють ідентифікувати приховані інфекції в насінному матеріалі картофеля. Точним і швидким методом діагностики є метод полімеразної ланцюгової реакції з оберненою транскрипцією (ОТ-ПЦР). В представленому дослідженні даний метод був використаний для визначення штамів Y-віруса, виявлених на території Білорусі, а також для отримання послідовності геному віруса з метою аналізу його молекулярної варіабельності.

В роботі був використаний набір з 12 праймерів, підібраний в дослідженні Chikn Ali et al, 2010<sup>10</sup>. Крім безпосередньої детекції Y-віруса, з його допомогою можна визначити до 10 відомих на сьогоднішній день штамів і генотипів штамів віруса. Дизайн праймерів виконаний таким чином, щоб в ході реакції ОТ-ПЦР ампліфікувалися фрагменти геному віруса, що містять мутації, характерні для того або іншого штамів. Так,

ампликоны длиной 853 и 532 п.о. свидетельствуют о присутствии в образце штамма PVY<sup>O</sup>, 633, 398 и 1307 – PVY<sup>N</sup>, единственный фрагмент длиной 1307 п.о. – NA-PVY<sup>N</sup>. PVY<sup>N</sup> Для штамма PVY<sup>NTN</sup> описано два генотипа: В и А. Первый определяют по наличию фрагментов 441 и 853 п.о., у второго присутствует дополнительный ампликон длиной 633 п.о. Для генотипа В штамма Y-вируса PVY<sup>NTN</sup> характерны продукты амплификации длиной 1307 и 441 п.о., наличие дополнительного фрагмента длиной 633 п.о. свидетельствует о заражении тестируемого образца генотипом А. Для генотипа В штамма PVY<sup>NW</sup> характерны ампликоны длиной 441 и 853 п.о., для генотипа А – дополнительный фрагмент длиной 633 п.о. Также два генотипа известны для штамма PVY<sup>NTN-NW</sup>. Генотип SYR-II определяют по присутствию ампликонов длиной 441 и 1076 п.о., дополнительный фрагмент длиной 633 п.о. характерен для генотипа SYR-II. О заражении штаммом SYR-III свидетельствуют ампликоны длиной 278, 441 и 1076 п.о.<sup>10</sup>.

В результате тестирования образцов картофеля из Беларуси, было показано, что один из протестированных образцов был заражен штаммом PVY<sup>NTN</sup> (генотип А), в 6 случаях был выявлен штамм вируса PVY<sup>NW</sup> (генотипы А и В). Штамм PVY<sup>NW</sup> способен поражать широкий спектр сортов картофеля. Кроме этого, при заражении им формируются слабовыраженные симптомы (по сравнению с штаммом PVY<sup>N</sup>), в отдельных случаях они не формируются вообще. В результате этого инфекцию невозможно выявить при визуальном осмотре, что позволяет зараженным растениям избежать выбраковки, а штамму вируса – размножиться дальше<sup>11-12</sup>. Это подтверждает необходимость использования лабораторных методов тестирования посадочного материала.

Фрагменты геномов вирусов, обнаруженных в протестированном материале, были клонированы и секвенированы. Секвенированию подвергались фрагменты длиной 666, 853 и 1307 нуклеотидов (при их наличии в зависимости от штамма вируса). Из каждого зараженного образца было секвенировано по 3 копии фрагмента генома, часть из которых оказались уникальными. Полученные нуклеотидные последовательности были зарегистрированы в базе данных GenBank (номера доступа MT067650 - MT067669).

Нуклеотиды 1-135 фрагмента длиной 853 п.о. кодируют фрагмент белка 6K2, нуклеотиды 136-700 – белок VPg, нуклеотиды 701-853 кодируют фрагмент белка NIb. Белок 6K2 совместно с VPg участвует в перемещении вируса на длинные дистанции по сосудистым тканям растения<sup>13</sup> NIb (от Nuclear inclusion protein b) является РНК-зависимой РНК-полимеразой, также он взаимодействует с белком РАВР (poly(A)binding protein)<sup>14-15</sup>.

Нуклеотиды 1-33 фрагмента длиной 633 п.о. относятся к 5'-нетранслируемому региону генома Y-вируса, последующие кодируют фрагмент белка Р1. Он является протеазой, осуществляющей расщепление полипротеина

вируса на отдельные белки<sup>16</sup>, а также участвует в подавлении РНК-сайленсинга<sup>17</sup>.

Нуклеотиды 1-990 фрагмента длиной 1307 п.о. кодируют фрагмент белка NPb, последующие – белок оболочки (CP).

Смесь генотипов вируса была обнаружена в 5 из 7 протестированных растений. Степень идентичности фрагментов вируса Y, выделенных из разных растений картофеля, колебалась от 100 до 99,18% для фрагмента длиной 852 п.о. и от 100 до 97,33% для фрагментов длиной 636 п.о. Различия между нуклеотидными последовательностями обусловлены однонуклеотидными мутациями, в большинстве случаев представленными заменами. У одного из фрагментов (изолят bel-2/2-854) была выявлена однонуклеотидная инсерция, приводящая к сдвигу рамки считывания в последовательности, кодирующей белок VPg, необходимый для сохранения способности потивирусом инфицировать клетки. VPg участвует во множественных взаимодействиях как с другими вирусными продуктами, так и с белками-хозяевами. Он принимает участие в трансляции<sup>18</sup>, перемещении вируса на большие расстояния в растительной ткани<sup>19</sup> и репликации<sup>20</sup>. Также было показано, что он взаимодействует с вирусной РНК-полимеразой, и, возможно, в качестве праймера, участвует в синтезе вирусной РНК<sup>20-21</sup>. Поскольку геном Y-вируса кодирует полипептид, который позже разрезается на отдельные белки, кроме VPg поврежденными также оказываются гены, кодирующие вирусную полимеразу и белок оболочки.

Для определения направления действия естественного отбора, в результате которого было сформировано наблюдаемое разнообразие фрагментов генома вируса Y из белорусской популяции, была проведена оценка селекционного давления с помощью алгоритма FEL. В последовательностях фрагментов длиной 636 под действием отрицательного отбора находятся кодоны 127 и 200, у фрагментов длиной 853 п.о. 18 и 33. Свидетельств положительного отбора выявлено не было.

Известно, что рекомбинационные процессы играют ведущую роль в эволюции вирусов, в том числе Y-вируса картофеля<sup>22</sup>. Однако в исследованных нуклеотидных последовательностях поиск потенциальных сайтов рекомбинации с помощью алгоритма GARD не выявил свидетельств протекания рекомбинационных процессов. Это может быть связано как с небольшим размером выборки, так и с тем, что заражение растений, из которых был выделены исследованные изоляты, происходило из общего источника сравнительно недавно, поэтому они не успели накопить значительное число мутаций.

Исследования, проведенные в различных странах, свидетельствуют о том, что в эволюции Y-вируса преобладают процессы очищающего отбора<sup>22-25</sup>.

Возможно, такое селективное давление связано с тем, что один вирусный белок участвует во множестве процессов, как видно на примере упомянутого выше белка VPg. Такая многофункциональность может приводить к тому, что критически важными для жизнедеятельности вируса оказываются сразу множество аминокислот в белке. Это накладывает определенные ограничения на возможность оставаться жизнеспособными у мутантных генотипов. Тем не менее, существует некоторая вероятность, что часть мутантных генотипов также может воспроизводиться за счет функционирующих копий генома.

На направление действия естественного отбора влияет несколько факторов. Один из них – способ распространения вирусов. Было показано, что у последовательностей поверхностных структурных белков трансмиссивных вирусов человека отношение  $dN/dS$  значительно ниже, чем у последовательностей вирусов, передаваемых другими способами. Сходные результаты были получены при исследовании генов, кодирующих белки оболочки растительных вирусов<sup>26</sup>. Также показано, что наличие иммунной системы у хозяина вируса влияет на направление действия естественного отбора. Было установлено, что вирусы животных находятся под действием положительного отбора<sup>27</sup>. Вероятно, отсутствие у растений иммунной системы, характерной для животных, является причиной того, инфицирующие их вирусы не имеют необходимости непрерывно изменять свои белки. Эффективность размножения вирусов растений, в том числе Y-вируса картофеля, зависит от подавления РНК-сайленсинга, запускаемого растением, и, возможно, вероятность возникновения мутаций, направленных на повышение эффективности этого процесса значительно ниже. Кроме этого, при успешном РНК-сайленсинге репликация плюс-нитевых геномов вирусов не происходит, что также накладывает ограничения на возникновение полезных для вирусов вариантов генов, которые могли бы поддерживаться естественным отбором.

Таким образом, в результате выполнения работы изучен состав штаммов вируса Y, представленных на территории Беларуси, а также молекулярная вариабельность их геномов. Было показано присутствие штаммов PVY<sup>NTN</sup> (генотип A) и PVY<sup>NW</sup> (генотипы A и B). Степень идентичности между отдельными регионами геномов исследованных изолятов колеблется в пределах от 100 до 97,33%. В последовательностях выявлены нуклеотиды, находящиеся под действием очищающего отбора.

### Список литературы:

1. McDonald, J. G.; Singh, R. P. Host range, symptomology, and serology of isolates of potato virus Y (PVY) that share properties with both the PVYN and PVYO strain groups. *American Potato Journal*. 1996. № 73 (7). P. 309-315.
2. Ohki, S. T. A potyvirus in nature: indistinct populations. *Potyvirus Taxonomy*, Barnett, O. W., Ed. Springer Vienna: Vienna. 1992. P. 217-219.
3. Ahmadvand, R.; Takács, A.; Taller, J.; Polgár, Z. Potato viruses and resistance genes in potato. *Acta Agronomica Hungarica*. 2012. № 60. P. 283–298

4. Singh, R. P.; Valkonen, J. P.; Gray, S. M.; Boonham, N.; Jones, R. A.; Kerlan, C.; Schubert, J. Discussion paper: The naming of Potato virus Y strains infecting potato. *Archives of virology*. 2008. № 153 (1). P. 1-13.
5. Ogawa, T.; Tomitaka, Y.; Nakagawa, A.; Ohshima, K. Genetic structure of a population of Potato virus Y inducing potato tuber necrotic ringspot disease in Japan; comparison with North American and European populations. *Virus research*. 2008. № 131 (2). P. 199-212.
6. Kerlan, C.; Tribodet, M.; Guillet, M. Variability of Potato Virus Y in Potato Crops in France. *Journal of Phytopathology*. 2001. № 147. P. 643-651.
7. Glais, L.; Tribodet, M.; Kerlan, C. Genomic variability in Potato potyvirus Y (PVY): evidence that PVYNW and PVYNTN variants are single to multiple recombinants between PVYO and PVYN isolates. *Archives of virology*. 2002. № 147 (2). P. 363-378.
8. Chikh Ali, M.; Maoka, T.; Natsuaki, K. T. The occurrence and characterization of new recombinant isolates of PVY displaying shared properties of PVY<sup>NW</sup> and PVY<sup>NTN</sup>. *J. Phytopathol.* 2007. № 155. P. 409-415.
9. Chikh Ali, M.; Maoka, T.; Natsuaki, T.; Natsuaki, K. T. PVY<sup>NTN-NW</sup>, a novel recombinant strain of Potato virus Y predominating in potato fields in Syria. *Plant Pathol.* 2010. № 59. P. 31-41.
10. Chikh Ali, M.; Maoka, T.; Natsuaki, K. T.; Natsuaki, T. The simultaneous differentiation of Potato virus Y strains including the newly described strain PVY(NTN-NW) by multiplex PCR assay. *Journal of virological methods*. 2010. № 165 (1). P. 15-20.
11. Glais, L.; Tribodet, M.; Kerlan, C. Specific detection of the PVY(N)-W variant of Potato virus Y. *Journal of virological methods*. 2005. № 125 (2). P. 131-136.
12. Chrzanowska, M. New isolates of the necrotic strain of potato virus Y (PVYN) found recently in Poland. *Potato Research*. 1991. № 34 (2). P. 179-182.
13. Rajamaki, M. L.; Valkonen, J. P. The 6K2 protein and the VPg of potato virus A are determinants of systemic infection in *Nicotiana glauca*. *Molecular plant-microbe interactions : MPMI*. 1999. № 12 (12). P. 1074-1081.
14. Hong, Y.; Hunt, A. G. RNA polymerase activity catalyzed by a potyvirus-encoded RNA-dependent RNA polymerase. *Virology*. 1996. № 226 (1). P. 146-51.
15. Wang, X.; Ullah, Z.; Grumet, R. Interaction between zucchini yellow mosaic potyvirus RNA-dependent RNA polymerase and host poly-(A) binding protein. *Virology*. 2000. № 275 (2). P. 433-443.
16. Verchot, J.; Koonin, E. V.; Carrington, J. C. The 35-kDa protein from the N-terminus of the potyviral polyprotein functions as a third virus-encoded proteinase. *Virology*. 1991. № 185 (2). P. 527-35.
17. Kasschau, K. D.; Carrington, J. C. A counterdefensive strategy of plant viruses: suppression of posttranscriptional gene silencing. *Cell*. 1998. № 95 (4). P. 461-70.
18. Lellis, A. D.; Kasschau, K. D.; Whitham, S. A.; Carrington, J. C. Loss-of-Susceptibility Mutants of *Arabidopsis thaliana* Reveal an Essential Role for eIF4E during Potyvirus Infection. *Current Biology*. 2002. № 12 (12). P. 1046-1051.
19. Schaad, M. C.; Lellis, A. D.; Carrington, J. C. VPg of tobacco etch potyvirus is a host genotype-specific determinant for long-distance movement. *Journal of Virology*. 1997. № 71 (11). P. 8624.
20. Fellers, J.; Wan, J.; Hong, Y.; Collins, G. B.; Hunt, A. G. In vitro interactions between a potyvirus-encoded, genome-linked protein and RNA-dependent RNA polymerase. *The Journal of general virology*. 1998. № 79 (Pt 8). P. 2043-2049.
21. Puustinen, P.; Makinen, K. Uridylation of the potyvirus VPg by viral replicase N1b correlates with the nucleotide binding capacity of VPg. *The Journal of biological chemistry*. 2004. № 279 (37). P. 38103-38110.
22. Verma, R.; Mishra, R.; Gaur, R. Potato Virus Y Genetic Variability: A Review. 2016. P. 205-214.
23. Hosseini, H.; Mehrvar, M.; Zakiaghl, M.; Siampour, M. Comparative genetic diversity of potato virus Y populations based on coat protein gene. *Acta virologica*. 2017. № 61 (2). P. 161-174.
24. Cuevas, J. M.; Delaunay, A.; Visser, J. C.; Bellstedt, D. U.; Jacquot, E.; Elena, S. F.

*Phylogeography and Molecular Evolution of Potato virus Y. PLOS ONE. 2012. № P. 7 (5). e37853.*

25. *Tian, Y.-P.; Liu, J.; Zhang, C.; Liu, Y. Y.; Wang, B.; Li, X. D.; Guo, Z.; Valkonen, J. Genetic Diversity of Potato virus Y Infecting Tobacco Crops in China. Phytopathology. 2010. № 101. P. 377-387.*

26. *Chare, E. R.; Holmes, E. C. Selection pressures in the capsid genes of plant RNA viruses reflect mode of transmission. Journal of General Virology. 2004. P. 3149 - 3157.*

27. *Drummond, A.; Pybus, O. G.; Rambaut, A. Inference of viral evolutionary rates from molecular sequences. Adv Parasitology. 2003. № 54. P. 331-358.*

УДК 616.36-004:577.213/218

**Лебедева Елена**

*к.б.н., доцент кафедры гистологии, цитологии и эмбриологии  
Витебский государственный медицинский университет,  
Витебск, Беларусь*

## **ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ГЕНЫ-МИШЕНИ ЛЕЧЕНИЯ ФИБРОЗА ПЕЧЕНИ**

***Аннотация.** В статье рассматриваются наиболее перспективные гены-мишени, участвующие в регуляции фиброгенеза печени. Существует необходимость дальнейшего исследования, направленного на изучение дифференциальных профилей экспрессии генов. Это позволит выявить генетические биомаркеры фиброза для разработки антифиброзных препаратов.*

***Ключевые слова:** печень, фиброз, гены, экспрессия.*

**Lebedeva Elena**

*PhD, Associate Professor of the Department of  
Histology, Cytology and Embryology  
Vitebsk State Medical University,  
Vitebsk, Belarus.*

## **PERSPECTIVE GENES-TARGETS FOR LIVER FIBROSIS TREATMENT**

***Abstract.** The article discusses the most promising target genes involved in the regulation of liver fibrogenesis. There is a need for further research aimed at studying differential gene expression profiles. This will identify genetic fibrosis biomarkers for the development of antifibrotic drugs.*

***Key words:** liver, fibrosis, genes, expression.*

**Введение.** Фиброз и цирроз печени относится к актуальным проблемам современной медицины. Фиброз печени – это патологический процесс, при котором происходит постепенное замещение паренхимы органа соединительной тканью. На начальных стадиях он протекает бессимптомно и в большинстве случаев его диагностируют на стадии серьезных осложнений, и поэтому является причиной 90% летальных исходов на заключительных этапах хронических заболеваний печени. Неуклонный рост заболеваемости и недостаточная эффективность существующих методов лечения побуждают к поиску новых эффективных методов лечения больных с фиброзом и циррозом печени [1, 2].

На сегодняшний день во всем мире по-прежнему единственным эффективным методом лечения цирроза остается трансплантация печени.



Однако, из-за нехватки донорских органов число пациентов, ожидающих трансплантацию печени существенно возрастает. До сих пор по ряду причин полностью не разрешена проблема внедрения в практику клеточных технологий. Альтернативой клинического применения клеточных продуктов могут стать технологии, основанные на молекулярно-генетических исследованиях [3].

Изучению фиброгенеза печени посвящено большое количество работ и за последние десятилетия достигнуты значительные успехи в понимании клеточного источника внеклеточного матрикса и молекулярных медиаторов, регулирующих функции данных клеток. Следует отметить, что перевод этих знаний в клиническую практику по-прежнему ограничен. Одним из способов изучения молекулярных основ фиброгенеза является исследование дифференциальной экспрессии генов. Определение ключевых генов, меняющих свой профиль экспрессии при фиброзе печени, позволит выявить типы функциональных систем, задействованных при его прогрессировании [1, 2].

**Целью данной работы** является анализ научной литературы в области исследования перспективных генов-мишеней при развитии фиброза печени.

Стремительно развивающиеся методы молекулярной биологии расширяют возможности изучения генетической природы широкого спектра заболеваний человека. Высокопроизводительная технология секвенирования нового поколения (next generation sequencing, NGS) позволяет профилировать большие наборы данных по экспрессии генов, для получения полного представления о механизмах, лежащих в основе фиброза. Генная онтология (GO) предоставляет информацию о функции генов отдельных геномных продуктов на основе определенных характеристик. Этот анализ состоит из трех аспектов: молекулярные функции, биологические процессы и клеточные компоненты. Используя данные, накопленные в общедоступных базах (например, KEGG – киотская энциклопедия генов и геномов), и методы биоинформатики, можно систематически анализировать большие списки генов и проводить скрининг новых мишеней для лечения фиброза печени [4].

В поисках молекулярных маркеров учеными впервые был исследован набор экспрессируемых генов при фиброзе. Несмотря на значительное число проведенных исследований, признанные и используемые на практике генные прогностические и диагностические маркеры до сих пор отсутствуют. В 2016 году Chan et al. обнаружили, что в цирротически поврежденной печени существует паттерн экспрессии генов, связанный с воспалением, иммунным ответом и клеточным ростом [5]. Zhan Z. et al. предположили, что 25 генов (*COL1A2*, *COL1A1*, *COL6A3*, *COL3A1*, *COL5A2*, *COL5A1*, *COL4A1*, *COL4A2*, *COL4A3*, *COL4A4*, *DCN*, *COL14A1*, *LUM*, *COL15A1*, *THBS2*, *FBN1*, *ITGB8*, *CDH11*, *ADAMTS2*, *CTGF*, *VCAN*, *PCOLCE2*, *SPP1*, *VWF*, *CTSK*) проявляют себя при фиброзе печени. Вероятно, гены *THBS2*, *ITGB8*, *VWF* регулируют синтез

внеклеточного матрикса, а гены *ADAMTS2*, *PCOLCE2*, *CTSK* участвуют в его деградации [1, 6].

Исследования по профилированию экспрессии генов в цирротической печени позволили обнаружить изменения экспрессии следующих генов *COL1A1*, *COL1A2*, *COL3A1*, *COL5A2*, *COL8A1*, *COL12A*, *MCP1*, *LGALS3*, *CTGF*, *LCN* и *TIMP1*. Установлено, что гены *ITGBL1*, *TAF1*, *HNFA4* и *CAL* экспрессированы при фиброзе печени вирусной этиологии. Изменение в экспрессии генов *LUM*, *THBS2*, *FBN1* и *EFEMP1* были определены при неалкогольной жировой болезни печени. В других работах исследователи идентифицировали изменение экспрессии генов *COL6A1*, *COL6A2*, *COL6A3*, *PIK3R3*, *COL1A1*, *CCND2* при фиброзе как вирусной этиологии, так и при неалкогольной жировой болезни печени. Ряд ученых отмечают изменение экспрессии генов *TTK*, *NCAPG*, *TOP2A*, *CCNB1*, *CDK1*, *PRC1*, *RRM2*, *UBE2C*, *ZWINT*, *CDKN3*, *AURKA* и *RACGAP1* при гепатоцеллюлярной карциноме [7].

Однако, неизвестно, являются ли эти гены уникальными для отдельных патологий или они перекрываются. Важно отметить, что совместно экспрессируемые гены, участвующие в общебиологических процессах, не обязательно совместно регулируются. Следует отметить, что большинство полученных данных по экспрессии генов получено методом *in vitro*. В проведенных исследованиях экспрессируемые гены редко были разделены на функциональные группы по участию их в конкретном процессе и их главной роли в нем [8, 9].

Вместе с этим остается недостаточно данных, свидетельствующих об экспрессии генов в процессе прогрессирования фиброза в цирроз и гепатоцеллюлярную карциному. Часто исследователи не определяют степень выраженности (стадийности) фиброза и цирроза. По этой причине невозможно определить, как степень выраженности фиброза/цирроза влияет на экспрессию генов. Переход от хронического заболевания печени к циррозу является длительным процессом, который включает воспаление, неоангиогенез и фиброгенез. Каждый из процессов в разные моменты времени может проявляться различными каскадами генов. Следовательно, реальный результат экспрессии генов может не отражаться случайно выбранным моментом времени. При этом большинство исследований ограничиваются изучением только определенных стадий патологии. Это сказывается высокой вариабельностью данных и затрудняет сопоставления полученных результатов. Для разрешения этой научной неопределенности необходимы дальнейшие исследования, направленные на идентификацию ключевых генов и путей [9].

**Выводы.** Анализ литературы свидетельствует о недостаточности и противоречивости данных в области молекулярно-генетических механизмов регуляции печени при фиброзе и циррозе. Существует необходимость

дальнейших исследований, направленных на изучение дифференциальных профилей экспрессии генов и выявление генетических биомаркеров фиброза для прогноза его развития, диагностики и разработки антифиброзных препаратов.

**Список использованных источников:**

1. *Identification of key genes, pathways and potential therapeutic agents for liver fibrosis using an integrated bioinformatics analysis* / Z. Zhan [et al.] // *PeerJ*. 2019:e6645. doi: 10.7717/peerj.6645.
2. *Bioinformatics microarray analysis and identification of gene expression profiles associated with cirrhotic liver* / K.M. Chan [et al.] // *Kaohsiung J. Med. Sci.* 2016. Vol. 32 (4). P. 165-176. doi: 10.1016/j.kjms.2016.03.008.
3. *Characteristic gene expression profiles in the progression from liver cirrhosis to carcinoma induced by diethylnitrosamine in a rat model* / Y.F. Liu [et al.] // *J. Exp. Clin. Cancer Res.* 2009: doi: 10.1186/1756-9966-28-107.
4. *Transcriptomic Profiling of Obesity-Related Nonalcoholic Steatohepatitis Reveals a Core Set of Fibrosis-Specific Genes* / G.S. Gerhard [et al.] // *J. Endocr. Soc.* 2018. Vol. 2 (7). P. 710-726. doi: 10.1210/js.2018-00122.
5. *Single Cell RNA Sequencing Identifies Subsets of Hepatic Stellate Cells and Myofibroblasts in Liver Fibrosis* / O. Krenkel [et al.] // *Cells*. 2019. Vol. 8 (5). pii: E503. doi: 10.3390/cells8050503.
6. *AEBP1 expression increases with severity of fibrosis in NASH and is regulated by glucose, palmitate, and miR-372-3p* / G.S. Gerhard [et al.] // *PLoS One*. 2019. Vol. 14 (7): e0219764. doi: 10.1371/journal.pone.0219764.
7. *The Dynamic Chromatin Architecture of the Regenerating Liver* / A.W. Wang [et al.] // *Cell Mol. Gastroenterol. Hepatol.* 2020. Vol. 9 (1). P. 121-143. doi: 10.1016/j.jcmgh.2019.09.006.
8. *Multiple liver insults synergize to accelerate experimental hepatocellular carcinoma* / J.M. Henderson [et al.] // *Sci. Rep.* 2018. Vol. 8 (1):10283. doi: 10.1038/s41598-018-28486-8.
9. *Hepatic expression profiling identifies steatosis-independent and steatosis-driven advanced fibrosis genes* / D. Ramnath [et al.] // *JCI Insight*. 2018. Vol. 3 (14). e120274. doi: 10.1172/jci.insight.120274

УДК 316.334.5.

*Маверицэв Виктор, Кандидат біялагічных навук, дацэнт,  
БГПУ і.м. М. Танка, Мінск, Рэспубліка Беларусь*

**ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ  
У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ**

*Анотацыя:* рассмотрены особенности и перспективы формирования экологического воспитания, самовоспитания и экологической культуры современного педагога. Отмечается важность приобщения студентов педагогических вузов к экологической культуре.

*Ключевые слова:* экологическая культура, экологическое воспитание, экологическое образование.

*Mavrishchev Viktor, PhD (Biological Sciences), Associate Professor  
of the Department of General biology and botany, BSPU named after M. Tank  
Minsk, Republic of Belarus*

**FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE  
AT STUDENTS OF PEDAGOGICAL UNIVERSITIES**

***Abstract:** the features and prospects of the formation of environmental education, self-education and environmental culture of a modern teacher are considered. The importance of introducing students of pedagogical universities to environmental culture is noted.*

***Key words:** environmental culture, environmental education.*

Человечество стоит перед выбором нового пути развития цивилизации, в основе жизнедеятельности которого будет лежать этика разумной самодостаточности и моральной ответственности за сохранение биосферы. В данной связи экологическое образование, ориентированное на развитие экологического сознания и культуры во всех слоях общества, должно внести существенный вклад в установлении баланса между обществом и природой.

Эколого-педагогическое образование, призвано сыграть решающую роль в становлении новой экологической парадигмы развития общества, поскольку главной функцией учителя является трансформация новой идеологии и культуры, пробуждение у подрастающего поколения тревоги за будущее Земли, формирование экологического мировоззрения и навыков экосоциального поведения. Для этого учитель сам должен являться носителем экологической культуры [1].

Конкретно экологическое образование выполняет следующие функции: становление экологического сознания, формирование экологической компетентности, а также деятельностное отношение учащихся к основным экологическим проблемам.

В настоящее время дискутируется отношение ко многим подходам, касающимся экологического образования. Нас прежде всего интересует педагогическое образование, поскольку неперенным условием формирования педагогами личности учащегося в условиях глобального экологического кризиса и постчернобыльского синдрома должно стать осознание экологических императивов.

Цель работы современного педагога – обеспечение трансформации экологической культуры и экологического знания в культуру педагогического мышления и деятельности. Данная цель может быть достижима только при условии разработки новой экологической парадигмы педагогического образования, которая должна предусматривать условия создания такого системообразующего качества педагога как экологическая культура. Понятие экологическая культура педагога рассматривается с одной стороны как способ реализации сущностных сил человека, а с другой – как мера этой реализации в процессе экосоциального бытия в сфере педагогической деятельности.

Термин «экологическая культура» был введен С.Н. Глазачевым в работе «Экологическая культура учителя» [2]. Под экологической культурой понимается система ценностно-ориентированных экологических знаний, деятельности и отношений, которая проявляется в духовности и поступках как

часть общей культуры личности. Она реализуется во всех видах и результатах человеческой деятельности, связанных с познанием, использованием и преобразованием природы и общества.

Экологическая культура рассматривается как важнейшая часть педагогической культуры. При этом, по мнению И.Н. Пономаревой, в содержании понятия экологической культуры можно выделить три составных элемента: определенный уровень экологических знаний; определенный уровень экологического сознания и поведения в природе; определенный запас практических умений и навыков в деле охраны природы [6]. Таким образом, формирование экологической культуры должно быть основано на познании, научно обоснованном использовании и сохранении природы как уникальной ценности.

Объективность возможности обеспечения дидактической коррекции становления личности XXI века является новой социально-экологической функцией учителя. При этом экологический подход к достижению выбранной цели приобретает новую направленность, а именно: системное рассмотрение и изучение экологических явлений в их взаимосвязанности и взаимозависимости. Такой подход отличается от распространенного прежде всего тем, что он предполагает рассмотрение не отдельно взятых экологических реалий (бытовые и производственные потребности человека, различные проявления антропогенного воздействия, экологического кризиса и т.п.), а цельный глобальный анализ и рассмотрение экологической обстановки.

Насущной задачей при профессиональной эколого-педагогической подготовке преподавателя высшей и средней школы прежде всего является разработка теоретико-методологических основ формирования экологической культуры. При этом формирование понятия экологическое, категории, подразумевающей целостность мира и человека, вписанность человека в универсум, его динамику, является доминирующим при определении экологической парадигмы педагогического образования.

Экологизацию педагогического образования можно рассматривать как принцип, активно использующийся при выработке новой стратегии образования. Экологизация образования предполагает не возврат к более простой по сравнению с существующей структуре, не упрощение, «возвращение» к природе или в исходное почти природное первобытное состояние, но создание более сложной структуры, в которой были бы отражены все связи — пространственные и временные.

До сих пор остаются актуальными слова О. Леопольда о проблеме охраны окружающей природы, сказанные им еще в 30-х гг. XX в.: «Несмотря на почти сто лет пропаганды, развитие этой охраны идет черепашьям шагом, и ограничивается главным образом благочестивыми вздохами на бумаге и

красноречием на съездах и конференциях... Обычно рекомендуется всемерно расширять экологическое просвещение» [3, с. 121]. Спорить этим не приходится.

Н.Н.Моисеев, разрабатывавший основы экологического образования, прямо указывал, что важно «внедрить в сознание людей понимание абсолютной необходимости выполнения установленных правил взаимоотношения природы и общества – это задачи, которые способны решить только люди высокой гуманитарной культуры. Так рождается объективная необходимость в подготовке учащихся, получивших достаточно широкое гуманитарное образование, и обладающих достаточным кругозором в области естественных наук» [5, с. 14].

Экологическое образование содействует развитию новой образовательной парадигмы, утверждающей принцип гуманизма, – признание приоритета природных факторов человеческого бытия перед социальными.

В качестве приоритетного основополагающего принципа экологического образования должна быть положена концепция устойчивого развития. Под последним понимается развитие, обеспечивающее удовлетворение нужд существующего поколения, которое не подвергает риску возможность будущих поколений удовлетворять свои нужды. Образование для устойчивого развития направлено на формирование понимания законов природы и последствий их нарушения. Оно предполагает работу на уровне формального (школы, вузы, факультеты повышения квалификации) и неформального образования.

Оптимальное соединение экологического образования с подготовкой по другим дисциплинам гуманитарного и естественно-технического цикла в контексте концепции устойчивого развития обеспечит необходимую системность педагогического процесса. Экологизация образования синтезирует такие протекающие в нем процессы как информация, интенсификация, индивидуализация и гуманизация. Ориентация экологической подготовки студентов на содействие реализации модели устойчивого развития - важный шаг в направлении приближения современной системы образования к запросам времени.

Основное направление при разработке концептуальной модели эколого-педагогической подготовки будущего учителя заключается в формировании в сознании учащихся осознания механизмов экологических законов и последствий их нарушения в природе под воздействием деятельности человека на региональном материале в ходе самостоятельного решения экологических задач. Сформированные умения как виды деятельности способствуют «переносу» обобщенного способа решения экологических задач на широкий круг региональных задач и организации самостоятельной познавательной деятельности.

Современный экологический подход к педагогическому образованию должен основываться на системном исследовании и анализе экологических явлений в их взаимосвязанности и взаимозависимости. Сложность вопроса заключается в том, что феномен экологической культуры связывает воедино два самостоятельных понятия – «экологию» и «культуру», которые в научной литературе пока не получили общепринятого определения. По мнению А.В. Яблокова [7], экологический подход стал всеобщим и сейчас трудно говорить об экологии как об отдельной науке; это скорее особое видение любого процесса исследований – от культуры до внутриклеточных процессов.

Исходя из этого, экологическая культура личности вообще и будущего учителя в частности не может рассматриваться односторонне. Это понятие включает в себя комплекс философских, психологических, культурологических, биологических, педагогических, социологических проблем и является, на наш взгляд, производным из духовной культуры; ибо, мы знаем, что любой стереотип, если он есть, работает «автоматически» и на всех уровнях. Отсюда, становление его – комплексный, многоуровневый процесс.

Экологическая культура человека, как отмечает академик Б.Т.Лихачев (1993), «органично связана с личностью в целом, она возникает как новое психическое образование, рассматриваемое как единство соответственно развитых сознания и эмоционально-психических состояний. Ядром такого сознания является особым образом ориентированная умственная аналитико-синтезирующая способность человека, гарантирующая научно-обоснованное включение в природу, жизнь общества, имея в виду сохранение их равновесия» [4, с. 20].

Развитие экологического знания, передовой опыт и современная экологическая обстановка в мире требуют новых подходов и новых концептуальных идей. Экологическое образование – это новая область педагогической теории и практики, осваиваемой с позиции новой научно-исследовательской парадигмы, с позиций целостного подхода. Таким подходом является экологический подход. Суть обновления, вносимого экологическим подходом в образование заключается в переходе от анализа обособливаемых, отдельно рассматриваемых явлений – в том числе и такого сложного явления, как человек, его потребности, интересы, его «благо» – к анализу явления как системы, включенной в более крупную систему, к изучению явлений в их взаимосвязанности, взаимозависимости.

### **Список литературы:**

1. Бобылева Л. А. О воспитании экологической культуры. *Высшее образование в России*. 2005. №3. С. 132-135.
2. Глазачев С.Н. Экологическая культура учителя: Исследования и разработки экогуманитарной парадигмы. М.: Современный писатель. 1998. 32 с.
3. Леопольд О. Календарь песчаного царства. М.: Мир, 1983. 216 с.

4. Лихачёв Б.Т. Экология личности. Педагогика. 1993. № 2. С.19-21
5. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез и цивилизованные разломы. Эколого-политический анализ. Вопросы философии. 1995. №1. С. 3–30.
6. Пономарева И.Н. Экологическое образование в российской школе: История. Теория. Методика: Учебное пособие. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2005. 415 с.
7. Яблоков А. В. Развитие экологических исследований в СССР. Вестник АН СССР. 1989. № 9. С.89-94.

УДК 57.017.32:58.035.4:634.752

*Мороз Диана*, кандидат биологических наук, доцент,  
*Шпак Маргарита*, магистр сельскохозяйственных наук, преподаватель,  
УО «Барановичский государственный университет»  
Барановичи, Беларусь

## **ВЛИЯНИЕ ПОСЛЕДЕЙСТВИЯ СВЕТОДИОДНОГО ОСВЕЩЕНИЯ НА РОСТ И РАЗВИТИЕ РАСТЕНИЙ-РЕГЕНЕРАНТОВ ЗЕМЛЯНИКИ САДОВОЙ *FRAGARIA* × *ANANASSA DUCH*. В УСЛОВИЯХ ОТКРЫТОГО ГРУНТА**

*Аннотация.* В данной статье рассматривается влияние различного спектрального состава света на этапе адаптации после культивирования *in vitro* на последующий рост и развитие растений-регенерантов земляники садовой *Fragaria* × *anapassa Duch*. в полевых условиях. Показано положительное последствие СИД с большей долей красного спектра света на биометрические показатели земляники садовой в естественных условиях.

*Ключевые слова:* земляника садовая *Fragaria* × *anapassa Duch*, растения-регенеранты, морфогенез, светодиодные осветители, адаптация, последствие освещения.

*Moroz Diana*, PhD (Biological Sciences), Associate Professor,  
*Shpak Margaryta*, Master of Agricultural Sciences, lecturer,  
UO "Baranovichi State University"  
Baranovichi, Belarus

## **USE OF LED LIGHTING AND ITS AFTEREFFECTS ON THE STRAWBERRY *FRAGARIA* × *ANANASSA DUCH* REGENERATE PLANT ADAPTATION**

*Abstract.* This article deals with the effect of LED lighting of various compositions on the strawberry *Fragaria* × *Ananassa Duch* regenerated plants. A positive aftereffect of lighting with a greater share of red on the growth and development of strawberry microclones in open ground was shown.

*Key words:* strawberry *Fragaria* × *Ananassa Duch*, regenerant plants, morphogenesis, LED, adaptation, lighting aftereffect.

Одним из наиболее перспективных и востребованных способов получения оздоровленного посадочного материала растений является клональное микроразмножение [6, с. 57-60, 4, с. 15-25, 3, с. 15-34]. В настоящее время в биотехнологической практике получения растений все большее распространение приобретает использование светодиодного освещения [1, с. 273-303, 2, с. 1-9]. Применяя определенные спектральные характеристики можно регулировать



морфогенез растений на каждой из ступеней данного процесса, в том числе и на этапе адаптации к нестерильным условиям [4, с. 101-107]. Однако, представляет интерес и дальнейшее наблюдение за ростом и развитием полученных растений в условиях открытого грунта.

Целью данной работы было оценить влияние различного спектрального состава света на этапе адаптации после культивирования *in vitro* на последующий рост и развитие растений-регенерантов земляники садовой *Fragaria × ananassa* Duch. в полевых условиях.

Материалы и методы. Работа выполняется при поддержке Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований (договор № Б18М-147). Растения-регенеранты земляники садовой ремонтантного гибрида Мерлан в течение 30 дней выращивались в условиях *in vitro* на безгормональной искусственной питательной среде по прописи Мурасиге-Скуга половинного состава (далее 1/2 МС). Соблюдались следующие условия культивирования: температура +23-25 °С, влажность воздуха — 70 %, световой режим 16/8 часов. По истечении указанного срока, растения пересаживались в стерильный торфяной грунт в горшки емкостью 0,5 л, которые затягивались пленкой для создания условий повышенной влажности. Физические характеристики оставались неизменными. Полив осуществлялся по мере необходимости: сначала питательным раствором 1/2 МС, а затем дистиллированной водой. Спустя месяц, по мере отрастания растений и появления новых листьев, в пищевой пленке делали небольшое вентиляционное отверстие для приспособления растений к условиям более низкой влажности. В лабораторных условиях использовались следующие варианты освещения: контроль — люминесцентные лампы белого света Cool Daylight (765 нм) марки OSRAM с мощностью напряжения 36 Вт; вариант 1 — светодиодные осветители TL-PROM FITO 159 RS, пропорции спектра: 730 нм—13%, 660 нм —17%, 450 нм —70%; (синий); вариант 2 — светодиодные осветители TL-PROM FITO 150 VR, пропорции спектра: 730 нм —13%, 660 нм —37%, 450 нм —50%; (белый); вариант 3 — светодиодные осветители TL-PROM FITO 135 UN, пропорции спектра: 730 нм — 58%, 660 нм — 37%, 450 нм —29%. (красный). Плотность потока фотонов во всех вариантах составляла 250 мкмоль/м<sup>2</sup>с. Через месяц культивирования в лабораторных условиях «горшечные» растения земляники садовой выставлялись под естественное освещение на 2 недели. По истечении данного периода времени осуществлялась высадка растений в открытый грунт. Для предотвращения дальнейшего развития сорняков участок укрывался агроспанбондом. Схема посадки растений 25 × 25 см. Полив осуществлялся водой по мере необходимости.

На этапе адаптации в лабораторных условиях состояние растений оценивалось по следующим признакам: количество корней (шт.), длина корней

(см), высота микророзетки (см), количество листьев (шт.), сырая и сухая массы розеток и корневой системы (г). Статистическую обработку экспериментальных данных проводили при помощи программы MS Excell 2007.

Анализ данных показателей при выращивании в лабораторных условиях показал, что в условиях *in vitro* синий свет стимулирует корнеобразование и увеличение биомассы. При переносе растений в условия *ex vitro* синий свет также способствовал развитию корневой системы за счет увеличения длины, количества и объема корней. Однако, большее накопление сухой биомассы наблюдалось при белом светодиодном и люминесцентном освещении. Дальнейшее культивирование растений в условиях постепенного снижения влажности, также подтверждает эффективность использования светодиодного освещения по сравнению с люминесцентными лампами [5, с. 74-80].

При высадке растений в полевые условия на протяжении первых 4-х недель вегетации оценивались следующие показатели как: приживаемость (%) и количество растений с несколькими точками роста (%).

Важным показателем качества полученного посадочного материала является его приживаемость в условиях открытого грунта. Спустя неделю после высадки в открытый грунт приживаемость растений всех вариантов составила 100%. Однако через месяц часть растений во всех вариантах отмерла из-за недостаточного развития корневой системы. Снизилось и количество точек роста. Через месяц растения адаптировались и их количество оставалось неизменным, таблица 1.

Таблица 1

**Влияние последействия светодиодного освещения различного спектрального состава на приживаемость растений-регенерантов земляники садовой (*Fragaria×ananassa*Duch.) в условиях открытого грунта**

№ п / п	Вариант	Приживаемость, %		Растения с несколькими точками роста, %		
		Через 1 неделю	Через 4 недели	До высадки в открытый грунт	Через 1 неделю	Через 4 недели
1	Контроль	100,0	93,3	13,3	6,7	0,0
2	Вариант 1	100,0	80,0	40,0	26,7	16,7
3	Вариант 2	100,0	100,0	40,0	40,0	20,0
4	Вариант 3	100,0	80,0	40,0	33,3	25,0

Исходя из полученных данных, можно сделать вывод, что растения, выращенные при различных вариантах освещения, обладают разным адаптивным потенциалом. Можно отметить, что при соотношении красной и синей области спектра 1:1 формируются растения с наибольшим адаптационным потенциалом, приживаемость через месяц после высадки составила для контрольного варианта (люминесцентные лампы) – 93,3 %, для варианта 2 – 100%. Следует отметить, что качество освещения также влияет на закладку

дополнительных точек роста и при светодиодном освещении этот показатель значительно выше, чем при люминесцентном. Однако, в процессе культивирования растений в условиях открытого грунта эти дополнительные точки роста отмирают. Так, в контрольном варианте все растения к концу 4 недели вегетации имели только одну точку роста, а среди тех, что освещались светодиодами наибольший процент был отмечен для растений 2 и 3 вариантов.

Установлено, что растения, выращенные под светодиодными осветителями, спустя 2 недели после пересадки в открытый грунт обладали лучшим адаптивным потенциалом по сравнению с контрольной группой. Также отмечено положительное влияние синего спектра света на растения по сравнению с красным.

На протяжении последующего периода вегетации в открытом грунте у растений были оценены следующие биометрические характеристики: количество точек роста (шт.), высота материнской розетки (см), высота дочерней розетки (см), количество листьев на материнской и дочерней розетках (шт.), количество тройчатых листьев (%) и длина средней листовой пластинки (см).

На втором месяце вегетации высота розетки несколько уменьшилась, что можно объяснить изменением структуры листа и уменьшением его черешка. К третьему месяцу культивирования – высота розетки снова увеличилась. При этом увеличилось и количество листьев, хотя общая высота розетки не изменилась, количество листьев было достоверно больше у растений, которые проходили адаптацию *ex vitro* при светодиодном освещении, таблица 2.

*Таблица 2*

**Влияние последствия светодиодного освещения различного спектрального состава на биометрические показатели растений-регенерантов земляники садовой (*Fragaria×ananassa* Duch.) в условиях открытого грунта (\* отмечены варианты достоверно отличающиеся от контрольного).**

№ п/п	Вариант	Дата	Количество точек роста, шт	Высота материнской розетки, см	Высота дочерней розетки, см	Количество листьев на материнской розетки, шт	Количество листьев на дочерней розетки, шт
1	Контроль	19.06	1,1 ± 0,06	4,5 ± 0,20	2,9 ± 0,00	6,7 ± 0,35	5,0 ± 0,00
2		20.07	1,0 ± 0,00	3,5 ± 0,18	-	6,9 ± 0,47	-
3		21.08	<b>1,0 ± 0,00</b>	<b>6,1 ± 0,34</b>	-	<b>15,1 ± 1,16</b>	-
4	Вариант 1	19.06	1,3 ± 0,12	5,9 ± 0,20	3,6 ± 0,42	7,9 ± 0,37	7,5 ± 0,65
5		20.07	1,2 ± 0,11	3,6 ± 0,31	3,0 ± 0,00	8,8 ± 0,79	6,3 ± 0,54
6		21.08	<b>1,1 ± 0,08</b>	<b>5,9 ± 0,44</b>	<b>6,0 ± 0,00</b>	<b>18,6* ± 1,54</b>	<b>13,0 ± 0,00</b>
7	Вариант 2	19.06	1,3 ± 0,16	6,0 ± 0,18	3,2 ± 0,65	6,3 ± 0,25	4,8 ± 0,48
8		20.07	1,2 ± 0,12	4,0 ± 0,40	3,2 ± 0,12	8,8 ± 0,51	6,4 ± 0,63
9		21.08	<b>1,2 ± 0,11</b>	<b>6,5 ± 0,39</b>	<b>5,9 ± 0,07</b>	<b>17,9* ± 1,01</b>	<b>10,0 ± 0,56</b>
10	Вариант 3	19.06	1,3 ± 0,13	6,2 ± 0,18	3,2 ± 0,42	6,4 ± 0,36	5,0 ± 0,52
11		20.07	1,3 ± 0,13	4,5 ± 0,36	4,1 ± 1,13	9,1 ± 0,51	6,5 ± 0,68
12		21.08	<b>1,3 ± 0,13</b>	<b>7,1* ± 0,30</b>	<b>6,4 ± 0,56</b>	<b>19,8* ± 1,15</b>	<b>9,3 ± 1,71</b>

Следует отметить, что если в июне у растений количество тройчатых листьев составляло 50% для всех вариантов, то уже через месяц все листья имели характерную тройчатую структуру (таблица 3). При этом в первый месяц культивирования в открытом грунте длина средней листовой пластинки была значительно выше у вариантов, адаптированных при светодиодном освещении по сравнению с контролем. Однако, при дальнейшем выращивании растений различие нивелировалось для всех вариантов, за исключением варианта 3.

Таким образом, условия освещения растений на этапе адаптации к нестерильным условиям в лабораторных условиях оказывают влияние на процесс укоренения в открытом грунте. Наилучшие показатели были получены для варианта с белым светодиодным освещением (вариант 2).

Таблица 3

**Влияние последствия светодиодного освещения различного спектрального состава на морфогенез листьев растений-регенерантов земляники садовой (*Fragaria* × *ananassa* Duch.) в условиях открытого грунта (\* отмечены варианты достоверно отличающиеся от контрольного).**

№ п/п	Вариант	Количество тройчатых листьев, %			Длина средней листовой пластинки, мм		
		19.06	20.07	21.08	19.06	20.07	21.08
1	Контроль	53,4 ± 5,75	100	100	10,5 ± 0,27	20,3 ± 1,39	29,1 ± 1,48
2	Вариант 1	50,4 ± 2,85	100	100	13,9* ± 0,49	21,6 ± 1,08	29,4 ± 1,27
3	Вариант 2	47,3 ± 2,17	100	100	15,0* ± 0,46	22,0 ± 1,47	31,7 ± 1,41
4	Вариант 3	47,0 ± 4,08	100	100	13,4* ± 0,41	23,3* ± 0,81	33,2* ± 1,67

Последствие различных вариантов освещения оказывает положительный эффект на процессы морфогенеза растений земляники садовой. Для растений, адаптированных *ex vitro* под светодиодным освещением с большей долей красного света, была зафиксирована достоверно большая длина листовой пластинки по сравнению с контролем, а также большее количество листьев.

**Список литературы:**

1. Dutta Gupta S. *Light Emitting Diodes for Agriculture: Smart Lighting*. Springer Nature Singapore Pte Ltd., 2017. P.273-303.
2. Hung C. [et al.] *LED light for in vitro and ex vitro efficient growth of economically important highbush blueberry (*Vaccinium corymbosum* L.)*. *Acta Physiologia Plantarum*. 2016. Vol. 38:152. P. 1—9. doi:10.1007/s11738-016-2162-0.
3. Линник, Т. А. *Повышение эффективности способов размножения сортов земляники садовой (*Fragaria* × *ananassa* Duch.), характеризующийся низкой усообразующей способностью* : дис. на соиск. учен. степ. канд. сельхоз. наук (06.01.05) ФГБНУ ВНИИО. Москва, 2014. 141 с.
4. Мороз Д.С., Шпак М.Ю., Петровская Е.А. *Влияние света светодиодных осветителей различного спектрального состава на адаптацию растений-регенерантов земляники садовой *Fragaria* × *Ananassa* Duch. к нестерильным условиям. Перспективы развития науки в современном мире: Сб. ст. по мат. XV международной научно-практической конференции, Уфа: Изд. Дендра, 2019. С. 101—107.*
5. Мороз Д.С., Шпак М.Ю., Петровская Е.А., Медведик С. Е. *Особенности адаптации меристемных растений земляники садовой *Fragaria* × *ananassa* Duch. в условиях*

светодиодного освещения. Вестник БарГУ. Серия биологические и сельскохозяйственные науки 2019. Выпуск 7. С. 73-82.

6. Никонович Т.В., Иванистов А.Н., Французёнок В.В. Биотехнология в растениеводстве: курс лекций. Горки: БГСХА, 2017. 84 с.

УДК 504.06: 575.856(476) (047.31)

**Дробот Надежда, Островская Анастасия, Остапчик Виктория,  
Мозгова Галина, к.б.н**

Государственное научное учреждение  
«Институт генетики и цитологии НАН Беларуси», Минск, Республика Беларусь

## **ЦИФРОВАЯ КАПЕЛЬНАЯ ПЦР – ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧНЫЙ ПОДХОД ДЛЯ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ОПРЕДЕЛЕНИЯ АБСОЛЮТНОГО КОЛИЧЕСТВА ДНК-МИШЕНЕЙ**

**Аннотация.** Цифровая капельная ПЦР (ddPCR) является усовершенствованным методом полимеразной цепной реакции и позволяет определять абсолютное количество ДНК-мишеней в исследуемых образцах за счет разделения реакционной смеси на множество капель и проведения реакции амплификации с последующей регистрацией сигнала в каждой капле отдельно. Метод ddPCR обладает рядом преимуществ, которые делают его наиболее подходящим для детекции и количественного определения абсолютного содержания ДНК-мишеней в биологических образцах, пищевых продуктах, продовольственном сырье и кормах. В работе рассмотрен принцип метода ddPCR и подход к идентификации и определению абсолютного количества наиболее часто выявляемой на рынке Республики Беларусь разрешенной ГМ-линии сои MON 89788.

**Ключевые слова:** ГМО, ПЦР, цифровая капельная ПЦР, ГМ-линии

**Drobat Nadezhda, Astrouskaya Anastasiya, Astapchyk Viktoriya  
Mozgova Galina, PhD**

The State Scientific Institution  
«Institute of Genetics and Cytology of the National Academy of Sciences of Belarus»,  
Minsk, Republic of Belarus

## **DROPLET DIGITAL PCR – A HIGH-TECH APPROACH FOR IDENTIFICATION AND DETERMINATION OF THE ABSOLUTE QUANTITY OF DNA-TARGETS**

**Abstract.** Droplet digital PCR (ddPCR) is an improved technique of polymerase chain reaction, which allows to determine the absolute quantity of DNA targets in the samples under study by dividing the reaction mixture into many drops and carrying out an amplification reaction with the subsequent signal registration in each drop separately. The ddPCR technique has a number of advantages making it the most appropriate for the detection and quantification of the absolute quantity of DNA targets in biological samples, food products, food raw materials and feeds. The article describes a ddPCR principle and an approach to the identification and determination of the absolute quantity of the most commonly detected and allowed GM soybean line MON 89788 on the market of the Republic of Belarus.

**Keywords:** GMO, PCR, droplet digital PCR, GM-lines

В настоящее время все больше возрастает промышленное использование генетически модифицированных организмов (ГМО) в хозяйственной деятельности и медицинской практике. Трансгенные растения производятся в промышленных масштабах в 22 странах мира на площадях более 114,3 млн. гектаров. По данным Международной службы по сбору агробιοтехнологических заявок в 2019 г. прошли оценку рисков и официально одобрены для реализации в отдельных странах мира более 505 ГМ-линий растений [11].

Ряд стран мира установил порог для допуска на рынок и точной маркировки такой продукции, при этом пороги маркировки в некоторых странах относительно низкие. Например, в Европейском Союзе определено, что необходимо маркировать пищевые продукты, которые содержат, состоят или произведены из разрешенных ГМО и уровень содержания которых превышает порог 0,9% [9]. Для кормов, в состав которых входит ГМО, и авторизация которых соответствующими компетентными органами находится на стадии одобрения либо истекла, порог составляет 0,1% [10].

По законодательству Республики Беларусь маркировка разрешенных на территории страны и неразрешенных ГМО и продуктов питания, кормов, полученных из ГМО, проводится при условии, если содержание генетически модифицированных компонентов составляет 0,9% и выше [4, 5]. В связи с необходимостью точной детекции низких концентраций ДНК-мишеней, методы идентификации ГМО должны соответствовать целому ряду требований, включая точность, воспроизводимость, повторяемость и др. [16].

Возрастающее количество ГМО на мировом рынке требует разработки новых подходов скрининга, направленных на выявление как можно большего количества ГМ-линий в ходе одного анализа, а также точного обнаружения неразрешенных ГМ-линий, концентрация которых в образце, как правило, низкая.

Метод молекулярной диагностики – полимеразная цепная реакция в режиме реального времени (RT-PCR) является наиболее точным методом обнаружения и количественного определения ГМО, “золотым стандартом” для детекции ГМ-линий [15]. Количественное содержание ГМ-линий определяется, как соотношение между ГМ-событием (специфической нуклеотидной последовательностью, уникальной для данной ГМ-линии) и геном “домашнего хозяйства” (геном, который экспрессируется практически во всех тканях и клетках на относительно постоянном уровне).

Для решения вышеназванных задач активно ведутся работы по усовершенствованию методологии качественного и количественного анализа ДНК-мишеней в исследуемых образцах с использованием нового высокоточного метода - капельной цифровой ПЦР (DropletDigital PCR, ddPCR) [3]. По сравнению с традиционной количественной ПЦР (qRT-PCR), ddPCR

обеспечивает абсолютный подсчёт числа копий трансгенной последовательности ДНК напрямую без использования промежуточных измерений, например, определения порогового значения цикла (Ct). Результаты, полученные с помощью ddPCR по сравнению с qRT-PCR, имеют линейный характер, и метод способен обнаруживать и количественно оценивать низкие уровни ГМО.

Метод находит применение во многих областях диагностики, когда необходимо точно определить ДНК-мишень, присутствующую в образце в очень низкой концентрации. ddPCR начинает активно применяться как в фундаментальных исследованиях (анализ копийности гена, валидация и количественная оценка библиотек NGS, транскриптомные исследования), так и в прикладных исследованиях (в онкодиагностике для количественной оценки труднодиагностируемых мутаций, точной количественной оценки вирусной нагрузки, определение титра патогена, для детекции ГМО) [3].

Метод ddPCR позволяет определять абсолютное количество ДНК-мишеней в исследуемых образцах за счет разделения реакционной смеси на множество капель и проведения реакции амплификации. В каждой сгенерированной капле проходит качественная реакция, результат которой (положительный или отрицательный) детектируется по каналам FAM и HEX независимо от амплитуды сигнала. Положительные капли, содержащие как минимум одну копию ДНК-мишени, показывают повышенную флуоресценцию, по сравнению с отрицательными каплями, при этом программное обеспечение вычисляет количество положительных и отрицательных капель для каждого флуорофора в каждом образце. Данный метод характеризуется точностью, уменьшением количества ошибок реакции амплификации, упрощением процедуры количественного анализа. Точность метода обусловлена массовым разделением образцов по каплям, что позволяет идентифицировать минимальные различия между целевыми последовательностями ДНК анализируемых образцов. Увеличение соотношения сигнал-шум существенно упрощает определение редких целевых последовательностей за счет снижения степени конкуренции с многокопийными молекулами-матрицами. По сравнению с qRT-PCR, метод позволяет провести абсолютный подсчёт ДНК-мишени без необходимости построения стандартной кривой, при этом возможность смещения минимизирована [6, 7]. Благодаря тому, что оценка количества ДНК осуществляется по конечной точке реакции амплификации, что делает её устойчивой к ингибиторам реакции, а результат анализа не зависит от эффективности ПЦР, то методом ddPCR можно обнаружить и провести количественную оценку ГМО с низкой концентрацией в образце, что значительно снижает ошибку эксперимента.

ddPCR QX200 (Bio-Rad, США) позволяет, в зависимости от решаемых задач, проводить ПЦР с использованием как TaqMan-зондов, так и интеркалирующего красителя EvaGreen. Для детекции ГМО наиболее точным является метод, основанный на системе TaqMan [3], в котором используются синтетические олигонуклеотидные зонды, несущие на 5'-конце флуорофор, а на 3'-конце – органическую молекулу, способную гасить флуоресценцию молекулы флуорофора.

Для апробации методики ddPCR был использован образец с концентрацией разрешённой ГМ-линии сои MON89788 (400 копий/мкл), что было ранее определено методом qRT-PCR, и референсный материал ГМ-линии сои MON89788 (AOCS, США).

Для экстракции ДНК из референсного материала использован коммерческий набор «Реагенты для очистки ДНК «АртДНК» ООО «АртБиоТех» (Республика Беларусь) [1]. Для детекции ГМ-линии в дуплекс -реакции использованы праймеры и зонды согласно [8].

Генерация капель осуществлялась в генераторе микродисперсионных капель QX200 (Bio-Rad, США) по инструкции производителя [2]. Для генерации капель использовали: 20 мкл ПЦР-смеси, содержащей 2х PCR Mix for probe (Bio-Rad, США), смесь праймеров и зондов, тотальной ДНК и масло для генератора капель (Bio-Rad, США) согласно инструкции производителя [3].

Полимеразная цепная реакция проводилась с использованием термоциклера CFX 96 (Bio-Rad, США) в 40 мкл реакционной смеси, отобранной после генерации капель. Реакция амплификации осуществлялась согласно стандартному протоколу. Оптимальная температура отжига праймеров трансгена и эндогена была подобрана экспериментально.

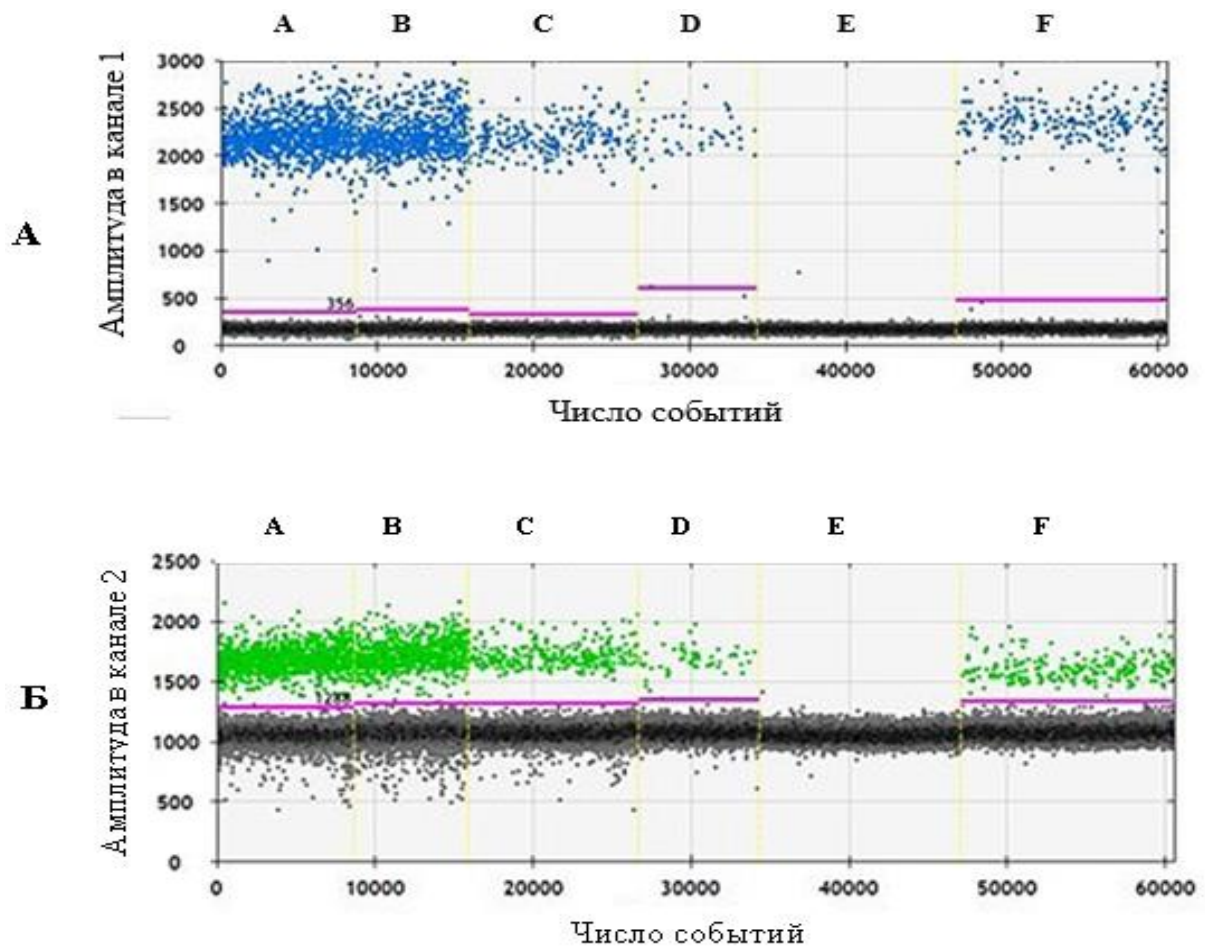
Анализ результатов проводился с использованием оборудования QX200 Droplet Reader (Bio-Rad, США) согласно инструкции [12].

Результаты исследования ddPCR отображаются в виде графика (рисунок 1), представляющего зависимость интенсивности сигнала флуоресценции (амплитуда в канале) каждой капли образца (ось Y) от числа событий (ось X). Все капли, расположенные выше пороговой линии, оцениваются как положительные, капли, расположенные ниже пороговой линии, – отрицательные. Ридер капель определяет долю положительных капель трансгена и «гена домашнего хозяйства» (эндоген), по отношению к которому рассчитывается процентное содержание ГМ-линии. Разделение капель на положительные и отрицательные происходит на основании значения их флуоресценции. Число положительных и отрицательных капель используется для расчета концентраций трансгена и эндогена [13, 14].

Анализ референсного материала разрешённой ГМ-линии сои MON 89788, проведённый в 2-х кратной повторности при 10х и 100х разведениях, показал



воспроизводимость данных. Полученное процентное содержание ГМ-линии в референсном материале соответствует содержанию, заявленному в сертификате качества.



А – трансген, Б – эндоген;  
А, В – 10х разведение референсного материала;  
С, D – 100х разведение референсного материала;  
Е – отрицательный контроль (Neg); F – исследуемый образец в 1х разведении

**Рисунок 1. Результаты испытания референсного материала ГМ-линии сои MON 89788 и исследуемого образца**

По результатам анализа исследуемого образца в 1х разведении установлено, что число копий ГМ-линии MON89788 составило 420 копий/мкл. При сравнении результатов, полученных с помощью методов ddPCR и qRT-PCR можно утверждать о более высокой чувствительности метода ddPCR по отношению к qRT-PCR.

На основании полученных результатов можно говорить об успешной апробации дуплекс-реакции методом ddPCR для определения разрешенной ГМ-линии сои MON 89788. Следующим этапом станет апробация дуплекс-реакции методом ddPCR для других разрешённых ГМ-линий сои в Республике Беларусь и разработка мультиплекс-реакции с последующей валидацией методики.

**Список использованных источников**

1. Инструкция по применению Реагентов для очистки ДНК «АртДНК» ООО «АртБиоТех». URL: <http://www.qpcr.by/images/Instructions/ArtDNA.pdf>. Дата доступа: 15.03.2020.
2. Руководство по эксплуатации Генератора капель QX200 URL:<http://www.bio-rad.com/ru-ru/applications-technologies/planning-droplet-digital-pcr-experiments?ID=MDV33OKG4>. Дата доступа: 14.03.2020.
3. Руководство по эксплуатации системы капельной цифровой ПЦР. URL:[https://www.bio-rad.com/webroot/web/pdf/lsr/literature/Bulletin\\_6407.pdf](https://www.bio-rad.com/webroot/web/pdf/lsr/literature/Bulletin_6407.pdf). Дата доступа: 21.02.2020.
4. Тексты документа ВСП от 10.02.2011 № 10. URL: <http://tnpa.by/#!/FileText/357753/260053>. Дата доступа: 19.03.2020.
5. ТР ТС 015/2011 Технический регламент Таможенного союза «О безопасности зерна» (с изменениями на 15 сентября 2017 года), Технический регламент Таможенного союза от 09 декабря 2011 года №ТР ТС 015/2011, Технический регламент. URL: <http://docs.cntd.ru/document/902320395>. Дата доступа: 19.03.2020.
6. Цифровая капельная ПЦР – перспективный технологический подход к количественному профилированию микро рРНК / Киселева Я.Ю. [и др.] / Биомедицинская химия. 2015. Т. 62, вып. 4. С. 403-410.
7. An Overview of Plant Phenolic Compounds and Their Importance in Human Nutrition and Management of Type 2 Diabetes / D. Lin [и др.] // *Molecules*. 2016. Т. 21. № 10.
8. Development and inter-laboratory assessment of droplet digital PCR assays for multiplex quantification of 15 genetically modified soybean lines / A.B. Košir [и др.] // *Sci Rep*. 2017. Т. 7.
9. European Commission Regulation (EC) No. 1829/2003 of the European Parliament and of the Council of 22 September 2003 on genetically modified food and feed. *Off J Eur Union L*. 2003;268:1–23.
10. European Commission Regulation No. 619/2011 of 24 June 2011 laying down the methods of sampling and analysis for the official control of feed as regards presence of genetically modified material for which an authorization procedure is pending or the authorization of which has expired. *Off J Eur Union L*. 2011; 166:9–15.
11. GM Approval Database | GMO Database | GM Crop Approvals - ISAAA.org. URL:<http://www.isaaa.org/gmapprovaldatabase/default.asp>. Дата доступа: 19.03.2020.
12. QX200TM Droplet Reader and QuantaSoftTM Software Instruction Manual. URL: <http://www.bio-rad.com/webroot/web/pdf/lsr/literature/10031906.pdf>. Дата доступа: 14.03.2020.
13. Sanders, R. Evaluation of digital PCR for absolute DNA quantification / R. Sanders, Huggett J.F., Bushell C.A., Cowen S., Scott D.J., Foy C.A. // *An.Chem. Journal*. 2011. № 83. P: 79-78.
14. Sanders R., Mason D.J., Foy C.A., Huggett J.F. Evaluation of digital PCR for absolute RNA quantification. // *PLoS One*. 2013. № 8.
15. Demeke, T., Dobnik D. Critical assessment of digital PCR for the detection and quantification of genetically modified organisms // *Anal Bioanal Chem*. 2018. Vol. 410, № 17. P. 4039-4050.
16. Multiplex quantification of four DNA targets in one reaction with Bio-Rad droplet digital PCR system for GMO detection / D. Dobnik [et al.] // *Sci Rep*. 2016. Vol. 6, № 1. P. 35451.

УДК: 633.111.1:575.113.2

**Фомина Елена**, научный сотрудник,  
Институт генетики и цитологии НАН Беларуси  
Минск, Республика Беларусь  
**Кулинкович Сергей**, к.с.-х.н., заведующий лабораторией,  
Научно-практический центр НАН Беларуси по земледелию  
Жодино, Республика Беларусь  
**Аношенко Борис**, к.б.н., доцент, заведующий лабораторией,  
Центральный ботанический сад НАН Беларуси  
Минск, Республика Беларусь  
**Урбанович Оксана**, д.б.н., доцент, заведующая лабораторией,  
Институт генетики и цитологии НАН Беларуси  
Минск, Республика Беларусь

## **ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ АЛЛЕЛЬНОГО СОСТАВА ГЕНОВ *TACWI-A1*, *TAGW2*, *TASUS2-2B*, *RHT-B1*, *RHT-D1*, *RHT8* И *TASAP-A1* НА ПОКАЗАТЕЛИ ПРОДУКТИВНОСТИ В КОЛЛЕКЦИИ СОРТОВ МЯГКОЙ ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ (*TRITICUM AESTIVUM* L.) В УСЛОВИЯХ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ**

*Исследовано 79 образцов озимой пшеницы по аллельному составу генов, оказывающих влияние на массу зерна (*TaCwi-A1*, *TaGW2* и *TaSus2-2B*), высоту растения (*Rht-B1*, *Rht-D1* и *Rht8*), а также локусов *Sap5*, *Sap39* и *Sap2606* промоторной области гена *TaSAP-A1*. Показана ассоциация их аллельного разнообразия с признаками, влияющими на продуктивность.*

*Ключевые слова – озимая пшеница, аллельный состав генов, продуктивность, короткостебельность, масса тысячи зерен*

**Fomina Elena**, Researcher, Institute of Genetics and Cytology, NAS of Belarus  
Minsk, the Republic of Belarus  
**Kulinkovich Sergey**, Ph.D. (Agricult.), Head of the Laboratory,  
Research and Practical Center of NAS of the Republic of Belarus for Arable Farming  
Zhodino, the Republic of Belarus  
**Anoshenko Boris**, Ph.D. (Biol.), Associate Professor, Head of Laboratory,  
Central Botanical Garden, NAS of Belarus  
Minsk, the Republic of Belarus  
**Urbanovich Oksana**, D. Sc. (Biol.), Associate Professor, Head of the Laboratory,  
Institute of Genetics and Cytology, NAS of Belarus  
Minsk, the Republic of Belarus

## **ESTIMATION OF THE INFLUENCE OF THE ALLELIC COMPOSITION OF THE *TACWI-A1*, *TAGW2*, *TASUS2-2B*, *RHT-B1*, *RHT-D1*, *RHT8*, AND *TASAP-A1* GENES ON THE PRODUCTIVITY INDICATORS IN THE COLLECTION OF SOFT WINTER WHEAT (*TRITICUM AESTIVUM* L.) VARIETIES IN THE CONDITIONS OF THE REPUBLIC OF BELARUS**

**Abstract.** 79 samples of winter wheat were studied on the allelic composition of genes that affect the grain mass (*TaCwi-A1*, *TaGW2* and *TaSus2-2B*), plant height (*Rht-B1*, *Rht-D1* and *Rht8*), as well as the *Sap5*, *Sap39* and *Sap2606* loci of the promoter regions of the *TaSAP-A1* gene. An association of their allelic diversity with traits affecting productivity was shown.

**Key words:** winter wheat, allelic composition of genes, productivity, dwarfism, thousand kernel weight

**Введение.** Пшеница – один из наиболее важных видов злаков, культивируемых в мире. В Республике Беларусь пшенице также уделяется большое значение как продовольственной культуре. Из зерна пшеницы вырабатывают муку и крупку (семолины), которые служат основными ингредиентами для различных видов хлебобулочных и мучных изделий.

В связи с увеличением населения Земли и, следовательно, увеличением потребности в пшенице как одной из основных пищевых культур, важной задачей для селекционеров является повышение ее урожайности [1, с. 2071]. Одними из локусов, оказывающих влияние на продуктивность сортов пшеницы, являются *TaCwi-A1*, *TaGW2* и *TaSus2-2B* [2, с. 43; 3, с. 1057, 4, с. 49].

Также у пшеницы на показатели продуктивности может оказывать влияние ген *TaSAP-A1* семейства белков, ассоциированных со стрессом (stress association protein). Он принимает участие в ответе на такие факторы абиотического стресса как засуха, засоленность почвы, холод и экзогенная АБК. Ген расположен на хромосоме 7А, в области, где находятся локусы, ассоциированные с урожайностью, и может оказывать влияние на такие показатели как масса тысячи семян, число зерновок в колосе, длина колоса и длина плодоножки [5, с. 1495].

Помимо этого важным направлением селекции высокоурожайных сортов мягкой пшеницы является использование генов короткостебельности, которые позволяют снизить высоту растения, тем самым предотвращая полегание и связанные с ним потери урожая [6, с. 1104]. Основными из этих генов являются нечувствительные к гибберелиновой кислоте (ГК) *Rht-B1* и *Rht-D1*, а также чувствительный к ГК *Rht8* [6, с. 1104; 7, с. 1038].

Целью данной работы являлось изучение влияния аллельного состава указанных генов на показатели продуктивности в коллекции сортов мягкой озимой пшеницы (*Triticum aestivum* L.) в условиях республики Беларусь.

**Материалы и методы.** Зерновки 79 образцов мягкой озимой пшеницы были предоставлены лабораторией озимой пшеницы РУП «Научно-практический центр НАН Беларуси по земледелию».

ДНК выделяли из семян согласно методике, описанной J. Plaschke et al. [8, с. 1001].

Идентификацию аллельного состава гена *TaCwi-A1* проводили при помощи методики, предложенной D. Ma et al. [2, с. 44], гена *TaGW2* – Z. Yang et al. [3, с. 1058], гена *TaSus2-2B* – Q. Jiang et al. [4, с. 50] с внесенными нами модификациями.

Для анализа SNP полиморфизма локусов *Sap5*, *Sap39* и *Sap2606* промоторной области гена *TaSAP-A1* использовали методику, описанную J. Chang et al. [5, с. 1496] с внесенными нами модификациями.

Для идентификации SNP/InDel полиморфизма генов *Rht-B1* и *Rht-D1* использовали методику описанную H. Ellis et al. [7, с. 1039] с внесенными нами

модифікаціями. SSR аналіз для ідентифікації поліморфізму гена *Rht8* проводили согласно методике, предложенной V. Korzun et al. [6, с. 1105] с внесенными нами модифікаціями.

Измерения массы тысячи зерен, длины главного колоса, числа колосков в главном колосе, количества зерен в главном колосе, массы зерна главного колоса, массы зерна с растения, общей и продуктивной кустистости, а также урожайности были проведены на опытном участке совместно с лабораторией озимой пшеницы РУП «Научно-практический центр НАН Беларуси по земледелию» в 2014 г.

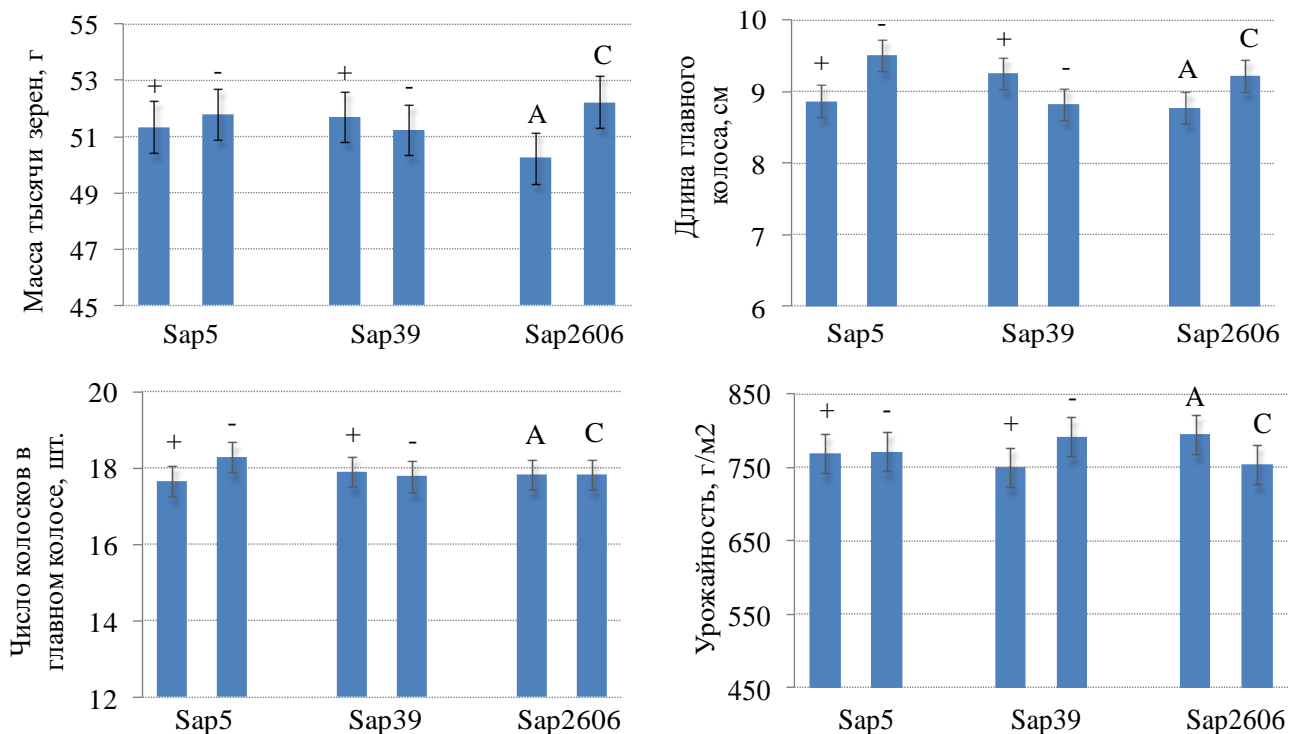
Статистическая оценка была выполнена стандартными статистическими методами с использованием пакета анализа данных IBM SPSS v19 и Statistics v10 (StatSoft).

**Результаты и обсуждение.** Нами было проведено сравнение данных об аллельном составе генов *TaCwi-A1*, *TaGW2* и *TaSus2-2B* с данными о фактическом выражении признака масса тысячи зерен (МТЗ) среди 79 образцов мягкой озимой пшеницы, в ходе которого было установлено, что они не несут инсерцию тимина в восьмом экзоне локуса *TaGW2* и обладают *Hap-L* типом. Образцы отличаются аллельным составом гена инвертазы клеточной стенки *TaCwi-A1*. Аллель *TaCwi-A1a*, ассоциированный с более высокой МТЗ, содержат 88,6%, аллель *TaCwi-A1b*, ассоциированный со снижением данного показателя - 11,4% изученных образцов. Однако его аллельный состав не дает оснований для надежной оценки по признаку МТЗ ( $P > 0,05$ ). Некоторые образцы, несущие мутацию в локусе *TaCwi-A1*, имеют массу тысячи зерен больше, чем сорта и линии, не несущие мутацию в данном локусе. Полученный результат объясняется тем, что признак МТЗ относится к полигенным и контролирующим его гены расположены практически на всех хромосомах. Локусы *TaCwi-A1*, *TaGW2* и *TaSus2-2B* являются частью этих генов и анализ их аллельного состава не может объяснить всех фенотипических отличий по данному признаку.

На основании анализа промоторной области гена *TaSAP-A1* в позициях – 1810, –1637 и –2606 п. н. исследуемые образцы были отнесены к четырем гаплотипам. Результаты показали, что 13 (22,8 %) исследуемых образцов принадлежат к гаплотипу I, 26 (45,6 %) – к гаплотипу II, 12 (21,1 %) – к гаплотипу III, 6 (10,5 %) – к гаплотипу IV. Данные образцы оценивали по таким показателям, как МТЗ, длина главного колоса (ДГК), число колосков в главном колосе (КГК) и урожайность (Урож). (рисунок 1).

Согласно результатам полевых испытаний 2014 г., наблюдалось влияние локусов *Sap5*, *Sap39* и *Sap2606* на указанные выше показатели. Показано, что наличие SNP-2606C способствовало увеличению массы тысячи зерен на 4,0 % по сравнению с растениями, несущими SNP-2606A в позиции –2606 п. н. (различия достоверны при  $P < 0,05$ ). Влияние локусов *Sap5* и *Sap39* на данный признак, а

также влияние локусов *Sap5*, *Sap39* и *Sap2606* на длину главного колоса, число колосков в главном колосе и урожайность оказались статистически недостоверными.



*Sap5* (наличие (+)/отсутствие (-) инсерции размером 5 п. н. в позиции -1810 п. н.), *Sap39* (наличие (+)/отсутствие (-) инсерции размером 39 п. н. в позиции -1637 п. н.), *Sap2606* (наличие SNP-2606A/C в позиции -2606 п. н.)

**Рисунок 1.** Средние значения и стандартные ошибки признаков у образцов с различным аллельным составом локусов *Sap5*, *Sap39* и *Sap2606* промоторной области гена *TaSAP-A1*

Оценка влияния аллельного состава генов короткостебельности *Rht-B1*, *Rht-D1* и *Rht8* на высоту растений (ВР) позволила нам получить следующие результаты. (таблица 1). Средняя ВР во всех выборках, содержащих аллели *Rht-B1b*, *Rht-D1b* и *Rht8c*, оказалась значительно ниже, чем в выборке растений, не имеющих в своем генотипе ни одного из данных аллелей ( $P < 0,05$ ). Наибольший эффект на снижение ВР был выявлен в выборке, содержащей комбинацию аллелей *Rht-B1b+Rht8c*, в которой средняя ВР составила 70,6 см. Этот показатель значительно ниже по сравнению с выборками, содержащими данные аллели по отдельности: среди сортов, содержащих только аллель *Rht-B1b* средняя ВР была равна 80,3 см, среди сортов содержащих только аллель *Rht8c* - 81,8 см, что делает перспективным использование образцов, содержащих комбинацию аллелей *Rht-B1b+Rht8c*, в селекционном процессе. Следует также отметить, что средняя ВР в выборках, содержащих аллельные формы генов *Rht-B1* и *Rht-D1*, оказалась ниже средней высоты растений среди всех исследованных образцов, которая была равна 80,0 см.

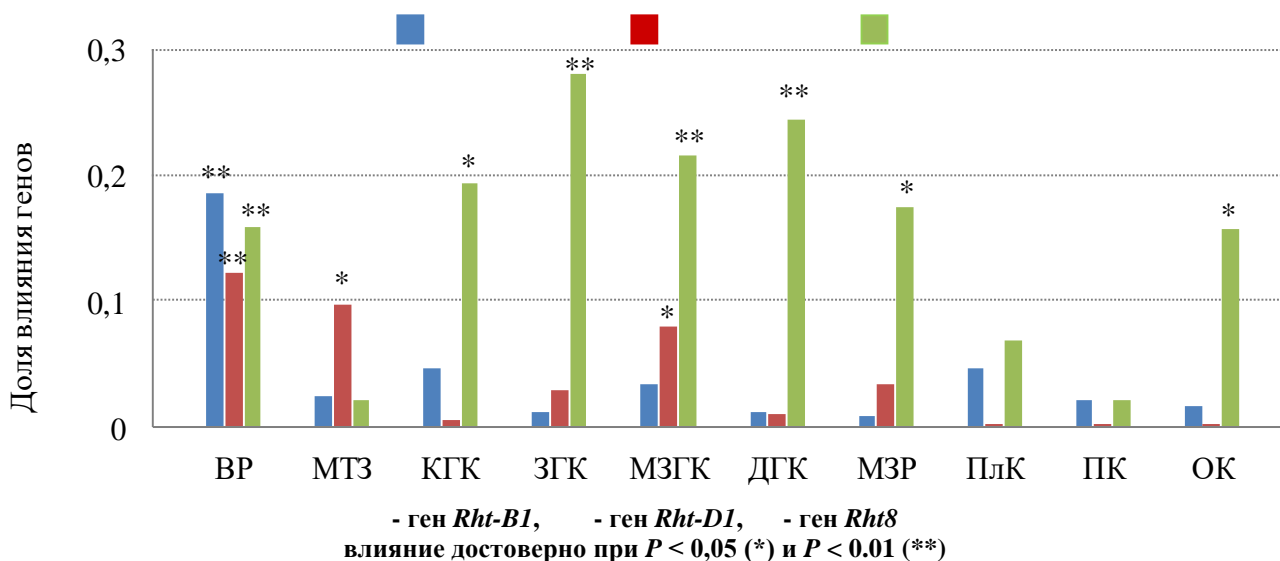
Таблица 1

**Влияние аллельного состава генов *Rht-B1*, *Rht-D1* и *Rht8* на ВР у изученных сортов озимой пшеницы**

Аллельный состав	Среднее значение ( $\pm$ стандартная ошибка), см
Аллели, не приводящие к снижению высоты растения	91,5 $\pm$ 3,2
Аллели, ассоциированные со снижением высоты растения:	
<i>Rht-B1b</i>	80,3 $\pm$ 5,7
<i>Rht-D1b</i>	79,6 $\pm$ 3,0 *
<i>Rht8c</i>	81,8 $\pm$ 2,2 *
<i>Rht-B1b</i> + <i>Rht8c</i>	70,6 $\pm$ 0,8 **
<i>Rht-D1b</i> + <i>Rht8c</i>	74,0 $\pm$ 2,4 **

Примечание – различия достоверны при  $P < 0,05$  (\*) и  $P < 0,01$  (\*\*)

При выполнении исследования было изучено влияние аллельного состава генов короткостебельности на такие признаки, как ВР, МТЗ, КГК, ЗГК (количество зерен в главном колосе), МЗГК (масса зерна главного колоса), ДГК, МЗР (масса зерна с растения), ПлК (плотность колоса), ОК (общая кустистость) и ПК (продуктивная кустистость) с использованием многофакторного дисперсионного анализа (рисунок 2).



**Рисунок 2. Доля влияния аллельного состава генов *Rht-B1*, *Rht-D1* и *Rht8* на ВР, МТЗ, КГК, ЗГК, МЗГК, ДГК, МЗР, ПлК, ОК и ПК) по А.Н. Плохинскому**

Установлено достоверное влияние гена *Rht-B1* на высоту растений (ВР), гена *Rht-D1* - на ВР, МТЗ и МЗГК, а также гена *Rht8* на ВР, КГК, ЗГК, МЗГК, ДГК, МЗР и ОК (рисунок 2). Доля влияния гена *Rht-B1* на ВР достигала 18,6 %, гена *Rht-D1* – 12,2 %, гена *Rht8* – 15,9 %. Показано значительное влияние гена *Rht-D1* на МТЗ (доля влияния 9,6 %) и МЗГК (7,9 %), а также гена *Rht8* на КГК (19,4 %), ЗГК (28,0 %), МЗГК (21,6 %), ДГК (24,5 %), МЗР (17,5 %) и ОК (15,8 %).



Образцы, несущие аллели генов, положительно влияющих на показатели продуктивности, рекомендуются для использования в селекции по данному признаку.

### Список литературы:

1. Phenotypic and genetic analysis of spike and kernel characteristics in wheat reveals long-term genetic trends of grain yield components / T. Würschum [et al.] // *Theor Appl Genet.* 2018. Vol. 131, № 10. P. 2071–2084.
2. Characterization of a cell wall invertase gene *TaCwi-A1* on common wheat chromosome 2A and development of functional markers / D. Ma [et al.] // *Mol. Breeding.* 2012. Vol. 29. P. 43-52.
3. SNP identification and allelic-specific PCR markers development for *TaGW2*, a gene linked to wheat kernel weight / Z. Yang [et al.] // *Theor Appl Genet.* 2012. Vol. 125. P. 1057-1068.
4. The wheat (*T. aestivum*) sucrose synthase 2 gene (*TaSUS2*) active in endosperm development is associated with yield traits / Q. Jiang [et al.] // *Func Integr Genomics.* 2011. Vol. 11. P. 49-61.
5. Polymorphism of *TaSAP1-A1* and its association with agronomic traits in wheat / J. Chang [et al.] // *Planta.* 2013. Vol. 237, № 6. P. 1495–1508.
6. Genetic analysis of the dwarfing gene (*Rht8*) in wheat. Part I. Molecular mapping of *Rht8* on the short arm of chromosome 2D of bread wheat (*Triticum aestivum* L.) / V. Korzun [et al.] // *Theor Appl Genet.* 1998. Vol. 96, № 8. P. 1104-1109.
7. "Perfect" markers for the *Rht-B1b* and *Rht-D1b* dwarfing genes in wheat / H. Ellis [et al.] // *Theor. Appl. Genet.* 2002. Vol. 105, № 6-7. P. 1038-1042.
8. Plaschke, J. Detection of genetic diversity in closely related bread wheat using microsatellite markers / J. Plaschke, M.W. Ganal, M.S. Röder // *Theor. Appl. Genet.* 1995. Vol. 91. P. 1001–1007.

УДК 577.216.9

**Шишлова-Соколовская А.М., н.с.; Кветко Е. П., м.н.с.;**

**Урбанович О.Ю., зав.лаб., доцент, д.б.н.**

Государственное научное учреждение «Институт генетики и цитологии

Национальной академии наук Беларуси»

Минск, Республика Беларусь

## СОЗДАНИЕ ВЕКТОРНЫХ КОНСТРУКЦИЙ ДЛЯ ГЕНОМНОГО РЕДАКТИРОВАНИЯ *NICOTIANA TABACUM* С ПОМОЩЬЮ CRISPR-CAS9 СИСТЕМЫ

**Аннотация.** В результате исследования были созданы генетические конструкции, несущие гены *Cas9* и *sgRNA* для инактивации гена *pds* в области T-ДНК. С помощью данных векторных конструкций были трансформированы листовые диски табака, в качестве способа доставки CRISPR/Cas9 системы нами использовался метод *Agrobacterium*-опосредованной трансформации.

**Ключевые слова:** *Nicotiana tabacum* cv. *Petit Havana SRI*, трансгенные растения, геномное редактирование, система CRISPR/Cas9

**Shishlova-Sokolovskaya A.M., Researcher; Kvetko E.P., Junior Researcher**  
**Urbanovich O.Yu., Head of the Laboratory, Associate Professor, D. Sc. (Biol.)**

*The State Scientific Institution «Institute of Genetics and Cytology of National Academy of Sciences of Belarus», Minsk, the Republic of Belarus*

## CREATION OF THE VECTOR CONSTRUCTIONS FOR *NICOTIANA TABACUM* GENOMIC EDITING USING THE CRISPR-CAS9 SYSTEM



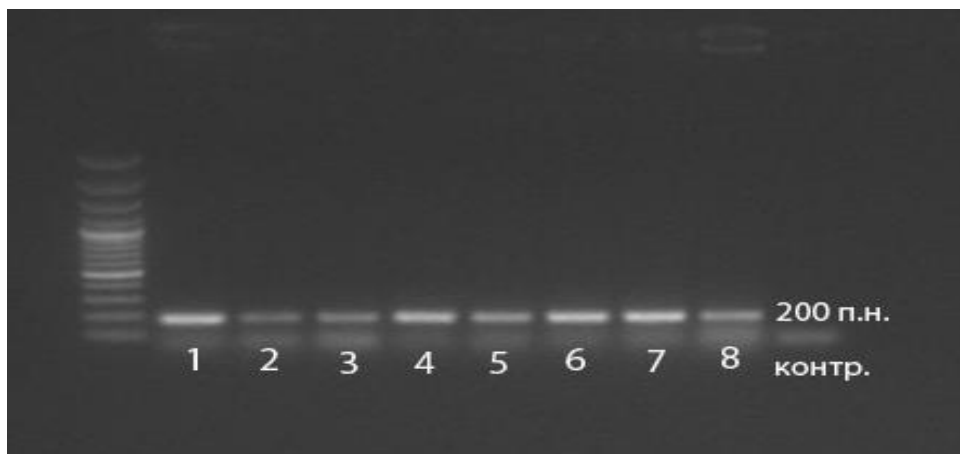
**Abstract.** As a result of the study, the genetic constructions carrying the Cas9 and sgRNA genes for the *pds* gene inactivation in the T-DNA region were created. Using these vector constructions, tobacco leaf discs were transformed; the *Agrobacterium*-mediated transformation method as a delivery method for the CRISPR / Cas9 system was used.

**Key words:** *Nicotiana tabacum* cv. *Petit Havana SRI*, transgenic plants, genomic editing, CRISPR / Cas9 system

Геномное редактирование является одним из видов генной инженерии, в котором может быть проведено включение, удаление или перемещение фрагментов ДНК в геноме организма, с использованием специфически спроектированных эндонуклеаз [1, с. 641]. CRISPR/Cas9 система является одним из мощнейших инструментов редактирования геномов. Она основана на элементе защитной системы бактерий, которую удалось приспособить для внесения изменений в ДНК растений, животных и человека. Данный метод заключается в способности комплекса, состоящего из специфической направляющей гидРНК (sgRNA) и бактериальной нуклеазы Cas9, вносить точечные двуцепочечные разрывы в участки генома, комплементарные последовательности гидРНК [2, с. 189]. Специфичность технологии CRISPR/Cas9 обеспечивается за счет гидРНК, состоящей из двух частей – константной (70 н.п.), и вариабельной (спейсер, 17–25 н.п.). Константная часть необходима для образования Cas9-sgRNA, вариабельная – для специфичного связывания комплекса с целевой последовательностью в геноме [3, с. 820; 4, с. 940; 5, с. 12]. В геномной ДНК для работы нуклеазы Cas9 к 3'-концу участка, комплементарного sgRNA, должна примыкать последовательность PAM, состоящая из трех нуклеотидов, обычно NGG, и необходимая для связывания комплекса Cas9-sgRNA с геномной ДНК [6, с. 828; 7, с. 526]. Наиболее распространенный метод для доставки компонентов системы CRISPR/Cas9 в растительные клетки как двудольных, так и однодольных - метод *Agrobacterium*-опосредованной трансформации генетическими конструкциями, несущими гены Cas9 и sgRNA в области T-ДНК [8, с. 1980; 9; 10, с. 925; 11, с. 963; 12, с. 582].

Объектом исследования в данной работе была линия табака *Nicotiana tabacum* sv. *Petit Havana SRI*. В качестве мишени нами был выбран ген *pds* *Nicotiana tabacum*, кодирующий фермент фитоендесатуразу – один из ключевых ферментов образования хлорофилла. При выключении данного гена растения приобретает фенотип альбиносов [13, с. 106]. Векторные конструкции для трансформации растений табака были созданы на основе бинарного вектора *pRGEB31*. Бинарный вектор *pRGEB31* содержит двойной сайт узнавания эндонуклеазы рестрикции *BsaI* для клонирования спейсера, последовательность белка Cas9 под CaMV 35S промотором, sgRNA под *Oryza sativa* (*rice*) snRNA U3 промотором, а также ген *Hyg* устойчивости к гигромицину под CaMV 35S промотором для селекции растений и ген *Kan* устойчивости к канамицину для селекции бактерий.

Нуклеотидная последовательность гена мишени *pds Nicotiana tabacum* была проанализирована с помощью базы данных NCBI (ID:107816873) и с помощью онлайн ресурса CRISPR direct-Rational design of CRISPR/Cas target к данной мишени было смоделировано и выбрано 3 спейсера. Далее к выбранным спейсерам были добавлены адаптеры, а именно: к 5' концевому участку прямого праймера -GGC- 3' (если спейсер начинается с А) или 5'-GGCA-3' (если спейсер начинается с G/C/T) и 5' концевому участку обратного -AAAC-3'. Сборку векторной генетической конструкции проводили путем лигирования бинарного вектора *pRGEB31* со спрейсером по двойному сайту узнавания эндонуклеазой рестрикции *BsaI*. После лигирования полученную векторную генетическую конструкцию методом теплового шока вводили в компетентные клетки *E. coli* штамма *dh5α*. Инсерция гидРНК в клетках *E. coli* была подтверждена методом ПЦР (рисунок 1).



**Рисунок 1. Электрофореграмма ПЦР-продукта (200 п.н.) амплификации клонов *E. coli*, несущих систему CRISPR/Cas9 со спейсером: М – маркер молекулярного веса Gene Ruler 100bpPlus DNA Ladder (ThermoFisher), 1–8 – анализируемые колонии *E. Coli***

Из электрофореграммы, представленной на рисунке 1, видно, что все отобранные клоны несут плазмиду *pRGEB31* со спрейсером. Далее методом трехродительского скрещивания бинарный вектор *pRGEB31* со спрейсером был введен в клетки *Agrobacterium tumifaciens* штамм ЕНА105. Селекция трансформированных колоний агробактерий осуществлялась на среде, содержащей антибиотик канамицин (100 мг/л) и рифампицин (50мг/л). Наличие целевой векторной конструкции в клетках *Agrobacterium tumifaciens* штамм ЕНА105 было подтверждено методом ПЦР (рисунок 2). Размер фрагмента соответствуют теоретически ожидаемому - 200 п.н.

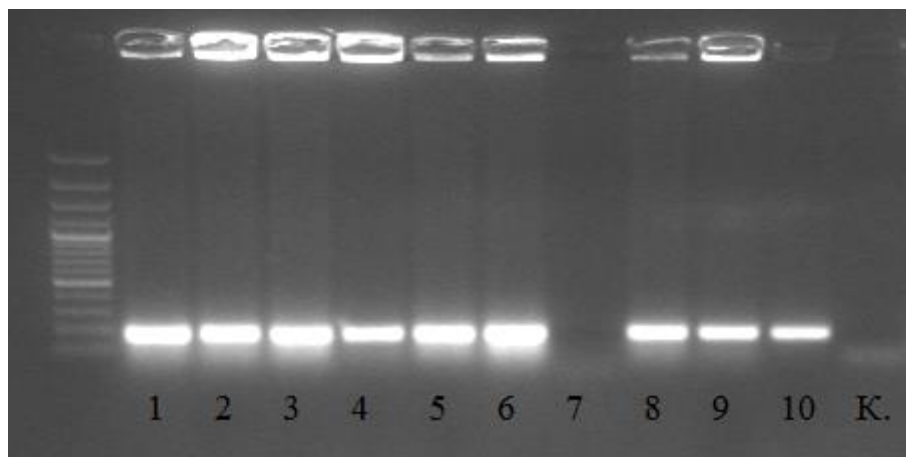


Рисунок 2– Электрофореграмма ПЦР-продукта (200 п.н.) амплификации клонов *Agrobacterium tumefaciens*, несущих систему CRISPR/Cas9 со спейсером: М – маркер молекулярного веса Gene Ruler 100bpPlus DNA Ladder (ThermoFisher), 1–10 – анализируемые колонии *Agrobacterium tumefaciens*

Отобранные агробактериальные клоны далее использовались в экспериментах по *Agrobacterium*-опосредованной трансформации листовых дисков табака [14, с. 78]. В экспериментах по *Agrobacterium*-опосредованной трансформации линии табака *Nicotiana tabacum* sv. *Petit Havana SR1* в качестве эксплантов были использованы листовые диски. В наших исследованиях мы использовали 3 CRISPR/Cas9 системы с различными спейсерами для нокаута гена *pds*. Всего было трансформировано 752 экспланта с использованием 3 CRISPR/Cas9 систем. Процесс дедифференцировки листовой ткани и каллусогенеза инициировать не во всех эксплантах. Данные по количеству трансформированных эксплантов и частоте каллусогенеза представлены в таблице 1.

Таблица 1

**Инициация процессов каллусогенеза в листовых дисках табака, трансформированных конструкциями, несущими CRISPR/Cas9 систему**

Конструкция	Количество эксплантов (шт.)	Количество каллусов (шт.)	Частота каллусогенеза (%)
<i>pRGEB31-gRNA4</i>	272	150	55,14
<i>pRGEB31-gRNAJp2</i>	240	98	40,83
<i>pRGEB31-gRNADeT186</i>	240	73	30,42

Из данных, представленных в таблице 1, видно, что максимальная частота каллусогенеза наблюдалась при использовании конструкции *pRGEB31-gRNA4*, что может быть связано как с большим размером выборки, так и с наиболее оптимальным дизайном спейсера, комплементарного протоспейсеру в мишени (ген *pds*).

Таким образом, нами были созданы 3 векторные конструкции на основе CRISPR/Cas9 системы, несущие в своем составе спейсеры к различным протоспейсерами гена *pds*, кодирующего фермент 15-цис-фитоендесатуразу. С

помощью созданных векторных конструкций посредством *Agrobacterium*-опосредованной трансформации листовых дисков были инициированы процессы дедифференцировки и каллусогенеза листовой ткани. Далее планируется получение растений табака с нокаутом гена *pds* и дальнейшее молекулярно-генетическое изучение нокаутных растений.

### Список литературы:

1. Esvelt K. M., Wang H. H. *Genome-scale engineering for systems and synthetic biology. Molecular Systems Biology*. 2013. Vol. 9. P. 641.
2. Salsman J., Deltore G. *Precision genome editing in the CRISPR. Biochemistry and Cell Biology*. 2017. Vol. 95, № 2. P. 187-201.
3. Jinek M., Chylinski K., Fonfara I. [et al.]. *A programmable dual-RNA-guided DNA endonuclease in adaptive bacterial immunity. Science*. 2012. Vol. 337, № 6096. P. 816-821.
4. Nishimasu H., Ran F.A., Hsu P.D., Konermann S. [et al.]. *Crystal structure of Cas9 in complex with guide RNA and target DNA. Cell*. 2014. Vol. 156, № 5. P. 935-949.
5. Jasin M., Haber J.E. *The democratization of gene editing: Insights from site-specific cleavage and double-strand break repair. DNA Repair*. 2016. Vol. 44. P. 6-16.
6. Hsu P.D., Scott D.A., Weinstein J.A., Ran F.A. [et al.]. *DNA targeting specificity of RNA-guided Cas9 nucleases. Nature Biotechnol.* 2013. Vol. 31, № 9. P. 827-832.
7. Mao Y., Zhang Z., Feng Z. [et al.]. *Development of germ-line-specific CRISPR-Cas9 systems to improve the production of heritable gene modifications in Arabidopsis. Plant Biotechnol.* 2016. Vol. 14, № 2. P. 519-532.
8. Xie K., Yang Y. *RNA-guided genome editing in plants using a CRISPR-Cas system. Mol. Plant*. 2013. Vol. 6. P. 1975-1983.
9. Jia H., Wang N. *Targeted genome editing of sweet orange using Cas9/sgrRNA. PLoS One*. 2014. Vol. 9. e93806.
10. Xie K., Zhang J., Yang Y. *Genome-wide prediction of highly specific guide RNA spacers for CRISPR-Cas9-mediated genome editing in model plants and major crops. Mol. Plant*. 2014. Vol. 7. P. 923-926.
11. Li Z., Liu Z.B., Xing A., Moon B.P. [et al.]. *Cas9-guide RNA directed genome editing in soybean. Plant Physiol*. 2015. Vol. 169, № 2. P. 960-970.
12. Schob H., Kunc C., Meins F. *Silencing of transgenes introduced into leaves by agroinfiltration: a simple, rapid method for investigating sequence requirements for gene silencing. Mol. Gen. Genetics*. 1997. Vol. 256. P. 581-585.
13. Gao J. [et al.]. *CRISPR/Cas9-mediated targeted mutagenesis in Nicotiana tabacum. Plant Mol Biol*. 2015. Vol. 87, № 1-2. P. 99-110.
14. Шишлова-Соколовская А.М., Урбанович О. Ю., Федосеева И. В., Боровский Г. Б. *Трансформация Nicotiana tabacum конструкцией, несущей ген ndb2 из Arabidopsis thaliana в антисмысловую ориентации. Сб. н. трудов «Молекулярная и прикладная генетика»*. 2017. Т. 22. С. 76-83.

УДК 574:634.928.53

Гавриленко Арина, Аспирант  
БГПУ им. М.Танка, Минск, Беларусь

## ЛИХЕНОИНДИКАЦИЯ ВОЗДУШНОЙ СРЕДЫ РЕСПУБЛИКАНСКОГО ЛАНДШАФТНОГО ЗАКАЗНИКА «ПРИЛЕПСКИЙ» И АГРОГОРОДКА «ЛЕСНОЙ»

**Аннотация.** Проведена оценка чистоты воздуха при помощи метода лишеноиндикации в Республиканском ландшафтном заказнике «Прилепский» и агрогородке «Лесной».

*Воздействие загрязненного воздуха на лишайники изучается уже более века. Реакция лишайников на загрязнение сопровождается изменением физиологии, химического состава, структуры сообществ. Эти организмы более интенсивно, чем сосудистые (цветковые) растения, накапливают тяжелые металлы, соединения серы, фтора.*

*Ключевые слова:* эпифитные лишайники, лишенофлора, форофит, индикаторы, субстрат.

*Haurylenka Aryna, Postgraduate student  
M. Tank Belarusian State Pedagogical University  
Minsk, Belarus*

## **LICHEN INDICATION OF THE AIR ENVIRONMENT OF THE REPUBLICAN LANDSCAPE RESERVATION “PRILEPSKY” AND AGRICULTURE TOWN “LESNOY”**

*Annotation.* Air purity was assessed using the lichen indication method in the Prilepsky Republican Landscape Reserve and Lesnoy agro-town. The effect of polluted air on lichens has been studied for more than a century. The reaction of lichens to pollution is accompanied by a change in physiology, chemical composition, and community structure. These organisms are more intense than vascular (flowering) plants, accumulate heavy metals, sulfur compounds, fluorine.

*Key words:* epiphytic lichens, lichenoflora, phorophyte, indicators, substrate.

Применение лишайников в качестве индикаторов загрязнения воздуха отвечает всем требованиям, разработанным ВОЗ для индикаторов: при их использовании соблюдаются степень доступности, правильности, объективности, чувствительности и специфичности.

В основе лишеноиндикации загрязнения атмосферы лежит реакция видового состава лишенофлоры на содержание определенных загрязняющих веществ. Это связано с наличием следующих особенностей лишайников: морфология этих организмов не изменяется в течение сезона, они лишены кутикулы и получают значительную часть питательных веществ из атмосферы [2, с. 729].

**Методика исследования.** Лишенофлора изучалась на стволах одинокостоящих средневозрастных деревьев на высоте от 130 до 150 см на северной, западной и южной экспозиции ствола при помощи сетки 20 × 10 см с площадью ячейки 1 см<sup>2</sup> (согласно общепринятой методике лишенологических исследований) [4, с.336]. На участках отбирались 8 – 10 форофитов различных пород нормального вида (без механических повреждений, аномалий развития, прямостоячие) среднего возраста. Фиксировались порода форофита, высота, диаметр ствола, степень угнетения коры и кроны

**Место исследования.** Республиканский ландшафтный заказник «Прилепский» объявлен на территории Минского района Минской области в целях сохранения в естественном состоянии уникального ландшафтного комплекса, характеризующегося распространением естественных высоковозрастных хвойных лесов, а также редких и исчезающих видов растений

и животных, занесенных в Красную книгу Республики Беларусь. Площадь заказника составляет 3242 га.

Коренные древостои хвойных пород сосны и ели занимают 91 % площади заказника, причем сосняки и ельники почти равновелики по удельному весу, то есть участие ели в составе лесов здесь значительно шире, чем в целом в геоботаническом районе. Такая особенность состава лесов заказника обусловлена широким распространением почв с моренным подстиланием.

**Агрогородок «Лесной».** Расположен в Минском районе Минской области. Административный центр Боровлянского сельсовета. Расположен в 6 километрах от Минской кольцевой автодороги и в 14 километрах от центра города Минска. На территории посёлка расположены: «Минская областная детская клиническая больница», «Минская областная клиническая больница», «Республиканский научно-практический центр онкологии и медицинской радиологии им. Н.Н. Александрова», «Республиканский клинический госпиталь инвалидов Великой Отечественной Войны имени П.М. Машерова», «Республиканский научно-практический центр детской онкологии, гематологии и иммунологии» и Государственное предприятие «Водоканал Минского района».

**Объект исследования** – эпифитные лишайники. К настоящему времени для лишайников выяснена схема улавливания элементов из окружающей среды и однозначно принят механизм накопления ими питательных веществ. Однако существует ряд нерешенных проблем, связанных с методологией использования лишайников для оценки атмосферного загрязнения, особенно применительно к различным природно-климатическим условиям [1, с. 229]. По внешнему строению лишайники разделяют на 3 группы: корковые (или накипные), листоватые и кустистые. Корковые лишайники представлены наибольшим разнообразием. Представители этой группы лишайников имеют вид корочек или налетов, плотно срастающихся с субстратом, на котором они живут и от которого отделяются с большим трудом. Листоватые лишайники имеют вид рассеченных пластинок, срастающихся с субстратом не очень плотно при помощи пучков гиф (ризин). Кустистые лишайники имеют слоевища в виде ветвящихся кустиков; такие лишайники срастаются с субстратом только своим основанием [3, с. 94].

#### **Результаты и их обсуждение.**

**Заказник Прилепский.** При изучении загрязнения атмосферного воздуха заказника Прилепского пользовались методом лишеноиндикации. Обследовали стволы деревьев по вышеуказанной методике. При оценке загрязнения атмосферного воздуха использовали данные таблицы 1 и формулу 1 [5, с. 416].

Таблиця 1

**Оценка частоты встречаемости и степени покрытия лишайниками субстрата**

Частота встречаемости		Степень покрытия		Балл
Очень редко	Менее 5 %	Очень низкая	Менее 5 %	1
Редко	5–20 %	Низкая	5–20 %	2
Редко	20–40 %	Средняя	20–40 %	3
Часто	40–60 %	Высокая	40–60 %	4
Очень часто	60–100 %	Очень высокая	60–100 %	5

$$ОЧА = (P + 2Л + К) / 30 \text{ (формула 1)}$$

где ОЧА – относительная чистота атмосферы; Н – число накипных лишайников; Л – листоватых; К – кустистых. Чем выше показатель ОЧА (ближе к единице), тем чище воздух местообитания.

На территории заказника выбрано 6 площадок, с которых собрано 197 образцов лишайников, произрастающих на сосне обыкновенной, березе бородавчатой и ели европейской.

Определив видовой состав лишайников, встречаемых на площадках, и подсчитав процент от общей площади рамки каждого растущего вида, была проведена оценка частоты встречаемости и степени покрытия субстрата накипными, листоватыми и кустистыми лишайниками по таблице 1. На исследуемых участках обнаружены все формы лишайников: кустистые, листоватые и накипные. Результаты определения ОЧА, полученные расчетным путем по формуле 1. Основные результаты внесены в табл. 2–4.

Таблиця 2

**Показатель относительной чистоты воздуха на площадках заказника:**

Площадки	1	2	3	4	5	6
Прилепский	0,85	0,96	0,88	0,83	0,78	0,93

Таблиця 3

**Эпифитные лишайники на площадках заказника:**

Площадка № 1	Площадка № 2	Площадка № 3
Деревья у дороги заказника (со стороны гимназии):	2 км от дороги главной дороги:	Вдоль дороги (направление в Узборье):
Parmelia sulcata	Lepraria sp.	Lepraria sp.
Hypogymnia physodes	Hypogymnia physodes	Hypogymnia physodes
Phacophyscia orbicularis	Cladonia macilenta	Cladonia macilenta
<u>Xanthoria parietina</u>	Cladonia coniocraea	Cladonia novochlorophaea
Lepraria sp.	Hypocenomyce scalaris	Cladonia fimbriata
Cladonia cornuta	Cladonia bacillaris	
Cladonia bacillaris	Xanthoria candelaria	
Cladonia novochlorophaea	Cladonia homosekikaica	

Площадка № 4 Деревья со стороны спального района «Зеленый бор»:	Площадка № 5 Деревья в глубине заказника:	Площадка № 6 1 км от областного Тубдиспансера:
Lepraria sp. <u>Xanthoria parietina</u> Lecanora varia Cladonia homosekikaica Cladonia fimbriata	Lepraria sp. Hypogymnia physodes Cladonia macilenta Hypocenomyce scalaris Cladonia coniocraea Cladonia bacillaris Cladonia novochlorophaea	Lepraria sp. Hypogymnia physodes Cladonia novochlorophaea Cladonia homosekikaica Cladonia fimbriata

Таблица 4

**Группы лишайников на территории заказника:**

Кустистые	листоватые	накипные
Cladonia cornuta	Parmelia sulcata	Lepraria sp.
Cladonia coniocraea	Phacophyscia orbicularis	Cladonia macilenta
Cladonia homosekikaica	<u>Xanthoria parietina</u>	Hypocenomyce scalaris
Cladonia novochlorophaea	Hypogymnia physodes	Lecanora varia
Cladonia fimbriata	Xanthoria candelaria	
Cladonia bacillaris		

**Выводы по заказнику.** Рассчитанный коэффициент относительной чистоты воздуха в заказнике составил от 0,78 до 0,96, что говорит о чистоте воздуха. Частота встречаемости и степень покрытия субстрата накипными, листоватыми и кустистыми лишайниками примерно одинакова на исследуемых участках.

**Агророгодок Лесной.** На территории агр. Лесной выбрано 6 площадок, с которых собрано 156 образцов лишайников, произрастающих на сосне обыкновенной, березе бородавчатой, тополе, осине и рябине. Результаты внесены в табл. 5–7.

Таблица 5

**Показатель относительной чистоты воздуха на площадках Лесного:**

Площадка	1	2	3	4	5	6
Лесной	0,32	0,38	0,35	0,39	0,22	0,35

Таблица 6

**Эпифитные лишайники на площадках заказника:**

Площадка № 1 Деревья у дороги супермаркета ГИППО:	Площадка № 2 Деревья в спальном районе агр. Лесной:	Площадка № 3 Деревья вдоль дороги БСШ 1 и БГ:
Parmelia sulcata Hypogymnia physodes Phacophyscia orbicularis <u>Xanthoria parietina</u> Lepraria sp. Lecanora hagenii Lecanora conizaeoides	Lepraria sp. Hypogymnia physodes Hypocenomyce scalaris Xanthoria candelaria Candelariella vitellina Lecanora hagenii	Lepraria sp. Hypogymnia physodes Candelariella vitellina Lecanora hagenii Lecanora varia



<b>Площадка № 4</b>	<b>Площадка № 5</b>	<b>Площадка № 6</b>
Деревья со стороны спального района «Зеленый бор»: Lepraria sp. <u>Xanthoria parietina</u> Candelariella vitellina Lecanora varia Lecanora conizaeoides	Деревья по направлению в г.Минск: Lepraria sp. Hypogymnia physodes Hypocenomyce scalaris Candelariella vitellina Lecanora conizaeoides	Деревья со стороны областной больницы: Lepraria sp. Hypogymnia physodes Lecanora hagenii Lecanora varia Lecanora conizaeoides

Таблица 7

### Группы лишайников на территории Лесного:

<b>Кустистые</b>	<b>листоватые</b>	<b>накипные</b>
Не обнаружено	Parmelia sulcata	Lepraria sp.
	Phacophyscia orbicularis	Cladonia macilenta
	<u>Xanthoria parietina</u>	Hypocenomyce scalaris
	Hypogymnia physodes	Lecanora varia
	Xanthoria candelaria	Candelariella vitellina
		Lecanora hagenii
		Lecanora conizaeoides

**Выводы по агрогородку.** На исследуемых участках кустистых форм лишайников не обнаружено, листоватых видов обнаружено небольшое количество. Накипные лишайники, напротив, представлены на исследуемых участках наибольшим количеством видов и степенью покрытия каждого вида по сравнению с другими типами. Рассчитанный коэффициент относительной чистоты воздуха в 6 точках агр. Лесной составил от 0,22 до 0,39.

Данный метод исследования является достаточно информативным, при этом не требует больших материальных затрат и сложного оборудования. Лихеноиндикация – один из важнейших и доступных методов экологического мониторинга.

### Список литературы

1. Freitas, M.C., Reis, M.A., Alves, L.C., Wolterbeek, H.Th. Comparison of standart and differencial biomonitoring using transplants/ M.C. Freitas, M.A. Reis, L.C. Alves, H.Th. Wolterbeek// *Environmental Pollution* – 1999. – Vol.106. – 229 с.
2. Nash, T.H. The use of lichens in atmospheric deposition studies with an emphasis on the Arctic / T.H. Nash, C. Gries // *Sci. Total Environ.* – 1995. – Vol. 160 – 161. – 729 с.
3. Бученков, И.Э. Спецпрактикум по биоэкологии. Часть 1. Растения / И.Э. Бученков, Е.Р. Грицкевич. – Минск: МГЭУ им. А.Д. Сахарова, 2014. – 94 с.
4. Бязров, Л.Г. Лишайники в экологическом мониторинге / Л.Г. Бязров. – М.: Научный мир, 2002. – 336 с.
5. Экологический мониторинг: учебно–методическое пособие / под ред. Т.Я. Ашихминой. – М.: Академический проект, 2006. – 416 с.

**Научный руководитель:**  
Маврищев Виктор Викторович  
кандидат биологических наук, доцент,  
кафедры общей биологии и ботаники  
БГПУ им. М.Танка

УДК 581.1

*Сергель Лидия, студентка 4 курса  
Токарчик Елена, студентка 4 курса  
Мазец Жанна, кандидат биологических наук, доцент  
Государственное учреждение образования  
«Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка»  
Минск, Республика Беларусь*

## **ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ БРАССИНОСТЕРОИДОВ НА НАКОПЛЕНИЕ ВТОРИЧНЫХ МЕТАБОЛИТОВ В СОЦВЕТЯХ *CALENDULA OFFICINALIS L.***

*Аннотация:* Выявлена сортоспецифичность в накоплении веществ вторичной природы в соцветиях *Calendula officinalis L.* двух сортов под влиянием эпибрассинолида (ЭБ). Отмечено, что у сорта Гейша Герл под влиянием ЭБ2 ( $10^{-9}$  %) и ЭБ3 ( $10^{-10}$  %) повышался уровень флавоноидов и соединений фенольной природы. У сорта Оранжевый король только ЭБ2 стимулировал накопление фенольных соединений.

*Ключевые слова:* эпибрассинолид, *Calendula officinalis*, предпосевная обработка, флавоноиды, соединения фенольной природы.

*Serhel Lidiya, 4th year student  
Takarchyk Elena, 4th year student  
Mazets Zhanna, PhD (biology), Associate Professor  
State educational institution "Maxim Tank Belarusian state pedagogical university named"  
Minsk, Republic of Belarus*

## **THE FEATURES OF BRASSINOSTEROID'S INFLUENCE ON THE SECOND METABOLITES ACCUMULATION IN THE *CALENDULA OFFICINALIS L.* COLORNESS**

*Abstract:* Variety-specificity in the accumulation of secondary nature substances in the two varieties of *Calendula officinalis L.* inflorescences under the influence of epibrassinolide (EB) was revealed. The level of flavonoids and phenolic compounds in the Geisha Girl variety under the influence of EB2 ( $10^{-9}$ %) and EB3 ( $10^{-10}$ %) was increased. In the Orange king variety only EB2 stimulated the phenolic compounds accumulation.

*Key words:* epibrassinolide, *Calendula officinalis*, presowing treatment, flavonoids, phenolic compounds.

В последнее время растет спрос на фитопрепараты, которые наносят меньший вред здоровью человека, чем их химические аналоги. Однако лекарственные растения, как правило, имеют невысокую всхожесть и продуктивность, что сдерживает их промышленное выращивание на территории Республики Беларусь. Поэтому необходимо осуществлять интенсификацию производства, обеспечивающую повышение урожайности и улучшение качества продукции. Качество лекарственного сырья и устойчивость растений к факторам среды во многом определяются содержанием в нем вторичных метаболитов, среди которых ведущее место занимают соединения фенольной природы, обладающие высокой физиологической активностью. На современном этапе для

повышения устойчивости и продуктивности сельскохозяйственных и лекарственных культур широко применяют физиологические активные вещества (ФАВ). Однако их широкое применение сдерживается рядом факторов, среди которых важнейшее значение имеет экологичность, санитарно-гигиеническая безопасность, и понимание механизма их действия.

Одним из повсеместно используемых растений в народной и традиционной медицине является календула лекарственная (*Caléndula officinális* L.), обладающая рядом полезных свойств (антисептическое, противовоспалительное, ранозаживляющее, вяжущее, кровоочистительное, успокаивающее, антитоксическое, спазмолитическое, мочегонное, желчегонное) [5]. Поэтому в качестве объекта исследований была взята календула лекарственная, а в качестве фактора воздействия на нее были выбран аналог фитогормона стероидного типа – эпибрассинолид (ЭБ), предоставленный Хрипачом В. А. (ИБОХ НАН Беларуси).

Брассиностероиды – фитогормоны класса стероидов, отличающиеся чрезвычайно высокой физиологической, в том числе стресс-протекторной активностью за счет взаимодействия с другими гормонами и их активизации [6]. Однако пока трудно сказать, какие конкретные функции выполняют брассиностероиды в системе защитных реакций растительной клетки на абиотические и биотические стрессовые воздействия.

Поэтому целью работы является исследование влияния различных концентраций эпибрассинолида на количественное содержание фенольных соединений и флавоноидов в соцветиях растений *Caléndula officinális* L. сорта Гейша Герл и Оранжевый король.

Будучи постоянными и универсальными компонентами растительных тканей, флавоноиды и другие фенольные соединения несут значительную функциональную нагрузку: участвуют в процессах дыхания; играют важную роль в окислительно-восстановительных и защитных реакциях; оказывают влияние на ростовые процессы растений, иногда активирующее, чаще ингибирующее; повышают устойчивость растений к заболеваниям; защищают растения от избыточной солнечной радиации; влияют на проницаемость мембран; являются аттрактантами или пищевыми репеллентами для насекомых; могут выступать в качестве аллелопатических веществ (например, салициловая кислота у дуба) [2]. Многие фенольные соединения являются антиоксидантами. Поэтому они находят все более широкое применение в пищевой промышленности для стабилизации жиров. Из других свойств фенольных соединений следует отметить стимуляцию ими деления клеток в культуре растительных тканей, подавление прорастания семян, разобщение окислительного фосфорилирования и другое. В целом фенольные соединения играют важную роль в обмене веществ растительной клетки [1]. Флавоноидам

принадлежит решающая роль в защитной системе растения, так как они являются наиболее распространенными и многочисленными антиоксидантами.

Для исследования предпосевного влияния ЭБ были взяты растворы трех концентраций  $10^{-8}$  % (ЭБ1),  $10^{-9}$  % (ЭБ2),  $10^{-10}$  % (ЭБ3) эписбрасинолида. Семена календулы сорта Гейша Герл и Оранжевый король замачивались на 3 часа в воде (контроль) и растворах ЭБ, затем высаживались в открытый грунт на делянках площадью  $1\text{ м}^2$  2019 году на базе агробиостанции Зеленое (БГПУ). Повторность опыта трехкратная. В конце вегетационного периода были собраны соцветия календулы лекарственной и высушены без доступа света. Затем была проведена количественная оценка содержания соединений фенольной природы и флавоноидов в соцветиях. Результаты опыта были обработаны с помощью пакета статистических программ Microsoft Excel.

Количество содержания фенолов проводили в навеске измельченных сухих соцветий с помощью метода, описанного в работе [4]. Рассчитывали по формуле:

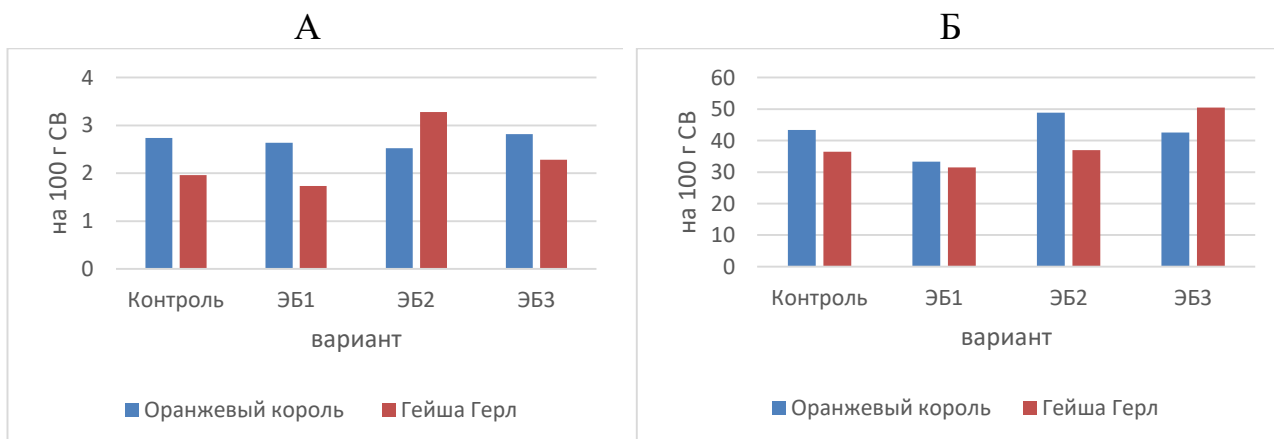
$$X = \frac{A \cdot V_1 \cdot V_2 \cdot 100}{V_3 \cdot m \cdot (100 - W) \cdot E},$$

где  $A$  – оптическая плотность,  $V_1$  – объем экстракта,  $V_2$  – объем для спектрофотометрирования,  $V_3$  – объем экстракта, взятый для определения,  $E$  – удельный показатель поглощения галловой кислоты (1),  $m$  – масса сырья,  $W$  – потеря в массе при высушивании (80%).

Содержание флавоноидов определяли по методу, изложенному в работе [3]. Вычисления производили по формуле:

$$X = \frac{A \cdot V_1 \cdot V_2 \cdot 100}{V_3 \cdot m \cdot (100 - W) \cdot E},$$

где  $A$  – оптическая плотность,  $V_1$  – объем экстракта,  $V_2$  – объем для спектрофотометрирования,  $V_3$  – объем экстракта, взятый для определения,  $E$  – удельный показатель поглощения гликозидов кверцетина (330),  $m$  – масса сырья,  $W$  – потеря в массе при высушивании (80%).



**Рис. 1.** Влияние эписбрасинолида на накопление флавоноидов (А) и фенольных соединений (Б) в соцветиях календулы сортов Оранжевый король и Гейша Герл

В ходе анализа спиртовых экстрактов из соцветий *Caléndula officinális* L. отмечены различия в базовом уровне содержания флавоноидов у двух изучаемых сортов календулы (рис. 1А). Так наиболее высокое содержание данных метаболитов характерно сорту Оранжевый король. Выявлена нелинейная зависимость накопления флавоноидов от концентрации растворов ЭБ. Установлено, что под влиянием предпосевного воздействия ЭБ1 снижается накопление данных вторичных метаболитов на 4 % у сорта Оранжевый король и на 13 % у сорта Гейша Герл относительно контрольного показателя. Отмечена сортоспецифическая реакция на накопление флавоноидов под влиянием ЭБ2. Так у сорта Оранжевый король показатель снижался на 8,8 %, а у сорта Гейша Герл возрастал на 89,6 % относительно контроля. Выявлено, что самая низкая концентрация (ЭБ3) практически не влияла на содержание флавоноидов у сорта Оранжевый король, но повышала его уровень у сорта Гейша Герл на 16 % по отношению к контролю.

Исследование влияния ЭБ на накопление веществ фенольной природы, которые во многом определяют целебные свойства фитосырья из соцветий календулы, показало, что предпосевная обработка ЭБ1 снижает данный показатель у сорта Оранжевый король на 24 %, а у сорта Гейша Герл на 14 % относительно контроля (рис. 1Б). Отмечено, что после воздействия ЭБ2 возрастает содержание соединений фенольной природы в растительном сырье сорта Оранжевый король на 13 % по отношению к контрольному показателю, а у сорта Гейша Герл не выявлено достоверных отклонений от контроля. Предпосевная обработка раствором ЭБ3 повышает накопление фенольных соединений у сорта Гейша Герл на 38 % относительно контроля, но не вызывает изменений в уровне данных метаболитов у сорта Оранжевый король.

Таким образом, выявлена сортоспецифичность в накоплении веществ вторичной природы в соцветиях календулы лекарственной под влиянием различных концентраций эпибрасинолида. Отмечено, что наиболее позитивно реагировал сорт Гейша Герл на предпосевное воздействие ЭБ2 и ЭБ3, сопровождающееся повышением уровня флавоноидов и соединений фенольной природы, а, следовательно, улучшением антиоксидантных свойств лекарственного сырья. Сорт Оранжевый король менее позитивно отозвался на воздействие ЭБ и только ЭБ2 повышала уровень соединений фенольной природы.

### **Список литературы:**

1. Беляева Л. А. Биохимия растений: тексты лекций по разделу «Растительные вещества вторичного происхождения» для студентов биологического факультета. М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. 2009. 108 с.
2. Борисова Г. Г. Основы биохимии вторичного обмена растений. М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. Екатеринбург. Изд-во Урал. ун-та. 2014. 128 с.

3. Бузук Г. Н. Морфометрия лекарственных растений. Вестник фармации. Витебск. 2007. С. 26–37.
4. Ермакова А. И. Методы биохимического исследования растений. Ленинград. ВО «Агроиздат». 1987. 331 с.
5. Скорина В. В. Пряно-ароматические и эфирные культуры. Минск. «ИВЦ Минфина». 2018. 215 с.
6. Этин: польза или вред URL:[http://liveinternet.ru/users/veta\\_160/post386628639](http://liveinternet.ru/users/veta_160/post386628639). Дата доступа: 25.01.2020

**Научный руководитель – Жанна Эмануиловна Мазец**

## МЕДИЦИНА І ФАРМАЦІЯ

УДК 614.2

**Журавель Володимир Іванович,**  
доктор медичних наук, професор, професор кафедри менеджменту охорони  
здоров'я Національного медичного університету імені О.О. Богомольця  
**Журавель Володимир Володимирович,**  
завідувач санітарно-карантинним підрозділом  
ДП «Лабораторний центр на повітряному транспорті» МОЗ України,  
Київ, Україна.

### ХОЛАКРАТИЧНА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ – ЗАПОРУКА ТРАНСФОРМАЦІЙНИМ ЗМІНАМ У МЕДИЧНІЙ ГАЛУЗІ

*Анотація.* У статті розглядаються сутність, особливості, переваги та недоліки холакратичної системи управління, її перспективність для теорії та практики стосовно медичної галузі. Виділені ключові аспекти моделі управління.

*Ключові слова:* менеджмент, управління, система медичної допомоги, ієрархія, холакратія, холакратична система управління.

*Zhuravel Volodymyr I., Doctor of medical sciences, professor,  
professor of the department of Healthcare management  
O.O. Bohomolets National medical university  
Zhuravel Volodymyr V., Head of the Sanitary-Quarantine Division  
State Enterprise "Laboratory Center for Air Transport" of the Ministry of Health of Ukraine,  
Kyiv, Ukraine*

### CHOLACRATIC MANAGEMENT SYSTEM – A GUARANTEE OF TRANSFORMATIONAL CHANGES IN THE MEDICAL FIELD

*Abstract:* The article discusses the essence, peculiarities, advantages and disadvantages of a cholocratic system of management, its prospects for theory and practice in the medical field. There are highlighted key aspects of management models.

*Key words:* Management, administration, medical care system, hierarchy, cholacracy, cholocratic control system.

Сучасна ситуація в системі медичної допомоги населенню (СМДН) України характеризується певними трансформаційними процесами. Це породжує потребу змін у підходах, методах, стилях, типах, моделях управлінських і медико-організаційних відносин і поступового перетворювання на всіх ієрархічних рівнях адміністративно-командного, субординаційного управління медичними організаціями на його демократичні, мобільні та гнучкі схеми, моделі, системи.

Чинна система управління<sup>2</sup> в медичній галузі є досить вразливою до динамічних перетворень і найменш підготовленою до швидкого реагування,

---

<sup>2</sup> Система управління – це упорядкована сукупність взаємопов'язаних організаційних проблем/блоків або дій, які відрізняються цілями, функціями та технологією, але спрямовані на досягнення загальної мети організації.

переорієнтації та переформатування. А відсутність адаптованих, інноваційних схем-моделей та механізмів управління, як і пакетних алгоритмів реагування на мінливі потреби зовнішнього та внутрішнього середовища, негативно впливають на результат трансформацій та діяльність як конкретних медичних організацій, так і безпосередньо СМДН у цілому.

На позитивний результат системних перетворень можливо розраховувати тільки за умов розуміння та підтримки зацікавлених сторін концептуальних положень реорганізаційних процесів, тобто шляхом максимального нівелювання прояву закону менеджменту «інерції та супротиву в людських відносинах». Цим обумовлюється актуалізація проблеми стосовно оцінки та впровадження схем-моделей управління СМДН на засадах сучасного менеджменту, наприклад, холакратичної<sup>3</sup> системи – особливого виду та форми управлінської діяльності.

На практиці ключовими є дві основні системи управління – ієрархічна<sup>4</sup> та системна. Ієрархічна система, на нашу думку, має свої древньослов'янські корені. Так, побудова функціональної структури влади в Київській Русі та в південних слов'ян (*хорватів*) реалізовувалася за чотирма вервами (*дорадчими органам самоврядування родоплемінної організації сільської територіальної общини*) або соціальними-економічними і етнічно-культурними рівнями (*графічно – у вигляді трикутника*). Кожний верв конкретизувався своїми представниками, котрі мали своє призначення: 1-ий (*нижній рівень*) – це виконавці (*трудівники, служителі*), основні риси характеру яких була любов до праці та слухняність; 2-ий (*нижньо-середній рівень*) – господарі земель, ремісники, майстри, купці, які збагачували общину; 3-й (*середній рівень*) – управителі, силовий прошарок (*витязі, воїни*), які займалися управлінням і захистом; 4-ий (*вищий рівень*) – це духовна спільнота та віщуні (*вчителі, мудреці, хранителі знань*), тобто волхви, чарівники, жерці, які вершили долі – власні, роду, народу.

На сьогодні в ряді країн, у т. ч. і Україні, домінує жорстока централізація, де її найбільш очевидні переваги зводяться до чіткого розподілу обов'язків, єдиноначальності, підпорядкованості, стандартизації та взаємозамінності в управлінському процесі, тобто службової ієрархії. Натомість провідні країни світу використовують сучасний системний менеджмент (ССМ), який орієнтований на дотримання відповідних принципів сертифікованих систем управління. ССМ, крім напряму, що відображає системний, комплексний, процесний, функціональний, ситуаційний, кількісний й кібернетичний підходи, виділяє у організаційних схемах-моделях інтегровані системи управління за

<sup>3</sup> Термін «холакратія» вперше використав Артур Кестлер у 1967 році в своїй книзі «Привид в машині».

<sup>4</sup> Ієрархія – це один із управлінських механізмів (інструментів) впливу суб'єктів управління на систему, який ґрунтується на способах і важелях підкорення, тиску зверху, примусу тощо.



інноваційно-демократичним спрямуванням. Особливо успішно таку модель управління демонструють бізнес-структури.

Але авторитарність, як і системність, обмежує гнучкість, демократичність, інноваційність й ініціативність в управлінській діяльності, а це в свою чергу означає відсутність миттєвої реакції на зміни чи критичну ситуацію, можливість працювати в швидкому темпі за відповідним управлінським пакетом. Така модель управління – шлях до занепаду. Ось чому технологічно-організовані системи, до яких в апріорі відноситься й СМДН, обираючи інші моделі управління краще сприймають і впроваджують його нові гнучкі, демократичні схеми. Для таких систем авторитарні стилі, прямолінійні типи управління, холархійчна або ієрархічна підпорядкованість, жорсткі рамки службово-посадових відносин, кабінетна практика прийому рішень, принципи “доцільності”, “як сказав”, “так треба”, “зверху видніше”, “що, самий дотепний?”, робота “з і до” – вже не тільки застаріли, але й пагубні для керованих організацій.

Вищенаведене доводить про доцільність використання, на основі перегляду парадигми/стереотипів класичного менеджменту, широкої гами новітніх принципів і технологій систем управлінської діяльності в медичній галузі сьогодення, де важливість їх впровадження, особливо на період трансформаційних змін, вельми висока. До таких систем управління відносяться [1-2]:

- холакратія – це система управління, в якій: влада зосереджена не в окремих людей, а в наборі правил; посадові обов’язки замінені ролями; прийняття управлінських рішень (УР) надається працівникам організації; розподіл відповідальності лідерів і співробітників здійснюється в рамках їх ролей;

- соціократія – це система управління, яка покликана для прийняття УР, що формують гармонію в колективі чи суспільстві, а також ефективні організації; набір інструментів для формування домовленостей між співробітниками, принципів і правил поведінки в організації, варіантів реагування на виклики та зміни;

- селф-менеджмент або самоменеджмент – це функція, вид людської діяльності, управління собою для досягнення визначених людиною власних цілей.

Холакратія (*Holacracy*), як методологія гнучкого та динамічного управління, з’явилась в 2007 році в комерційних і неприбуткових організаціях у ряді країн (*США, Франція, Німеччина, Н. Зеландія, Австралія, В. Британія*) і стала популярною через відсутність керівників, підлеглих і всіляких робочих інструкцій, бюрократичних службових процедур тощо [3]. Не винятком є й Україна – чотири ІТ-компанії повністю встановили в себе холакратію (*Ipland,*

*Mementia, Raccoon Gang u 4IRE labs*), а з елементами холакратії – дві (*EVO та Itera*) [4].

Початкова ідея холакратії зводилася до наділення працівників нижчих рівнів організації максимумом владних повноважень зі забезпеченням управлінських процесів за статусом ролей співробітників, які мали своє призначення стосовно досягнення кінцевої мети системи. Тобто, фактично, йшлося про передачу влади в конкретній організації “згори-донизу”, але без зниження ефективності виробничої діяльності. При цьому кожний співробітник, у відповідності до своєї ролі щодо загального результату діяльності організації, зобов’язаний зрозуміти всі можливі напруженості або “теншени”<sup>5</sup>, що можуть виникнути у процесі взаємодії зі колегами, і вирішити їх. За такою системою управління організацією будувалася за сценарієм “ієрархія цілей”, а не “ієрархія влади”.

Зрозуміло, що холакратія як система управління мали шанс на успіх такого експерименту тільки в тих управлінських структурах, які були готові до:

- впровадження принципу децентралізації;
- позбавлення вищих ієрархічних рівнів певних владних повноважень і переходу на формат роботи в рамках до підписаної “Конституції холакратії”;
- надання співробітникам якомога більше організаційно-управлінської свободи щодо реалізації своїх ініціатив;
- визнання цього організаційно-методичного підходу більш доцільним із-за зниження витрати на управління та пришвидшення ситуаційних реакцій та рішень, а також сприяння більшій свободі, командній взаємодії в роботі.

Вищенаведене дозволяє холакратію віднести до схеми-моделі децентралізованої системи влади, де сама система побудована таким чином, що кожний співробітник може впливати на життя організації й обіймати повноту влади в рамках своєї ролі та зобов’язань.

Тобто, холакратія – це соціальна технологія чи система організації управління, в якій функції управлінських структур (*влади, органів управління, посадових осіб*) у прийнятті рішень розподілені поміж командами, які самоорганізуються в якості автономних і самодостатніх одиниць (*але не самоврядних*), а не реалізуються згідно управлінської ієрархії [5]. А враховуючи, що в холакратичній моделі управління задіяні більш ефективні принципи і методи роботи, дозволяє холакратію визнати більш прогресивною схемою-моделлю управління системою в порівнянні, наприклад, холархією (*ієрархія саморегулюючих холонів, що функціонують одночасно як автономні цілісні одиниці, так і як залежні частини*) [6].

---

<sup>5</sup> Теншени – термін, котрий використовується в холакратії.

Відмінною рисою холакратії є використання соціократичного методу кругової структури системи управління організації, яка має вид кіл (*зовнішніх і внутрішніх*) [7-8], котрі виконують різні ролі та мають горизонтальну ієрархічну організацію за цілями. В якості принципів кругової структури системи управління стають: гармонізація інтересів у процесі прийняття УР, а не більшості голосів; прийняття УР після обговорення людьми, які знають і довіряють одному.

Можна припустити, що прийняття рішення за принципом “кола”<sup>6</sup>, як організаційно-функціонального елементу структури управлінських відносин, прийшло до нас із далекого минулого за часів гегемонії волхвів серед древнеслов’янських племен при проведенні, наприклад, загальноплемінних ритуальних дій – “соборів”. Так, тоді вибори/перевибори на наступний рік правлячого князя общини здійснювалися волхвами<sup>7</sup>, які перед прийняттям свого рішення становилися в коло, в центрі котрого була кам’яна споруда (*за традиціями – езотерична*).

Для більшості відомчих комунальних медичних служб, як і самої СМДН, такий підхід до управління можливий, але найбільш доцільний для комерційно-конкурентно-орієнтованих структур (*лабораторно-діагностична, стоматологічна та інші служби*). Однак, на практиці, для того, щоб останні досягли своєї мети в наданні доступної, високотехнологічної, якісної лабораторно-діагностичної чи стоматологічної допомоги пацієнтам, їй необхідні маркетинг, сучасне устаткування, новітні професійних розробки), висококваліфіковані кадри, достатнє число спеціально підготовленого персоналу, реклама і ін. Для холакратичної системи, наприклад, стоматологічної служби, на відміну від ієрархічної, це будуть її управлінські функціональні кола (УФК) – зовнішні й внутрішні (рис.1).

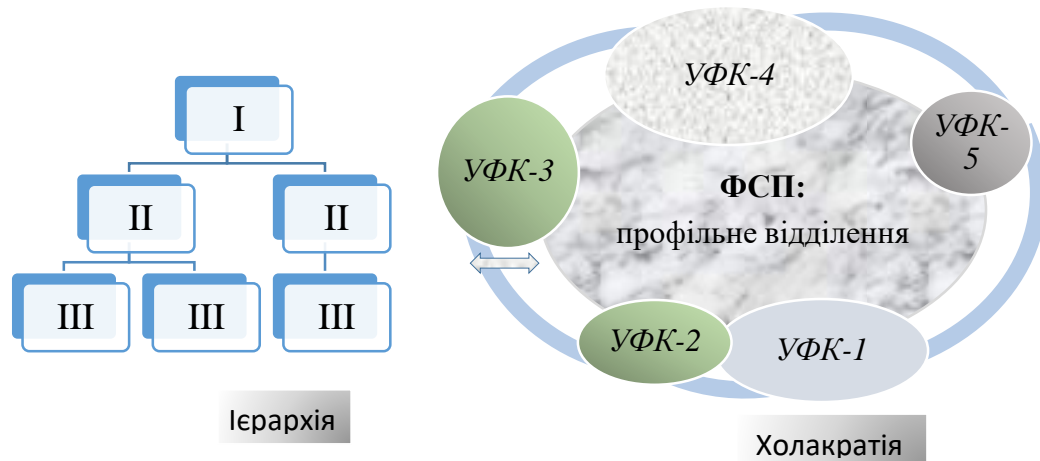
У залежності від масштабу, специфіки, характеру і особливості задачі, проблеми/ситуації число УФК, як і їх склад, можуть варіюватися в СМДН на рівні закладу, регіону, відомства чи галузі.

У межах управлінського функціонального кола проводяться внутрішні збори правління, призначаються співробітники для заповнення ролей та визначаються відповідальні за виконання роботи згідно встановленої сфери повноважень. Зв’язок між УФК забезпечується чотирма обов’язковими ролями: Lead Link (*працює всередині свого кола від імені зовнішнього – “Варяг”*), Rep

<sup>6</sup> Можливо термін “Коло” походить від слів: “кала” (*родина*) в часи Мізинської культури; “коло”, що скіфською мовою означало, власне, “сонце” [<https://www.dazhboh.org>.]; “копа” (*влада народу*) – древнеслов’янське зібрання Сходотаїв [<https://www.google.com/url?takoe-nebo.livejournal.com>].

<sup>7</sup> Волхви були духовними представниками найстародавньої віри людей Білої раси, віри, яка самозапачаткувалася над берегами Славуті (*Дніпра*) двадцять тисяч літ тому (*в епоху пізнього палеоліту*) та яка десять тисяч літ тому (*у часи Мізинської культури*) вже була в основному розвиненою, а шість тисяч літ тому (*у часи брильянтної Три-пільської культури*) – вже була всесторонньо проявленою [<https://www.dazhboh.org>].

Link (працює в середині зовнішнього кола від імені внутрішнього “Козачок”), Secretary (координує зустрічі, аналізує їх результати – “Своячок”) і Facilitator (лідер кола, якого обирають інші учасники – “Модератор”). Співробітники, які виконують дані ролі, зобов’язані, з метою координації дій місії і стратегії організації, брати участь у зборах як власного, так і зовнішнього УФК.



Умовні позначення:

I-III – ієрархічні рівні управління; ФСП – функціонально-структурний підрозділ;  
УФК-1-5 – організаційно-управлінські проблеми, завдання, ситуації

**Рис.1. Принципова схема ієрархічної та холакратичної систем управління медичного закладу (на прикладі профільного відділення як підсистеми)**

Члени кола, окрім управлінських повноважень мають й функціональні ролі, в межах яких вони можуть робити буквально все, що явно не заборонено – і жоден посадовець не може вказувати їм що, коли і як робити. Тільки сам співробітник може визначати пріоритети як частину його функціональної ролі. Однак Lead Link (“Варяг”) має право видалити з кола співробітника, якщо той не справляється з роллю, або заважає другим учасникам виконувати свої ролі.

У холакратії доцільно, щоб кожне УФК проводило збори регулярно – щонайменше один раз на тиждень. На зборах учасників УФК передбачається процес надання відповідних даних, ведення відкритих обговорень, в яких учасники кола можуть запропонувати питання на обговорення для вирішення своїх проблем. Особливою рисою зборів стає зосередження уваги на обговоренні конкретних подальших кроків, щоб уникати масштабних непродуктивних дискусій.

Однак, участь співробітників в організаційно-управлінській діяльності за сценарієм холакратичної схеми-моделі може й повинна здійснювати в чітких правових межах, процедурах і механізмах реальної участі та можливості впливу співробітників на процеси управління. Головне – недопущення тенденцій відходу в сторону охлократії (вироджена форма демократії, заснована на мінливих примхах натовпу; влада натовпу), анархізму (безвладдя) або відомчого етатизму (активному втручанні відомчих владних структур в сфері діяльності

колективу). При даному типі управління зростає особиста відповідальність співробітника. Адже він може прийняти важливе рішення самостійно, але в разі помилки йому, а не керівнику, доведеться відповідати за неї особисто, як і регулярно відповідати за свою роботу перед своїм колом на тактичних зустрічах. Це дозволяє тримати членів УФК у курсі справи того, хто чим зайнятий, а також отримувати зворотній зв'язок на свої дії для прийняття всіма співробітниками більш інтегративного рішення та мінімізувати недовіру в колективі. За такою моделлю управління значущість має довіра і процес/петля зворотного зв'язку [7].

Тобто, коли йдеться мова про холакратичну систему управління то йдеться про більш складні процеси її реалізації – єдність мети та зусиль, підбір кадрів за професійними якостями, порядок, дисципліна та корпоративний дух. А це вже запорука створення здорової організації, працюючої на засадах системності.

Холакратичну систему управління нерідко порівнюють із соціократією, яка була на ранніх етапах її прообразом, а тому, відповідно, і суттєво на неї впливала за організаційними ознаками. Більш того, окремі засадничі принципи (*кругова структура, ролі, формування кіл і ін.*) запозичені з соціократії. Проте між цими демократичними системами управління протиріч стає все більше.

Звичайно, за організаційно-управлінськими та функціонально-структурними аспектами в ієрархічних, соціократичних і холакратичних моделях управління наявні як деякі спільні чи відносно наближені позиції, так і принципові протиріччя та розбіжності. Про це свідчить їх порівняльна характеристика (таблиця 1).

Холакратична управлінська схема-модель схожа на складну організовану систему, наприклад, СМДН: на будь-якому рівні (*державному, регіональному, районному*) є керівник (*міністр, начальник департаменту, директор/головний лікар медичного закладу/установи*), які управляють конкретною системою, але є ще й інші її важливі функціонально-структурні складові (*центри медичної допомоги, служби, відділи, відділення і ін.*). Останні функціонують у складі системи, але можуть і зобов'язані (*з позицій менеджменту*) приймати оперативні-тактичні рішення без вищого керівництва на своєму рівні для забезпечення безпосередньої діяльності, а медичний персонал, як і пацієнти, впливають не тільки на власну діяльність і власне життя, а й на діяльність системи в цілому.

У холакратії ключовим є парадигма побудови службово-посадових повноважень і функцій серед її учасників, необхідних для реалізації організаційно-виробничої діяльності в рамках їх ролей, яка:

- повністю протилежна традиційній адміністративно-командній ієрархії;
- необмежена щодо повноважень (*крім тих, які обумовлені принципами управління та котрі спрямовані на витрачання активів/ресурсів організації*).

Таблиця 1

**Порівняльна характеристика основних позицій ієрархічної,  
соціократичної та холакратичної систем управління**

Ієрархія	Соціократія	Холакратія
Основою є влада – рівні управління, обов'язки, субординація	Основою є – колегіальність управління за принципами	Основою є – ролі, зрілість і відповідальність колег
Централізація влади, сувора службова ієрархія підпорядкованості	Складається з ієрархії напів-автономних функціональних, а не авторитарних, кіл	Відсутність ієрархії, структура гнучка, влада зосереджена в колах
Субординаційний підхід	Теорії менеджменту: $X \rightarrow Y$	Теорії менеджменту: $Y \rightarrow Z$
Адміністративно-командний стиль управління	Авторитарно-демократичний стиль управління	Демократично-ліберальний стиль управління
Розподіл на директорати, департаменти, управління, відділи, служби, сектори	Функціональна ієрархія кола. Обрання посадових осіб кола ( <i>не обов'язково членів кола</i> ) і визначення їх обов'язків – на відкритих дебатах.	Функціональна ієрархія кола. Об'єднання співробітників у кола за ролями. Члени кола можуть одночасно бути учасниками декількох кіл
Прямий шлях управління	Змішаний ( <i>прямий+опосередкований</i> ) шлях управління	Переважно опосередкований шлях управління
Модель для всіх видів управління	Модель для стратегічного управління	Модель переважно для оперативно-тактичного виду управління
Діяльність співробітників чітко регламентована і розмежована, робочі обов'язки чітко визначені Уставами, положеннями, нормативно-правовими та службово-посадовими документами	Діяльність співробітників організована за 4-ма принципами: погодження; організація кола; подвійний зв'язок; вибори погодженням	Обов'язки розподіляються залежно від здібностей і інтересів співробітників, членів кола. Увага акцентується на реалізації особистої мотивації та потенціалу
Керівник приймає абсолютну більшість рішень одноосібно або у вузькому колі соратників. Принцип делегування при прийнятті УР не реалізується	При прийнятті <i>стратегічних УР</i> використовується метод погодження інтересів, а не більшості голосів, після обговорення людьми, які знають один одного	Вільне прийняття рішень в межах особистої відповідальності або прийняття рішень в межах кола, що відповідає за відповідний процес/розділ роботи
Тарифікація зарплати для кожної посади відповідно рівнів ієрархії	Ринкова ставка зарплати, а також довгострокові та короткострокові платежі на основі успішності кола	Партнери самостійно визначають зарплату в залежності від розподілу ролей і відповідальності
Акцент на дорученнях, діях і видах робіт, які обов'язкові для виконання	Акцент на ролях, але тільки при стратегічному виді управління	Акцент на ролях, моделі поведінки, в якій реалізується призначення в організації

Холакратична систем управління дещо нагадує одну з теорій менеджменту, а саме теорію зацікавлених осіб, оскільки моделювання функції та структури апарату управління (АУ) за його 4-ма службово-посадовими групами (*особи, що виконують головні, допоміжні, додаткові управлінські операції, та ті, що опосередковано приймають участь в управлінській діяльності*) допускає присутність не підпорядкованих посадовцям громадських структур та їх лідерів – професійної спілки, Ради наставників, Ради медичних сестер, позаштатного відділу кадрів, організацій з захисту інтересів пацієнтів, молельні кімнати і ін.). Наявність в АУ представників зацікавлених сторін методом колективного управління забезпечується зв'язок між складовими організованої системи з загальними інтересами управлінської діяльності в ній.

До переваг холакратії слід віднести [9]:

- підвищення гнучкості, ефективності, прозорості, інноваційності системи управління та ступінь відповідальності у організації;
- вживаний підхід збільшує кількість внутрішніх ініціатив, мотивує учасників команди брати на себе ініціативу та надає їм технологічний процес, за допомогою якого вони можуть вирішувати проблеми та втілювати власні ідеї;
- система розподілених повноважень знижує в керівників тягар до прийняття кожного рішення та підвищує відповідальність людей за свої думки та дії;
- процес рішення теншенів нівелює суб'єктивність у ділових відносинах;
- допомагає запобігти звичним гендерним моделям поведінки;
- забезпечує “захист”, який призводить до створення атмосфери, де вчинення певних дій, що виходять з підсвідомих упереджень, стає неможливим;
- змінюється мислення працівників – вони мають більше відповідальності, ініціативність і вплив на загальний результат діяльності організації;
- підвищує рівень задоволеності працею та менеджментом.

Незважаючи на демократичність, гнучкість і динамічність, використання більш ефективних принципів і методів роботи холакратична системи управління не є бездоганною, а холакратія не є панацеєю в управлінській діяльності. Так, як і в будь-якій іншій системі управління, вищестоячі суб'єкти управління (*зовнішні кола*) спонукають до виконання заданої ними програми дій нижчестоячими суб'єктами управління (*внутрішні кола*) за чітко окресленою процедурою управлінських взаємовідносин, яка прописана та затверджена в установчо-нормативних документах – уставах, положеннях, наказах. А тому, чим нижчий рівень (*коло*) суб'єкту управління, тим він буде мати все менше і менше уявлення про загальну картину щодо реального стану справ конкретної організованої системи, її цільові засади, орієнтири на кінцеві результати, аніж попередній рівень (*коло*) суб'єкту управління. Тобто, насправді, не йдеться про остаточне усунення ієрархії в холакратичній моделі управління.

До недоліків слід віднести й певну складність побудови організаційної моделі за УФК, зміну стереотипів управлінсько-функціональних взаємовідносин, що будуть складатися, а також значне число правил, нових підходів, термінів і незвичності процедури прийняття рішень і розв'язання можливих конфліктів. Це вимагатиме зусиль і часу для адаптації, іноді значних. Окрім того, окремі співробітники можуть почувати себе некомфортно в такому управлінсько-організаційному середовищі, де їм ніхто не вказує що, коли і як робити. І нарешті, в моделі холакратії, стосовно СМДН, голос пацієнта також матиме проблематичний характер.

Модель холакратії підходить не для всіх організацій, а тільки для тих, які готові до змін мислення, цінностей, корпоративної культури, мають концепцію-стратегію зростання та швидкого реагування на виклики зовнішнього та внутрішнього середовища. Але далеко не всі медичні організації (*за об'єктивних і суб'єктивних причин та ознак*) мають змогу чи бажання прийняти цей виклик і реалізувати таку організацію управління системою. Тим більш, що такий перехід вимагає значних зусиль, часу на трансформаційні організаційно-управлінські перетворення. А тому можливі помилки, інерція, ігнорування, супротив (*владний-посадовий, відкритий-латентний*), саботажні прояви на будь-якому рівні, використання за звичаєм директивно-розпорядницьких методів, авторитарних стилів управління тощо.

Таким чином, за своєю суттю, холакратія – це певна організаційно-функціональна, мобільно-гнучка система управління, яка спонукає як співробітників, так і посадових осіб, до демократичних принципів і підходів, внутрішніх ініціатив і мотивів, відповідальності та свідомої дисципліни здійснення всіх процесів в конкретних управлінських структурах.

Наведене дозволяє стверджувати, що в умовах глобалізації та трансформаційних змін у вітчизняній СМДН України необхідним стає впровадження практики управління за новітніми підходами та технологіями, що стане новим поштовхом подальшого та цілеспрямованого розвитку медичної галузі.

**Висновок.** Перехід системи медичної допомоги населенню, її підсистем до холакратичної системи управління безпосередньо або її гібридної модифікації (*холакратія+соціократія+?*) у залежності від характеру ситуації чи виду управління не є панацеєю, але є еволюційним етапом подальшого розвитку управлінської думки та практики стосовно цієї соціально-значущої галузі, котрі допоможуть розв'язати недоліки чинної проблемної ієрархії та відсутності ефективної системи управління на засадах сучасного менеджменту.

#### **Список використаних джерел:**

1. Робертсон Б. Холакратія. Революційний підход в менеджменті. «ЭКСМО». 2017.
2. Щербина О.В. Від ієрархії до холакратії: еволюційна чи революційна зміна принципів управління // *Вчені записки. Збірник наукових праць. Випуск 10. К.: КНЕУ, 2010. С.141-145.*



3. Холакратія. Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Холакратія>.
4. Сердюк А. Як розв'язувати проблеми без менеджерів // OPEN'2017: Інтелект-проект Києво-Могилянської бізнес-школи 2017. С.84-87.
5. Rudd, Olivia (2009-04-24). *Business Intelligence Success Factors: Tools for Aligning Your Business in the Global Economy*. John Wiley & Sons.
6. Koestler, Arthur (1967). *The Ghost in the Machine*. Penguin Group.
7. Buck, John; Villines, Sharon (2007). *Sociocracy: A Deeper Democracy*. Washington DC: Sociocracy.info Press. pp. 31-50.
8. Вадим Задорожний. Гнучкість як порятунк: чим замінити системний менеджмент, що помирає. URL: <http://www.management.com.ua/notes/system-management-dies.html>.
9. Michelle James. *Navigating the New Work Paradigm*. Center for Creative Emergence. 2012. 96 p.

УДК: 613.67:378:355.55-355.55+61

**Федоренко Віра**, д. мед. н., професор, завідувач кафедри  
**Кіцула Любов**, к. мед. н., доцент кафедри  
**Козак Лілія**, к. б. н., доцент кафедри  
**Рица Лілія**, к. мед. н., доцент кафедри

Кафедра загальної гігієни з екологією ЛНМУ імені Данила Галицького, м. Львів

## **«ВІЙСЬКОВА ГІГІЄНА» – НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДРУГОГО (МАГІСТЕРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 222 «МЕДИЦИНА»**

**Анотація.** У статті висвітлено основні підходи до викладання дисципліни «Військова гігієна» для підготовки фахівців другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 222 «Медицина» на кафедрі загальної гігієни з екологією ЛНМУ імені Данила Галицького, розкрито мету, основні завдання дисципліни, тематику лекцій, практичних занять, самостійної роботи.

**Ключові слова:** військова гігієна, служба превентивної медицини, профілактика.

**Fedorenko Vira**, Doctor of Medical Sciences, Professor, Head of the Department  
**Kitsula Liubov**, PhD, MD, associate professor of the Department  
**Kozak Liliya**, PhD, associate professor of the Department  
**Ryza Liliya**, PhD, MD, associate professor of the Department  
Department of General Hygiene and Ecology  
Danylo Halytsky Lviv National Medical University, Lviv, Ukraine

## **“MILITARY HYGIENE” – THE STUDYING DISCIPLINE FOR TRAINING OF SECOND (MASTER’S) LEVEL OF HIGHER EDUCATION ON SPECIALTY 222 “MEDICINE”**

**Abstract.** The article describes the main approaches to teaching the discipline "Military Hygiene" for the training of specialists of the second (master's) level of higher education specialty 222 "Medicine" at the Department of General Hygiene and Ecology Danylo Halytsky Lviv National Medical University, the purpose, the main tasks of the discipline, the topics of lectures, practical classes, self-training work are revealed.

**Key words:** military hygiene, preventive medicine service, prophylaxis.

Навчальна дисципліна «Військова гігієна» введена для підготовки фахівців другого рівня вищої освіти за спеціальністю 222 «Медицина» галузі знань 22 «Охорона здоров'я». відповідно до нового навчального плану. Викладання дисципліни передбачено на IV курсі, закріплено за кафедрою загальної гігієни з екологією і розпочато з 2019-2020 н.р. На вивчення дисципліни відведено 1,0 кредит ECTS (30 годин), з них 16 годин аудиторних занять (4 години лекції, 12 годин практичні заняття), 14 годин позааудиторної самостійної роботи.

Метою навчальної дисципліни «Військова гігієна» є: збереження і зміцнення здоров'я особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань шляхом установлення науково обґрунтованих санітарно-гігієнічних норм та вимог до організації й умов військової праці, розташування, харчування, водопостачання, обмундирування, лазне-прального обслуговування та інших видів побутового забезпечення військ (сил), що дозволяє особовому складу у мирний час досягнути високої боєздатності, а у воєнний – підтримувати її; опанування студентами необхідних знань, умінь, дій, цільових завдань, навичок, які відповідають кінцевим цілям вивчення навчальної дисципліни відповідно до Стандарту вищої освіти України. Згідно з вимогами стандарту дисципліна забезпечує компетентності:

- інтегральна компетентність – здатність розв'язувати типові та складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у професійній діяльності у галузі охорони здоров'я, або у процесі навчання, що передбачає проведення досліджень та/або здійснення інновацій і характеризується комплексністю умов та вимог.

- загальні: здатність до адаптації та дії в новій ситуації; здатність приймати обґрунтоване рішення; працювати в команді; навички міжособистісної взаємодії; здатність до збереження навколишнього середовища; здатність вчитися й оволодівати сучасними знаннями; здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях; знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності; визначеність і наполегливість щодо поставлених завдань і взятих обов'язків.

- спеціальні (фахові, предметні): здатність до визначення необхідного переліку лабораторних та інструментальних досліджень, оцінки їх результатів; здатність до визначення необхідного режиму праці і відпочинку при лікуванні захворювань.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Військова гігієна» є закладення теоретичних основ військової гігієни, як науки (термінологія, нормативно-методичне забезпечення застосування профілактичних заходів) та відпрацювання практичних навичок щодо профілактики захворювань інфекційного і неінфекційного походження відповідно до основ чинного законодавства України; розроблення та затвердження гігієнічних вимог та нормативів до всіх зразків озброєння, об'єктів військової техніки і середовища

перебування в них, як на стадії проектування і конструювання, так і у процесі експлуатації; упровадження форм та методів організації і проведення санітарного нагляду за гігієнічним забезпеченням військових частин (з'єднань) у різних умовах їх навчально-бойової діяльності; розроблення профілактичних заходів з попередження негативного впливу на особовий склад у всіх видах та родах військ шкідливих чинників навколишнього середовища військових об'єктів – фізичних, хімічних, біологічних, а також психогенних і соціальних [1-4].

Підґрунттям для вивчення дисципліни «Військова гігієна» є базові знання студентів з «Гігієни та екології», яка викладається їм на кафедрі загальної гігієни з екологією упродовж другого року навчання; невідкладної медичної допомоги в умовах бойових дій, основ медичного забезпечення військ, безпеки життєдіяльності, охорони праці в галузі; основи біоетики та біобезпеки. Дисципліна «Військова гігієна» створює засади для вивчення військово-польової терапії, військово-польової хірургії, військової епідеміології та інших дисциплін з підготовки офіцерів запасу галузі знань «Охорона здоров'я». Знання військової гігієни для лікарів необхідне з огляду на проведення аналізу стану здоров'я особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань у зв'язку з екологічним станом навколишнього середовища військових об'єктів, впливу факторів середовища життєдіяльності, умов праці; первинної, вторинної і третинної профілактики захворювань, організації, здійснення профілактичних заходів та їхнього контролю поміж особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань; участь у роботі медичних комісій військкоматів; оцінки умов проживання особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань в організованих колективах; аналізу важкості та напруженості трудової, професійної діяльності з метою визначення необхідності переведення військовослужбовців з певними порушеннями їхнього здоров'я на полегшені види роботи, призначення лікувально-профілактичного харчування, диспансерного обслуговування, санаторно-курортного лікування, реабілітації; вміння рекомендувати методи і засоби режиму дня, навчання, праці, особистої гігієни, режиму харчування, використання природних факторів та комплексу методів і засобів загартування організму; проведення санітарно-просвітницької роботи серед особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань [1-4].

Оскільки, одним із основних принципів Воєнно-медичної доктрини України, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України № 910 від 31.10.2018 р. [6], є профілактична спрямованість діяльності медичних служб та єдині підходи під час проведення санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів у лекціях розглядаються питання, що стосуються основ організації санітарно-гігієнічних заходів у Збройних Силах України та інших військових

формуваннях, санітарних вимог до розміщення та харчування військ (сил) у польових умовах, на полігонах (навчальних центрах); проведення санітарного нагляду і медичного контролю за водопостачанням особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань у польових умовах, на полігонах (навчальних центрах); профілактики інфекційних та неінфекційних захворювань водного походження.

На практичних заняттях студенти опановують санітарні вимоги до організації розміщення військ (сил) у польових умовах, на полігонах (навчальних центрах); організації та проведення санітарного нагляду і медичного контролю за харчуванням, водопостачанням особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань у польових умовах, на полігонах (навчальних центрах), за очищенням, знезаражуванням, дезактивацією води у польових умовах, а також до гігієни праці особового складу в різних родах військ, при обслуговуванні об'єктів озброєння, військової техніки, радіолокаційних станцій. Особлива увага приділяється профілактиці аліментарної патології, інфекційних та неінфекційних захворювань водного походження, негативного впливу фізичних та хімічних факторів на організм військовослужбовців [1-4]. На самостійне позааудиторне опрацювання винесені питання, що стосуються організації і проведення медичної експертизи продовольства у польових умовах, гігієни переміщення та базування особового складу Збройних Сил України.

Актуальним питанням, на якому акцентується увага студентів під час лекційного курсу, є виклад основних завдань Служби превентивної медицини Міністерства оборони України (Наказ Міністерства оборони України № 505 29.09.2017 р.), створеної з метою організації забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя військовослужбовців у Збройних Силах України на підпорядкованих територіях, об'єктах, у військових частинах і підрозділах, зокрема: забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя особового складу Збройних Сил України; здійснення санітарно-епідеміологічного нагляду на територіях, об'єктах, у військових частинах і підрозділах Збройних Сил України; узагальнення практики застосування законодавства у сфері забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, розроблення пропозицій щодо впровадження цього законодавства в Міноборони та Збройних Силах України; визначення першочергових заходів щодо профілактики інфекційних хвороб та масових неінфекційних захворювань (отруєнь), професійних захворювань, запобігання шкідливому впливу на стан здоров'я і життя особового складу Збройних Сил України факторів середовища життєдіяльності; аналіз причин і умов виникнення ситуацій санітарного та епідемічного неблагополуччя (поширення інфекційних хвороб, професійних захворювань, масових неінфекційних захворювань (отруєнь), радіаційних уражень людей), підготовка пропозицій щодо запобігання виникненню таких

ситуацій, контроль за здійсненням відповідних заходів; координація роботи з проведення гігієнічного виховання військовослужбовців; координація діяльності в органах військового управління, з'єднаннях, військових частинах, військових навчальних закладах, установах та організаціях Збройних Сил України у сфері забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя; методичне керівництво у питаннях дотримання санітарного законодавства в органах військового управління, з'єднаннях, військових частинах, військових навчальних закладах, установах та організаціях Збройних Сил України [5].

Кафедрою опрацьовано відповідне навчально-методичне забезпечення, зокрема навчальну програму, методичні рекомендації до практичних занять та самостійної роботи студентів, критерії оцінювання відповідно до Положення про критерії, правила і процедуру оцінювання результатів навчальної діяльності студентів у Львівському національному медичному університеті імені Данила Галицького (2018). Методичні рекомендації до практичних занять включають: актуальність теми; навчальні цілі заняття; базові знання, вміння та навички; зміст теми; основну і додаткову літературу для самопідготовки; завдання для самостійної роботи студентів (контрольні питання, тести, задачі), навчальні практичні завдання; матеріали контролю рівня засвоєння практичних вмінь і навиків. Структура методичних рекомендацій до самостійних робіт аналогічна, за винятком відсутності навчальних практичних завдань. При вивченні навчальної дисципліни «Військова гігієна» застосовуються поточний і підсумковий контроль. Поточний контроль здійснюється на основі комплексного оцінювання діяльності студента та набутих ним компетентностей і включає контроль вихідного рівня знань, якість виконання практичної роботи, рівень теоретичної підготовки та результати вихідного контролю рівня знань. При оцінюванні навчальної діяльності студентів перевагу надається стандартизованим методам контролю: тестуванню, структурованим письмовим роботам, структурованому за процедурою контролю практичних навичок в умовах, що наближені до реальних. Підсумковий контроль – залік проводиться після завершення вивчення дисципліни.

Вивчення дисципліни формує у студентів розуміння першочерговості профілактичних заходів щодо інфекційних хвороб, неінфекційних та професійних захворювань, запобігання шкідливому впливу на стан здоров'я і життя особового складу Збройних Сил України факторів середовища життєдіяльності.

### **Список використаних джерел**

1. Бардов В.Г. Гігієна та екологія / В.Г. Бардов, В.Ф. Москаленко, С.Т. Омельчук, О.П. Яворовський [та ін.]. Вінниця: Нова Книга, 2006. 720 с.
2. Військова гігієна (загальні питання): підручник М.І. Хижняк, Л.І. Бідненко, В.М. Якимець [та ін.]; за ред. проф. М.І. Хижняка. К.: УВМА, 2011. 528 с.
3. Військова гігієна (гігієна праці в окремих родах військ): Підручник / Хижняк М.І.,

*Бідненко Л.І., Якимець В.М., Власенко О.М., Устінова Л.А., Іващенко С.М., Гаврилко Є.В. К.: УВМА, 2011. 402 с.*

*4. Пашко К.О. Військова гігієна з гігієною при надзвичайних ситуаціях. Тернопіль; Укрмедкнига, 2005. 312 с.*

*5. Наказ Міністерства оборони України № 505 від 29.09.2017 р. "Про затвердження Положення про Службу превентивної медицини Міністерства оборони України".*

*6. Постанова Кабінету Міністрів України № 910 від 31.10.2018 р. «Про затвердження Воєнно-медичної доктрини України», Київ, 2018.*

УДК 378+37.04+614.2

**Гуменюк Василь**

*к.пед.н., доцент кафедри медицини катастроф і військової медицини  
Львівський національний медичний університет ім. Данила Галицького  
Львів, Україна*

## **ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ В МЕДИЧНИХ ЗВО**

**Анотація.** *Сучасна педагогічна наука характеризується пошуком інновацій, спрямованих на створення умов формування і розвитку цілісної, творчої, вільної особистості, здатної до соціалізації, адаптації й самореалізації в суспільстві, а також розкритті суті інноваційних підходів у навчальному процесі та врахуванні основних компонентів впливу на їх реалізацію. Загальний характер освітніх реформ в Україні пов'язаний насамперед із інноваційними тенденціями розвитку освіти, а саме з дистанційним навчанням.*

**Ключові слова:** *дистанційне навчання, освіта, самостійне навчання, медична освіта, викладач, заклади вищої освіти.*

**Humeniuk Vasyl**

*Ph.D (Pedagogical Sciences), Department of Catastrophe Medicine and Military Medicine  
Danylo Halytsky Lviv National Medical University. Lviv, Ukraine*

## **DISTANCE EDUCATION IN MEDICAL UNIVERSITIES**

**Abstract.** *Modern pedagogical science is characterized by the search for innovations aimed at creating conditions for the formation and development of a holistic, creative, free personality capable of socialization, adaptation and self-realization in society, as well as revealing the essence of innovative approaches in the educational process and taking into account the main components of influence. The overall nature of educational reform in Ukraine is primarily related to innovative trends in educational development, namely distance education.*

**Keywords:** *distance education, education, self-study, medical education, teacher, higher education institutions.*

Важливим елементом покращення якості підготовки фахівців є реалізація нової парадигми освіти, яка спрямована на всебічний інтелектуальний розвиток особистості. Педагогічна система медичних навчальних закладів виконує завдання становлення медиків як особистості та професіонала. У процесі навчання студенти засвоюють знання, на основі яких у них формуються науковий світогляд, виробляється відповідне ставлення до процесу навчання та подальшої професійної діяльності. Цілями професійної освіти є формування в

студентів готовності до співпраці, ініціативності, формування вміння самостійно вчитися, мислити.

Наполеглива праця з формування професійних складових особистості медика має починатися з перших днів навчання. Для формування стійких професійних навичок в професійній діяльності студентам необхідно опанувати низку знань, а також отримати досвід вирішення професійних завдань. Водночас зауважимо, що навчальному процесу в медичних вишах притаманна певна специфіка, а її результати виявляються не відразу.

Оновлення дидактичних систем, методик і технологій професійної підготовки майбутніх медиків потребує переходу до інноваційних моделей навчання, які характеризуються системним запровадженням комплексів педагогічних методів і прийомів, спрямованих на постійне залучення студентів до активної навчально-пізнавальної діяльності, що характеризується інтенсивною різнобічною комунікацією суб'єктів діяльності, обміном інформацією, результатами взаємодії в діяльності студентів і викладача. Таке навчання спонукає їх до ініціативності, творчого підходу та активної позиції у всіх видах навчальної діяльності, передбачає самостійне здобування, створення, конструювання знань, умінь, компетентностей, що значно підвищує результативність професійної підготовки. Як свідчить зарубіжний і вітчизняний досвід, це сприяє значно глибшому й більш усвідомленому розумінню сутності вивченого, формуванню вмінь самостійно аналізувати й оцінювати інформацію, формулювати висновки, аргументовано відстоювати свою точку зору, прислухатися до інших, поважати альтернативну думку, працювати в колективі, будувати конструктивні стосунки з його членами і визначати своє місце в команді. Крім того, це дає змогу реалізувати ідею співробітництва всіх учасників освітнього процесу, вчить їх конструктивної взаємодії, сприяє забезпеченню атмосфери психологічного комфорту [2].

Сучасна педагогічна наука характеризується пошуком інновацій, спрямованих на створення умов формування і розвитку цілісної, творчої, вільної особистості, здатної до соціалізації, адаптації й самореалізації в суспільстві, а також розкритті суті інноваційних підходів у навчальному процесі та врахуванні основних компонентів впливу на їх реалізацію. Загальний характер освітніх реформ в Україні пов'язаний насамперед із інноваційними тенденціями розвитку освіти.

Педагогічна інноватика, яка набула поширення в освіті, включає ідеї, методи, технології, комплекс елементів, які несуть прогресивні засади; творчий пошук; оригінальне вирішення педагогічних та навчальних проблем. Новітні технології підвищують інформативність, наочність і керованість пізнавальної діяльності студентів, стають дієвим засобом неперервності підготовки і підвищення кваліфікації майбутніх медичних фахівців.

Інноваційне (лат. *innovation* – оновлення, зміна) навчання – зорієнтована на динамічні зміни в навколишньому світі навчальна та освітня діяльність, що ґрунтується на розвиткові різноманітних форм мислення, творчих здібностей, високих соціально-адаптаційних можливостей особистості [6]. Інноваційне оновлення педагогічної системи має забезпечити зростання особистісного потенціалу як студентів, так і викладачів, сприяти їхньому самовдосконаленню.

Інноваційний педагогічний досвід розглядається як система діяльності педагога, що радикально змінює традиційну практику навчання; результати інноваційної діяльності виражаються змінами у змісті, методах, формах, технологіях і засобах навчання. Важливо, щоб характер інновацій відображав суспільні вимоги до підготовки фахівців і потреби студентів, урахував специфіку конкретного закладу. Сама ж інноваційна діяльність вимагає належної організаційної роботи: аналізу компетентними експертами й перевірки на практиці методів, які використовуються під час навчання; збирання, оброблення, систематизації, накопичення і використання інформації про інновації; ресурсного обґрунтування і визначення механізму практичної реалізації інноваційних процесів; розроблення проектів, програм, положень щодо реалізації інноваційних процесів та їх оцінку за певними критеріями; визначення системи контролю. Крім того, описуючи зміст інновації, треба виділяти базові управлінські дії, що включають функції аналізу, прогнозування, планування й організації, координування, контролю. Показником якості інновації є підвищення ефективності освітньої діяльності навчального закладу [9].

Соціальні умови, які постійно змінюються, спричиняють необхідність пошуку і розроблення ефективних методів і засобів формування у студентів вміння самостійно вчитися. У навчальних планах все частіше скорочуються аудиторні години і збільшується кількість годин, які відводяться на самостійну роботу. Внаслідок цього студенти мають самостійно опрацьовувати тематику лекцій, додаткову літературу, складати конспекти з тем, які виносяться на самостійне вивчення, виконувати реферати, шукати цікаву інформацію за допомогою системи Інтернет. Такі інформаційно-пошукові форми роботи, безперечно, сприяють успішному засвоєнню опрацьованого матеріалу. Самоосвіта у формуванні особистості медика відіграє велику роль, оскільки постійно розвиває і вдосконалює інтелект, сприяє підвищенню таких ділових якостей: уваги і акуратності, спостережливості, методичності, професійної пам'яті, швидкості аналізу і синтезу інформації, логічності мислення. Усі ці якості пришвидшують зростання професіоналізму медика, підвищують ефективність його діяльності. Самоосвіта і самовиховання передбачають розвиток здатності ставити перед собою завдання і вирішувати їх, організувати і контролювати свою діяльність.



Нині перед МЗВО України постали дуже серйозні виклики. Можна стверджувати, що це період для використання усіх видів ресурсів під час навчання віддалено: людських, інформаційних і технічних. І від того, як швидко університети, викладачі та студенти пристосуються до такої нової форми навчання, залежить глибина, якість засвоєних знань та економія часу.

Питання «бути чи не бути» дистанційній освіті вже не є актуальним. У всьому світі дистанційна освіта існує, займає своє соціально-значуще місце в освітній сфері. У кінці 1997 року в 107 країнах діяло близько 1000 навчальних закладів дистанційного типу. Кількість тих, хто здобув вищу освіту в системі дистанційної освіти, в 1997 р. становила близько 50 млн чоловік, у 2000 р. – 90 млн, за прогнозами у 2023 р. становитиме 120 млн чоловік [18].

Дистанційна освіта – це можливість навчатися та отримувати необхідні знання віддалено від навчального закладу в будь який зручний час. Це форма навчання з використанням комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, які забезпечують інтерактивну взаємодію викладачів та студентів на різних етапах навчання і самостійну роботу з матеріалами інформаційної мережі. Це сукупність сучасних технологій, що забезпечують доставку інформації в інтерактивному режимі за допомогою використання ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій) від тих, хто навчає, до тих, хто навчається. Основними принципами дистанційного навчання є інтерактивна взаємодія у процесі роботи, надання студентам можливості самостійного освоєння досліджуваного матеріалу, а також консультативний супровід у процесі дослідницької діяльності. Дає змогу навчатися на відстані, за відсутності викладача.

Питаннями формування розвитку дистанційної освіти присвячені роботи великої кількості іноземних науковців, серед яких: Деллінг Р. (Німеччина), Рамбле Г., Кіган Д., Сімонсон М., Мур М., Кларк А., Томпсон М. (США) та інші. Особливу увагу цьому питанню приділяють вітчизняні науковці: Биков В.Ю., Богачков Ю.М., Кухаренко В.М., Манако А.Ф., Овчарук О.В., Пінчук О.П., Шукевич Б.І. [7]. Питаннями впровадження і використання інформаційно-комунікаційних технологій у вищій школі займається багато науковців, зокрема: А. Андрєєв, Т. Вахрущева, М. Загірняк, В. Кухаренко, Є. Полат, А. Хуторський, І. Козубовська, О. Рибалко, Є. Долинський, М. Бухаркіна, Я. Ваграменко, В. Вержбіцький, К. Верішко, В. Каймін, В. Солдаткін, Н. Сиротенко, Н. Корсунська, О. Скубашевська, В. Осадчий та інші [5].

Одним з перших великих центрів дистанційного навчання, що поширював свої матеріали через мережу інтернет стала Хан-Академія. Її автор Салман Хан, який почав викладати у вільному доступі в мережі власні відео-заняття. Згодом, коли навчальні відеоматеріали отримали неабияку популярність і мільйони переглядів в мережі You Tube Хан створив окремий навчальний центр «Академія

Хана» – некомерційну освітню організацію (2006 р.) для забезпечення «високоякісної освіти для будь-кого і будь-де». Організація створює лекції у формі You Tube відео. Окрім мікролекцій, веб-сторінка організації має практичні заняття та методичні матеріали для педагогів. Усі ресурси доступні безкоштовно для кожного в усьому світі. Даний проект підтримується за допомогою пожертвувань, при цьому значна частина пожертвувань припадає на Google та Фонд Білла і Мелінди Гейтс, а лекції, надані англійською мовою, перекладаються на інші мови завдяки підтримці волонтерів.

На Заході ця форма з'явилася вже досить давно і має велику популярність серед студентів через її економічні показники і навчальну ефективність. Дистанційну форму навчання ще називають «освітою протягом усього життя» через те, що більшість тих, хто навчається, – дорослі люди. Багато хто з них вже має вищу освіту, проте через необхідність підвищення кваліфікації або розширення сфери діяльності у багатьох виникає потреба швидко і якісно засвоїти нові знання і набути навички роботи. Саме тоді оптимальною формою може стати дистанційне навчання.

За даними закордонних експертів до 2000 року мінімальним рівнем освіти, необхідним для виживання людства, стала вища освіта. Навчання такої маси студентів по очній (денний) формі навряд чи витримають бюджети навіть самих благополучних країн. Тому не випадково за останні десятиліття чисельність людей, які навчаються по нетрадиційних технологіях росте швидше за число студентів денних відділень. Довгострокова мета розвитку дистанційної освіти у світі – це дати можливість кожному студенту, який живе в будь-якому місці, пройти курс навчання будь-якого коледжу або університету. Це припускає перехід від концепції фізичного переміщення студентів із країни в країну до концепції мобільних ідей, знань і навчання з метою розподілу знань за допомогою обміну освітніми ресурсами [10].

Дистанційне навчання – це добре організована й контрольована самоосвіта з використанням комп'ютерної техніки й комунікаційних мереж [12]. В Україні датою офіційного початку запровадження дистанційного навчання можна вважати 21 січня 2004 року, коли наказом № 40 Міністерства освіти і науки України було затверджено «Положення про дистанційне навчання», яке поклало початок запровадженню нових технологій у галузі освіти. Положення про дистанційну освіту та Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні регулює права та обов'язки учасників навчального процесу. Дистанційно в Україні можуть навчатися громадяни, які мають середню, професійну, вищу освіту, а також ті, що мають можливість виконувати дистанційно необхідні завдання за допомогою освітніх технологій. По закінченню такого навчання, студенти отримують відповідні сертифікати.

До моделі дистанційного навчання відносять: на базі самостійного вивчення матеріалу (екстернат); навчання в університеті; співпраця навчальних закладів; автономні освітні установи; автономні навчальні системи; дистанційне навчання з використанням мультимедійних програм [13].

Дистанційне навчання для студентів не сильно відрізняється від звичайного: викладачі надсилають завдання до опрацювання, встановлюють крайній термін здачі, студент за допомогою месенджера або електронної пошти надсилає виконане завдання на перевірку викладачу.

Переважно в українських ЗВО навчальні заняття та консультації проводяться за розкладом у режимі відеоконференц-зв'язку із використанням зовнішніх платформ для відеоконференцій: Microsoft Teams, Zoom, BigBlueButton, Skype, Google Classroom тощо. Для проведення відеоконференцій кожен викладач самостійно створює віртуальну кімнату (клас) на відповідній платформі та запрошує студентів для участі у ній. Окрім цього українські студенти мають можливість використовувати відкриті на час карантину доступи до освітніх платформ та сервісів з усього світу.

Ще одною з систем дистанційного навчання є Moodle. Moodle (Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment, вимовляється «Мудл») – це модульне об'єктно-орієнтоване динамічне навчальне середовище, яке називають також системою управління навчанням (LMS), системою управління курсами (CMS), віртуальним навчальним середовищем (VLE) або просто платформою для навчання, яка надає викладачам, учням та адміністраторам дуже розвинутий набір інструментів для комп'ютеризованого навчання, в тому числі дистанційного.

Автором ідеї і концепції системи MOODLE, а також її засновником є Мартін Даугіамас (Martin Dougiamas – доктор педагогічних наук з Curtin University Technology, Perth, Австралія). Головною його метою було створення системи, відмінної від доступних на ринку, а саме такої, яка б враховувала педагогічні аспекти, що базуються на основах пізнавальної психології, і, перш за все, однієї з її течій, що називається конструктивізмом. Система повністю обслуговується з рівня стандартного веб-браузера. Не передбачає ніяких спеціальних вимог до устаткування і операційної системи. Є повністю безкоштовною. В поєднанні з відносно простою і добре описаною інсталяцією платформа MOODLE без спеціальних труднощів може бути швидко встановлена на вузівському, шкільному або навіть власному сервері [17].

Moodle можна використовувати в навчанні школярів, студентів, при підвищенні кваліфікації, бізнес-навчанні, як в комп'ютерних класах навчального закладу, так і для самостійної роботи вдома. Ця система призначена для організації навчання онлайн у мережевому середовищі з використанням технологій Інтернету. Система забезпечує різноманіття процедур навчання

онлайн, комбінуванням яких може бути організоване ефективне навчання в навчальному закладі. Moodle надає можливість інсталяції освітніх ресурсів (навчальних матеріалів) і забезпечує засобами доступу до ресурсів та управління ними; забезпечує комунікаційну взаємодію учасників освітнього процесу, що реалізовується у формі інтернетконференцій, форумів, дискусій, а також обміну посланнями, що містять, зокрема, завдання для тих, хто навчається, виконання завдань і коментарі [19].

У середовищі Moodle студенти отримують: 1) доступ до навчальних матеріалів (тексти лекцій, завдання до практичних/лабораторних та самостійних робіт; додаткові матеріали (книги, довідники, посібники, методичні розробки) та засобів для спілкування і тестування; 2) засоби для групової роботи (Вікі, форум, чат, семінар, вебінар); 3) можливість перегляду результатів проходження дистанційного курсу студентом; 4) можливість перегляд результатів проходження тесту; 5) можливість спілкування з викладачем через особисті повідомлення, форум, чат; 6) можливість завантаження файлів з виконаними завданнями; 7) можливість використання нагадувань про події у курсі [14]. Moodle – це безкоштовна, відкрита (Open Source) система управління навчанням. Вона реалізує філософію «педагогіки соціального конструктивізму» та орієнтована насамперед на організацію взаємодії між викладачем та учнями, хоча підходить і для організації традиційних дистанційних курсів, а також підтримки очного навчання [3].

Дистанційне навчання передбачає наступні заходи: засоби надання учбового матеріалу студенту; засоби контролю успішності студента; засоби консультації студента програмою-викладачем; засоби інтерактивної співпраці викладача і студента; можливість швидкого доповнення курсу новою інформацією, коригування помилок.

Звичайно, провести досліди, що потребують спеціальні пристрої і спеціалізовані лабораторії, дистанційно неможливо. Але у таких випадках можна використати емулятори та засоби моделювання, які дозволяють з великою точністю відтворювати натурні випробовування. Тому викладачам рекомендовано відкоригувати робочі програми і переорієнтувати виконання практичних і лабораторних робіт в середовище інформаційно-комп'ютерних технологій.

Переваги дистанційного навчання проявляються у: гнучкості – можливість викладення матеріалу курсу з урахуванням підготовки, здібностей студентів. Створюються альтернативні сайти для одержання більш детальної або додаткової інформації з незрозумілих тем, а також низки питань – підказок тощо; актуальність – можливість упровадження новітніх педагогічних, психологічних, методичних розробок; зручність – можливість навчання у зручний час, у певному місці, здобуття освіти без відриву від основної роботи, відсутність обмежень у

часі для засвоєння матеріалу; модульність – розбиття матеріалу на окремі функціонально завершені теми, які вивчаються у міру засвоєння і відповідають здібностям окремого студента або групи загалом; економічна ефективність – метод навчання дешевший, ніж традиційні, завдяки ефективному використанню навчальних приміщень, полегшеному коригуванню електронних навчальних матеріалів та мульти-доступу до них; можливість одночасного використання великого обсягу навчальної інформації будь-якою кількістю студентів; інтерактивність – активне спілкування між студентами групи і викладачем, що значно посилює мотивацію до навчання, поліпшує засвоєння матеріалу; більші можливості контролю якості навчання, які передбачають проведення дискусій, чатів, використання самоконтролю, відсутність психологічних бар'єрів; відсутність географічних кордонів для здобуття освіти. Різні курси можна вивчати в різних навчальних закладах світу. [8].

Незважаючи на досить об'ємний перелік позитивних якостей дистанційної освіти, як і в будь-якій іншій формі навчання, в ній можна виділити кілька недоліків. Перш за все – ускладнена ідентифікація дистанційних студентів, оскільки перевірити, хто ж саме здає певний тест чи екзамен є досить складним завданням. Наступним фактором, який важко враховувати при організації дистанційного навчання у медичній галузі, є освітні стандарти. Вони мають сприяти перевірці та контролю результатів освіти, а також пошуку оптимальних шляхів досягнення цих результатів. Тому при розробці дистанційних програм необхідно створити умови для інформаційного забезпечення споживачів на рівні країни в цілому, окремих регіонів і навчальних закладів зокрема. В умовах диференціації освітніх закладів, появи альтернативних навчальних закладів, а також із урахуванням регіоналізації освіти і посилення самостійності кожного навчального закладу, особливого значення набувають стандарти освіти на конкретному рівні, наприклад навчального закладу [15].

Крім того, використання комп'ютерних систем пред'являє до учасників освітнього процесу спеціальні вимоги щодо знань комп'ютерної телекомунікаційної технології. Вони повинні вміти увійти в мережу; скласти і відправити текстове повідомлення; структурувати отримане повідомлення в спеціальні папки; користуватися віддаленими базами даних; входити в електронні конференції, розміщувати там власну інформацію тощо [11].

Реформування освіти стосується й медицини. Необхідність зміни системи медичної освіти додатково продиктована двома чинниками: винятковим збільшенням обсягів медичних знань і швидкої зміни самого розуміння подій, фактів, явищ. Інформаційний освітній простір, у свою чергу, зумовлює необхідність підтримки нових вимог. Серед них виділяють розвинений дидактичний супровід, високу економічність і ергономічність, створення віртуального навчального середовища. Особливого значення набуває

інформаційна децентралізація освіти. Вона сприяє актуальному вирішенню проблем щодо забезпечення соціальної рівності, а саме створення рівних можливостей для отримання медичної допомоги та медичної освіти незалежно від місця проживання, а також стану здоров'я і соціального статусу. Освітні технології в медицині, що забезпечують віртуалізацію навчального процесу, одержали назву «дистанційної медичної освіти (ДМО)», а дистанційне надання медичної допомоги – «телемедицини» [11; 14].

Головна мета створення ДМО і ТМ – забезпечення загальнонаціонального доступу до медичних ресурсів шляхом використання сучасних інформаційних технологій та телекомунікаційних мереж і надання умов для відповідної реалізації громадянами своїх прав на освіту та проведення дистанційних консультацій пацієнтів у співробітництві з українськими і зарубіжними клініками [12; 16].

Сьогодні, яке змінює світ різко загострило проблеми дистанційної освіти, виявляючи певні прогалини у готовності ЗВО України у сучасних умовах до реалізації питань дистанційної освіти [1].

Головною проблемою сьогодні є недостатній технічний рівень підготовки професійних кадрів за фахом для роботи за принципами дистанційної освіти, а також обмеженість навчально-методичного забезпечення, яке концептуально відповідало б вимогам ДН, неврегульованість проблем як захисту інтелектуальної власності авторів проектів, так і права та фінансової спроможності викладачів щодо використання матеріалів мережі Інтернет [4].

Дистанційне навчання є досить новим явищем в Україні, але воно швидко розповсюджується серед вітчизняних ЗВО. Серед великої кількості переваг у нашій країні воно зіткнулося з низкою проблем, адже новітні технології не є доскональними та рівень викладачів не забезпечують швидке освоєння та користування цим ресурсом. Дистанційна освіта в Україні повинна переймати досвід європейських країн для швидкого його розвитку та реформування.

Система дистанційної освіти може і повинна зайняти своє місце в системі освіти, оскільки при грамотній її організації вона може забезпечити якісну освіту, що відповідає вимогам сучасного суспільства сьогодні.

### **Список використаних джерел:**

1. Агенція інформації та аналітики Galinfo. Львівські ЗВО виявились не готовими до запровадження дистанційного навчання. 18/03/2020. URL: [https://galinfo.com.ua/news/lvivski\\_zvo\\_vuyavylys\\_ne\\_gotovymy\\_do\\_zaprovadzhennya\\_dystantsiynogo\\_navchannya\\_340026.html?fbclid=iwar2jf3hyt9mdtjrxblkccbsy0f8fbf5xeizctjsyq9uvvnacbzq282xklzw](https://galinfo.com.ua/news/lvivski_zvo_vuyavylys_ne_gotovymy_do_zaprovadzhennya_dystantsiynogo_navchannya_340026.html?fbclid=iwar2jf3hyt9mdtjrxblkccbsy0f8fbf5xeizctjsyq9uvvnacbzq282xklzw).
2. Алексєєнко Т.Ф., Аніщенко В.М., Балл Г.О. та ін. Біла книга національної освіти України / за заг. ред. акад. В. Г. Кременя. К.: Інформ. системи, 2010. с. 143-144.
3. Волконська О.Д. Дистанційне навчання на основі системи MOODLE. Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія: матеріали міжвузівського вебінару (м. Вінниця, 31 березня 2017 р.) / відп. ред. Л.Б. Ліщинська. Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 50–53. URL: [http://www.vtei.com.ua/images/VN/31\\_03.pdf#page=50](http://www.vtei.com.ua/images/VN/31_03.pdf#page=50).

4. Галій Л.В., Шульга Л.І., Якущенко В.А., Нартів П.В., Бур'ян К.О., Баган С.О. Впровадження дистанційної форми навчання в систему післядипломної освіти: проблемні питання сьогодення. Проблеми безперервної медичної освіти та науки. 2019. №3 (35). С. 14–20. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Psmno\\_2019\\_3\\_5.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Psmno_2019_3_5.pdf).
5. Даценко Г.В., Сузанська З.В. Дистанційне навчання як засіб стимулювання самоосвіти. Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія: матеріали міжвузівського вебінару (м. Вінниця, 31 березня 2017 р.) / відп. ред. Л.Б. Ліщинська. Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 17–20. URL: [http://www.vtei.com.ua/images/VN/31\\_03.pdf#page=17](http://www.vtei.com.ua/images/VN/31_03.pdf#page=17).
6. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. К.: Академвидав, 2004. С. 21.
7. Іванюк І.В. Формування понятійно-термінологічного апарату з питань розвитку дистанційної освіти. Інформаційні технології і засоби навчання. 2012. №5 (31). URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/716/540>.
8. Інформаційно-аналітичний портал про вищу освіту в Україні та за кордоном. Дистанційна освіта. URL: <http://vnz.org.ua/dystantsijna-osvita/pro>.
9. Колісник-Гуменюк Ю.І. Формування професійно-етичної культури майбутніх фахівців у процесі гуманітарної підготовки в медичних коледжах: монографія. Львів: «Край», 2013. С. 128–133.
10. Корбут О. Дистанційне навчання: моделі, технології, перспективи. URL: <http://confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1123>.
11. Лазоришинець В.В., Банчук М.В., Волосовець О.П., Феценко І.І., Булах І.Є. Вища медична та фармацевтична освіта України на сучасному етапі. URL: <http://www.slideshare.net/morion/ss-presentation-779442>.
12. Меморандум створення інформаційної освітньої мережі “Українська дистанційна освіта”. URL: <http://www.osvita.org.ua/distance/ukraine/add/00/>
13. Міністерство освіти і науки України. Дистанційна освіта. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/distancijna-osvita>.
14. Осадча К.П., Осадчий В.В. Організаційні проблеми впровадження системи управління курсами у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців з інформаційних технологій URL: <http://2013.moodlemoot.in.ua/course/view.php?id=24&lang=ru>.
15. Проблеми впровадження ДО в Україні URL: <http://www.osvita.org.ua/distance/ukraine/vprov>.
16. Скрипник Л.М. Дистанційна медична освіта: сучасні реалії та проблеми. Архів клінічної медицини. 2012. №2 (18). С. 116–118.
17. Смирнова-Трибульська Є.М. Дистанційне навчання з використанням системи MOODLE: навч.-метод. посіб. Херсон: Айлант, 2007. 465 с.
18. Татарчук Г.М. Институционализация дистанционного обучения: социологический аспект // Образование. 2000. № 1. С. 63–72.
19. Фоменко Н.А., Скрипник М.І., Фатхутдінова О.В. Правова педагогіка. Херсон: Олді-плюс, 2015. 326 с.

УДК 616-071-053.3:[616.12-007+616-018.2-007.17]-055.26

*Егорова Татьяна, к.м.н., доцент,  
Зейналова Екатерина, Банах Анна, Новицкая Татьяна  
УО «Гродненский государственный медицинский университет»  
Гродно, Республика Беларусь*

**ОСОБЕННОСТИ РАННЕГО НЕОНАТАЛЬНОГО ПЕРИОДА И  
КАТАМНЕЗ ДЕТЕЙ У ЖЕНЩИН С МАЛЫМИ АНОМАЛИЯМИ  
РАЗВИТИЯ СЕРДЦА, ОБУСЛОВЛЕННЫМИ  
НЕДИФФЕРЕНЦИРОВАННОЙ ДИСПЛАЗИЕЙ  
СОЕДИНИТЕЛЬНОЙ ТКАНИ**

**Аннотация.** *Универсальный характер поражения соединительной ткани отражается на течении беременности, родов и состоянии новорожденного. Изучено течение беременности, родов и течение раннего неонатального периода у пациенток с малыми аномалиями сердца, ассоциированными с недифференцированной дисплазией соединительной ткани.*

**Ключевые слова:** *беременность, новорожденный, малые аномалии сердца, дисплазия соединительной ткани, осложнения.*

*Egorova Tatyana*

*Associate Professor, MD, PhD, Associate Professor*

*Zeynalova Ekaterina, Banah Anna, Novitskaya Tatyana*

*UO "Grodno State Medical University"*

*Grodno, Republic of Belarus*

## **FEATURES OF THE EARLY NEONATAL PERIOD AND CATAMNESIS OF CHILDREN IN WOMEN WITH SMALL HEART ABNORMALITIES CAUSED BY UNDIFFERENTIATED CONNECTIVE TISSUE DYSPLASIA**

**Abstract:** *the universal nature of the lesion in connective tissue affects the course of pregnancy, childbirth and the condition of the newborn. We studied the course of pregnancy, delivery and the early neonatal period in patients with small heart abnormalities associated with undifferentiated connective tissue dysplasia.*

**Keywords:** *pregnancy, newborn, small heart abnormalities, connective tissue dysplasia, complications.*

Дисплазия соединительной ткани – группа генетически и клинически полиморфных состояний, которые в настоящее время представляют большой интерес для врачей различных специальностей. В подавляющем большинстве случаев клиницисты имеют дело с так называемыми недифференцированными формами дисплазии соединительной ткани (НДСТ), распространённость которых в популяции достигает 80% [1]. Многими авторами обнаружена чёткая связь НДСТ с бронхолёгочными заболеваниями, патологией сердца и сосудов, опорно-двигательного аппарата. Согласно данным литературы, малые аномалии развития сердца являются наиболее частым висцеральным маркером дисплазии у женщин репродуктивного возраста [1,2]. В акушерско-гинекологической практике проблеме НДСТ уделяют все большее внимание, поскольку встречаемость признаков НДСТ у женщин репродуктивного возраста составляет около 20% по данным разных авторов [3]. Учитывая системность поражения соединительной ткани при данной патологии, дисплазия может оказывать отрицательное влияние как на течение беременности и родов, так и на состояние новорожденного. Кроме того, формирование коллагена в системе «мать – плацента – плод» при нарушении механизма его формирования у женщины, несомненно, создает проблемы, поскольку незрелая плацентарная система не сможет способствовать развитию полноценной стромы, что влечет за собой формирование «незрелого» ребенка. Наличие этих осложнений во время беременности создает неблагоприятные условия для внутриутробного развития



плода (нарушение маточно-плацентарного кровообращения и оксигенации плода) и является предпосылкой для развития осложнений перинатально периода и, возможно, отражается на состоянии здоровья детей.

Цель исследования: изучить течение беременности, родов, состояния здоровья новорожденных в раннем неонатальном периоде и катамнез детей до 1 года у пациенток с малыми аномалиями развития сердца, ассоциированными с недифференцированной дисплазией соединительной ткани.

Материалы и методы: изучено течение беременности, родов и состояние новорожденных у пациенток с малыми аномалиями развития сердца, ассоциированными с недифференцированной дисплазией соединительной ткани, на основании ретроспективного анализа 246 историй родов за период 2017-2018 годов в УЗ «ГОКПЦ». Основную группу составили 162 беременных с малыми аномалиями сердца (и не менее трех фенотипических признаков НДСТ), контрольная группа - 84 женщины без признаков НДСТ с нормально протекающей беременностью, а также изучен катамнез детей до года.

Результаты. Обследованные группы были сопоставимы по возрасту. Проанализировав становление менструальной функции мы получили следующие результаты: средний возраст менархе —  $13,2 \pm 0,3$  года в контрольной группе и  $14,6 \pm 0,3$  года в основной, средняя длительность менструального кровотечения в контрольной группе составила  $4,41 \pm 0,41$  дня, в основной -  $5,12 \pm 0,2$  дня ( $p < 0,05$ ), средняя длительность менструального цикла -  $27,6 \pm 0,83$  и  $28,46 \pm 0,22$  дня соответственно. Опсоменорея наблюдалась у 2,5% женщин контрольной группы и у 6,5% - основной ( $p < 0,05$ ), полименорея отсутствовала у женщин контрольной группы и имела место у 12,5% пациенток основной ( $p < 0,02$ ). На дисменорею жаловались 15% женщин контрольной группы и 44% - основной ( $p < 0,001$ ). При анализе экстрагенитальной патологии были получены следующие результаты: патология сердечно-сосудистой системы отмечена у 82,52 % основной группы, из них 35,9 % приходится на МАРС: АРХ ЛЖ, ПМК, ПТК в сочетании с регургитацией; патология почек – 32,11%, из них 60,46% – нефроптоз 1 степени; патология ЖКТ 15,85%, 3,25% выявлена патология суставов. Полученные результаты показали более частое выявление осложнений беременности у пациенток с МАРС по сравнению с пациентками контрольной группы. В связи с этим было рассчитано отношение шансов развития наиболее значимых осложнений беременности у женщин с МАРС обусловленными НДСТ. Согласно полученным результатам, относительный риск развития угрозы прерывания у пациенток основной группы составил:  $OR=2,464$ . Связь между преждевременным разрывом плодных оболочек и НДСТ отражена в относительном риске развития патологии у пациенток основной группы  $OR=2,744$ . Отношение шансов 3,8684. Следовательно, у женщин основной группы риск развития возрастал в 3,8 раза,

по сравнению с контрольными значениями. Расчет риска развития вызванных беременностью отеков показал более низкие значения:  $OR=1,68$ , что вероятно связано с увеличением числа беременных с отеками не только в основной, но и в контрольной группе. Риск развития инфекций мочевыводящих путей на фоне НДСТ по мере развития беременности возрастал более чем вдвое и составил:  $OR=2,2$ . Риск развития гипертензии беременных  $OR=2,4$ . Отношение шансов составило 2,422018. Риск развития задержки роста плода у беременных с НДСТ был более чем в 2 раза выше по отношению к контролю:  $OR=2,8$ . Проанализировав структуру заболеваемости новорожденных в основной группе, получили следующие результаты: 62,5% новорожденных здоровы; 6,3% имели синдром дыхательных расстройств с ДН 1 ст.; 6,3% функционирующее овальное окно с НК 1 ст.; у 6,3% отмечена внутриутробная гипоксия, 6,3% врожденный везикулез; 12,5% случаев инфекции специфической для перинатального брадикардия с НК 0 и ДН 0. В связи с этим было рассчитано отношение шансов развития наиболее значимых осложнений, наиболее значимый относительный риск был отмечен для следующих нозологических форм: аномалии пуповины  $OR=3,92$ ; кисты сосудистых сплетений  $OR=2,8$ ; функционирующее овальное окно  $OR=5,44$ ; малые аномалии развития сердца  $OR=2,1$ . Нами был изучен катамнез 47 новорожденных основной группы и получены следующие результаты: к году 1 группа здоровья была только у 1 ребенка. 1 ребенок относился к 3 группе здоровья, в связи с ВПС: ДМЖП в мембранозной части, ФОО ОФП Н0, причем у матери отмечалась высокая диспластическая стигматизация, ВПС в семье нет. Остальные 45 детей имели 2 группу здоровья: 2А-17 детей, 2В-28. в структуре заболеваемости до года у них преобладали частые ОРВИ, дакриоцистит, анемия, атопический дерматит. У 16 детей к году были выявлены МАРС.

Заключение: таким образом, НДСТ является отрицательным фоном для развития беременности и влияет на частоту развития перинатальных осложнений и состояние здоровья детей, следовательно, пациенток с МАРС, ассоциированными с НДСТ, следует относить к группе риска развития осложнений беременности, родов и перинатальной заболеваемости.

### **Список литературы**

1. Земцовский Э.В. *Соединительнотканые дисплазии сердца*. СПб.: Политекс, 2000; 1130 с.
2. Кадурина Т.И. *Наследственные коллагенопатии: клиника, диагностика, лечение, диспансеризация*. СПб.: Невский диалект, 2000; 270 с.
3. Трицветова Е.Л., Бова А.А. *Пролапс митрального клапана*. *Кардиология* 2002; 8: 68–74.

УДК 611:378.091.33(476.2-25)

*Жданович Виталий, к.м.н., доцент,  
Коваленко Владимир, к.м.н., доцент,  
Шестерина Елена, Семеняго Станислав  
УО «Гомельский государственный медицинский университет  
Гомель, Республика Беларусь.*

## **СОВРЕМЕННЫЕ ОБУЧАЮЩИЕ ТЕХНОЛОГИИ НА КАФЕДРЕ АНАТОМИИ ЧЕЛОВЕКА С КУРСОМ ОПЕРАТИВНОЙ ХИРУРГИИ И ТОПОГРАФИЧЕСКОЙ АНАТОМИИ ГОМЕЛЬСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

*Аннотация.* Инновации в преподавании анатомии человека, топографической анатомии и оперативной хирургии, новые методики и методы, факультативные курсы по мультипланарным реконструкциям КТ и МРТ сканов, цифровое анатомирование, основы новейших хирургических технологий.

*Ключевые слова:* цифровая анатомии человека, компьютерная томография, новые технологии обучения.

*Zhdanovich Vitaliy, PhD (medical sciences), associate professor,  
Kovalenko Vladimir, PhD (medical sciences), associate professor,  
Shesterina Elena, Semenyago Stanislav,  
Gomel State Medical University  
Gomel, Republic of Belarus.*

## **MODERN TEACHING TECHNIQUES AT THE DEPARTMENT OF HUMAN ANATOMY WITH THE COURSE OF OPERATIVE SURGERY AND TOPOGRAPHIC ANATOMY OF THE GOMEL STATE MEDICAL UNIVERSITY**

*Abstract.* Innovations in teaching human anatomy, topographic anatomy and operative surgery, new techniques and methods, additional courses on multiplanar CT reconstruction and MRI scans, digital anatomy, the basics of the newest surgical technologies.

*Key words:* digital human anatomy, computed tomography, new teaching technologies.

Преподавание фундаментальных дисциплин в медицинских вузах необходимо строить с учетом новых технологических приемов, основанных на тех инновационных методах, которые появились в медицине 21 века. Стремительное развитие цифровых технологий все острее ставит вопрос о внедрении в образовательный процесс современных средств обучения, компьютерных тренажеров, создание новых форм образования, дополняющих и заменяющих старые подходы [1]. Современное состояние законодательства ставит медицинские вузы в крайне затруднительное положение при юридическом оформлении трупного материала, а его качество не позволяет производить полноценное препарирование большому контингенту студентов [4]. Необходимы новые методики в изучении морфологии человека, основанные на системе визуализации анатомических объектов по данным медицинской интраскопии: компьютерной томографии (КТ), магнитно-резонансной

томографии (МРТ) и других методов исследования [4]. Сегодня невозможно представить кафедру морфологического профиля, где бы в процессе обучения не пользовались электронными атласами, компьютерными программами, интернет технологиями по анатомии человека.

В Гомельском государственном медицинском университете при изучении анатомии человека сотрудниками кафедры разработан и внедрен в учебный процесс факультативный курс «Нормальная анатомия человека на мультипланарных реконструкциях изображения» [2]. Учебная программа данного курса включает: освоение основных правил чтения компьютерных томограмм в норме, последовательный анализ КТ и МРТ изображений головы, шеи, грудной, брюшной и тазовой полостей, верхней и нижней конечности. Уже на младших курсах студенты получают общие сведения по возможностям КТ и МРТ, используя специальные компьютерные программы, имеют возможность проводить объемную реконструкции изображения строения тела человека в норме. Преподаватель использует ноутбук с файлами сканов тела человека, выводит двумерные анатомические изображения на широкий монитор телевизора. В зависимости от плотности изучаемых структур преподаватель вначале выбирает окно исследования, затем учит студентов анализировать краниально и каудально расположенные соседние срезы. Возможности компьютерных программ позволяют использовать наборы тонких сканов, полученных на компьютерах с высоким разрешением и качеством изображения. Серии таких томограмм, позволяют, например, идентифицировать сегменты легких. Особое внимание уделяется анализу студентами анатомии органов грудной и брюшной полости на многоплоскостных реконструкциях коронарных и сагиттальных срезов.

При изучении сердечно-сосудистой системы нами используются показательные нормальные КТ-ангиографические изображения сосудов в разных проекциях максимальной интенсивности и объемной визуализации. Это позволяет показать студентам цветные изображения внутричерепных артерий, венозные синусы, сонные артерии и их ветви, венечные артерии сердца, аорту и ветви ее различных отделов и т.д. у живого человека.

В последнее время все больше и больше появляется публикаций о прикладном применении «вычислительной» анатомии, где виртуальный, но с реальной анатомической достоверностью человек представлен полным объемом изображений макроскопического и микроскопического строения мужского и женского тела [3, 4].

В процессе преподавания анатомии человека студенты Гомельского государственного медицинского университета имеют возможность изучать реальные и реконструированные изображения, сопровождаемые схемами и соответствующими пояснениями.

Процесс цифрового анатомирования решает сложнейшие задачи в подаче материала при переходе от макро к микроанатомии, визуализации топографии и функции органов, изучении физиологических процессов (движение в суставах, сокращение мышц, перистальтика внутренних органов, работа сердца, кровеносных и лимфатических сосудов). Кроме того, возможности компьютерных программ по нормальной анатомии человека позволяют увеличивать и вращать изображение во всех плоскостях, выделять в нем отдельный объект и выводить его на гистологический уровень.

Таким образом, внедрение новых факультативов в высшем медицинском образовании на 1-2 курсе, построенных на основе современных технологий будет повышать качество изучения анатомии человека и мотивации студентов, способствовать междисциплинарной интеграции.

При преподавании оперативной хирургии и топографической анатомии сотрудниками кафедры созданы компьютерные обучающие программы на основе послойного разбора анатомической модели человека. Все они адаптированы под практические занятия согласно учебному плану. В связи с тем, что кафедра не имеет возможности приобретения дорогостоящего интерактивного анатомического стола, эти программы позволяют его полностью заменить. Сегодня на практических занятиях активно применяются мультимедийные и интернет технологии. Преподаватели топографической анатомии и оперативной хирургии имеют возможность сопровождать как лекции, так и аудиторные занятия видеofilmami, проводить компьютерный тестовый контроль, использовать лабораторию практического обучения.

Сотрудники кафедры уделяют значительное внимание изучению студентами опыта развития и достижений отечественной хирургии. Так, за последние 10 лет, в Республике Беларусь освоены и внедрены в практику новейшие технологии оперативных вмешательств: лапароскопическая спленэктомия и эпинефрэктомия (в т.ч. у детей), сосудистые реконструкции с применением графтов, радиочастотные абляции злокачественных новообразований в печени, лечебная артроскопия и эндопротезирование коленного и плечевого суставов, аллопротезирование при пролапсе органов малого таза и многое другое. Весьма важно, чтобы студент, получающий высшее медицинское образование, не только знал о современных медицинских технологиях, но и приобретал первые практические навыки по их применению на органоконструкциях и трупах людей. Освоение общехирургической техники на примере отдельных urgentных хирургических операциях, основных принципов микрохирургических и эндохирургических операций проводится в форме элективных курсов.

Только прочное усвоение анатомических знаний на основе как традиционных, так и современных обучающих технологий, высокого уровня

междисциплинарной интеграции, практикоориентированного обучения будет способствовать улучшению качества подготовки студентов медицинских университетов.

### **Список литературы**

1 Бурых М.П., Ворожук Р.С. Воксельное анатомическое моделирование внутренних органов. *Клиническая анатомия и оперативная хирургия*. 2006; 5(5): 115-118.

2 Жданович В.Н., Горбачева Т.И., Балако А.И. Инновационный факультативный курс «Нормальная анатомия человека на мультипланарных реконструкциях». Сборник трудов научно-практической конференции с международным участием «Современная морфология: проблемы и перспективы развития» посвященной 90-летию со дня рождения заслуженного деятеля науки Республики Беларусь, Лауреата государственной премии Республики Беларусь П.И. Лобко. 2017; 2(1):91-93.

3 Котельникова Г.П., Колсанов А.В., Иванова В.Д., Яремич Б.И., Назарян А.К. Новые методологические подходы в анализе и синтезе морфологических данных (*anatomia in silico*). *Морфология*. 2017; 152(4) :74-78.

4 Колсанов А.В., Иванова В.Д., Гелашвили О.А., Назарян А.К. Интерактивный анатомический стол «Пирогов» в образовательном процессе. *Оперативная хирургия и клиническая анатомия*. 2019; 1(3):39-44.

УДК 004.94:61

**Коваленко Владимир**, к.м.н., доцент, доцент кафедры  
**Шестерина Елена**, старший преподаватель кафедры,  
**Жданович Виталий** к.м.н., доцент, заведующий кафедрой  
**Балако Анна**, ассистент кафедры

*Кафедра анатомии человека УО «Гомельский государственный медицинский университет  
Гомель, Республика Беларусь.*

## **КОМПЬЮТЕРНОЕ АНИМАЦИОННОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ В МЕДИЦИНЕ**

**Аннотация.** В статье представлено подробное описание универсального инновационного способа, позволяющего создавать компьютерные интерактивные модели сложных физиологических и патологических процессов, происходящих в организме человека. Данные модели могут использоваться преподавателями медицинских ВУЗов в ходе образовательного процесса для более наглядного представления механизмов функционирования человеческого организма в норме и при патологии.

**Ключевые слова:** компьютерная анимация, интерактивная модель, проводящие пути ЦНС, окклюзия нижней полой вены.

**Kovalenko Vladimir**, PhD (medical sciences), associate professor,  
**Shesterina Elena**, senior lecturer,  
**Zhdanovich Vitaliy**, PhD (medical sciences), associate professor, Head of the department  
**Balako Anna**, assistant professor  
*The human anatomy department; Gomel State Medical University  
Gomel, Republic of Belarus.*

## **COMPUTER ANIMATION MODELING IN MEDICINE**

**Abstract.** The article presents a detailed description of a universal innovative method, that allows creates computer interactive models of complex physiological and pathological processes,

*arising in the human body. These models can be used by teachers of medical universities during the educational process for more visual representation functioning mechanisms of the human body is normal and with pathology.*

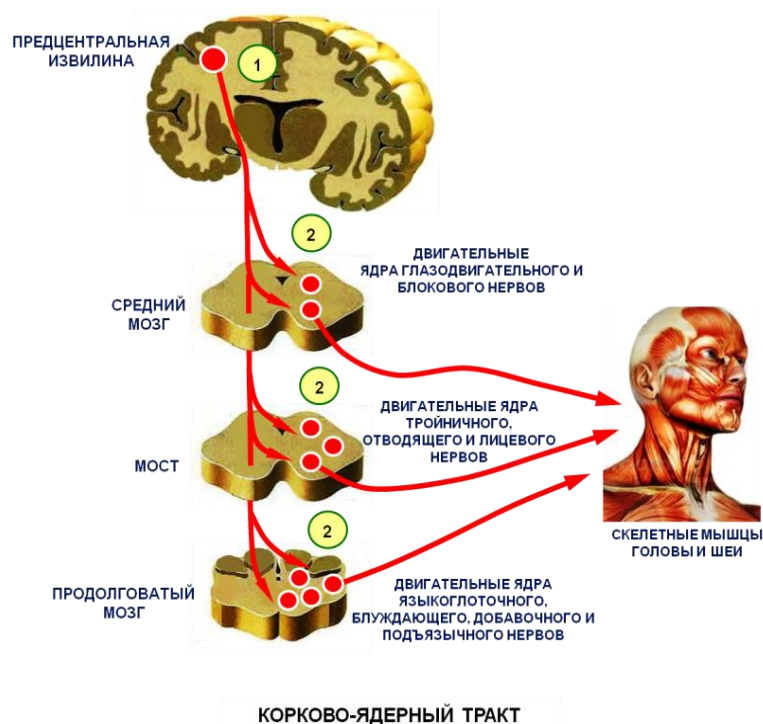
**Kew words:** *computer animation, interactive model, pathways of central nervous system, occlusion of inferior vena cava.*

В настоящее время активно развивающаяся компьютеризация человеческого общества создает предпосылки для внедрения цифровых технологий в сферу медицинского образования. В частности изучение таких морфологических дисциплин медицинского профиля как нормальная и патологическая анатомия во многом осложняется отсутствием высокоинформативных наглядных пособий по наиболее сложным для понимания разделам. Так, например, в ходе изучения анатомии центральной нервной системы одним из наиболее важных и труднодоступных для восприятия элементов являются проводящие пути головного и спинного мозга. Вместе с тем, детальное знание их структурно-функциональной организации имеет междисциплинарное значение, поскольку служит не только отражением понимания основных принципов функционирования центральной нервной системы, но и лежит в основе топической диагностики заболеваний ЦНС [1].

В классическом учебном процессе на кафедрах анатомии медицинских ВУЗов для изучения проводящих путей головного и спинного мозга применяются, как правило, простые графические схемы, выполненные в виде статических рисунков на бумажных носителях. Их недостатками являются порой низкое качество изображения, невысокая степень наглядности, малоинформативность без использования текстового сопровождения. Кроме того, создание необходимого количества графических схем большого формата, используемых на практических занятиях, требует дополнительных материальных затрат, а их длительное хранение приводит к потере качества изображения. Вместе с тем, основными показателями качественного изложения сложного учебного материала являются его доступность, наглядность и интерактивность. В свою очередь эти факторы определяют эффективность учебного процесса. Преподаваемый материал гораздо лучше воспринимается и понимается обучающимися, если он хорошо продемонстрирован и проиллюстрирован [2]. Существенно активизировать учебную информацию, повысить степень ее наглядности и интерактивности позволяет использование разработанного нами инновационного способа компьютерного анимационного моделирования проводящих путей центральной нервной системы (удостоверение на рацпредложение № 1168 от 06.11.19, ГомГМУ, РБ) [2]. Сущность данного метода заключается в следующем. Изначально, в текстовом редакторе Microsoft Word 2007-2010 создаются простые графические изображения элементов головного и спинного мозга с последующей их тоновой

и цветовой коррекцией в программе Photoshop. Затем, также в программе Word, из указанных разрозненных элементов путем их объединения в составное графическое изображение формируется целостная модель того или иного проводящего пути центральной нервной системы. В дальнейшем производится копирование этой модели и ее перенос в программный пакет Microsoft Power Point 2007-2010. При этом создается один слайд, дизайн которого выбирается в режиме оптимального контрастирования с элементами встраиваемого рисунка. После этого осуществляется разгруппировка объектов составного графического изображения. Далее каждому из них присваивается эффект анимации «выцветание», отображающее возникновение элементов проводящего пути ЦНС в строгом топографическом порядке, соответствующем направлению хода нервных волокон. Стрелкам, отражающим направление движения импульсов по этим волокнам, присваивается эффект анимации «возникновение» с указанием траектории перемещения.

Таким образом, создается «живая» интерактивная модель, позволяющая очень наглядно, в динамике, воспроизвести работу любого проводящего пути центральной нервной системы (на рисунке 1 представлено статичное изображение модели корково-ядерного тракта). В ходе просмотра готовой анимационной модели запуск каждой последующей анимации производится либо вручную (с помощью щелчка левой кнопки мыши), либо в автоматическом режиме. Скорость воспроизведения анимаций выбирается произвольно.



*Рисунок 1. Компьютерная анимационная модель корково-ядерного тракта*



Таким образом, использование компьютерных анимационных моделей проводящих путей центральной нервной системы существенно облегчает восприятие сложного учебного материала, делает его легкодоступным и удобным в использовании, как в ходе практических занятий, так и при самостоятельной подготовке студентов. Более того, возможность длительного хранения анимационных моделей в электронном виде на любом магнитном носителе (жесткий диск, компакт-диск, флэш-карта) позволяет избежать дополнительных материальных затрат на изготовление наглядных учебных пособий.

Вышеописанный способ является универсальным. Он также с успехом может применяться для моделирования возникающих в организме человека сложных патологических процессов, изучаемых в рамках такой дисциплины как патологическая анатомия.

Например, для диагностики различных видов и степени окклюзии (непроходимости) нижней полой вены используется метод спиральной компьютерной томографии с контрастным усилением [3, 4]. Полученные КТ-ангиограммы представляют собой статичные рентгеновские изображения сосудов магистрального кровотока и основных коллатеральных путей оттока крови при указанной патологии. С целью динамической визуализации данных, полученных в ходе анализа КТ-сканов, используя нашу методику, мы создали компьютерную анимационную модель основных путей коллатерального кровотока при инфраренальной форме окклюзии нижней полой вены.

### **Этап 1 – Создание анимационной модели нормального кровотока в сосудах системы нижней полой вены.**

На ленте пользовательского интерфейса Microsoft Office PowerPoint 2007 во вкладке «Главная» выбирают команду «Фигуры» в группе «Рисование». С помощью предложенного набора автофигур (главным образом, цилиндров и линий) создают анатомический контурный рисунок венозных сосудов, формирующих магистральный и коллатеральные пути оттока крови по системе нижней полой вены в условиях ее нормальной проходимости. С целью имитации наличия крови внутри сосудов, для каждого из них в отдельности, в соответствии с размерами, создают фигуры (цилиндры или линии) синего цвета. С помощью «мыши» переносят полученные фигуры на соответствующие сосуды так, чтобы их контуры совпадали. Непарная вена заполняется двумя фигурами: одна переносится на контур сосуда до его изгиба, вторая после. Корректировку размеров и положения каждой заполняющей фигуры осуществляют с помощью опций ее контекстного меню. С целью повышения информативности на схему наносят надписи, содержащие латинские названия венозных сосудов.

Для придания динамичности и интерактивности полученному статичному рисунку используют анимацию некоторых объектов слайда. На ленте

пользовательского интерфейса Microsoft Office PowerPoint 2007 во вкладке «Анимация» выбирают область задач «Настройка анимации». В первую очередь анимируют названия сосудов в порядке, соответствующем направлению тока крови. Для этого из списка типов анимации выбирают эффект «выцветание», который присваивается каждой надписи. При просмотре анимированных надписей для запуска каждой последующей анимации сразу же после окончания предыдущей в списке «Начало» области задач «Настройка анимации» нужно выбрать параметр «После предыдущего».

С целью имитации движения крови применяют анимацию фигур, заполняющих контуры сосудов. Из списка типов анимации выбирают эффект «появление: сверху, медленно», который присваивают фигурам, имитирующим венозную кровь в плечеголовных и верхней полых венах, а фигурам, имитирующим венозную кровь в общих подвздошных и нижней полых венах, присваивают эффект «появление: снизу, медленно».

Для анимирования фигур, заполняющих контуры почечных вен, используют эффект «появление: справа (слева), медленно», фигур, заполняющих контуры восходящих поясничных и яичковых (яичниковых) вен – эффект «появление: снизу, медленно».

Анимирование фигур, имитирующих кровь в непарной и полунепарной венах, производят несколько иначе. Для фигуры, заполняющей контур непарной вены до изгиба, из списка типов анимаций присваивают эффект «появление: снизу, скорость средняя», а для фигуры, заполняющей контур после изгиба – эффект «появление: слева, очень быстро». Для фигуры, заполняющей контур полунепарной вены, присваивают эффект анимации «появление: снизу, скорость средняя».

Для одновременного запуска всей серии анимаций, имитирующих движение крови по сосудам, в списке «Начало» области задач «Настройка анимации» нужно выбрать параметр «С предыдущим». Для изменения скорости воспроизведения анимаций необходимо в области задач «Настройка анимации» в списке «Скорость» выбрать нужный параметр.

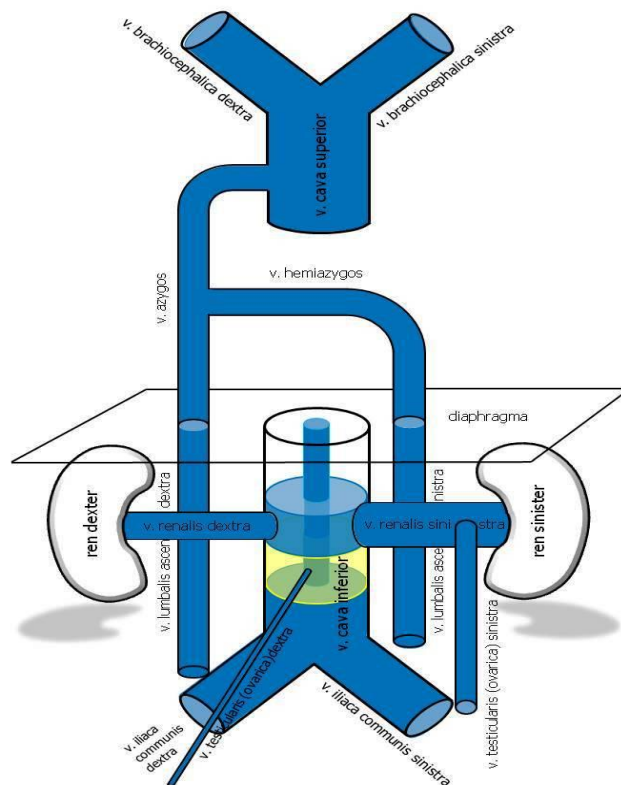
Запуск просмотра анимационной модели осуществляют выбором команды «Начать показ» в меню «Показ слайдов», либо нажатием клавиши F5.

## **Этап 2 – Создание анимационной модели коллатерального кровотока при инфраренальной форме окклюзии нижней полых вен.**

Принцип создания статичной контурной схемы сосудистого русла системы нижней полых вен аналогичен описанному в этапе 1. Разница заключается лишь в том, что контур нижней полых вен заполняют несколькими цилиндрическими фигурами, одна из которых имитирует участок окклюзии ниже уровня впадения почечных вен, а другие – движение крови в условиях резкого сужения ее просвета. Корректировку размеров и положения каждой заполняющей фигуры

осуществляют с помощью опций ее контекстного меню. С целью повышения информативности на схему наносят надписи, содержащие латинские названия венозных сосудов, которые анимируются в порядке, соответствующем направлению тока крови. Имитация движения крови достигается анимированием фигур, заполняющих контуры сосудов, как описано в этапе 1.

С целью динамической визуализации расширения путей коллатерального кровотока с учетом их размеров, установленных в ходе КТ-исследования, производят дополнительное анимирование соответствующих сосудов на схеме. Так контурам левой почечной и левой яичковой (яичниковой) вен, а также заполняющим их фигурам, присваивают дополнительный эффект анимации «увеличение размера на 180%», который запускается одновременно с установленным ранее эффектом анимации «появление», имитирующим движение крови. Аналогично осуществляют анимацию левой восходящей поясничной и полунепарной вен. Контурам и заполняющим фигурам правой восходящей поясничной и непарной вен присваивают дополнительный эффект анимации «увеличение размера на 220%». Правую яичковую (яичниковую) вену изображают суженной без дополнительных эффектов анимации (рисунок 2).



**Рисунок 2. Компьютерная анимационная модель коллатерального кровотока при инфраренальной форме окклюзии нижней полой вены**

Для более удобного визуального восприятия полученной анимационной модели весь набор анимационных эффектов разделяют на последовательные

серии. Первая серия анимаций обеспечивает появление надписей, содержащих латинские названия сосудов на схеме. Вторая серия отображает возникновение зоны окклюзии и движение крови в нижней полой вене в условиях резкого сужения ее просвета. Третья – имитирует расширение просветов левой почечной, левой яичковой (яичниковой) и восходящих поясничных вен. И, наконец, четвертая серия анимаций визуализирует расширение просветов непарной и полунепарной вен. Запуск каждой последующей серии осуществляют тотчас же после окончания предыдущей.

Предложенная анимационная модель представляет собой динамическую интерактивную визуализацию довольно сложного каскада патологических процессов, возникающих в условиях окклюзии нижней полой вены, что позволяет получить полноценное представление о характере и механизмах развития данной патологии. Высокая степень наглядности и вместе с тем простота представленной модели дает возможность широкого ее использования в учебном процессе.

### **Литература**

1. Бурак, Г.Г. Особенности организации, методическое и иллюстративное обеспечение учебного процесса при изучении анатомии центральной части нервной системы / Г.Г. Бурак, И.В. Самсонова // *Научная организация деятельности анатомических кафедр в современных условиях: мат-лы Междунар. научно-практ. конф. руководителей анатомических кафедр и институтов Вузов СНГ и Восточной Европы, посвящ. 75-летию УО ВГМУ* / Под ред. А.К. Усовича. Витебск: ВГМУ, 2009. С. 41-44.

2. Мяделец, О.Д., Мяделец Н.Я. Обеспечение наглядности при преподавании гистологии в медицинском университете и медицинском колледже // *Научная организация деятельности анатомических кафедр в современных условиях: мат-лы Междунар. научно-практ. конф. руководителей анатомических кафедр и институтов Вузов СНГ и Восточной Европы, посвящ. 75-летию УО ВГМУ* / Под ред. А.К. Усовича. Витебск: ВГМУ, 2009. С. 85-87.

3. Ключ, Е.А. Рентгеноанатомия системы непарной вены / Е.А. Ключ [и др.] // *Актуальные вопросы оперативной хирургии и клинической анатомии: материалы научно-практической конференции, посвященной 50-летию кафедры оперативной хирургии и топографической анатомии ГрГМУ. 2011. С.110-112.*

4. Kapur, S. Where there is blood, there is a way: unusual collateral vessels in superior and inferior vena cava obstruction / Sangita Kapur [et al] // *Radiographics. 2010. 30:67–78.*

УДК 616.314-089.843:615.8:616-092.4

*Шевела Татьяна, к.м.н., доцент,  
Походенько-Чудакова Ирина, д.м.н., профессор,  
Кафедра хирургической стоматологии  
УО «Белорусский государственный медицинский университет»,  
Минск, Республика Беларусь*

## **СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДОВ ЭЛЕКТРОНЕЙРОСТИМУЛЯЦИИ ПРИ ЛЕЧЕНИИ ПЕРИИМПЛАНТИТА В ЭКСПЕРИМЕНТЕ**

**Аннотація.** В статті представлені експериментальні результати по проведенню сравнительной оценки применения тормозного и возбуждающего метода воздействия электро-нейростимуляции при лечении периимплантита у животных.

**Ключевые слова:** периимплантит, эксперимент, морфология, электронейростимуляция.

*Shevela Tatiana, PhD (medical sciences), associate professor,  
Pohodenko-Chudakova Irina, Doctor of medical sciences, professor,  
Surgical dentistry department; Gomel State Medical University  
Gomel, Republic of Belarus.*

## COMPARATIVE EVALUATION OF THE USE OF ELECTRIC NEUROSTIMULATION METHODS IN THE TREATMENT OF PERIIMPLANTITIS IN THE EXPERIMENT

**Annotation.** The article presents the experimental results of a comparative assessment of the application of the inhibitory and exciting method of exposure to electric neurostimulation in the treatment of peri-implantitis in animals.

**Key words:** periimplantitis, experiment, morphology, electric neurostimulation.

**Введение.** Остеогенез и регенерация костной ткани после нанесения травмы определяются несколькими группами факторов: генетическими (неизменными) – скорость регенерации генетически лимитирована в небольших пределах и обусловлена функциональными возможностями остеогенных клеток; эпигенетическими – гормональным статусом, интенсивностью резорбции кости, обеспеченностью клеток строительным материалом и кислородом (на них можно влиять в определенных пределах); внешними – качество репозиции и прочность фиксации отломков, наличием местного воспалительного процесса в костной ткани. [5].

В организме человека существует постоянный многофакторный контроль регенерации костной ткани:

1. Системный фактор, влияние через нервную, эндокринную и иммунную системы, через уровень обмена веществ, темп деления клеток и скорость биохимических реакций и синтеза белковых и других молекул. Представленные факторы генетически обусловлены, имеют определенный диапазон функциональных свойств и поэтому на них влиять довольно сложно.

2. Местный фактор, влияние через местное кровообращение, межклеточные взаимодействия, через вид и свойства местных остеогенных тканей, местную функциональную нагрузку. На ход репаративной регенерации кости при ее переломе негативно влияют: плохая репозиция и фиксация, подвижность отломков, местные воспалительные процессы, недостаточное кровоснабжение, нарушение трофики, отсутствие или дефицит остеогенных тканей в области травмы [1].

Имплантаты в кости установлены искусственно и не могут воссоздать морфофункциональные характеристики заменяемых ими зубов. Каждый зуб связан через нерв с головным мозгом и управляется функционально питанием и кровоснабжением, что нельзя сказать про установленный без нервной регуляции имплантат. Имплантат опирается на прилежащую к нему кость, которая при акте жевания испытывает нефизиологическую нагрузку и компенсаторно перестраивается. «На заре развития имплантологии успех имплантологического лечения оценивали исключительно выживаемостью имплантатов в течение определенного периода времени. В случае неудачного исхода большое внимание уделяли хирургическим методикам, а не биологическим причинам утраты имплантатов» [2].

По данным В.П. Торбенко и Б.С. Касавина (1977) существует тесная связь между скоростью резорбции и образованием кости. В этом процессе участвуют остеогенные клетки, которые могут дифференцироваться по остеогенному типу или по хондрогенному пути. Эта дифференцировка зависит от степени восстановления поврежденной кости и микроциркуляции в ране, а также лечебного воздействия путем стимуляции регенерации или торможения резорбтивной фазы заживления кости.

В современных условиях имеется возможность влиять на центральные и периферические системы организма и оптимизировать условия для протекания процессов регенерации костной ткани, создав благоприятные условия для их протекания через эпигенетические факторы на основании применения электронейростимуляции [3].

Способ чрескожной динамической электронейростимуляции заключается в воздействии на определенные биологически активные зоны и точки короткими импульсами тока низкой частоты, которые постоянно реагируют трансформацией своей формы на изменение сопротивления кожи в подэлектродной зоне аппарата. Использование встроенного в аппарат биполярного электрода и/или выносного электрода позволяет оперативно перемещать электроды аппарата на разные участки кожи во время лечения. Данные особенности значительно повышают эффективность рефлекторного лечения за счет предельной индивидуализации зон воздействия на каждом сеансе, расширения выбора зон воздействия и приводят к полному исключению адаптации нервных элементов к электрическим импульсам [3].

При воздействии импульсом участок кожи выступает в качестве своеобразного конденсатора переменной емкости колебательного контура, входящего в состав генератора электромагнитных колебаний аппарата. Импульсы переменного тока по форме, амплитуде, частоте идентичны потенциалам действия одиночных нервных волокон, их стимуляция приводит к

оптимизации микроциркуляции и биоэнергетики патологически измененных тканей за счет местных, сегментарно-рефлекторных и центральных реакций [4].

**Цель исследования** – провести сравнительную оценку тормозного и возбуждающего метода воздействия электронейростимуляции при лечении периимплантита в эксперименте.

**Объекты и методы исследования.** В условиях эксперимента кроликам были установлены дентальные имплантаты с созданием модели периимплантита. В эксперимент были включены 15 кроликов с развитием воспалительного процесса в области установленного имплантата, при этом имплантат в костной ткани оставался неподвижным, но клинически определялся патологический карман в области имплантата, слизистая оболочка была отечна и гиперемирована.

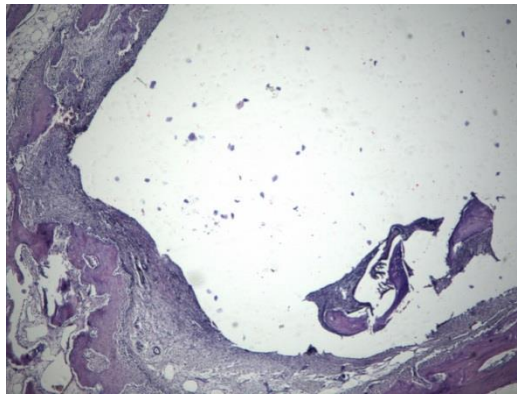
Животные были разделены на три серии в зависимости от вида воздействия электронейростимуляции.

В серии 1 (5-и животным) применяли тормозной метод воздействия в течение 30–и суток. В серии 2 (5-и животным) применяли возбуждающий метод воздействия в течение 30–и суток. В серии 3 животным применяли чередование тормозного и возбуждающего метода электронейростимуляции, а именно в течение первых 15-суток воздействовали тормозным методом, а затем последующие 15 суток применяли возбуждающий метод электронейростимуляции.

На 30-е сутки животные были выведены из эксперимента с проведением патогистологического исследования тканей нижней челюсти в области установленных имплантатов.

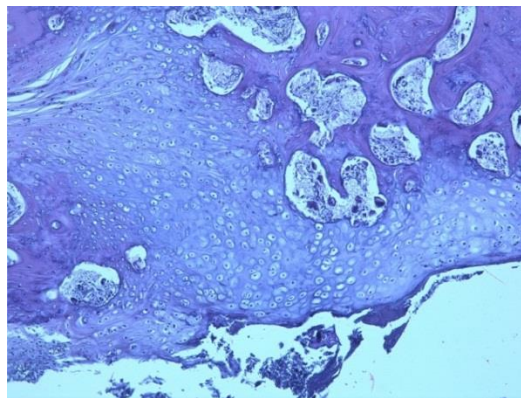
**Результаты и их обсуждение.** Данные изучения морфологических изменений процессов репаративной регенерации кости в процессе лечения периимплантита в условиях эксперимента показали следующее.

В серии 1 при воздействии тормозного метода картина на 30-е сутки демонстрировала наличие клеточно-волокнистой соединительной ткани с параллельно расположенными пучками коллагеновых волокон. В отдельных полях зрения соединительная ткань была более зрелой, плотной, приобретала более грубоволокнистое строение, уменьшалось количество клеточных элементов. Снижалась васкуляризация. В двух наблюдениях отмечались скопления лимфомакрофагальных клеточных элементов. Местами на костный край нативной кости происходило напластование вновь образованных остеоидных структур (рис. 1).



**Рисунок 1. Образование клеточно-волоконистой соединительной ткани и коллагеновых волокон (окраска гематоксилином и эозином; ув. x100)**

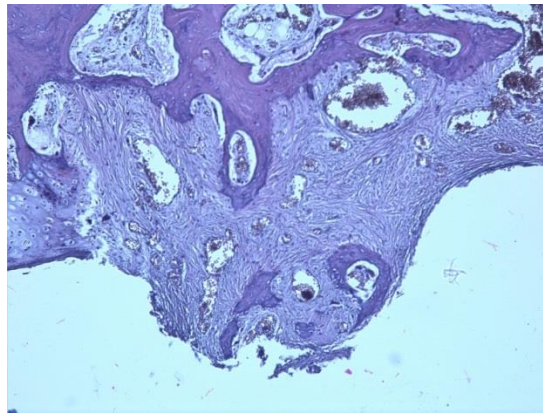
В серии 2 морфологическая картина применения возбуждающего метода стимуляции на 30-и сутки характеризовалась наличием воспалительного процесса, по краям имплантационной полости определялись в основном некробиотические и некротические изменения костной ткани, которые проявлялись в неоднородности окраски, некрозе части остеоцитов, а также ткани межбалочных пространств. В полях зрения встречались крупно- и мелкоочаговые кровоизлияния. Стенка имплантационной полости была представлена рыхлой волокнистой тканью с мелко и крупноочаговыми скоплениями эритроцитов (рис. 2).



**Рисунок 2. Определяется наличие некротизированной костной ткани (окраска гематоксилином и эозином; ув. x 200)**

В серии 3 при комбинации тормозного и возбуждающего метода на 30-е сутки в нативной кости имплантационного ложа просматривались безостеоцитные участки костной ткани. Визуализировались отдельные остеокласты в гаупшиповых лакунах. По поверхности полости имелся широкий слой грубоволокнистой соединительнотканной прослойки зрелого вида с небольшим количеством вытянутых фибробластических клеточных элементов с незначительно выраженной васкуляризацией. В отдельных полях зрения визуализировались скопления лимфоцитов и макрофагов. В единичных участках по краям материнской кости имелись остеоидные структуры мелкопетлистого вида (рис. 3).





**Рисунок 3. Образование фибробластических волокон с васкуляризацией (окраска гематоксилином и эозином; ув. x 200)**

Таким образом, результаты применения электронейростимуляции комбинированным методом, показали снижение воспалительного процесса в области установленного имплантата при воздействии на фазу резорбции кости тормозным методом, и стимуляцию пролиферации костных клеток возбуждающим методом через 14 суток после начала лечения. Применение только тормозного метода в серии 1 показывает на снижение воспалительного процесса в костной ткани, но процесс формирования новообразованной кости в области установленного имплантата снижен. В серии 2 морфологическая картина применения возбуждающего метода характеризуется сохранением процессов резорбции костной ткани в области имплантата.

В тоже время репаративная регенерация костной ткани и восстановление кости после нанесенной оперативным путем травмы проходит стадии заживления, которые невозможно идеально оптимизировать. В ранние сроки после операции (на 3-и сутки) в ране преобладают процессы резорбции и воспаления и в данный период необходимо воздействовать на противовоспалительные ресурсы костной ткани, далее в течение 14-и суток поврежденные костные клетки пролиферируют и в этот период лечение должно быть направлено на стимуляцию процессов регенерации.

**Выводы.** Воздействие тормозного метода лечения в фазу резорбции и деструкции было направлено на снижение воспаления, а оптимизации и пролиферации клеток при заживлении способствовал возбуждающий метод электронейростимуляции, применяемый во вторую фазу воспаления. Таким образом, комплексное лечение должно состоять из стадий и соответствовать по своим свойствам фазам репаративной регенерации костной ткани.

#### **Список литературы:**

1. Кулаков, А.А. Интеграция имплантатов в костную ткань: теоретические аспекты проблемы / А.А. Кулаков, А.С. Григорьян, А.В. Архипов // *Стоматология*. 2010. №5 (4). С. 4-8.
2. Маланчук, В. А., Мамедов Э.А. *Непосредственная дентальная имплантация*. Киев: ЦСТРІ м. Киева, 2008. 157 с.
3. Улащик, В. С. *Физиотерапия: универсальная медицинская энциклопедия*. Минск: Книжный дом, 2008. 640 с.

4. Чудаков О.П., Походенько-Чудакова И.О., Печурский А.И. Влияние комплексного применения препарата «Кафам» и чрезкожной электронейростимуляции на процесс заживления лунок удаленных зубов в условиях эксперимента // *Стоматолог. 2011. № 3. С. 12–14.*

5. Швырков, М.Б. Стадийность регенерации кости и основы фармакологической коррекции репаративного остеогенеза нижней челюсти // *Стоматология. 2012. №1 (9). С. 9–12.*

УДК 616.033–002.44–008.3

**Януль Алесксандр**

заместитель начальника кафедры военно-полевой терапии военно-медицинского факультета в УО «Белорусский государственный медицинский университет»

**Силивончик Наталья**

д.м.н., профессор, профессор кафедры общей врачебной практики ГУО «Белорусская медицинская академия последипломного образования»

Минск, Беларусь

## **ИНФЕКЦИЯ HELICOBACTER PYLORI У ПАЦИЕНТОВ С СИМПТОМАМИ ДИСПЕПСИИ**

*Аннотация:* в статье представлен анализ частоты инфекции *Helicobacter pylori* у пациентов с симптомами диспепсии при различных эндоскопических и морфологических характеристиках верхнего отдела желудочно-кишечный тракта.

*Ключевые слова:* *Helicobacter pylori*, слизистая оболочка желудка, диспепсия, хронический гастрит, эрозии.

**Yanul Aleksandr**

Deputy Head Of The Department of Military Field Therapy of Military Medical Faculty at the Educational Institution of the "Belarusian State Medical University"

**Silivontchik Natalia**

Professor, DSc, Professor Department of General Medical Practice State Educational Establishment "Belarusian Medical Academy of Post-Graduate Education"

Minsk, Belarus

## **HELICOBACTER PYLORI INFECTION IN PATIENTS WITH SYMPTOMS OF DYSPEPSY**

*Abstract:* the article presents an analysis of the frequency of *Helicobacter pylori* infection in patients with dyspepsia symptoms with various endoscopic and morphological characteristics of the upper gastrointestinal tract.

*Key words:* *Helicobacter pylori*, gastric mucosa, dyspepsia, chronic gastritis erosion.

Инфекция *Helicobacter pylori* (*H. pylori*) – наиболее частая хроническая бактериальная инфекция человека, признанная этиологическим фактором хронического гастрита (ХГ), язвы желудка и луковицы двенадцатиперстной кишки (ДПК), рака желудка (РЖ), MALT-лимфомы, а также причина симптомов диспепсии [1, 3, 8, 11].

Глобальная частота инфекции *H. pylori* у населения Земли, по данным R.H. Hunt, S.D. Xiao, F. Megraud и соавт. (World Gastroenterology Organization

2010), составляет 50% [6] и колеблется по регионам. Инфицирование *H. pylori* обычно происходит в детстве, в возрасте до 12 лет.

Проведенные в разных регионах исследования показали, что распространенность инфекции *H. pylori* существенно различается. В качестве примеров можно привести данные о частоте инфекции *H. pylori* у новобранцев в армию США в возрасте от 17 до 26 лет, которая составляет 26,3% (в возрастной группе от 17 до 18 лет – 24,0%, в 24–26 лет – 43,0 %) [12]. Согласно данным Šebunova N. и соавт. (2018) частота инфекции *H. pylori* среди хирургических пациентов с ожирением в Эстонии составляет 64,7% [13]. По данным В.Т. Ивашкина и соавт. (2018), инфицированность взрослого населения регионов Российской Федерации – 65–92% [3].

В Республике Беларусь проведен ряд исследований по определению частоты инфекции *H. pylori* у разных категорий населения и у пациентов с отдельными видами патологии. Так, по данным Е.В. Макаренко и С.И. Пиманова (2005) частота инфекции в Витебском регионе у бессимптомных лиц в возрасте 17–44 года – 72,9 %, у студентов медицинского университета – 67,2 %, у призывников – 80,0 % [4]. Согласно А.С. Рудому и соавт. (2012) у курсантов ВМедФ в УО «БГМУ» без симптомов диспепсии инфекция *H. pylori* наблюдалась у 45,2% [5]. Среди белорусской урбанизированной детской популяции с синдромом диспепсии уровень контаминации слизистой оболочки (СО) желудка данной инфекцией – 52,24 % (ежегодно происходит прирост по возрастным категориям от 2 % до 6 % согласно К.Ю. Мараховскому) [2].

Глобальный Киотский согласительный документ констатировал, что диагностику и скрининг *H. pylori*-гастрита целесообразно проводить в возрасте, когда новое инфицирование уже становится менее вероятным (>12 лет), но до момента развития атрофического гастрита и кишечной метаплазии [10].

Роль инфекции *H. pylori* в развитии симптомов диспепсии длительно оставалась предметом дискуссии. Главные действующие документы (Глобальный Киотский согласительный документ, 2015; Маастрихтский Флорентийский Консенсус V, 2015; Римский Консенсус IV, 2016) закрепили представления о роли инфекции *H. pylori* в качестве причины диспепсии. Положения Киотского документа относительно роли *H. pylori* гласят, что бактерии у части пациентов вызывают диспепсические симптомы (степень рекомендаций сильная, уровень доказательности высокий, уровень консенсуса 100 %) [10].

**Цель** – оценить сопряженность эндоскопических и морфологических данных СО желудка при симптомах диспепсии с частотой инфекции *H. pylori* у военнослужащих срочной военной службы.

#### **Материал и методы исследования**

В исследование были включены 239 мужчин в возрасте 18–26 лет с симптомами диспепсии из числа военнослужащих срочной военной службы Военно-воздушных сил и войск противовоздушной обороны Вооруженных Сил Республики Беларусь (ВВС и войск ПВО ВС РБ), прошедших обследование в государственном учреждении «223-й центр авиационной медицины ВВС и войск ПВО ВС РБ» (ГУ «223 ЦАМ») в период 2010–2013 гг. При выполнении работы соблюдались этические принципы проведения биомедицинских исследований, изложенные в Хельсинской декларации Всемирной Медицинской Ассоциации.

### **Дизайн исследования**

Одномоментное (поперечное) исследование для установления сопряженности эндоскопических и морфологических данных верхнего отдела желудочно-кишечный тракт (ЖКТ) при симптомах диспепсии с частотой контаминации СО желудка инфекцией *H. pylori*.

Критерии включения: возраст от 18 до 26 лет; период срочной военной службы; наличие жалоб, отвечающих критериям диспепсии согласно Римскому Консенсусу II (1999) [9]; первое самостоятельное обращение по поводу диспепсических жалоб; подписанное информированное согласие пациента на участие в исследовании; выполненная эзофагогастродуоденоскопия (ЭГДС) с биопсией СО желудка.

Критерии исключения: **отсутствие хотя бы одного критерия включения.**

Медиана возраста (Me), минимальное и максимальное (Min–Max) значение в выборке военнослужащих при включении в исследование составила 21 (18–26) год. Во время визита в ГУ «223 ЦАМ» проводилась стандартизованная оценка жалоб согласно Римскому Консенсусу II (1999), с последующим заполнением анкет. Изучался анамнез заболевания до призыва на срочную военную службу и медицинская документация (возраст дебюта, результаты обследования, в том числе в период призывной кампании, лечение).

Специальные методы исследования включали: инструментальный – ЭГДС с эндоскопической оценкой СО верхнего отдела ЖКТ согласно Z. Mařatka и соавт. (2011) [14]; морфологический – исследование образцов СО желудка проводилось с окраской гематоксилином и эозином, инфекцию *H. pylori* определяли морфологическим методом с окраской по Романовскому-Гимзе, при помощи световой микроскопии по 4-уровневой ВАШ (M.F. Dixon, 1996) [7]. Биопсию СО желудка выполняли из 5 мест (два – из тела, два – из антрального отдела желудка, один из угла желудка по малой кривизне). При гастродуоденальных эрозиях (ГДЭ) биопсия выполнялась вне зоны углубленных поражений.

**Статистическая обработка.** Для статистической обработки полученных результатов использовали пакет прикладных программ «STATISTICA-10». Описание бинарных признаков осуществлялось с помощью относительных

частот (%) с 95% доверительным интервалом (95% ДИ), сравнительный анализ – при помощи критерия  $\chi^2$  Пирсона. Отличия считали статистически значимыми при значении  $p < 0,05$ .

### Результаты и обсуждение

В общей группе военнослужащих с диспепсией инфекция *H. pylori* (вне зависимости от степени и отдела контаминации) выявлена у 65,3% (95% ДИ 59,1–71,1;  $n=239$ ). Инфекция *H. pylori* у военнослужащих, призванных из городских поселений, выявлялась чаще по сравнению с призванными из сельских, однако различия ( $\chi^2=1,95$ ,  $p=0,16$ ) не были статистически значимыми (таблица 1).

Частота контаминации групп пациентов с дебютом диспепсии до и во время срочной службы имела тенденцию к нарастанию при большей длительности анамнеза (71,5% против 61,6%;  $\chi^2=2,03$ ,  $p=0,15$ ). Наиболее высоким показателем контаминации *H. pylori* оказался в группе военнослужащих с язвой желудка и/или луковицы ДПК (80,7%; 95% ДИ 63,7–90,8).

Таблица 1

#### Частота контаминации СО желудка инфекцией *H. pylori* при диспепсии у военнослужащих срочной военной службы

Демографические и клинические характеристики групп военнослужащих с диспепсией	n	Военнослужащие с инфекцией <i>H. pylori</i>		
		абс.	%	95% ДИ
Призванные из городских поселений	158	108	68,4	60,7-75,1
Призванные из сельских поселений	81	48	59,3	48,4-69,3
Дебют диспепсии до срочной службы	88	63	71,5	61,4-79,9
Дебют диспепсии во время срочной службы	151	93	61,6	53,6-68,9
Язва желудка, язва луковицы ДПК (все случаи – с наличием/отсутствием язвенного дефекта, РЯД, ГДЭ)	31	25	80,7	63,7-90,8
Эрозии желудка и/или луковицы ДПК (без язвенного дефекта и/или РЯД гастродуоденальной области)	33	24	72,7	55,9-84,9
Хронический гастрит	154	101	65,6	57,8-72,6
Без эндоскопических и морфологических изменений эзофагогастродуоденальной области	11	0	0	0

В таблице 2 представлены сводные данные о частоте инфекции *H. pylori* у пациентов с симптомами диспепсии без эрозивно-язвенных поражений (ЭЯП) верхнего отдела ЖКТ с различными морфологическими характеристиками.

Таблица 2

#### Частота контаминации СО желудка инфекцией *H. pylori* у пациентов с диспепсией без ЭЯП

Пациенты /патология	n	Инфекция <i>H. pylori</i>		
		абс.	%	95% ДИ
Общая группа военнослужащих с диспепсией без ЭЯП	165	101	61,2	53,6–68,3
Хронический гастрит (все формы)	154	101	65,6	57,8–72,6

Хронический антральный гастрит	103	55	53,4	43,8–62,7
Хронический пангастрит	51	46	90,2	79,0–95,7
Хронический гастрит с атрофией в одном или обоих отделах желудка	32	13	40,6	25,5–57,7
Хронический гастрит с атрофией в антральном отделе	20	5	—	—
Хронический гастрит с атрофией в теле желудка (с/без атрофии антрального отдела)	12	4	—	—
Хронический гастрит с кишечной метаплазией в одном или обоих отделах желудка	2	2	—	—
Хронический гастрит с кишечной метаплазией в антральном отделе	1	1	—	—
Хронический гастрит с кишечной метаплазией в теле желудка (с/без атрофии антрального отдела)	2	2	—	—
Хронический гастрит с лимфоидными фолликулами в одном или обоих отделах желудка	57	34	59,7	46,7–71,4

Инфекция *H. pylori* диагностирована у 61,2% (95% ДИ 53,6–68,3) пациентов без ЭЯП, в большинстве случаев — контаминация антрального отдела желудка, в половине — в сочетании с колонизацией СО тела, в двух — изолированная тела желудка. При ХГ (суммарно все формы, n=154) инфекция *H. pylori* определялась в 65,6% (95% ДИ 57,8–72,6) случаев; частота инфекции при антральном гастрите была 53,4%, достигала 92,2% при пангастрите ( $\chi^2=18,87$ ,  $p=0,001$ ) и 100% — при ХГ с кишечной метаплазией в обоих отделах желудка. Частота контаминации СО желудка инфекцией *H. pylori* при наличии лимфоидных фолликулов в обоих отделах желудка — 59,7% (95% ДИ 46,7–71,4).

В группе пациентов с антральным ХГ инфекция *H. pylori* выявлена у немногим более половины (53,4%; 95% ДИ 43,8–62,7), в то время как при пангастрите достигла 90,2% (95% ДИ 79,0–95,7). При ХГ с атрофией (без учета отдела желудка по атрофии и контаминации *H. pylori*) частота инфекции была ниже по сравнению с группой без атрофии ( $\chi^2=11,15$ ,  $p=0,001$ ) и 95% ДИ их частот не перекрывались (рисунок 1).

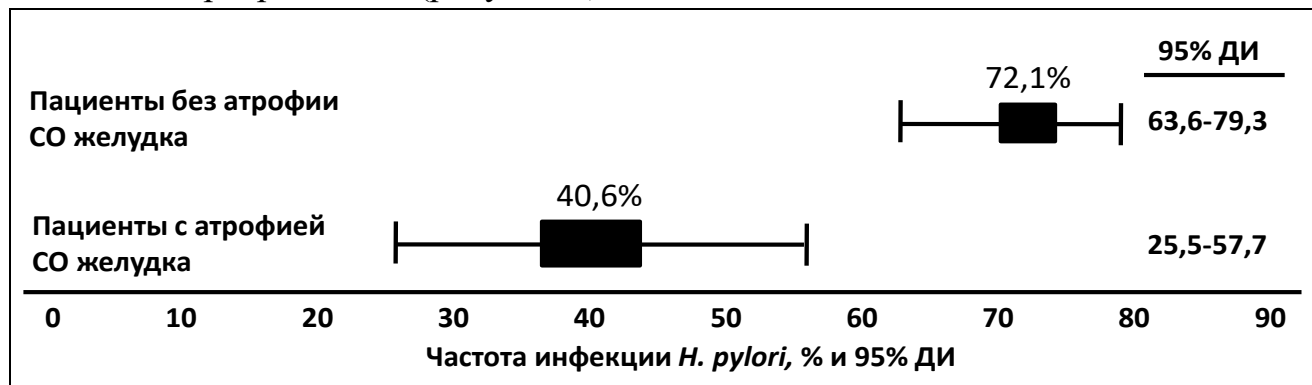


Рисунок 1. Частота инфекции *H. pylori* при хроническом гастрите с/без атрофии слизистой оболочки желудка

### Выводы.

1. Частота инфекции *H. pylori* у военнослужащих срочной службы с симптомами диспепсии составляет 65,3% (95% ДИ 59,1–71,1) без различий

между призванными из городских (68,4%; 95% ДИ 60,7–75,1) и сельских поселений (59,3%; 95% ДИ 48,4–69,3;  $\chi^2=1,95$ ,  $p=0,16$ ). Частота инфекции *H. pylori* у военнослужащих с гастродуоденальными язвами – 80,7% (95% ДИ 63,7–90,8), с ГДЭ – 72,7% (95% ДИ 55,9–84,9), с ХГ (общая группа) – 65,6% (95% ДИ 57,8–72,6).

2. Среди военнослужащих срочной службы с симптомами диспепсией в отсутствие ЭЯП ( $n=165$ ) инфекция *H. pylori* выявлена у 61,2% (95% ДИ 53,6–68,3%) пациентов. При ХГ с атрофией (без учета отдела желудка по локализации атрофии и контаминации *H. pylori*) частота инфекции (40,6%; 95% ДИ 25,5–57,7%) была ниже по сравнению с группой без атрофии (72,1%; 95% ДИ 63,6–79,3%;  $\chi^2=7,09$ ,  $p=0,01$ ).

### Список литературы:

1. Кононов, А. В. Роль патологоанатомического заключения «Хронический гастрит» в системе персонифицированной канцерпревенции // Рос. журн. гастроэнтерологии, гепатологии, колопроктологии. 2018. Т. 28, № 4. С. 91–101.
2. Мараховский, К. Ю. Сопряженность изменений слизистой желудка, ассоциированной с *Helicobacter pylori* у детей и взрослых в урбанизированной популяции // Мед. новости. 2004. № 9. С. 17–23.
3. Патогенетическое лечение гастрита как основа профилактики рака желудка в странах – членах Содружества Независимых Государств / В. Т. Ивашкин [и др.] // Рос. журн. гастроэнтерологии, гепатологии, колопроктологии. 2018. Т. 28, № 4. С. 7–14.
4. Распространенность инфекции *Helicobacter pylori* в Витебском регионе / Е. В. Макаренко [и др.] // Вестн. ВГМУ. 2005. № 4. С. 12–19.
5. Рудой, А. С. Влияние фенотипических характеристик НДСТ на особенности морфологической картины хронического *H. pylori*-ассоциированного гастрита в сопоставлении с адаптационным потенциалом кардиореспираторной системы / А. С. Рудой, А. Г. Горустович, А. Ю. Бурак // Инновации в медицине и фармации : материалы науч.-практ. интернет-конф. молодых ученых. Минск, 2012. С. 68–75.
6. *Helicobacter pylori* в развивающихся странах: всеобщие рекомендации Всемирной Гастроэнтерологической Организации URL: <http://www.worldgastroenterology.org/UserFiles/file/guidelines/helicobacter-pylori-russian-2010.pdf>. – Дата доступа: 22.12.2014.
7. Classification and grading of gastritis. The updated Sydney System. International Workshop on the Histopathology of Gastritis, Houston 1994 / M. F. Dixon [et al.] // Am. J. Surg. Pathol. 1996. Vol. 20, № 10. P. 1161–1181.
8. Fock, K. M., Graham D. Y., Malfertheiner P. *Helicobacter pylori* research: historical insights and future directions // Nat. Rev. Gastroenterol. Hepatol. 2013. №10. P. 495–500.
9. Functional gastroduodenal disorders / N. Z. Talley [et al.] // Gut. 1999. Vol. 45, № 2. P. 1137–1142.
10. Kyoto global consensus report on *Helicobacter pylori* gastritis / K. Sugano [et al.] // Gut. – 2015. Vol. 64, № 9. P. 1353–1367.
11. Management of *Helicobacter pylori* infection – the Maastricht V/ Florence Consensus Report / P. Malfertheiner [et al.] // Gut. 2017. Vol. 66, № 1. P. 6–30.
12. Smoak, B. L. Seroprevalence of *Helicobacter pylori* infections in a cohort of US army recruits/ B. L. Smoak, P. W. Kelley, D. N. Taylor // Am. J. Epidemiol. – 1994. Vol. 139. P. 513–519.
13. The Prevalence of *Helicobacter pylori* in Estonian Bariatric Surgery Patients / N. Šebunova [et al.] // Int. J. Mol. Sci. 2018. Vol. 19, № 2. P. 338–348.
14. Waye, J. D. Digestive endoscopy: terminology with definitions and classifications of diagnosis and therapy / J. D. Waye, Z. Mařatka, J. R. Armengol Miró. Bad Homburg : NORMED Verl., 2011. – 222 p.

УДК: 616.155:[661.848+661.842]:616-092.9

**Федоренко Юрій,**

*к. мед. н., доцент кафедри нормальної фізіології  
Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького  
м. Львів, Україна*

## **ВПЛИВ КАДМІЮ НА ДИНАМІКУ КОНЦЕНТРАЦІЇ КАЛЬЦІЮ Й АКТИВНОСТІ ЛУЖНОЇ ФОСФАТАЗИ У СИРОВАТЦІ КРОВІ БІЛИХ ЩУРІВ З АКТИВНИМ І ПАСИВНИМ ТИПОМ ПОВЕДІНКИ**

***Анотація.** В експериментальних дослідженнях встановлено, що зміни концентрації кальцію та активності лужної фосфатази у крові білих щурів залежать від індивідуально-типологічних властивостей ЦНС. В активних тварин зміни значно менші, ніж у пасивних, завдяки вищій та активнішій інтенсивності метаболічних процесів. Дія кадмію у групі пасивних тварин швидше може призводити до розвитку остеопорозу, в активних тварин явища остеопорозу у разі тривалого надходження кадмію можуть виявитися пізніше.*

***Ключові слова:** кадмій, кальцій, лужна фосфатаза, білі щурі, активні, пасивні.*

**Fedorenko Yuriy,**

*PhD (Medicine), Associated Professor of the Department of Normal Physiology  
Danylo Halytsky Lviv National Medical University  
Lviv, Ukraine*

## **THE INFLUENCE OF CADMIUM ON THE DYNAMICS OF CALCIUM CONCENTRATION AND ACTIVITY OF ALKALINE PHOSPHATASE IN THE BLOOD SERUM OF WHITE RATS WITH ACTIVE AND PASSIVE BEHAVIOR TYPES**

***Abstract.** Experimental studies have found that changes in calcium concentration and alkaline phosphatase activity in the blood of white rats depend on the individual typological properties of the CNS. In active animals the changes are considerably less than in the passive ones due to the higher and more active intensity of metabolic processes. The action of cadmium in a group of passive animals can more likely lead to the development of osteoporosis, in active animals the phenomenon of osteoporosis in the case of prolonged cadmium intake may occur later.*

***Keywords:** cadmium, calcium, alkaline phosphatase, white rats, active, passive.*

**Вступ.** Кадмій належить до пріоритетних убіквітарних забруднювальних речовин довкілля. Антропогенне надходження кадмію у біосферу перевищує природне у декілька разів, 85 % кадмію у повітря надходить унаслідок діяльності людини [13]. Джерелом надходження кадмію у довкілля в основному є важка промисловість, передусім виробництво кольорових металів, гірничовидобувна промисловість, виробництво мінеральних добрив, застосовується елемент у ядерній енергетиці тощо. В організм людини кадмій надходить інгаляційним та пероральним шляхом. Населення, яке не має професійного контакту з кадмієм, може отримувати його з харчовими продуктами рослинного і тваринного походження. Додатковим джерелом надходження кадмію є куріння. Кадмій



належить до надзвичайно кумулятивних речовин, є тіоловою отрутою, негативно впливає на всі органи і системи організму, у тому числі нервову систему, має властивість викликати віддалені ефекти (ембріотоксичний, гонадотоксичний, канцерогенний), в експериментальних дослідженнях на лабораторних тваринах солі кадмію виявляли мутагенну та тератогенну дію [1, 6, 7, 15, 16]. Для кадмію науково обґрунтовані гігієнічні нормативи у вигляді гранично допустимих концентрацій в об'єктах довкілля і харчових продуктах, а також допустимої добової дози. Надходження в організм кадмію, що перевищує допустиму кількість, може порушувати процеси адаптації людини до навколишнього середовища і сприяти зростанню захворюваності. Вивченню дії кадмію на організм людини, тварин, гідробіонтів присвячено чисельну кількість наукових праць, проте його дія на організм людини з урахуванням індивідуально-типологічних властивостей ЦНС досі не вивчалася. З огляду наукової літератури відомо, що індивідуальні властивості ЦНС, зокрема впливають на формування адаптаційних реакцій, на чутливість і стійкість організму до навколишнього середовища, процеси обміну речовин тощо [3, 5, 8, 9], кадмій конкурує в організмі з кальцієм, викликає гіпокальціємію, виведення кальцію з кісток, затримку росту кісток, явища остеопорозу [15, 18].

**Мета дослідження.** Метою досліджень було простежити динаміку концентрації кальцію й активність лужної фосфатази у сироватці крові білих щурів з активним і пасивним типом поведінки за умов дії кадмію.

**Матеріали і методи дослідження.** Експериментальні дослідження проводилися на безпородних білих щурах-самцях масою тіла 180-200 г. На першому етапі дослідження проводили розподіл лабораторних тварин за типом поведінки «активні» і «пасивні». Для цього застосували тест «відкрите поле», у якому реєстрували показник «горизонтальна рухова активність» (переміщення в горизонтальній площині) упродовж 5 хвилин. «Активними» вважали, якщо лабораторна тварина перетне більш ніж 50 квадратів, «пасивними» - менше ніж 30 квадратів. На другому етапі досліджень білі щури були розподілені на групи – «активні» і «пасивні». У групах «активних» і «пасивних» тварин виділено по 2 підгрупи: 1 – контрольні, 2 – з моделюванням хімічного стресу – упродовж 30 днів щоденно натще внутрішньошлункового вводили водний розчин  $CdSO_4$  (далі кадмій) у дозі 10 мг/кг маси тіла. Лабораторні тварини утримувалися в звичайних умовах віварію, отримували стандартний раціон і мали вільний доступ до води. Дослідження проводили, дотримуючись вимог біоетики згідно з Європейською конвенцією із захисту хребетних тварин (Страсбург, 1986), рекомендацій проведення медико-біологічних досліджень відповідно до закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» (№3447-IV, 2006 зі змінами №3447-IV, 2010). Відомо, що основними біомаркерами метаболізму кальцію вважається його концентрація у крові (сироватці), сечі й активність лужної фосфатази у

сироватці крові. Динаміку змін двох з них ми визначали у пасивних та активних білих щурів. На 3, 5, 10 і 30 добу дослідів у сироватці крові щурів визначали колориметричним методом концентрацію загального кальцію та активність лужної фосфатази. Принцип методу визначення лужної фосфатази в сироватці крові базується на розщепленні фенілфосфату лужною фосфатазою з утворенням фенолу і фосфату. Фенол реагує з 4-амінофеназоном у присутності окислювача перйодату натрію з утворенням забарвленого хіноніміну. Інтенсивність забарвлення прямо пропорційна активності ферменту. Оптичну густину проби фотометрували при довжині хвилі 540 нм. Одиниці виміру активності ЛФ у сироватці крові – ммоль/год·л. Принцип методу визначення кальцію в сироватці крові полягає в реакції кальцію з барвником арсеназо III і в нейтральному середовищі з утворенням комплексу синього кольору (забарвлення стабільне), оптичну густину якого визначали фотометричним методом (червоний світлофільтр, довжина хвилі 590-650 нм). Одиниці виміру вмісту кальцію в сироватці крові – ммоль/л. Для цього використовували сертифіковані набори реактивів «Філісіт-Діагностика». Отримані результати опрацьовували методом найменших квадратів з визначенням ступеня вірогідності за t-критерієм Стьюдента.

**Результати та обговорення досліджень.** Отримані результати свідчать, що дія кадмію призводить до зрушень біохімічних показників в дослідних групах тварин з різною спонтанною активністю. На 3 добу досліду змін концентрації кальцію у сироватці крові не зареєстровано, на 5 добу спостерігалось підвищення концентрації кальцію на 16% в активних і на 14,8 % у пасивних. Дія кадмію на 10 добу досліду призвела до зниження концентрації кальцію у сироватці крові в активних тварин на 15 %, у пасивних, на 20 %, надалі до 30 доби досліду концентрація його продовжувала знижуватися порівняно з контролем і попереднім терміном спостереження, і більшою мірою у тварин з пасивним типом поведінки - в активних тварин на 28 %, у пасивних – на 38%. Кадмій може безпосередньо токсично впливати на мінеральний матрикс кісток унаслідок антагонізму з есенціальними мікро- і мікроелементами. Кадмій у кістках перешкоджає їхній кальцифікації та кістковому ремоделюванню, при цьому переважають процеси резорбції над остеосинтезом, виникає остеопороз і остеомаліяція, концентрація кальцію у кістках і крові знижується. Прикладом такого процесу є хвороба ітай-ітай, яка уражувала жителів Японії, котрі вживали рис з надвисокими концентраціями кадмію [15, 17]. Одночасно уражувалася кісткова система, нирки, виникала анемія, порушувалося всмоктування кальцію. У наших дослідженнях на початкових етапах токсичної дії кадмію спостерігається підвищення концентрації кальцію у сироватці крові, що могло бути зумовлено виділення його з кісткової системи до русла крові унаслідок антагонізму з кальцієм, а також іншими мінеральними речовинами – магнієм,

цинком міддю, що зумовлює за умов тривалої дії кадмію зниження мінеральної щільності кісткової тканини [4, 14]. Надалі зниження кальцію у крові відбувається унаслідок гіперкальціурії з приєднанням зменшення всмоктування кальцію у 12-палій кишці, а також з дією кадмію на щитоподібну та паращитоподібну залозу, гормони яких контролюють рівень кальцію у крові [17]. Узагалі механізми дії кадмію на кісткову систему включають стимуляцію фактору росту певних фібробластів, розвиток фосфатурії, зниження поглинання фосфату, і як наслідок, виникає остеомаліяція. Кадмій знижує рівень сироваткового остеокальцину у щурів, інгібує активацію вітаміну Д у нирковій корі. Очевидно ці фактори разом викликають кальціурію, збільшення кісткової резорбції та зменшення мінеральної щільності кісткової тканини [15].

Активність лужної фосфатази (ЛФ) на 5 добу дослідів підвищалася на 9% у пасивних і на 13,7% в активних тварин на фоні підвищення кальцію у сироватці крові. Активність лужної фосфатази у щурів з пасивним типом поведінки на 10 добу дослідів знижувалася (на 22 %) , з активним типом ще була підвищеною на 16%, надалі – 30 доба дослідів – в обох групах спостерігалася зниження ферменту на 40% та 33% відповідно, тобто значніші зміни відбувалися у пасивної групи щурів. Підвищення активності ЛФ при дії кадмію може бути пов'язано з токсичною дією на печінку, зокрема зі зміною структури і функції мембран клітин, підвищенням проникності плазматичних і лізосомних мембран і виходу фосфатази у кров'яне русло, або холестазом, з іншого боку - підвищення активності ферменту відбувається при стимуляції остеобластів як адаптаційної складової при дії кадмію на кісткову систему. Зниження активності ЛФ на 10 добу у пасивних тварин і наприкінці досліду в обох групах на фоні зниження кальцію свідчить про переважання процесів резорбції кісткової тканини і можливого виникнення процесів остеопорозу [4, 10,14], зокрема ці процеси у часі настають швидше у пасивних тварин. Узагальнення отриманих результатів, свідчить, що метаболічні зміни в організмі тварин відбуваються передусім унаслідок прямої токсичної дії кадмію на організм на різних рівнях його організації, розвитку нейроендокринних механізмів загального адаптаційного синдрому [2,11,12] і залежать від індивідуально-типологічних особливостей ЦНС. Можна також зазначити, що за умов дії кадмію в активних тварин біохімічні зміни значно менші, ніж у пасивних, завдяки вищій та активнішій інтенсивності метаболічних процесів, а отже перебіг адаптаційного процесу також проходить активніше. На таку динаміку змін досліджуваних біохімічних показників впливають індивідуально-типологічні особливості поведінки.

### **Висновки.**

1. За умов щоденного уведення кадмію дії упродовж 30 діб у білих щурів виникають порушення кальцієвого обміну, змінюється активність лужної фосфатази у сироватці крові у тварин з активним і пасивним типом поведінки.

2. Гіпокальціємія виникає передусім унаслідок специфічної дії кадмію на кальцієвий обмін при багаторазовому щоденному впливові.

3. Різнострамовані зміни активності лужної фосфатази поряд з показниками концентрації кальцію у сироватці крові можуть характеризувати процеси зниження мінеральної щільності кісткової системи. Дія кадмію у групі пасивних тварин швидше може призводити до розвитку остеопорозу, в активних тварин явища остеопорозу у разі тривалого надходження кадмію можуть виявитися пізніше.

4. Метаболічні зміни в організмі тварин відбуваються передусім унаслідок прямої токсичної дії кадмію на організм на різних рівнях його організації, розвитку нейроендокринних механізмів загального адаптаційного синдрому і залежать від індивідуально-типологічних особливостей ЦНС.

5. В активних тварин зміни значно менші, ніж у пасивних, завдяки вищій та активнішій інтенсивності метаболічних процесів. Процеси зменшення мінеральної щільності кісткової тканини (і можливого виникнення процесів остеопорозу) у часі настають швидше у пасивних тварин

#### Список використаних джерел

1. Арустамян О.М., Ткачшин В.С., Алексійчук О.Ю. Вплив сполук кадмію на організм людини // *Медицина неотложных состояний*. 2016, №7(78). С. 110-114.
2. Гаркави Л.Х. Адаптационные реакции и резистентность организма /Л.Х.Гаркави, Е.Б.Квакина, М.А. Уколова . Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 1990: 223 с.
3. Гуляева Н.В, Степаничев М.Ю. Биохимические корреляты индивидуально-типологических особенностей поведения крыс // *Журн. высш. нерв. деят.* 1997. Т. 47, № 2. С. 329–338.
4. Ерстенюк А.М., Геращенко С.Б., Хопта Н.С. Вплив хлориду кадмію та нітриту натрію на структурно-метаболічні процеси у кістковій тканині // *Досягнення біології та медицини*. 2011, №2 (18):40-45.
5. Исмаилова Х.Ю., АгаевТ.М. Семенова.Т.П. Индивидуальные особенности поведения: (моноаминергические механизмы). Баку: Нурлан, 2007. 228 с.
6. Кадмій в організмі людини і тварин. II. Вплив на функціональну активність органів і систем / Г. Л. Антоняк, Н. О. Бабиц, Л. П. Білецька [та ін.] // *Біологічні Студії / StudiaBiologica*. 2010. Т. 4. №3. С. 125–136.
7. Кадмій в організмі людини і тварин. III. Вплив на репродуктивну систему / Г. Л. Антоняк, Н. О. Бабиц, Л. П. Білецька [та ін.] // *Біологічні Студії / StudiaBiologica*. 2011.Т. 5.№2.С. 141–152.
8. Кортикальна регуляція обміну ліпідів у свиней / Карповський В.В., Трокоз В.О., Карповський В.І. [та ін.]. Київ, 2017. 167 с.
9. Кортико-вегетативні взаємини в регуляції фізіологічних функцій організму корів / Карповський В. І., Журенко О. В., Трокоз .О. [та ін.] // *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.С.Гжицького*, 2016, Т.18, № 1 (65) Ч.2 С.64-59.
10. Островська С.С. Вплив важких металів на вміст кальцію та лужної фосфатази в крові щурів // *Клінічна та експериментальна медицина*. 2014, вип.. 43, Т.2 (114). С. 169-171.
11. Панин Л.Е. Биохимические механизмы стресса. Новосибирск: Наука, 1983. 233 с.
12. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме;/[пер. с англ.] М., 1960. 254 с.
13. Тяжелые металлы (свинец, кадмий, ртуть) как загрязнители окружающей среды в Украине / О. И. Тимченко, Э. М. Омельченко, Э. Н. Белицкая [и др.] К., 2008.77 с.

14. Хопта Н.С., Ерстенюк А.М. Метаболічні зміни в кістковій тканині тварин за умов експериментального кадміозу // *Scientific Journal "ScienceRise: Biological Science"* 2018, №5 (14). С.31-35.

15. *International programme on chemical safety environmental health criteria.134.Cadmium:* <http://www.inchem.org/documents/ehc/ehc/ehc134.htm>

16. Bo Wang, Yanli Du. *Cadmium and Its Neurotoxic Effect*// *Oxidative Medicine and Cellular Longevity* Volume 2013 (2013), Article ID 898034, 12 p: <http://dx.doi.org/10.1155/2013/898034>.

17. Robin A. Bernhoft. *Cadmium Toxicity and Treatment* /*The Scientific World Journal* Volume 2013, Article ID 394652, 7 pages <https://www.hindawi.com/journals/tswj/2013/394652/>.

УДК:618.177-089.888.11-092-085.357-037:602.1:519.67

**Луцький Андрій,**  
аспірант кафедри акушерства та гінекології №2  
Харківського національного медичного університету  
Харків, Україна,

## **ПРОГНОЗУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕКСТРАКОРПОРАЛЬНОГО ЗАПЛІДНЕННЯ З РІЗНИМИ МОДИФІКАЦІЯМИ ПІДТРИМКИ ЛЮТЕЇНОВОЇ ФАЗИ НА ОСНОВІ ДИСКРИМІНАНТНОГО АНАЛІЗУ**

Для оптимізації екстракорпорального запліднення (ЕКЗ) при різних схемах підтримки лютеїнової фази (ЛФ) розроблені прогностичні моделі, які спроможні спрогнозувати результат настання клінічної вагітності або пологів, а також допомогти лікарю вірно обрати найбільш ефективну тактику підтримки ЛФ.

**Ключові слова:** Екстракорпоральне запліднення, прогнозування, підтримка лютеїнової фази.

**Lutskyi Andriy**  
postgraduate student of the department of obstetrics and gynecology №2  
Kharkiv National Medical University  
Kharkiv, Ukraine,

## **PREDICTION OF EXTRACORPORAL FERTILIZATION RESULTS WITH DIFFERENT MODIFICATIONS OF LUTEIN PHASE SUPPORT BASED ON DISCRIMINANT ANALYSIS**

For optimization of extracorporeal fertilization (IVF) with various luteal phase (LF) support schemes, prognostic models have been developed that can predict the outcome of clinical pregnancy or childbirth, and help the doctor correctly select the most effective LF support tactics.

**Keywords:** Extracorporeal fertilization, prediction, luteal phase support.

З метою оцінки прогностичної значимості різних клінічних параметрів, що виявляються як на етапі прегравідарної підготовки, так і в ході реалізації програми ЕКЗ, ми використовували загальні моделі дискримінантного аналізу. Для них характерна одна важлива особливість: можливість використання в аналізі одночасно інтервальних і номінальних предикторів. Ми вирішили розробити прогнозування результатів ЕКЗ на основі дискримінантного аналізу у



зв'язку з наочністю та простотою представлення результатів аналізу, а також зручністю у практичному використанні. Для лікаря необхідно розуміти яка методика лікування оптимальна і як її коригувати.

Для вирішення завдання класифікації були обрані загальні моделі дискримінантного аналізу, які поряд з іншими перевагами, дозволяють враховувати і ефекти взаємодії предикторів, що володіють високою інформаційною цінністю з точки зору точності класифікації [2].

Для вибору більш ефективної схеми підтримки ЛФ при застосуванні нативних ебріонів при ЕКЗ, нами обстежені 160 жінок з трубно-перитонеальною формою безпліддя, з нормальним гормональним фоном, яким після стимуляції овуляції проводили аспірацію яйцеклітин, потім їх запліднювали і в цьому ж циклі підсаджували нативні ембріони.

Для порівняння ефективності різних варіантів підтримуючої терапії ЛФ в програмі ЕКЗ, жінки були розділені на 5 підгруп залежно від схеми підтримки .

Для підтримки ЛФ використовували препарати прогестерону, хоріонічного гонадотропіну людини (ХГЛ), естрадіолу, які часто призначаються емпірично [1]. Для підтримки ЛФ, у нашому випадку, ми призначали : у жінок А- підгрупи Дидрогестерон по 10 мг 3 рази на день перорально, у Б- підгрупи використовувався високоочищений прогестерон для підшкірного застосування, який вводився по 25 мг (1 мл) одноразово на добу і 90 мг внутрішньопіхвового прогестерону у вигляді гелю, у В- підгрупі – мікронізований прогестерон в капсулах по 200 мг 3 рази на добу per os, в Г- підгрупі - використовували внутрішньопіхвовий гель, що містить 90 мг прогестерону, щодня 2 рази на добу, у Д - підгрупі жінки отримували 1 мл 2,5% прогестерону двічі на день внутрішньом'язово (в / м).

На першому етапі дискримінантного аналізу нами були визначені канонічні дискримінантні функції. Ці функції поділяють об'єкти на досліджувані класи [3]: клінічна вагітність (пологи): так/ні. Оскільки класів всього два, для їх класифікації використовується тільки одна дискримінантна функція. При цьому визначаються дискримінантні змінні, що входять до дискримінантної функції і їх статистична значимість, яка оцінюється на основі  $L$  -статистики Уїлкса.

Вибір змінних (з усього числа предикторів) у дискримінантної функції і ефектів їх взаємодії, зазвичай здійснювався шляхом їх послідовного відбору на основі статистичної значущості і точності класифікації. У нашому випадку, оскільки точно визначено цілі роботи, а саме вибір найкращого методу лікування, використовувалися 5 предикторів: один номінальний (підгрупа А-Д) і 4 інтервальних: сумарна доза ФСГ (МО), рівень прогестерону і естрадіолу в день тригера (ТГ) та на день ембріопереносу (ЕП).

За допомогою послідовного відбору з числа предикторів і ефектів їх взаємодії були знайдені змінні дискримінантної функції. Значення статистики

Уїлкса для дискримінантної функції склало  $L = 0,739$  при  $\chi^2 = 44,44$  ( $p < 0,0135$ ), що означає статистичну значущість знайденої дискримінантної функції. При цьому частина ефектів взаємодії між категоріальними предикторами «підгрупа» і інтервальними були видалені в силу їх слабого впливу на класифікацію. Сила впливу визначалася виходячи з величини коефіцієнтів структури чинника і стандартизованих коефіцієнтів у дискримінантній функції.

Для класифікації випадків клінічної вагітності необхідно побудувати класифікаційні функції ( $F_{\text{відбулася}}$ ) і ( $F_{\text{не відбулася}}$ ) за даними табл. 1. Якщо виявиться, що  $F_{\text{відбулася}} > F_{\text{не відбулася}}$ , значить клінічна, вагітність відбулася і навпаки. Оскільки у нас є тільки дві групи для класифікації розрахунки можна спростити, якщо розглядати не самі класифікаційні функції, а їх різницю, тобто:

$$F_{\text{відбулася}} - F_{\text{не відбулася}} = \Delta F = \begin{pmatrix} \geq 0 & \text{клінічна вагітність відбулася} \\ < 0 & \text{не відбулася} \end{pmatrix}$$

*Таблиця 1*

**Стандартизовані коефіцієнти дискримінантної функції  
(клінічна вагітність).**

Характеристики спостережень	Рівень ефекту	Функція
підгрупа	А	-0,51046
підгрупа	Б	-1,37694
підгрупа	В	-0,58409
підгрупа	Г	1,62333
підгрупа	Д	-1,64594
Сумарна доза ФСГ, МО		-0,06187
Прогестерон на день ТГ, нг/мл		-2,98934
Прогестерон на день ЕП, нг/мл		-0,19489
Естрадіол на день ЕП, пг/мл		0,61347
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	А	2,39523
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	Б	3,18074
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	В	2,65410
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	Г	1,95465
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	Д	2,89421
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	А	-0,74317
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	Б	-0,79218
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	В	-1,12718
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	Г	-1,98608
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	Д	0,00000

У таблицях 1 і 2 наведені дані для залишених предикторів і ефектів їх взаємодії. Чим більше (за модулем) значення стандартизованого коефіцієнта і значення коефіцієнта у факторній структурі, тим сильніше вплив даного показника на дискримінацію в моделі. Як видно з табл. 1, найбільший внесок в

дискримінацію дає взаємодія змінних «Прогестерон на день ТГ» в підгрупі Б - 3,18. Подібні висновки впливають і з значень коефіцієнтів структури чинника, які показують, наскільки тісно пов'язані (корелюють) окремі дескриптори або їх взаємодія з дискримінантною функцією (Табл.2).

Таблиця 2

**Коефіцієнти структури чинника (клінічна вагітність).**

Характеристики спостережень	Рівень ефекту	Функція
підгрупа	А	-0,159991
підгрупа	Б	0,319856
підгрупа	В	-0,159991
підгрупа	Г	-0,063902
підгрупа	Д	-0,100782
Сумарна доза ФСГ МО		-0,103741
Прогестерон на день ТГ, нг/мл		-0,195752
Прогестерон на день ЕП, нг/мл		-0,275263
Естрадіол на день ембріопереноса, пг/мл		0,138976
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	А	-0,170896
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	Б	0,341458
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	В	-0,126639
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	Г	-0,151964
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	Д	-0,043474
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	А	-0,161272
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	Б	0,154575
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	В	-0,180043
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	Г	-0,178511
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	Д	-0,106860

У силу громіздкості вираження для різниці класифікаційних функцій  $\Delta F$  доцільно записати окремо для кожної з підгруп А-Д. Тоді отримаємо, використовуючи коефіцієнти класифікаційних функцій (табл. 3):

$$F_A \text{ відбулася} = -66,505 + 76,103 + 0,01912a + 180,919b - 165,733b + 0,1439c - 0,088c + 0,00042d = 9,598 + 0,01912a + 15,187b + 0,056c - 0,00042d.$$

$$F_A \text{ не відбулася} = -68,574 + 77,181 + 0,01923a + 190,295b - 173,766b + 0,1463c - 0,076c - 0,00031d = 8,607 + 0,01923a + 16,53b + 0,07c - 0,00031d.$$

$$\Delta F_A = F_A \text{ відбулася} - F_{A \text{ не відбулася}} = 0,991 - 0,00011a - 1,35b - 0,014c + 0,001d$$

$$A_B \text{ відбулася} = -666505 + 996428 + 0601912\phi + 1806919u - 1656985u + 061439c - 1656987c + 0600042v = 32692 + 0601912\phi + 14693u + 060051c + 0600042v$$



## Коефіцієнти класифікаційних функцій (клінічна вагітність)

Характеристики спостережень	Рівень ефекту	Клінічна вагітність	
		не відбулася	відбулася
Вільний член		-68,574	-66,505
підгрупа	А	77,181	76,103
підгрупа	Б	101,554	99,428
підгрупа	В	96,082	94,849
підгрупа	Г	78,530	81,952
підгрупа	Д	86,431	83,905
Сумарна доза ФСГ МО		0,01923	0,01912
Прогестерон на день ТГ, нг/мл		190,295	180,919
Прогестерон на день ЕП, нг/мл		0,1463	0,1439
Естрадіол на день ЕП, пг/мл		-0,00031	0,00042
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	А	-173,766	-165,733
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	Б	-177,641	-165,985
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	В	-172,874	-163,039
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	Г	-180,468	-174,945
Прогестерон на день ТГ, нг/мл підгрупа	Д	-196,653	-187,978
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	А	-0,076	-0,088
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	Б	-0,131	-0,139
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	В	-0,183	-0,204
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	Г	-0,046	-0,080
Прогестерон на день ЕП, нг/мл підгрупа	Д	0,000	0,000

$$F_{B \text{ не відбулася}} = -68,574 + 101,55 + 0,01923a + 190,295b - 177,641b + 0,1463c - 0,131c - 0,00031d = 32,98 + 0,01923a + 12,654b + 0,0149c - 0,00031d.$$

$$\Delta F_B = F_{B \text{ відбулася}} - F_{B \text{ не відбулася}} = -0,06 - 0,0001a + 2,276b - 0,01c + 0,001d$$

$$F_{V \text{ відбулася}} = -66,505 + 94,849 + 0,01912a + 180,919b - 163,039b + 0,1439c - 0,204c + 0,00042d = 28,344 + 0,01912a + 17,88b - 0,0599c + 0,00042d.$$

$$F_{V \text{ не відбулася}} = -68,574 + 96,082 + 0,01923a + 190,295b - 172,874b + 0,1463c - 0,183c - 0,00031d = 27,508 + 0,01923a + 17,42b - 0,0372c - 0,00031d.$$

$$\Delta F_V = F_{V \text{ відбулася}} - F_{V \text{ не відбулася}} = 0,836 - 0,0001a + 0,46b - 0,023c + 0,001d$$

$$F_{G \text{ відбулася}} = -66,505 + 81,952 + 0,01912a + 180,919b - 174,945b + 0,1439c - 0,08c + 0,00042d = 15,45 + 0,01912a + 5,974b + 0,064c + 0,00042d.$$

$$F_{G \text{ не відбулася}} = -68,574 + 78,53 + 0,01923a + 190,295b - 180,468b + 0,1463c - 0,046c - 0,00031d = 9,956 + 0,01923a + 9,828b + 0,101c - 0,00031d.$$

$$\Delta F_G = F_{G \text{ відбулася}} - F_{G \text{ не відбулася}} = 5,494 - 0,0001a - 3,85b - 0,037c + 0,0007d$$

$$F_{D \text{ відбулася}} = -66,505 + 83,905 + 0,01912a + 180,919b - 187,978b + 0,1439c + 0,00042d = 17,3997 + 0,01912a - 7,0587b + 0,1439c + 0,00042d.$$

$$F_{D \text{ не відбулася}} = -68,574 + 86,431 + 0,01923a + 190,295b - 196,653b + 0,1463c - 0,00031d = 17,857 + 0,01923a - 6,357b + 0,101c - 0,00031d.$$

$$\Delta F_D = F_{D \text{ відбулася}} - F_{D \text{ не відбулася}} = -0,457 - 0,0001a - 0,7b - 0,002c + 0,0007d$$

Де :  $a$  – сумарна доза ФСГ МО;  $b$  – прогестерон на день триггера, нг/мл;

$c$  – прогестерон на день ембріопереноса, нг/мл;  $d$  – естрадіол на день ембріопереноса, пг/мл.

Для прикладу розглянемо два випадки з підгрупи Б.

1. Пацієнтка №1: вік 33 років; сумарна доза ФСГ МО – 1500; прогестерон на день ТГ - 0,8 нг/мл; прогестерон на день ЕП – 185 нг/мл; естрадіол на день ЕП – 1289 пг/мл; вагітність наступила:

$$\Delta F_B = -0,058 - 0,0001 \times 1500 + 2,28 \times 0,8 + 0,001 \times 1289 - 0,01 \times 185 = 1,055 > 0$$

Прогноз – вагітність наступила.

2. Пацієнтка №2: вік 37 років; сумарна доза ФСГ МО – 1125; прогестерон на день ТГ – 0,24 нг/мл; прогестерон на день ЕП – 38 нг/мл; естрадіол на день ЕП – 215 пг/мл; вагітність не наступила:

$$\Delta F_B = -0,058 - 0,0001 \times 1125 + 2,28 \times 0,24 + 0,001 \times 215 - 0,01 \times 38 = -0,0163 < 0$$

Прогноз – вагітність не наступила.

Для прогнозування пологів використовувався той же метод, що і для прогнозування клінічної вагітності.

На підставі математичних моделей прогнозування результатів ЕКЗ на основі дискримінантного аналізу були побудовані математичні моделі, які не тільки спроможні спрогнозувати результат настання клінічної вагітності або пологів, а допомогти лікарю вірно обрати найбільш ефективну тактику підтримки ЛФ для досягнення позитивного результату.

Проведене дослідження виявило, що оптимальною схемою підтримки ЛФ є застосування високоочищеного прогестерона для підшкірного введення, який вводиться по 25 мг (1 мл) 1 раз на добу і 90 мг внутрішньопіхвового прогестерону у вигляді гелю.

### Список літератури:

1. Калинина, Е.А., Березикова М.В., Бурменская О.В., Подрез Л.А. Применение «мягкого» протокола стимуляции суперовуляции в программах вспомогательных репродуктивных технологий: эффективность и безопасность/ *Акушерство и гинекология*. 2012. 4-2. С. 51-56.
2. Ким Дж.-О., Мьюллер Ч.У., Клекка У.Р., Олдендерфер М.С., Блэшфилд Р.К. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ; пер. с англ. под ред. Енюкова И.С. М.: Финансы и статистика. 1989. 215 с.
3. Халафян А.А. *Современные статистические методы медицинских исследований*. М.: Издательство ЛКИ, 2008. 320 с.

**Науковий керівник:** завідувач кафедри акушерства та гінекології №2,  
доктор медичних наук, професор Лазуренко В.В.

УДК 314.14:616-053(476)

*Дежиц Артем*  
студент 4 курса педиатрического факультета  
Гродненский государственный медицинский университет  
Гродно, Беларусь

## **АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ДЕТСКОЙ СМЕРТНОСТИ В БЕЛОРУССИИ**

***Аннотация.** Историческое вхождение территории Белоруссии в состав Российской империи определило на белорусской территории позиции государственной медицины и единые принципы в системе здравоохранения. Российская империя и входящая в нее территория белорусского государства характеризовались очень высокой смертностью детей 1 года жизни, что сопровождалось большим уровнем общей смертности. В начале XX века доля умерших в этом возрасте составляла 40,5%. К концу первого десятилетия она стала медленно снижаться и к 1910 году снизилась до 38%. В этот период данные о детской смертности превышали соответствующие показатели в развитых странах в 1,5-3 раза.*

***Ключевые слова:** Беларусь, родовспоможение, детская смертность, медицина.*

*Dezhits Artem*  
4th year student of the Faculty of Pediatrics  
Grodno State Medical University  
Grodno, Belarus

## **ANALYSIS OF HISTORICAL ASPECTS OF CHILDREN'S MORTALITY IN BELARUS**

***Annotation.** The historical incorporation of the territory of Belarus into the Russian Empire determined the positions of state medicine and common principles in the healthcare system on the Belarusian territory. The Russian Empire and the territory of the Belarusian state included in it were characterized by a very high mortality rate for children of 1 year of life, which was accompanied by a high level of general mortality. At the beginning of the twentieth century, the proportion of deaths at this age was 40.5%. By the end of the first decade, it began to decline slowly and by 1910 it fell to 38%. During this period, data on child mortality exceeded the corresponding figures in developed countries by 1.5-3 times.*

***Key words:** Belarus, obstetric care, infant mortality, medicine.*

Анализ социально-гигиенических источников советского союза показал, что врачи связывали чрезвычайно высокий уровень младенческой смертности с особенностями вскармливания грудных детей у православных, по большей части в семьях, где традиционно было принято чуть ли не с первых дней жизни давать ребенку прикорм или лишать его вообще грудного молока, оставлять без матери на попечении старших детей-подростков или стариков, еда при этом оставлялась на весь день. Представители других религий жили часто в более худших условиях, но в связи с тем, что грудное вскармливание детей продолжалось у них довольно длительное время, смертность детей в этих семьях была гораздо ниже.

Еще одной причиной высокой смертности, в том числе и материнской, была неразвитость системы медицинской помощи и родовспоможения, а также

сложная санитарная обстановка труда, быта и жилищных условий, отсутствие знаний по гигиене, низкая грамотность населения. В Российской империи отсутствовало законодательство об охране материнства и детства, существовавшее во многих европейских странах уже в течение довольно длительного времени.

Основными причинами смерти детей на первом году жизни в начале XX века были желудочно-кишечные и инфекционные заболевания, болезни органов дыхания. Так из детей, умерших в 1907 году, 35,8 % умерло от желудочно-кишечных расстройств, 21,1 % от врожденной слабости, 18,1 % от катарального воспаления легких и дыхательных путей, на долю инфекционных болезней приходилось 11,0% [2, с. 16].

В динамике младенческой смертности выделяется несколько этапов. С начала века и до 1910 года – период снижения с различными темпами уровня смертности детей в возрасте до 1 года; при этом происходит сближение уровней младенческой смертности различных стран; Период подъемов и снижения уровней младенческой смертности под влиянием 1-й мировой войны, который заканчивается в 1919 году резким понижением этих показателей; Начиная с 1920 года – восстановление процесса снижения младенческой смертности.

Принятие и постепенная реализация законодательных актов и декретов об охране материнства и детства, включая охрану труда беременных женщин, предоставление им отпуска до и после родов, перерывов в работе для кормления ребенка грудью; развитие системы родовспоможения и медицинской помощи матери и ребенку; разработка вопросов, связанных с построением единой системы охраны здоровья матери и ребенка, и затем создание инфраструктуры ухода за детьми (молочные кухни, ясли, патронажная система, приюты для грудных детей), проведение санитарно-просветительской работы как составной части культурной революции в Российской империи; положительное влияние на экономическую и социальную жизнь НЭПа – все эти меры, продиктованные революционными изменениями, привели к заметному снижению младенческой смертности. К 1927 году ее коэффициент достиг 205 на 1000 [1, с. 164].

В дальнейшем его уровень колебался под влиянием экономических и социальных катастроф, сопровождающих преобразования новой власти. Свертывание НЭПа, начало индустриализации и особенно коллективизации сельского хозяйства привели к росту уровня младенческой смертности (до уровня первого десятилетия XX века). Своего пика он достиг в 1933 году (295,1 на 1000) – годе самого сильного голода. При этом небезынтересно, что доля умерших в возрасте до 1 года в общем числе умерших в 1933 году была 24,3%, что ниже чем в 1932-37,3 % и 1934 – 30,9 % [3, с. 35]. Лишь к концу 30-х годов уровень младенческой смертности в России стал постоянно снижаться.

Принципиальное снижение младенческой смертности в СССР произошло к концу второй мировой войны в результате действия ряда факторов. В основном – это внедрение в медицинскую практику антибиотиков и сульфаниламидов, что привело к сокращению младенческой смертности от болезней органов дыхания, большинства инфекционных болезней. В 1946 году уровень младенческой смертности в России достиг 92 на 1000, что на 74 % ниже, чем был в 1940 году [5, с. 56].

В XIX – начале XX века, наиболее опасным периодом были летние месяцы, когда заметно повышалась смертность от желудочных заболеваний. С течением времени, когда смертность от них удалось поставить под контроль, на первый план стал выходить зимний пик младенческой смертности, связанный с подъемом простудных болезней у младенцев. Установление контроля и над этой причиной смерти создало условия для почти полного исчезновения сезонных колебаний смертности. При этом для многих экономических развитых стран уже к 60-м годам стало характерным или наличие зимней сезонности младенческой смертности или отсутствие сезонности вообще.

Для СССР к началу 50-х годов сезонность продолжала оставаться характерной с наибольшим пиком в летние месяцы, хотя, по сравнению с предвоенными, и особенно дореволюционными, годами доля смертей у детей в возрасте до 1 года, приходящаяся на летние месяцы, стала меньшей. Высота летнего пика продолжала уменьшаться, и к середине 60-х годов он почти исчез. Зато все более отчетливо стала проявляться зимняя сезонность, которая стала особенно заметной с конца 60-х годов, что отражает изменение структуры причин смерти у детей в возрасте до 1 года, в частности, меняющееся соотношение смертности от болезней органов пищеварения и дыхания. Понемногу ослабевая, зимняя сезонность сохраняется все же до сих пор, указывая на роль экзогенных причин смерти.

Как летняя, так и зимняя сезонность в младенческой смертности большей степени обусловлена колебаниями в постнеонатальный период. Именно на этот возраст приходится большая часть умерших от экзогенных причин, в частности, от болезней органов дыхания, в том числе пневмоний.

Внедрение в практику новых медицинских препаратов, развитие здравоохранения СССР, постепенный рост экономического благосостояния населения в послевоенный период отразились и на уровне младенческой смертности. К концу 1950-х годов она снизилась почти в 3 раза по сравнению с послевоенным уровнем в основном за счет причин смерти экзогенного характера. Исключение составлял только 1947 год, когда в результате голода младенческая смертность в стране резко выросла. Далее до начала 70-х годов ее снижение происходило довольно быстрыми темпами, и СССР по этому показателю сблизилась с частью стран Европейских государств. С 1970-х годов

этот процесс замедлился, а в течение нескольких периодов коэффициент младенческой смертности даже возрастал: 1972-1976 годы (с 21,7 до 25,0 на 1000), 1984 год, 1991-1993 годы. Общее снижение происходило в основном за счет таких причин экзогенного характера, как инфекционные и паразитарные болезни, болезни органов дыхания, и эндогенного характера, как болезни системы кровообращения, врожденные аномалии, состояний, возникающих в перинатальный период. Динамика снижения показателя смертности детей в абсолютных цифрах в возрасте до года выглядит следующим образом: в 1950 г. – 11,6 тыс. человек, в 1960 г. – 7,0, в 1970 г. – 2,7, в 1980 г. – 1,7 [4, 73]. Такое существенное снижение детской смертности можно считать важнейшим социальным достижением прошлого столетия.

Еще одним фактором, повлиявшим на относительную стабилизацию в конце 60-х и повышение в начале 70-х годов, а затем и небольших темпов снижения в дальнейший период уровня младенческой смертности, стало то, что до этого было причиной ее достаточно сильного снижения: развитие системы здравоохранения в 50-60-х годах, внедрение новых медицинских препаратов, рост числа медицинских кадров (то есть системы, направленной на борьбу с причинами экзогенного характера), сложившийся характер ухода за детьми, гигиеническая культура, обычаи и традиции, то есть все то, что определяется общим культурным и материальным уровнем семьи на данном этапе.

По наблюдениям медицинских работников, структура причин смертности в возрасте 0 – 1 года непостоянна. Так, если в конце 1950-х г. среди причин смерти лидировала пневмония, то в конце 1960-х г. на первое место вышли болезни новорожденных. Есть несколько стран, которые в начале 70-х годов имели худшие показатели младенческой смертности, чем СССР: Греция, Италия, Португалия, Венгрия, Польша, Болгария.

Экономический кризис в Беларуси, который начался в 90-е годы прошлого столетия повлек за собой резкое падение уровня жизни населения, в критической ситуации оказались и демографические показатели.

Изучение смертности в детском возрасте в 1990-х г. позволило выделить три ведущие причины смерти: отдельные состояния, возникающие в перинатальном периоде – 38 %, врожденные аномалии развития – 31 %, заболевания органов дыхания – 14 %. В начале 2000-х гг. две ведущие причины сохранили свои позиции (41,0 и 27,0 %), а на третье место вышла причина, весьма трагичная для нашей республики, так как 6,5 % младенцев погибло не от болезней, а от внешних причин.

В последние годы республике удалось снизить и стабилизировать показатель младенческой смертности. В 2013 году показатель младенческой смертности составил 3,4 на 1000 родившихся живыми. Уровень детской

смертности в 2013 году составил 45,4 на 100 тыс. населения, в 2012-м – 46,2, в 2011-м – 49,8 [6].

Ежегодно идёт плавное стабильное снижение, которое прослеживается до сих пор. В 2017г. младенческая смертность составила – 3,2 ‰, в 2018 году снижена до самых низких показателей за всю историю наблюдения (2,4 промилле). Показатель перинатальной смертности – 3,0 на 1000 живорожденных (11 месяцев 2017 г. – 3,1 ‰) [6].

Больше всего детей умирает в возрастной группе от 15 до 18 лет. В структуре причин детской смертности первое место занимают несчастные случаи, травмы и отравления (25,3 ‰). В то же время наблюдается тенденция увеличения выживаемости детей с массой тела при рождении менее 1 кг.

В сравнении с 1990 годом республике удалось снизить младенческую смертность более чем в 4,5 раза. Если в 1990-м показатель младенческой смертности составлял 15,6 на 1000 родившихся живыми, то по итогам 2018-го – 2,4. Достоверность этого показателя подтверждена аудитом ВОЗ. Детская смертность за это время снизилась с 118,6 до 35,7 на 100 тысяч детского населения [6].

В опубликованном в 2018 году международной благотворительной организации «Save the Children» в рейтинге стран счастливого детства, Беларусь занимает 35-е место из 175 стран.

В республике более 20 лет успешно функционирует разноуровневая система перинатальной медицинской помощи беременным женщинам, роженицам, родильницам, новорожденным детям, что позволяет обеспечить доступность и качество всех видов медицинской помощи женщинам и детям, независимо от их места проживания.

Внедрена и доказала свою эффективность система мониторинга оценки качества медицинских услуг в сфере охраны здоровья матери и ребенка, в том числе, анализа критических случаев в акушерстве. Такая организация работы позволяет своевременно выявить недостатки и принять необходимые меры по их недопущению, повысить профессиональный уровень акушеров-гинекологов на разборе конкретных клинических случаев.

### **Список литературы**

1. Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харьковская Т. Л. Демографическая история России: 1927-1959. М., 1998. С. 164-165.
2. Грохав Д. Е. Общественное значение, причины детской смертности и борьба с ней. М., 1912.
3. Куркин П. И. Рождаемость и смертность в капиталистических государствах Европы. М., 1938. С. 34-35.
4. Младенческая смертность в России за 1959 год рассчитана на основе статистических форм. За период 1960-2000. Демографический ежегодник России. Статистический сборник. М., 2001. С. 190

5. Сифман Р. И. К вопросу о причинах снижения детской смертности в годы Великой Отечественной войны. *Продолжительность жизни: анализ и моделирование*. М., 1979. С. 50-60.

6. <https://rebenok.by/inf/state/702-statistika-ministerstva-zdravookhraneniya-respubliki-belarus.html>

**Научный руководитель Хильмончик Н. Е.**

*кандидат медицинских наук, доцент*

*Гродненский государственный медицинский университет,  
доцент кафедры общественного здоровья и здравоохранения*



## ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ І ТЕХНОЛОГІЇ

УДК 519.7

**Гула Інна**

*студентка факультету економіки та менеджменту  
Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя  
Тернопіль, Україна*

### **ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ. ЯКЕ МІСЦЕ ЛЮДИНИ В НОВИХ РЕАЛІЯХ СВІТУ?**

***Анотація.** Стаття показує головні аспекти розвитку штучного інтелекту і роль технологій у повсякденному житті. У статті можна відслідкувати причини, чому саме зараз так активно розвивається штучний інтелект та з якими наслідками може зустрітися людство у майбутньому. Автор порушує проблему співіснування штучного інтелекту та людини, зазначає переваги нових технологій та програм, які зможуть кардинально змінити ситуацію на ринку праці.*

***Ключові слова:** штучний інтелект, універсальні програми, експертна система, роботи, обчислювальна техніка, автономні пристрої, чат-боти, інноваційні проекти.*

**Hula Inna**

*Ternopil Ivan Pul'uj National Technical University.  
Student of the Faculty Economics and Management  
Ternopil, Ukraine*

### **ARTIFICIAL INTELLIGENCE. WHAT IS THE PLACE OF MAN IN THE NEW REALITIES OF THE WORLD?**

***Abstract.** The article shows the main aspects of development of artificial intelligence and the role of technology in everyday life. Also we can find the main reasons of active development of artificial intelligence and its consequences which humanity can be faced with in future. Author interrupts the problem of coexistence of artificial intelligence and man, shows advantages of new technologies and programs which are able to change trends of labor market*

***Key words:** artificial intelligence, universal programs, expert system, robots, computers, standalone devices, chatbots, innovative projects.*

Людство вже не може уявити свого життя без досягнень науки. Науково-технічний прогрес диктує свої правила, за якими ми живемо і відмовитись від яких вже не спроможні. Використання різних механізмів та пристроїв, які спрощують людське життя, дають більше можливостей для саморозвитку, стирають кордони між країнами, роблять людей ближчими, не зважаючи на відстані та континенти.

Поняття «штучний інтелект» виникло з появою перших обчислювальних машин у 1940 році. Вже тоді вчені почали ставити перед собою питання, чи можливо створити машину, яка могла б замінити людину у будь-якій діяльності, перевершуючи людські інтелектуальні можливості: використання людської мови, спроможність розв'язати проблеми, з якими стикаються люди у повсякденному житті, вдосконалення своїх вмінь та навичок.

«Artificial intelligence» - термін, який вперше був використаний у 1956 році професором Дартмутського коледжу Джоном МакКарті на науковій конференції в Стенфордському університеті. ENCYCLOPEDIA BRITANNICA дає таке визначення: artificial intelligence- це здатність цифрового комп'ютера чи робота, який керується комп'ютером виконувати завдання, які пов'язані з діяльністю живих істот.[1]

Перші універсальні програми, які могли вирішувати ряд задач відкрили у 60-х роках ХХ ст. Наступним кроком було створення експертних систем, які могли б використати у певних галузях науки. Перша така система використовувалась у сфері медицини та хімічних досліджень у 70-х роках в США. Надалі результати розвитку штучного інтелекту почали впроваджувати виробництво, з'явилися комп'ютери та інші автоматизовані машини, які спрощували цикл виробництва, з'явилися перші роботи.

ХХІ століття характеризується більш інтенсивним розвитком штучного інтелекту, адже сьогодні більшість професій, де раніше людині була незамінною, втрачають таку необхідність, замінюючи все машинами: банківські термінали замість касирів, нові вбудовані механізми транспорту самостійно здійснюють паркування. У мистецтві роль штучного інтелекту також важко не помітити: комп'ютери можуть писати музику та вірші, роботи малювати картини, які оцінені в рази дорожче за людську працю.

Чому ж саме ХХІ століття характеризується таким стрімким розвитком штучного інтелекту? Чому попит на цей продукт зростає з кожним роком все більше?

По-перше, розвиток інформаційного простору призвів до того, що зараз ми маємо справу з безпрецедентним обсягом інформації, який люди не можуть швидко обробляти та поширювати. Корпорація ІВМ у своїх дослідженнях 2013 року наводить статистику, що за останні кілька років було створено майже 90 % всієї інформації, і з кожним роком цей обсяг збільшується. За останні тридцять років кожні два роки обсяги світової інформації збільшуються щонайменше в 10 разів.[2]

По-друге, алгоритми удосконалюються та набувають нових рис, машини, в які вбудовані нейронні системи, здатні відварювати складні асоціації й думати, як людина. У 2015 році вчені на чолі з Девіном Генсом з компанії Hanson Robotics сконструювали й активували робот-гуманоїд Софію. Головною метою було створити механізм, який міг би співчувати та креативно розвиватись, який був би розумніший за людину. Цей робот дуже схожий на людину зовні, має багату міміку з 60 емоцій, здатний вести дискусії на публічні теми й постійно жартує. Звісно, це ще не повноцінна людина, адже не може відчувати весь спектр емоцій та почуттів, але це лише справа часу і праця інженерів.

У 2019 році вчені створили робота, який здатний малювати картини. Жіночий робот-гуманоїд Ай-ду, який здатний аналізувати та відбирати картинки людей, тварин та пейзажів. 9 травня вже була проведена перша виставка робіт художників з вбудованим штучним інтелектом. І хоча творці цього робота-художника запевняють, що це лише допомога у мистецтві, популярність картин зростає, а ціни на них можуть конкурувати з роботами реальних художників.

По-третє, потужність обчислювальної техніки зростає і обробляє надзвичайну кількість інформації. Використання людського ресурсу за таких умов стає неефективним і недоцільним.

Штучний інтелект за досить короткий час зміг зайняти велику частину нашого життя. З безперервним розвитком нових технологій зовсім скоро цілком можливо ми змінимо своє бачення щодо освіти та медицини, науки та транспорту. Клаус Шварб, засновник і керівник Всесвітнього економічного форуму, зазначає, що із досягненням науки та розвитку нанотехнологій, штучного інтелекту, біотехнологій, створенні роботів та 3D-копіювання світ сьогодні стоїть на порозі четвертої промислової революції.

Досягнення науково-технічного прогресу, розвиток штучного інтелекту змінює наше уявлення про світ вже десятки років, але багато з нас просто не розуміє, що використовуємо штучний інтелект щодня. Після проведення рандомного опитування людей компанією SpotHub було виявлено, що близько 63% людей не усвідомлюють значення AI (Artificial intelligence) у своєму повсякденному житті. Напевно, така статистика через те, що штучний інтелект в нас асоціюється з роботом, який може виконувати різні вказівки та діяти на подобі людини. Звісно, роботи-гуманоїди, такі як Софія чи Ай-ду, зараз привертають до себе увагу й є представниками недалекого майбутнього, але щодня ми зустрічаємось з різноманітними пристроями зі штучним інтелектом, які спрощують наше життя.

Використання голосового пошуку за допомогою пошукових асистентів, таких як Siri чи Alexa. Вони є інструментами AI, оскільки оснащені програмами розпізнавання та обробки голосу. Майже у всі пристрої Apple, Android вбудований така програма, не враховуючи інших виробників. Саме голосовий пошук та використання пошукових асистентів є однією з найрозповсюджених технологій, яка підтримується штучним інтелектом.

Відеоігри також активно підтримуються AI. За останні десятиліття та складність та ефективність значно зросла. Віртуальні персонажі здатні аналізувати навколишній світ та здійснювати власні непередбачувані вчинки.

Автономні автомобілі стають все більш реальніші. Сьогодні вже активно створюють програми, які можуть дозволити транспорту самостійно бачити перешкоди на дорозі, самостійно керуючи рухом. Це все базується на створенні алгоритмів, які базуються на досвіді людини через побачене.

Технології штучного інтелекту створили нові умови для проведення маркетингової діяльності. Такі комерційні платформи, як Target і Amazon.com отримують мільйони за продажі товарів через здатність цих магазинів передбачати потреби покупців. Технології AI допомагають обирати найбільш оптимальні маршрути для підправки товарів та обробку замовлень. Створюються нові пристрої для розуміння людської мови. Вони лягли в основу сервісу Alex. У процесі розробок та навчання було розроблено нові технології з використанням машинного зору у точках роздрібної торгівлі, Amazon Go.

Активно зараз великі корпорації та компанії використовують чат-боти, які можуть відповісти на запитання споживачів чи скласти лист інформації для роботодавця про потенційного робітника.

Використовують штучний інтелект і для створення простих історій чи фінансових звітів, репортажів на різні теми. Вже створений перший у світі штучний інтелект, який допомагає писати фільми-жахи. «Шеллі»-ім'я цієї програми є у Twitter і навчена вона використовувати близько 140 тис. історій жахів.

Перевагами таких нових програм, технологій і машин є те, що вони здатні зберігати всю інформацію, адже не мають короткотривалої пам'яті, розладів сну, не можуть бути перенавантажені інформацією. Такі машини здатні навчатися, як і люди - на досвіді.

За дослідженнями вчених, вже до 2024 року програми штучного інтелекту зможуть замінити перекладачів іноземних мов, зможуть писати твори замість школярів, а до 2027 року машини стануть повністю автономними. Такі висновки надали науковці з AI Impacts, Оксфордського та Єльського університетів[3].

Цілком реальним є і те, що через кілька років штучний інтелект зможе замінити всіх працівників у магазинах роздрібної торгівлі, зможуть писати нові романи та бестселери, а можливо й робити операцію людям, замість хірургів. Тезу про те, що штучний інтелект просто знищує людські таланти була оголошена Американським дослідницьким центром Pew Research Center[4]

Однак зрозуміло, що люди повинні будуть пристосуватись до нової картини світу. По-перше, звіт IBA Global Employment Institute зазначає, що головною вимогою до людей буде креативне та критичне мислення, яке буде здатне створити інноваційні проекти та розвивати стартапи. По-друге, на ринку праці перевага буде надаватись працівникам соціальної та гуманітарної сфери, IT-менеджерам та творчим людям. Зрозуміло й те, що не можна буде повністю замінити лікарів роботами, навіть, якщо у лікарнях будуть використовувати найновіші технології.

Сьогодні ми спостерігаємо ситуацію, коли однозначної позитивної реакції на розвиток штучного інтелекту немає. Науковці поділились на два табори: одні вказують на позитивні сторони розвитку AI для людства, а інші застерігають від

проблем, які можуть бути серйознішими навіть за безробіття. Стівен Хокінг, визначний фізик-теоретик, вже протягом років попереджає, що створення машин, наділених людськими характеристиками, емоціями, здатністю самостійно мислити та приймати рішення є загрозою для існування людства. А Ілон Маск, засновник SpaceX та винахідник Tesla, вважає такий розвиток штучного інтелекту реальною загрозою XXI століття.

Однозначно можна сказати, що сьогодні ми вже не зможемо існувати без досягнень науки, у тому числі і без штучного інтелекту. Сьогодні важливо, щоб науковці навчилися керувати своїми досягненнями, щоб у кінцевому випадку людство не стало жертвою цього швидкого розвитку науки.

### **Список використаних джерел**

1. *Artificial intelligence – Encyclopedia Britannica* URL: <https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence>.
2. *IBM Research AI Advancing AI for industry and society* URL: <https://www.ibm.com/search?lang=en&cc=us&q=Artificial%20intelligence>.
3. *When Will AI Exceed Human Performance? Evidence from AI Experts* URL: <https://arxiv.org/abs/1705.08807>.
4. *The Future of Jobs and Jobs Training* URL: <https://www.pewresearch.org/internet/2017/05/03/the-future-of-jobs-and-jobs-training/>.

*Науковий керівник: Химич Ірина Григорівна  
кандидат економічних наук, доцент*

УДК 378.091.2:004

*Бирг Владимир, к.б.н, доцент, доцент кафедры морфологии и физиологии человека и животных БГПУ имени Максима Танка  
Бирг Светлана, учитель биологии ГУО СШ 212 г. Минска  
Минск, Республика Беларусь*

## **ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЗООЛОГИИ**

*Аннотация. Данная статья посвящена особенностям применения информационных технологий в образовательном процессе высшей школы.*

*Ключевые слова: информационно-социальные технологии, методика обучения, многокомпонентность, интегральность, зоология, высшая школа.*

*Birg Vladimir, Ph.D. (biologic sciences), associate Professor, associate Professor of Morphology and human and animal physiology department Maxim Tank BSPU  
Birg Svetlana, biology teacher GUO school 212 Minsk  
Minsk, Republic of Belarus*

## **THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES AT THE STUDYING ZOOLOGY**

**Abstract.** *This article is devoted to the peculiarities of the use of information technologies in the educational process of higher education.*

**Keywords:** *information and social technologies, methods of teaching, the complexity, integrality, Zoology, high school.*

Сегодня, все более возрастает роль информационно-социальных технологий в естественнонаучном образовании. Это дает возможность достичь трех основных целей:

– обеспечение использование ресурсов сети Интернет каждым участником учебного процесса;

– развитие единого информационного пространства образовательных индустрий;

– создание, развитие и эффективное использование управляемых информационных образовательных ресурсов, в том числе личных пользовательских баз и банков данных и знаний студентов и педагогов с возможностью повсеместного доступа для работы с ними [1].

Последние десятилетия становится популярна схема получения непрерывного образования. Для этой новой формы образования характерны интерактивность и сотрудничество в процессе обучения. Должны быть разработаны новые теории обучения, такие как конструктивизм, образование, ориентированное на студента, обучение без временных и пространственных границ. Для повышения качества образования предполагается также интенсивно использовать новые образовательные технологии [2].

Все разнообразные подходы к определению использования информационных технологий в образовательном процессе можно суммировать как совокупность способов реализации учебных планов и учебных программ, представляющую собой систему форм, методов и средств обучения, обеспечивающую достижение образовательных целей. Различие образовательных технологий специалисты обычно выводят из различия применяемых средств обучения. Образовательную среду, в которой осуществляются образовательные информационные технологии, определяют следующие составляющие:

– техническая (вид используемых компьютерной техники и средств связи);

– программно-техническая (программные средства поддержки реализуемой технологии обучения);

– организационно-методическая (инструкции студентам и преподавателям, организация учебного процесса).

Под образовательными технологиями в высшей школе понимается система научных знаний, методов и средств, которые используются для создания, сбора, передачи, хранения и обработки информации в какой-либо предметной области. Формируется прямая зависимость между эффективностью выполнения учебных

программ и степенью интеграции в них соответствующих информационно-коммуникационных технологий.

Сверхзадача понимания и реализации проблемы информатизации высшего образования состоит в том, что в результате должна быть обеспечена подготовка кадров с новым типом мышления, соответствующим требованиям постиндустриального общества [3].

Одно из определений информационной образовательной среды формулирует ее понимание как информационную систему, объединяющую посредством сетевых технологий, программные и технические средства, организационное, методическое и математическое обеспечение, предназначенное для повышения эффективности и доступности образовательного процесса подготовки специалистов [4].

В Докладе ЮНЕСКО об основных направлениях деятельности в области образования и информатики после Первого Международного конгресса «Информатика и образование» указано, что важна не сама технология, а ее взаимодействие с обучением и ее роль в контексте системы образования в целом.

Сегодня одной из характерных черт образовательной среды является возможность студентов и преподавателей обращаться к структурированным учебно-методическим материалам, обучающим мультимедийным комплексам всего университета в любое время и в любой точке пространства. Помимо доступности учебного материала, необходимо обеспечить обучаемому возможность связи с преподавателем, получение консультации в он-лайн режиме, а также возможность получения индивидуальной «навигации» в освоении того или иного предмета [5].

Разработчики информационных технологий в образовании конкретизируют индивидуализацию образовательного поведения следующим образом, считая, что в нем наиболее ярко проявляются черты личностно-ориентированного способа обучения: гибкость, модульность, доступность, рентабельность, мобильность, технологичность, социальное равноправие, интернациональность [6].

Информационные технологии приносят возможность и необходимость изменения самой модели учебного процесса: переход от репродуктивного обучения – «перелива» знаний из одной головы в другую, от преподавателя к студентам – к креативной модели (когда в учебной аудитории с помощью нового технологического и технического обеспечения моделируется жизненная ситуация или процесс, студенты под руководством преподавателя должны применить свои знания, проявить творческие способности для анализа моделируемой ситуации и выработать решения на поставленные задачи). Специалисты считают, что развитие традиционных и новых технологий должно идти по принципу дополнительности и взаимокоррелирования, что, в свою

очередь, позволяет говорить о принципиально новом измерении образовательной среды – глобальном, измерении, существующем в реальном времени и ассоциирующем в себе всю совокупность образовательных технологий.

Анализ достоинств и недостатков, существующих информационных образовательных сред (ИОС), и современного состояния информационных технологий и средств телекоммуникаций, позволяет сформулировать следующие принципы, на которых должны строиться проектируемые в настоящее время информационно-образовательные среды:

Многокомпонентность – информационно-образовательная среда представляет собой многокомпонентную среду, включающую в себя учебно-методические материалы, наукоемкое программное обеспечение, тренинговые системы, системы контроля знаний, технические средства, базы данных и информационно-справочные системы, хранилища информации любого вида, включая графику, видео и пр., взаимосвязанные между собой;

Интегральность – информационная компонента ИОС должна включать в себя всю необходимую совокупность базовых знаний в областях науки и техники с выходом на мировые ресурсы, определяемых профилями подготовки специалистов, учитывать междисциплинарные связи, информационно-справочную базу дополнительных учебных материалов, детализирующих и углубляющих знания;

распределённость – информационная компонента ИОС оптимальным образом распределена по хранилищам информации (серверам) с учетом требований и ограничений современных технических средств и экономической эффективности;

адаптивность – информационно-образовательная среда должна не отторгаться существующей системой образования, не нарушать ее структуры и принципов построения, также должна позволить гибко модифицировать информационное ядро ИОС, адекватно отражая потребности общества.

Сформулированные принципы построения ИОС делают необходимым рассмотрение информационно-образовательной среды, с одной стороны, как части традиционной образовательной системы, а, с другой стороны, как самостоятельной системы, направленной на развитие активной творческой деятельности учащихся с применением новых информационных технологий [7].

Нами был создан и плодотворно работает сайт по учебной дисциплине «Зоология беспозвоночных» [9]. На сайте размещены материалы по самым различным разделам, касающимся учебной дисциплины. Это: вопросы к экзамену по зоологии беспозвоночных, методичка по написанию курсовых и дипломных работ, книги по зоологии беспозвоночных, авторские курсы лекций, лабораторный практикум, учебный программы, учебно-методическая карта



дисциплины, словарь терминов по дисциплине, тесты по зоологии беспозвоночных, фотографии.

Что касается использования информационно-социальных технологий в самостоятельной деятельности студентов это, прежде всего использование ресурсов Интернета при самостоятельной подготовке к занятиям. Одной из форм домашних заданий может быть не только подготовка сообщений по темам, а, например, вполне приемлемыми будут задания на составление тестов по темам. Такие тесты сдаются на проверку в распечатанном виде, на электронных носителях и могут после проверки педагогом использоваться для взаимной проверки знаний студентов.

Оценку эффективности методов обучения с применением информационных технологий дают обычно в сравнении с так называемыми традиционными методами и ограничиваются измерением результата обучения.

По мнению экспертов, новые информационные технологии обучения позволяют повысить эффективность практических и лабораторных занятий по естественнонаучным дисциплинам не менее чем на 30 %, объективность контроля знаний учащихся — на 20-25 % [8].

Таким образом, информационные технологии в образовании, по признанию специалистов являются одним из приоритетных направлений науки и техники, которые в XXI веке станут решающим.

### **Список цитируемых источников**

1. Сигов, А.С., Мордвинов В.А. Мобильные информационные технологии в учебном процессе школы и вуза. *Магистр. № 5-6. 2001.*
2. Арменголь, М. Влияние глобализации на деятельность иberoамериканского виртуального университета. *Высшее образование в Европе. Т. XXVII, №3. 2002.*
3. *Образование и 21 век. Информационные и коммуникационные технологии. М. 1999. С.21.*
4. Хассон, У, Уотермен Э. Критерии качества дистанционного образования. *Высшее образование в Европе. Т. XXVII. №3. 2002*
5. *Образование и 21 век. Информационные и коммуникационные технологии. М. 1999. С.27-31.*
6. *Образование и 21 век. Информационные и коммуникационные технологии [Текст]. – М. 1999. С. 39-40.*
7. Васенин, В.А. Российский Интернет и новые технологии в образовании. Докл. на *Втором Междунар. конгр. ЮНЕСКО "Образование и информатика": Труды. М., 1999. Кн. 2. Т. III.*
8. *Декларация и рекомендации Второго Международного конгресса ЮНЕСКО по образованию и информатике. М., 1996. 357 с.*
9. *Зоология беспозвоночных. URL:https://vladb39.wixsite.com/mysite/.*

## ТЕХНІЧНІ НАУКИ

УДК 378

*Локтева Клавдия*

*кандидат технических наук, доцент, доцент кафедры товароведения,  
УО «Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации»  
Гомель, Республика Беларусь*

### ОСОБЕННОСТИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ПО ТОВАРОВЕДЕНИЮ

*В статье рассматриваются характерные особенности преподавания товароведения непродовольственных товаров на дистанционной форме получения высшего образования, некоторые проблемы, выявленные при внедрении и использовании дистанционной формы обучения.*

***Ключевые слова:** товароведение непродовольственных товаров, дистанционная форма обучения, особенности электронных учебно-методических комплексов, отличительные черты тестов.*

*Lokteva Clavdiya*

*PhD (Technical Sciences), Associate Professor,  
Associate Professor of the Commodity science Department,  
UO "Belarusian Trade and Economic University of Consumer Cooperatives"  
Gomel, Republic of Belarus*

### FEATURES OF REMOTE TRAINING IN COMMODITY

*The article discusses the characteristic features of teaching commodity of non-food products on the distance form of higher education, some problems identified during the introduction and use of distance learning.*

***Keywords:** commodity science of non-food products, distance learning, features of electronic educational and methodical complexes, distinguishing features of tests.*

Образование – важнейшая сфера деятельности людей. Образование не остается неизменным с течением времени, в нем отражаются практически все изменения мироустройства, экономических условий, психологии человека, жизненных приоритетов и др. При этом изменения в образовании стали происходить достаточно часто в соответствии с ускоряющимся ритмом жизни. Такие изменения касаются перечня специальностей высшего образования, подготовка по которым осуществляется в учебных заведениях высшего образования на первой ступени образования, появления и развития второй ступени высшего образования, наполнения учебных планов, появления возможности студенту сделать выбор в пользу той или иной дисциплины, содержания и методики преподавания отдельных дисциплин и т.п.

Как показывает опыт работы вузов в последние годы, существенно повысился интерес к дистанционной форме обучения. Этому способствует и владение потенциальными абитуриентами современными информационными технологиями, и желание сочетать работу, семью и учебу. Это дает возможность

получить высшее образование людям с ограниченными возможностями. Дистанционное образование позволяет реализовать принцип непрерывного образования через всю жизнь. Практически неограничены возможности дистанционного образования в сфере повышения квалификации, получения второго высшего образования, что очень актуально с учетом увеличения скорости устаревания информации во многих отраслях деятельности человека и появления необходимости ее систематического обновления. Значительный интерес к дистанционному образованию проявляют иностранные студенты. Присутствует здесь и экономическая составляющая: сокращается время пребывания в стенах вуза иногороднего студента, уменьшаются его расходы на дорогу к месту обучения, на оплату общежития и т.п.

Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации (БТЭУ) в последнее десятилетие активно использует такую форму подготовки студентов. Много сделано по разработке соответствующего методического обеспечения, по адаптации основных методик преподавания для дистанционной формы обучения.

Подготовка специалистов по товароведению осуществляется в вузе почти полвека. БТЭУ – один из четырех вузов Республики Беларусь, осуществляющих подготовку специалистов-товароведов с высшим образованием. Кроме того, товароведные дисциплины присутствуют в учебных планах большинства экономических специальностей, подготовка по которым осуществляется в вузе.

Рассмотрим некоторые особенности изучения товароведения непродовольственных товаров при дистанционной форме обучения.

Установлено, что одной из важнейших проблем дистанционной подготовки в целом является наличие соответствующего методического обеспечения образовательного процесса по конкретным дисциплинам. Несмотря на хорошую обеспеченность учебной литературой по товароведению непродовольственных товаров, наличие в большом количестве современных учебников и учебных пособий белорусских и зарубежных авторов, обеспечение доступа к информационным ресурсам белорусских и российских библиотек, они не в полной мере соответствуют дистанционному методу преподавания в плане компактности изложения и наглядности. По большинству конкретных товароведных дисциплин для дистанционной формы обучения были разработаны электронные учебно-методические комплексы (ЭУМК), по многим из них – впервые в республике [1]. Отдел дистанционных технологий обобщил имеющийся опыт подготовки методического обеспечения, разработал программу соответствующих курсов повышения квалификации, которые постепенно прошли все преподаватели, работающие на дистанционной форме. Содержание таких курсов позволило ознакомить преподавателей с общими подходами разработки методического обеспечения для дистанционной формы.

Содержательная часть каждой дисциплины, конечно же, определяется программой курса и умением преподавателя выбрать главное, представить информацию компактно, наглядно. Оказалось, что при достаточно большом объеме учебного материала нелегко соблюсти и выполнить требование компактности его представления. Важно при сокращении количества текстовой формы представления материала не потерять его качество, представив полно, логично, с одинаковой степенью детализации, в одном стиле оформления.

Представляется, что повышение квалификации преподавателей, работающих в системе дистанционного образования, ознакомление их с инновациями, расширением возможностей дистанционного обучения, должно быть систематическим.

При разработке ЭУМК по товароведению непродовольственных товаров по соответствующим разделам товароведения практически каждый преподаватель столкнулся с проблемой поиска хорошего качества иллюстраций в необходимом формате, позволяющих наглядно представить те или иные товары, особенности видового ассортимента.

Изучение товароведения непродовольственных товаров во все времена опиралось на работу с образцами, каталогами, техническими нормативными правовыми актами. Среди товарных групп непродовольственных товаров есть такие, по которым трудно представить отличительные особенности тех или иных товаров, опираясь только на рисунки. Например, по текстильным товарам фактуру текстильных полотен не всегда рассмотришь на рисунке, туше текстильных материалов (приятно-неприятное, мягкое-жесткое, колючее-бархатистое и т.п.) в полной мере можно ощутить лишь при прикосновении к ним. Все это способствовало тому, что в дальнейшем при разработке графика образовательного процесса в зачетно-экзаменационную сессию в вузе стали включать лабораторно-практические занятия по ряду товароведных дисциплин. Такие подходы использовались по дисциплинам, являющимся приоритетными для товароведного направления подготовки специалистов.

В процессе обучения очень важным моментом является наличие обратной связи с обучающимися. В структуре ЭУМК для обеспечения такой связи предусмотрены практические задания и тесты.

Студенту в межсессионный период предлагается выполнить ряд практических заданий. Практические задания предусмотрены по каждому модулю и представляют собой: разработку презентаций (тематика приведена), рефератов (тематика приведена), характеристику образцов товаров по классификационным признакам по форме таблицы (приведена форма таблицы с примером ответа). При характеристике по установленной форме конкретного образца товаров необходимо приложить фото образца. Представляется, что применение разнообразных по форме практических заданий позволяет студенту

использовать разные способы освоения учебного материала, повысить свой уровень образования, расширить свой кругозор, раскрыть творческий потенциал каждого обучающегося.

Для итоговых тестовых заданий было разработано по 10-15 вопросов по каждому модулю. При разработке тестов по товароведению непродовольственных товаров широко использовались разные типы вопросов.

На установочных лекциях для студентов-дистанционщиков делается акцент на необходимость соблюдения графика образовательного процесса, рассматриваются примеры тестовых и практических заданий, которые необходимо выполнить в межсессионный период.

Серьезной проблемой дистанционного образования является неумение ряда студентов самостоятельно работать, неритмичность работы студентов, большая часть заданий выполняется в последние дни перед итоговым контролем.

Существующая проблема идентификации дистанционных студентов частично решена с созданием опорных пунктов университета на базе других образовательных учреждений.

Совершенствование дистанционного обучения, несомненно, повысит качество образования, имидж вуза, а также конкурентоспособность выпускаемых специалистов.

### **Список литературы**

1. Цыбранкова, Т.И., Локтева К.И. Организация дистанционного обучения по товароведным дисциплинам Материалы XLII Международной научно-методической конференции “Дистанционное образование: обеспечение доступности и непрерывного образования на протяжении жизни» («E-learning and University Education-2017»). Полтава, ПУЭТ, 2017. С.288-289.

УДК 628.511

*Майстрок Володимир, к.т.н., доцент  
Гаврилів Роман, к.т.н., доцент  
Фігель Юрій, студент  
НУ «Львівська політехніка»  
Львів, Україна*

## **ПРОГНОЗУВАННЯ ОСНОВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПРЯМОТЕЧІЙНОГО ЦИКЛОНУ З КОАКСІАЛЬНОЮ ВСТАВКОЮ ЗА ДОПОМОГОЮ CFD-ПРОГРАМ**

*Анотація.* В даній роботі запропоновано визначити основні характеристики прямотечієного циклону з коаксіальною вставкою за допомогою CFD – програм. Експериментально і теоретично (за допомогою CFD – програм) визначено коефіцієнти фракційної ефективності роботи прямотечієного циклону з коаксіальною вставкою.

*Ключові слова:* прямотечієний циклон, пил, ефективність очищення, гідравлічний опір, фракція, CFD – програми, діаметр частинок.

*Maistruk Volodymyr, Ph.D (Techn.sciences), associate professor  
Havryliv Roman, Ph.D (Techn.sciences), associate professor  
Fihel Yuriy, student  
Lviv Polytechnic National University  
Lviv, Ukraine*

## **PROGNOSTICATION OF BASIC CHARACTERISTICS OF REVERSE-FLOW CYCLONE WITH COAXIAL INSERT WITH CFD-PROGRAM**

*In this paper, it is proposed to determine the main characteristics of a coaxial reverse-flow cyclone with CFD programs. The coefficients of fractional efficiency of the reverse-flow cyclone with coaxial insert were determined experimentally and theoretically (using CFD programs).*

**Keywords:** *reverse-flow cyclone, dust, cleaning efficiency, hydraulic resistance, fraction, CFD programs, particle diameter.*

У промисловості для очищення газів використовують в основному прямотечійні і протитечійні циклони.

Широке поширення циклонних пиловловлювачів на виробництві обумовлено наступними перевагами перед іншими апаратами аналогічного призначення:

- 1) простота конструкції і порівняно невелика вартість;
- 2) можливість функціонування в умовах високих температур і тисків без будь-яких принципових змін в конструкціях;
- 3) можливість вловлювання та класифікації абразивних включень при захисті внутрішніх поверхонь циклонів спеціальними покриттями;
- 4) висока продуктивність і збереження необхідного рівня фракційної ефективності очищення з ростом масової концентрації твердої фази;
- 5) можливість сухого осадження продукту.

Як правило, при обліку всіх техніко економічних показників, що беруться до уваги при виборі пиловловлюючого апарата, прямотечійні циклони не витримують порівняння зі звичайними циклонами через менші ефективності вловлювання. Проте в ряді спеціальних випадків їх застосування виявляється виправданим.

Перевагами таких циклонів є те, що вони прості у використанні, розробці та виготовленні, надійні, високопродуктивні, можуть використовуватися для очистки агресивних та високотемпературних газів та газових сумішей.

Тому внаслідок розвитку промисловості вимагає створення нових і вдосконалення існуючих пиловловлюючих апаратів, які б ефективно працювали в умовах сучасного виробництва.

На даний час така задача вирішується декількома способами:

- 1) імітацією виробничих умов під час експериментальних досліджень;
- 2) використанням сучасних CFD програм;

В циклонах різних конструкцій, відбувається дуже складний турбулізований завихрений рух газового потоку. Експериментальні дослідження дозволяють точно визначити структуру газового потоку в апараті, але траєкторії пилових частинок не завжди співпадають із траєкторією газу. Крім того результати досліджень однієї конструкції апарату не можна застосувати на інших моделях. Також цей метод є дорогий і довготривалий в часі.

Застосування CFD-програм можуть значно скоротити час проектування та дослідження нових конструкцій апаратів, відкинути на етапі проектування задалегідь невдалі конструкції.

Суть методу по визначенню ефективності роботи пиловловлюючих апаратів за допомогою CFD – програм полягає в тому, що на основі обчисленої структури газового потоку досліджуваного апарату, визначається траєкторія руху газового потоку і певної кількості частинок однієї фракції в залежності від умов входу в апарат. Частинки, траєкторія яких по розрахунках досягла стінок бункеру вважаються «вловленими». Частинки, траєкторія яких по розрахунках досягає верхнього торця випускної труби, вважаються «винесеними». По співвідношенню «вловлених» і «винесених» частинок визначають коефіцієнт ефективності кожної фракції. Методика визначення гідравлічного опору полягає у визначенні різниці середнього значення, обчислених за допомогою CFD – програм, повних тисків у поперечному перерізі на вході і на виході з апарату.

Під час обчислень всі частинки пилу приймалися сферичної форми і не враховувався їх вплив одна на одну.

Знаючи фракційні коефіцієнти, повний коефіцієнт ефективності очищення апарату можна визначити по залежності [1, с.22]:

$$\eta_0 = \frac{\eta_1 M_1}{100} + \frac{\eta_2 M_2}{100} + \dots + \frac{\eta_n M_n}{100} \quad (1)$$

де  $\eta_1, \eta_2, \dots, \eta_n$  – фракційні коефіцієнти ефективності очищення пиловловлюючого апарату;  $M_1, M_2, \dots, M_n$  – масова доля кожної фракції пилу.

Визначення гідравлічного опору і ефективності очищення за допомогою CFD – програм проводили на моделі прямотечійного циклону з коаксіальною вставкою, конструкція якого представлена в [2, с.26-28] по методиці згідно [3 с. 289-359].

Вихідними параметрами для дослідження даних циклонів були характеристики пилоповітряного потоку: атмосферний тиск за нормальних умов  $P_0=101325$  Па; температура середовища за нормальних умов  $T_0=293$  К; густина повітря  $\rho_{\text{пов}} = 1,293 \text{ кг/м}^3$ ; пил – пиловидний кварц, густина  $\rho_{\text{пил}} = 2600 \text{ кг/м}^3$ ; фракційний склад пилу: 0 – 1 мкм – 5 %; 1 – 3 мкм – 14 %; 3 – 5 мкм – 16 %; 5 – 6 мкм – 5,5 %; 6 – 8 мкм – 9,5 %; 8 – 10 мкм – 8 %; 10 – 12 мкм – 4 %; більше 12 мкм – 38 %.

Фракційний склад пилу відповідав складу пилу № 3 з медіанним діаметром частинок 8 мкм, який отриманий з пиловидного кварцу КП – 3 і який використовується як стандартний для порівняльних випробувань пиловловлюючих апаратів інерційного типу [4 с. 15].

Для розрахунку задавали наступні граничні умови: відкритий потік – об'ємні витрати на виході (витрати відповідали фіктивній швидкості 3,5 м/с); відкритий тиск – тиск навколишнього середовища; стіна – реальна стінка.

Необхідно відмітити, що дослідження за допомогою CFD – програм проводились для випадку коли циклони працюють на лінії всмоктування.

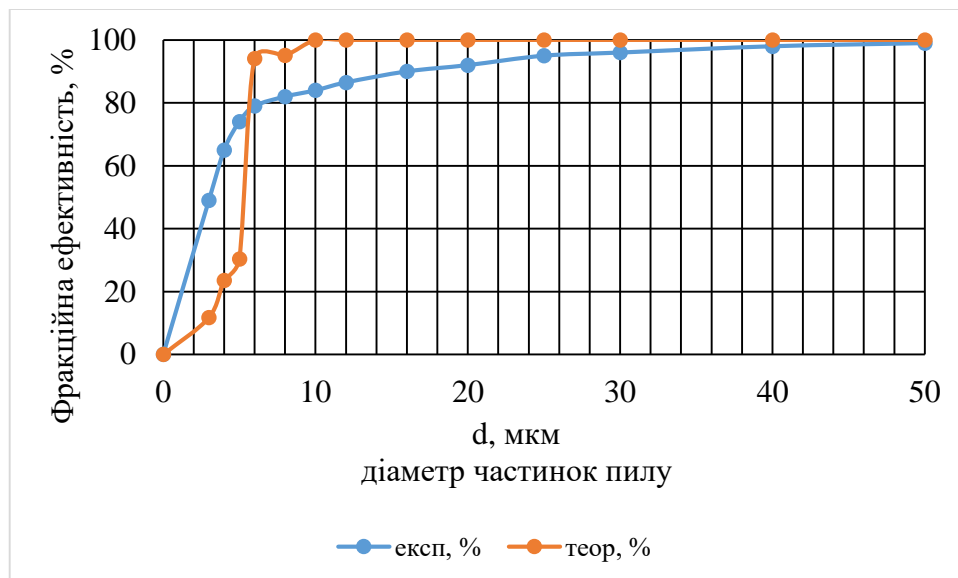
Для порівняння було проведено експериментальне дослідження ефективності очищення і гідравлічного опору прямоотечійного циклону з коаксіальною вставкою. Гідравлічний опір визначався по різниці повних тисків на вході і на виході апарату. Для визначення ефективності очищення був використаний пил №3 згідно методики порівняльних випробувань пиловловлюючих апаратів інерційного типу [4 с. 15]. По гранулометричному складу пилу що поступає в апарат і винесеного пилу було визначено ефективність очищення окремих фракцій пилу.

На рис. 1 представлені криві фракційної ефективності прямоотечійного циклону з коаксіальною вставкою, які визначені експериментальним і теоретичним шляхом.

Аналіз фракційних коефіцієнтів очищення, визначених експериментальним шляхом, свідчить про те, що найменшу ефективність циклон має для фракцій частинок з розмірами менше 10 мкм. Тобто, частинки фракцій від 0 до 5 мкм вловлюються на 75%, фракції від 5 до 10 мкм – приблизно на 88 - 90%. Отже, чим більший діаметр фракцій, тим ефективніше вони вловлюються. Це зрозуміло, тому що чим більша маса частинки (більший діаметр), тим більша відцентрова сила діє на неї, тому із збільшенням діаметра частинок ефективність їх осадження збільшується.

На даному рисунку можна побачити що криві, побудовані за результатами експериментальних та теоретичних досліджень мають схожий характер розподілу. Як видно з рисунка результати теоретичних досліджень занижують фракційну ефективність частинок розміром менше 6 мкм в порівнянні з експериментальними даними. Ефективність роботи прямоотечійного циклону з коаксіальною вставкою, визначена за допомогою CFD – програм для пилу № 3 з медіанним діаметром частинок 8 мкм, складає 70,72%. Ефективність роботи визначена експериментальним шляхом для того самого пилу складає приблизно 70 – 75 % [5 с.20-22].





**Рис.1** Графік фракційної ефективності циклону з проміжним відведенням пилу

Гідравлічний опір прямотечійного циклону з коаксіальною вставкою для фіктивної швидкості газового потоку 3,5 м/с, визначений за допомогою CFD – програм складає 357,6 Па, а експериментальним шляхом – 300 – 320 Па.

Порівняння теоретичних і експериментальних результатів досліджень свідчить про те, що результати, отримані за допомогою CFD – програм є близькими до експериментальних і їх можна використовувати для прогнозування гідравлічного опору і ефективності очищення газу від пилу в пилоочисних апаратах.

### Список використаних джерел:

1. Ужов В.Н., Вальдберг А.Ю.Мяжков Б.И., Решидов И.К. *Очистка промышленных газов от пыли*. М.: Химия, 1981. 392с.
2. Дубинін А.І., Ханік Я.М., Майструк В.В., Гаврилів Р.І. *Прямотечійний циклон з коаксіальною вставкою. Аналіз роботи* // *Хімічна промисловість України*. 2005. №3. С.26–28.
3. *SolidWorks. Компьютерное моделирование в инженерной практике* / Авторы: Алямовский А. А., Собачкин А. А., Одинцов Е. В., Харитонович А. И., Пономарев Н. Б. СПб.: БХВ-Петербург, 2008. 1040 с.: ил.
4. Коузов П.А., Иофинов Г.А. *Единая методика сравнительных испытаний пылеуловителей для очистки вентиляционного воздуха*. Л.: ВНИИОТ ВЦСПС, 1967. 103с.
5. Дубинін А.І., Майструк В.В., Гаврилів Р.І. *Вплив бункера на ефективність роботи напівпромислового прямотечійного циклону з коаксіальною вставкою* // *Східно-Європейський журнал передових технологій*. 2011. Випуск 1(9). С. 20–22.

**Науковий керівник:** к.т.н., доцент Майструк В.В.

**ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ**

УДК 517

*Бровка Наталья, Профессор  
Ляцкая Анастасия, Ассистент  
Белорусский государственный университет  
Минск, Беларусь*

**ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ ДИАГНОСТИЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ  
ПО МАТЕМАТИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ**

*Аннотация.* Статья посвящена вопросам применения диагностических заданий на каждом уровне усвоения материала при обучении студентов, а также особенностям использования средств наглядного моделирования при разработке таких заданий по математическому анализу.

*Ключевые слова.* Диагностические задания, математический анализ, уровень усвоения материала, наглядное моделирование.

*Brovka Natalia, Professor  
Anastasiya Liatskaya, Assistant  
Belarussian State University  
Minsk, Belarus*

**FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF DIAGNOSTIC TASKS  
ON MATHEMATICAL ANALYSIS**

*Abstract.* The article is devoted to the use of diagnostic tasks at each level of assimilation of material in teaching students, as well as the features of using visual modeling tools in the development of such tasks in mathematical analysis.

*Key words.* Diagnostic tasks, mathematical analysis, the level of assimilation of the material, visual modeling.

Расширяющиеся возможности информационных технологий настойчиво убеждают в необходимости их использования в учебном процессе при изучении фундаментальных математических дисциплин в вузе. Разработка тестовых заданий может оказать большую помощь на этапе диагностики усвоения студентами знаний на репродуктивном уровне. При этом сочетание различных типов тестовых заданий, а также их наполнение является вариативным компонентом и определяется целями тестирования и особенностями математических дисциплин. Осуществление компьютерного тестирования наряду с другими формами контроля по каждому разделу или теме позволяет проследить динамику понимания и усвоения студентами учебного материала; даёт возможность организации оперативного и гибкого контроля и самоконтроля; рационализирует диалоговое взаимодействие студент – преподаватель за счет реализации возможности асинхронных, распределенных во времени контактов.

На этом пути существуют определённые трудности, обусловленные как спецификой высшей математики, так и особенностями разработки прикладных математических пакетов. Многие математические пакеты содержат встроенные функции вычисления значений самых различных математических выражений и функций. Для работы с такими пакетами надо знать, куда и как ввести условие задачи, чтобы получить результат. При этом ответы на вопросы «как вычислить» и «почему так, а не другим способом» остаются за кадром и не рассматриваются вообще.

Высшая математика развивает мышление посредством аналитических методов. Слова Д.Гильберта «игра формулами кроме математической ценности имеет ещё важное общефилософское значение. Эта игра совершается по некоторым правилам, в которых выражается техника нашего мышления» [2, с. 382] по-прежнему актуальны. При подготовке математиков и, в частности, будущих учителей математики несомненной является необходимость переноса акцента со словесно-информационной формы подачи материала на уровень проблемно-творческих методов и на активизацию позитивной мотивации к изучению математики.

Как известно, тесты достижений предназначены для того, чтобы оценить успешность овладения конкретными знаниями либо отдельными разделами учебной дисциплины. Эти тесты отличаются от собственно психологических тестов (способностей, интеллекта), во-первых, тем, что с их помощью можно изучать успешность овладения конкретным, ограниченным определенными рамками учебным материалом. Уровень обученности безусловно влияет на формирование умений, но не является единственным фактором, определяющим уровень их развития. Для того, чтобы правильно ответить на вопросы, входящие в тест достижений, необходимы знания конкретных фактов. Старательный студент, обладающий хорошей памятью, без труда может найти правильные ответы в заданиях теста достижений. Вместе с тем нельзя отрицать, что тесты достижений имеют в определенной степени прогностический характер, т.е. дают возможность предугадывать темпы продвижения студента в изучении той или иной дисциплины, поскольку имеющийся на момент тестирования высокий или невысокий уровень овладения знаниями не может не отразиться на дальнейшем процессе обучения.

Во-вторых, тесты достижений применяются для оценки успешности овладения конкретными знаниями с целью определения эффективности составления программ курса, учебников и методов обучения, особенностей работы отдельных преподавателей, т.е. с помощью этих тестов диагностируется прошлый опыт, результат усвоения тех или иных дисциплин или их разделов.

Для диагностики уровня подготовленности будущего математика одних тестов достижений явно недостаточно. Необходимы и более широко

ориентированные тесты. Например, тесты на оценку отдельных навыков. Еще более широко ориентированными являются тесты для изучения умений, которые могут пригодиться при овладении целым рядом дисциплин. Существуют также тесты, направленные на оценку влияния обучения на формирование логического мышления, способности рассуждать, строить выводы на основе анализа определенного круга данных и т.д. Последние тесты в наибольшей степени приближаются по своему содержанию к тестам интеллекта и высоко коррелируют с последними.

Курс математического анализа, читаемый на математических отделениях университетов, является фундаментальной дисциплиной, преподаётся достаточно интенсивно в течение первых четырёх семестров, и имеет, пожалуй, наибольший объём (по количеству учебного материала и аудиторных часов) в сравнении с другими математическими дисциплинами. Специфические особенности этого курса, такие как, тесная взаимосвязь теоретических утверждений и практических вычислений; высокая степень абстракции и общности некоторых понятий и разделов; широкие межпредметные связи с другими разделами математики диктуют своеобразие подходов и методов реализации тестового контроля в процессе обучения математическому анализу. Ответ на вопрос «сколько здесь получится» важен лишь на первом этапе изучения математических понятий и объектов. Математический анализ является дисциплиной «качественной», а не «количественной», поскольку учит в конечном счёте исследовать математические объекты, а значит, отвечать на вопросы, будет ли рассматриваемая зависимость функцией, обладает ли функция свойствами ограниченности, непрерывности, аналитичности и т.п., какова связь между непрерывностью и дифференцируемостью, какие классы функций интегрируемы, выполняется ли условие сходимости, равномерной сходимости и т.д. То есть, усвоение вычислительного аппарата в каждом конкретном случае является необходимым, но не достаточным условием становления грамотного математика. Математика учит тому, как мыслить, чтобы получить результат наиболее оптимальным способом. Это предполагает наличие знаний, а также общих умений анализировать, классифицировать, выделять существенные признаки во взаимосвязи с заданными условиями, сопоставлять, видеть аналогии, выделять необходимое и достаточное и т.д.

В качестве основных условий осуществления тестового контроля знаний студентов по математическому анализу нами были выделены: поэтапность и вариативность, целенаправленная диагностика, синхронность, превентивность. Поэтапность и вариативность предполагают наличие в тесте заданий, которые соответствуют промежуточным целям обучения. То есть, тесты включают задания на применение какого-либо одного метода решения, при этом студенту каждый раз выдается задание с различными значениями входящих

коэффициентов, которые генерируются рандомно. Последовательность выстраивания заданий также носит случайный характер.

Условие целенаправленной диагностики состоит в проведении серии повторных тестирований с обновлёнными наборами тестов с целью проверки достижения уровня знаний и умений, являющегося фундаментом освоения содержания на продуктивном и исследовательском уровнях. Условие синхронности предполагает взаимно согласованные действия преподавателя и студента, которые учитывают не только логику предмета, но и психологические особенности усвоения материала каждым студентом [1].

Превентивность предполагает наличие учебно-методических рекомендаций, вопросов и заданий, акцентирующих внимание в тех местах изучаемого материала, где наиболее часто допускаются студентами ошибки при изучении материала. В частности, в отличие от традиционного для учебников изложения метода, например, интегрирования, целесообразно привести описание ориентировочной основы действий (ООД), которая наряду с алгоритмом необходимых для применения данного метода шагов, включает и рекомендации по предупреждению типичных ошибок.

Нами разработаны варианты ориентировочных основ действий, который дифференцированы по уровням сложности, и для каждого из вариантов ООД разработан соответствующий класс заданий, выполнение которых позволяет определить уровень знаний студентов.

В частности, для диагностики того, как каждый студент овладел базовыми навыками интегрирования, были разработаны шаблоны заданий как фреймовые структуры, позволяющие вести процесс обучения от общего к частному и генерирующие ряд заданий для диагностики знаний [3].

Рассмотрим применение этого подхода на примере материала темы «Неопределенный интеграл». На первоначальном этапе студенты осваивают таблицу интегралов и основные методы интегрирования. Для отработки навыков и диагностики знаний студентов по каждому методу нами разработаны шаблоны заданий. Первый уровень усвоения включает вычисление интегралов только одним из методов (на основе таблицы, методами разложения, замены переменной, интегрирования по частям), для каждого из которых разработаны шаблоны заданий с рандомной генерацией входящих в подынтегральную функцию параметров. Несмотря на традиционность и «простоту» этих методов, их применение вызывает затруднения у студентов и потому описание алгоритма и особенностей их применения в практике вычислений играет важную роль в процессе повышения продуктивности освоения материала.

Например, для вычисления неопределенных интегралов методом замены переменных используются следующие фреймовые модели:

- $$\int \frac{a}{x} \ln bx^n dx = \frac{a}{2^n} (\ln bx^n)^2 + const$$

$$2. \quad \int ax^{n-1} e^{bx^n+c} dx = \frac{a}{nb} e^{bx^n+c} + const$$

Для метода интегрирования по частям разработаны следующие шаблоны:

$$1. \quad \int ax^n \ln bx dx = \frac{a}{n+1} x^{n+1} \ln bx - \frac{a}{(n+1)^2} x^{n+1} + const$$

$$2. \quad \int ax^2 e^{bx+c} dx = \frac{1}{b} ax^2 e^{bx+c} - \frac{2a}{b^2} x e^{bx+c} + \frac{2a}{b^3} e^{bx+c} + const$$

В случае, если студент успешно выполняет предоставленные ему задачи, тогда, используя следующий тип фреймовых структур, для него генерируется следующий блок примеров для приобретения навыков, соответствующих более высокому уровню знаний.

Знания, приобретенные при решении такого типа задач, характеризуют репродуктивный уровень усвоения материала.

С одной стороны, эти шаблоны являются удобным для преподавателя инструментом и в случае, если планируется проведение аудиторной самостоятельной работы. С другой стороны, это позволяет организовать самостоятельную работу студентов с диагностикой приобретенных ими знаний на каждом уровне усвоения материала.

Таким образом, реализация такого подхода при обучении студентов математических специальностей является важным фактором формирования высокого уровня мотивации, способствует развитию умений анализировать и систематизировать изучаемый материал, а также наилучшему пониманию сути изучаемых понятий.

### Список литературы:

1. Бровка Н.В. *Интеграция теории и практики обучения математике как средство повышения качества подготовки студентов*. Минск: БГУ, 2009. 243 с.
2. Гильберт Д. *Основания геометрии*. М., Л.: Гостехиздат, 1948. 492с.
3. Ляцкая А.В. *О дидактических аспектах обучения математике студентов технических вузов. Математические методы в технике и технологиях: сб. тр. междунар. науч. конф.: в 12 т. Т.6 / под общ. ред. А.А. Большакова*. СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2019. С. 27-31.

## ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

УДК 796

**Блотницька Дарія**

Науковий керівник: **Вирлеєва Марина**, старший викладач  
кафедри фізичного виховання та спорту  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
Київ, Україна

### ТЕНДЕНЦІЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕД СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

*Анотація:* у цій роботі проаналізовано тенденції молоді відносно фізичних вправ за останні 10 років. Розглянуто мотивацію робити фізичні вправи, зацікавленість у стані здоров'я, фізичний стан сучасної молоді порівняно із сучасними вимогами та її стан здоров'я.

*Ключові слова:* фізична культура, нормативи фізичної підготовки, шкільний курс фізичної культури, стан здоров'я, фізичні вправи

**Blotnytska Dariia**

Directed by: **Vyrlyeieva Maryna**, Senior Lecturer  
at the Department of Physical Education and Sports  
Taras Shevchenko National University of Kyiv  
Kyiv, Ukraine

### TENDENCIES OF PHYSICAL CULTURE AMONG MODERN YOUTH

*Abstract* This paper analyzes the tendency of young people towards exercise over the last 10 years. The motivation to exercise, the interest in the positive health status, the physical capacity of modern youth in comparison with the modern requirements are considered.

*Keywords:* physical education, physical training standards, physical education school course, health status, exercise

Метою цього дослідження є визначення тенденцій фізичного розвитку молоді та розгляд деяких факторів, що на нього впливають, таких як ставлення до здоров'я, мотивація займатися фізичними вправами або, навпаки, перепони на шляху до регулярних занять. Також розглянуть медичні оцінки та думки викладачів дисциплін фізичної культури щодо стану фізичної розвиненості молоді.

Дослідження велося за допомогою емпіричних методів – спостереження, порівняння, також метод аналізу; розглядалися результати соціологічних опитувань та медичних оглядів, які є об'єктами цього дослідження.

В цій роботі нас будуть цікавити такі розділення заняття фізичними вправами за спрямованістю:

- загальнооздоровчі;
- спортивні;
- гігієнічні [1, стор. 306-310].

Далі розглянуто ті з них, що безпосередньо стосуються оздоровлення молоді, тобто загальнооздоровчі вправи, здебільшого організовані групові

вправи різних предметних дисциплін, а також підтримання фізичного тону тіла взагалі.

Вивчення чинників, що впливають на здоров'я людини, показує, що близько 50% з них займає спосіб життя людини, поруч із генетичними чинниками та соціальним та екологічним середовищем [1, с. 47-50].

Розглянемо ж, як до стану здоров'я ставляться самі представники молоді. Для цього ми візьмемо до уваги студентську молодь, адже місцеві традиції та особливості законодавства сприяють навчанню у ВИШах саме цього вікового прошарку суспільства. І навпаки, більшість молодих людей ідуть до ВНЗ, що утворює зі студентів відносно репрезентативну вибірку. Результати опитування Виленського та Горшкова мають такі результати: при обстеженні 1700 студентів I-IV курсів здоров'я як загальнолюдська, фундаментальна цінність отримало високу оцінку у 82,5 % серед дівчат і 71,2 % серед юнаків. Невисоку оцінку дали йому та зовсім не оцінили відповідно: 12,5 і 4 % дівчат і 17,2 і 3,6 % юнаків. При цьому здоров'я співвідноситься з іншими загальнолюдськими цінностями: вдалим сімейним життям, всебічним і гармонійним розвитком, інтелектуальними здібностями, порядністю і т. ін. За даними наших досліджень (5,5 тис. респондентів), 54,2 % вважають, що здоров'я – найголовніше в житті; 35,7 % – здоров'я – необхідна умова повноцінної життєдіяльності, тобто 89,9 % опитаних відносять здоров'я до числа найважливіших і необхідних цінностей життя. Також цікаво зазначити, що питома вага першого варіанту («здоров'я – найголовніше в житті») пропорційно зростає зі збільшенням віку респондентів (від 45,7 % у віковій групі 18-24 років до 70,6 % для осіб 70-79 років). У цьому досліді дані про людей, що мають старший вік, бралися з опитування співробітників університету та становили майже 3 % від загальної виборки [2, стор. 35-40].

Розглянемо також причини, за якими молодь дотримується або не дотримується режиму регулярних занять. При вивченні причин, які заважають займатися фізичними вправами, 59,2 % молоді аргументувала відсутністю вільного часу; 33,5% – лінощі; 25,9 % – відсутністю належних умов; 38,9 % – часта захворюваність та відсутність вільних коштів для відвідування фізкультурно-оздоровчих клубів. Водночас основними факторами, які сприяють формуванню позитивного ставлення до фізкультурно-оздоровчих занять є: бажання поліпшити здоров'я – 56,9 %; 31,3 % – отримання задоволення від занять з фізичного виховання зі спортивною спрямованістю; 33,2 % – бажання бути привабливим [5].

Отже, для більшої частини молоді здоров'я – досить актуальна цінність. Абсолютна більшість студентів оцінюють її досить високо. Проте об'єктивні дані та оцінки спеціалістів не завжди збігаються з оцінками молоді.



Так, в частині робіт вказується досить низький рівень підготовки молоді. Деінде зазначають, що у теперішній час більше 70 % студентів мають низький і нижче середнього рівні соматичного здоров'я [3]. Інші дослідники зазначали, що кількість випускників шкіл, які є практично здоровими, становить 5–15 % [4].

Наукові пошуки ж показують інші результати, наприклад, за медичним оглядом із 2142 досліджуваних було сформовано такі групи:

- практично здорові студенти – 1509 осіб (70,4 %);
- студенти з підвищеним артеріальним тиском – 254 особи (11,9 %);
- студенти з явищами гіпотонії – 90 осіб (4,2 %);
- студенти з функціональними неврологічними порушеннями – 289 осіб (13,5 %).

Тут у другу, третю, четверту групи увійшло в цілому 29,6 % студентів-першокурсників, які мають відхилення в стані здоров'я.[2, с. 47-48]

В іншому дослідженні, Дзеленюка та Канділова, зазначається, що від 8,1 до 13,4 % абітурієнтів віднесені до груп фізичної реабілітації, а від 0,4 до 1,2 % взагалі звільнені від фізичних навантажень в зв'язку з хронічними захворюваннями та інвалідністю. Водночас половина досліджуваних не складає тести з передбачених нормативів [5].

У вибірці студентів, що мали намір займатися бадмінтоном, за Петренко: дані тестувань засвідчують про те, що у більшості студентів (62 %) рівень загальної фізичної підготовленості є незадовільний. Вимоги Державних тестів на витривалість виконують менше 30 % студентів, на швидкісну силу 34 % і на силу – менше 26 % [6].

У тестах, що використовують сучасні нормативи, часто зустрічається великий відсоток незадовільних або та дуже низьких результатів [7]. Можна зробити висновок, що для фізичної підготовки державою виставляються вищі вимоги, аніж середні можливості учнів або студентів. Про такі суб'єктивні спостереження повідомляють і окремі викладачі [3, 4]. Тому назріває потреба у зміні тестів з фізичної культури таким чином, щоб мати можливість оцінити їхній фізичний стан відповідно до можливостей курсу фізичної культури.

У тому ж ВНЗ вибірка зі студентів за тестами для аеробіки показала більш задовільний результат: середній рівень фізичного стану мали – 46 % обстежених дівчат, нижче середнього – 30 %, вище середнього – 18 %, низький – 6 % [8].

Отже, можна зробити висновок, що близько 30% учнів старших класів та студентів мають певні відхилення, включаючи незначні [2, 5], що можна вважати досить великою кількістю. Проте абсолютна більшість молодих людей на даний момент не в змозі складати нормативи, що чинні в Україні на даний момент для курсів з оздоровчої фізкультури. Як зазначають викладачі, у процесі занять та виконання контрольних тестів було виявлено, що, незважаючи на незадовільний рівень загальної підготовки, рівень рухових якостей студентів великих змін не

зазнав. Цей факт можна пояснити тим, що досягнення конкретних результатів значно залежить від бажання кожної окремої особистості самовдосконалюватись [6].

Також варто звернути увагу на самопочуття молоді, адже стан фізичної активності має великий вплив на рівень задоволеності життям та безпосередньо визначає здоров'я як один із важливих факторів. Згідно опитування старшокласників, 66 % хлопців і всього 23 % дівчат вважають, що вони здорові й оцінюють своє здоров'я як добре. 20 % хлопців і 74 % дівчат відмічають в себе деякі відхилення від норми і оцінюють як «не зовсім добре», а 14 % хлопців і 3 % дівчат визначають поганий стан здоров'я [1].

Отже, в ході роботи розглянуто тенденції виконання молоддю фізичних оздоровчих вправ, оцінено доречність системи оцінювання фізичного стану, розглянуто мотиви молоді займатися фізичними вправами. Можна дійти висновку, що вимоги до виконання фізичних вправ перебільшені і вже не актуальні, бо невелика кількість студентів дійсно здатна складати нормативи, незважаючи на добрий стан здоров'я. Також більшість студентів займаються фізичною активністю не заради досягнення результатів, а через користь занять та самопочуття, що також впливає на результати оцінювання за допомогою нормативів.

### **Список використаних джерел**

1. Круцевич Т.Ю., Безверхня Г.В. Рекреація у фізичній культурі різних груп населення. Навчальний посібник.
2. Виленский М.Я., Горшков А.Г. Физическая культура и здоровый образ жизни студента.
3. Сутула В.О., Кизім П.М., Шутєєв В.В., Фішев Ю.О., Луценко Л.С. Шляхи оптимізації фізичної активності студентської молоді // Слобожанський науково-спортивний вісник, 2014 №6.
4. Мушеник О., Хома С. Проблеми формування здорового способу життя молоді // Проблеми формування здорового способу життя молоді, III Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, магістрантів та аспірантів.
5. Дзенелюк Д.О., Канділов І. Ставлення молоді до власного здоров'я // Актуальні проблеми молоді в сучасних соціально-економічних умовах : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 22 берез. 2019 р. – Житомир : ДжіВіЕс, 2019. – С. 95–96.
6. Петренко І., Петренко В. Розвиток фізичних якостей студентів ВНЗ засобами бадмінтону // Актуальні проблеми фізичного виховання студентів в умовах кредитно-модульної системи навчання, Всеукраїнська науково-практична конференція, 20-21 квітня 2010.
7. Венглярський Г. Шляхи контролю фізичної підготовки та успішності фізичного виховання студентів в умовах кредитно-модульної системи // Актуальні проблеми фізичного виховання студентів в умовах кредитно-модульної системи навчання, Всеукраїнська науково-практична конференція, 20-21 квітня 2010, Дніпропетровськ.
8. Науменко А. Особенности построения занятий танцевальной аэробикой с девушками 17-20 лет // Актуальні проблеми фізичного виховання студентів в умовах кредитно-модульної системи навчання, Всеукраїнська науково-практична конференція, 20-21 квітня 2010, Дніпропетровськ.

УДК 796

*Телегоненко Христина, Студентка  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка  
Інститут філології, Васильків, Україна*

## **ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДО ЗАНЯТЬ З ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

*У статті зосереджено увагу на необхідності формування мотивації до занять з фізичної культури та спортом у студентів вищих навчальних закладів. Представлені поняття мотивація, інтерес, культура здоров'я та спорт. Аналізуються головні чинники мотивації до фізичного виховання та спорту. Розглянуто найбільш вагомі проблеми у формуванні мотивації у вищих навчальних закладах і способи їх вирішення.*

***Ключові слова:** мотивація, інтерес, здоров'я, культура здоров'я, спорт, студентська молодь, позааудиторна діяльність.*

*Telehonenko Khrystyna, Student  
Taras Shevchenko National University of Kyiv  
Institute of Philology, Vasylkiv, Ukraine*

## **FORMING OF THE MOTIVATION FOR PHYSICAL CULTURE CLASSES AMONG STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS**

*The article focuses on the need to develop motivation to classes on physical education and sports in students of higher educational institutions. The concepts of motivation, interest, culture of health and sport are presented. The main factors of motivation for physical education and sports are analyzed. The most important problems in the formation of motivation in higher educational institutions and ways of solving them are considered.*

***Keywords:** motivation, interest, health, health culture, sport, student youth, extracurricular activities.*

Зниження фізичної активності серед молоді на сьогоднішній час – це не міф. Погіршення фізичного стану студентської молоді є наслідком багатьох різновекторних причин: сидячий спосіб життя, надмірна завантаженість під час навчального процесу, відчуття непотрібності у заняттях спортом. Сучасний темп життя змушує відкладати саморозвиток на одну з останніх сходинок, люди все частіше забувають про власне здоров'я через навчання та роботу. Усі перелічені причини провокують погіршення здоров'я у студентів, зупинку прогресу фізичного розвитку. Тому, головне завдання кожного вищого навчального закладу – формувати певну мотивацію у студентів для занять спортом та фізичною культурою загалом.

Недостатньо лише розробити навчальний план, розрахувати кількість годин та навантаження на кожного студента. Перше, що зобов'язує викладача з фізичного виховання – це створити потребу у спорті. Усвідомлення власних потреб – це найголовніший чинник для прогресу. Студенти мають зрозуміти, що гарний фізичний стан є запорукою хорошого самопочуття, соціальної активності та здорової психіки. Оздоровлення населення поступово стає головною ціллю в

роботі працівників галузі фізичної культури, що досягається за допомогою покращення кількісних характеристик показників розвитку фізичних якостей [7, с. 79]. Отож, актуальним завданням вищих навчальних закладів є оновлення навчального плану згідно з сучасними інтересами молоді задля успішного позитивного впливу на розвиток особистості.

Перш ніж розглянути поняття та суть мотивації, потрібно зауважити на терміні «здоров'я», яке і є основною ланкою серед подальших наведених понять. Здоров'я – поняття багатогранне. Це не лише фізичний розвиток, а й психологічний стан людини. Поняття здоров'я розглядаємо як взаємодію, взаємозалежність певних аспектів життя: фізичного, інтелектуального, емоційного, соціального, морального, особистісного; рівень повного фізичного, психічного, соціального здоров'я й благополуччя людини; як потребу та вимогу часу; умову й основу гармонійного життя та щастя; діяльність людини в напрямі укріплення індивідуального й суспільного здоров'я [6, с. 12]. Звідси певний висновок – аби зрозуміти важливість фізичної активності, потрібно зрозуміти важливість здоров'я для людини загалом. Боротьба за покращення власного здоров'я – процес, який складається не лише з внутрішнього розуміння власного тіла, а й з постійного його вдосконалення.

«Мотивація» є терміном психологічним, тобто початок усвідомлення того, що потрібно щось змінювати чи підтримувати у саморозвитку. В основі будь-якої діяльності людини лежать певні мотиви. Мотив – спонукальна причина дій і вчинків людини. Якщо мотиви сформувалися, то визначається мета (ціль) занять, нею може бути: активний відпочинок, зміцнення здоров'я, підвищення рівня фізичного розвитку і фізичної підготовленості, виконання і здача різних тестів, досягнення спортивних результатів тощо [5, с. 2]. Мотиваційна людина більш ефективно реалізує свою справу, а головне вона здатна на максимальну віддачу своїх духовних і фізичних сил, якщо цього вимагає досягнення поставленої мети [2, с. 40].

Викладачу з фізичного виховання потрібно «прищепити» цю мотивацію до студентів, дати зрозуміти, що гарний фізичний стан, а тим більше здорове тіло – це те, що дозволяє людям вести активний спосіб життя, бути бадьорим та у позитивному настрої кожен новий день. Завдання тренерів, учителів фізичної культури полягає саме у тому, щоб застосовувати різні методи (наприклад заохочення) так, щоб вони підвищували відчуття успіху, додавали впевненості у своїх силах, а також сприяли підвищенню внутрішньої мотивації у тих, хто займається фізичними вправами [5, с. 2].

Словесної мотивації частіше буває недостатньо для того, аби людина «зрушила з місця» та почала піклуватися про власне здоров'я. Так, як студенти – це молодь, яка майже завжди зайнята навчанням та роботою, важливо підібрати

правильний індивідуальний підхід до кожного. Це забезпечить найбільш ефективний результат, прогрес чи старт у заняттях спортом.

Існують різні способи мотивувати молодь до занять фізичними вправами: демонстрація позитивних впливів від фізичних навантажень; інтерес до нової справи; цікаві форми проведення секційних занять; можливість самоствердитись в оточенні та у змаганні з іншими; можливість мати красиве тіло; бути здоровим і зовнішньо привабливим; для розвитку кар'єрних можливостей; можливість проведення, спільно з друзями, цікавого і корисного дозвілля тощо [1].

Важливим є також викликання потреби в заняттях фізичною культурою у студентів вищих навчальних закладах. Більшість студентів занепокоєні своїм зовнішнім виглядом, ніж здоров'ям. Виходячи з цього, потрібно орієнтуватися не лише на навчальний план, а й на індивідуальні бажання студента. Перш за все, мотивація потрібна виникати не лише тоді, коли людина хоче покращити зовнішність. Для того, аби підтримувати здоровий стан організму, потрібні постійні заняття, адже зазвичай після отримання бажаних форм людина перестає займатися спортом.

Культура здоров'я – невід'ємна складова загальнолюдської культури, формування знань, вмінь і навичок з якої виховують здоров'язбережувальну життєдіяльність особистості [3]. Поняття мотивації тісно пов'язується із поняттям культури здоров'я. Адже мотивація – це ніщо інше, як мотивація бути здоровим. Культура здоров'я узагальнює усі поняття, які стосуються здорового способу життя. Тому важливо застосовувати на практиці усі складники, які могли б закріпити бажання до занять спортом для більш ефективного результату.

Потрібно відмітити, що студенти з спеціальних медичних груп більш змотивовані до занять спортом, адже їх пріоритет – це налагодження усіх процесів організму. Такі студенти частіше відвідують заняття і продовжують займатися навіть після значного покращення здоров'я. Не можна сказати, що у порівнянні зі студентами із спеціальних медичних груп студенти з інших секцій набагато рідше відвідують заняття, але після видимого результату кількість відвідуваних занять різко зменшується. Як висновок, можемо казати про те, що мотивація – це не лише ціль, а й спосіб життя. Студент, який зрозумів дорогоцінність власного здоров'я буде продовжувати підтримувати його протягом усього життя.

Відсутність науково обґрунтованих навчальних програм, вимог до рухової активності студентів є значним гальмівним фактором в оптимізації фізкультурно-спортивної роботи серед студентів. Одноманітні заняття не в змозі забезпечити різносторонні індивідуальні запити студентів. Тому важливо, аби в вищому навчальному закладі було якомога більше різних секцій, які б задовольнили інтереси та бажання кожного студента. Яскравим прикладом є Кафедра фізичного виховання та спорту Навчально-спортивного комплексу

Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вона складається з багатьох різних видів спорту, від шахів і шашок до важкої атлетики та плавання.

У вищих навчальних закладах задачу формування потреб і мотивів до занять фізичними вправами покликані вирішувати бесіди, лекції з фізичної культури, практичні заняття, масові оздоровчо-спортивні заходи, особистий приклад педагогів, нові (інноваційні) форми і засоби проведення занять тощо [5, с. 3].

Мотивація складається як і з внутрішніх факторів, особливості людини, так і з зовнішніх. Важливо, аби ці фактори знаходилися у однаковій площині, і тільки тоді мотивація буде не тільки усвідомлена, а й періодично підтримана.

Мотиваційною основою для занять фізичною культурою можуть виступати нові знайомства з людьми-однодумцями, поглиблення теоретичних знань у тій галузі спорту, якою займається юнак або дівчина, набуті знання, вміння, навички. На зміцнення мотивації позитивно впливають сформовані традиції групи однодумців, товаришів по команді [4, с. 94]. Виходить, що мотивація формується глибоко у свідомості кожної особистості і загальні методи її створення іноді можуть бути малоефективними. Кожен студент повинен виокремити декілька головних причин, чому варто постійно займатися спортом. Викладач може допомогти сформуванню певної цілі, до котрої студенту потрібно буде йти, це значно спростить процес прищеплення мотивації. Але за умови, якщо студент дійсно розуміє, що його кінцева ціль – це хороше здоров'я, а інші, створені цілі – це лише способи дотримання мотивації.

Вивчення мотивів, які активізують прагнення студентів до систематичних занять фізичною культурою і спортом є однією з важливих педагогічних проблем у фізичному вихованні, оскільки мотиви мають вирішальне значення в поведінці й стимуляції активної діяльності [8, с. 17].

Отже, наявність стійкої мотивації до занять фізичною культурою і спортом сприяють формуванню навичок здорового способу життя, зміцненню здоров'я, відмовою від шкідливих звичок, адаптації до нових умов існування, психологічного розвантаження, отримання задоволення від занять фізичною культурою, сприяє підвищенню самооцінки, впевненості у собі, гартує тіло, формує гармонійно розвинену статуру, допомагає досягти успіхів у навчанні, завести нові знайомства, отримати навички самооборони тощо [4, с. 95]. Важливо, аби представники-педагоги кожної секції у вищих навчальних закладах формували підхід до кожного студента, аби залучити його до безперервного піклування про власне здоров'я протягом усього життя.

### **Список використаних джерел**

1. *Верещагіна О. П. Стаття «Формування мотивації у молоді до занять фізичною культурою та спортом». URL: <http://intkonf.org/vereschagina-o-p-formuvannya-motivatsiyi-u-molodi-do-zanyat-fizichnoyu-kulturoyu-ta-sportom/>.*

2. Винник В. Д. Стаття «Особливості формування інтересу та мотивації до занять фізичним вихованням» / Теорія та методика фізичного виховання. 2010. № 12 С. 40.
3. Ігор Шостак Стаття «Ключові поняття формування культури здоров'я студентів медичних коледжів». URL: <https://www.cuspu.edu.ua/ua/3-mizhnarodna-internet-konferentsiia-2015/seksiia-4/3594-klyuchovi-ponyattya-formivannya-kultury-zdorov-ya-studentiv-medychnykh-koledzhiv>.
4. Мінц М. О., Головаченко І. В. Стаття «Мотивація до занять фізичною культурою і спортом студентів вищого навчального закладу» / Наукова праця. Педагогіка. Випуск 279. Том 291, м. Миколаїв, 2017. С. 94.
5. Олексієнко Я. І. Стаття «Формування мотивації до занять фізичною культурою у школярів – запорука зміцнення їхнього здоров'я» / Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, Черкаси, С. 2.
6. Петро Савчук, Ігор Бакіко, Володимир Ковальчук, Сергій Савчук. Стаття «Здоров'я та здоровий спосіб життя людини: погляди, думки, висновки» / Луцький національний технічний університет, м. Луцьк, 2018. С. 12.
7. Халайцян А. П. Культура здоров'я особистості як складова частина її фізичної культури // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. 2014. № 3. С. 79-84. doi:10.6084/m9.figshare.938185.
8. Щирба В.А. Проблема формування інтересу та мотивації до занять фізичною культурою старших школярів // Теорія та методика фізичного виховання. 2016. № 1. С. 16—22. DOI: 10.17309/tmfv.2016.1.1130. С. 17.

**Науковий керівник: Г. В. Красовська**

**Наукове видання**

**СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ Й НАУКИ:  
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

***ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ***

***Випуск 6***

***Відповідальна за випуск: Ю.І. Колісник-Гуменюк***

***Макет і комп'ютерна верстка: В.В. Гуменюк***

***Дизайн обкладинки: І.С. Колісник***

*Адреса оргкомітету:*

Львівський навчально-науковий центр професійної освіти

79008, вул. Кривоноса, 10

м. Львів, Україна

<http://npucenter.lviv.ua/>; <http://lnncpo.zzz.com.ua/>

ISSN 2663-9718

**Сучасні тенденції розвитку освіти й науки : проблеми та перспективи:**

зб. наук. праць / [гол.ред. Ю.І. Колісник-Гуменюк]. Київ–Львів–Бережани–

Гомель, 2020. Вип. 6. 469 с.

Електронне видання

Умовн.-друк. арк. 29,9. Об'єм файлу – 7,5 МБ.